

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

Gwendolyn Leick antropológus és asszirológus a Richmondi és a Londoni Amerikai Nemzetközi Egyetemen antropológiát, a Chelsea-i Művészeti Főiskolán tervezéstudományt és történelmet oktat. A szerző, mint a térség kulturális nagykövete, rendszeresen tart előadásokat a közel-keleti régió történelméről, régészeti feltárásairól és antropológiai kutatásairól. A kutatónő több, a Közel-Kelet ókori történelmét tárgyaló kiadványnak, így például a *Dictionary of Near Eastern Mythology* (A Közel-Kelet mitológiájának kézikönyve), *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature* (Szexualitás és erotika Mezopotámia irodalmában), valamint a *Who's Who in the Ancient Near East* (Ki kicsoda az ókori Közel-Keleten) című könyvek a szerzője.

GWENDOLYN LEICK
MEZOPOTÁMIA

A városok evolúciója

Gold Book

Eredeti cím: Mesopotamia: the Invention of the City
Először a Penguin Books Ltd. adta ki Nagy-Britanniában, 2001-ben
Copyright © Gwendolin Leick 2001
All rights reserved

Fordította: Orémuszné Kertész Tímea
Szakmailag ellenőrizte: Békési József

Tördelés, tipográfia: Gold Book Kft.

Tilos ezen kiadvány bármely részét sokszorosítani, információs rendszerben tárolni vagy a kiadóval történt előzetes megállapodás nélkül bármely formában, bármely módon sugározni

ISBN 963 425 017 3

Magyarországon kiadja a Gold Book Kft.
Felelős kiadó a kft. vezetője

Név- és tárgymutató

- A-anepada, 103, 132
abgal, 46
 Abu Sahrein, 24, 25, 26, 29, 30
 Abu Salabikh, 85, 86, 87, 89, 292, 295, 313
abzu, 24, 40, 42
 Adab, 94, 113, 155
 Adapa, 45, 46, 47, 246, 310
 Akkád, 5, 7, 21, 101, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 132, 134, 135, 151, 155, 161, 257, 279, 283, 292
 Alagar, 25
 Alulim, 25
 Amar-Szín, 39, 49, 139, 140, 147, 206
 Anatólia, 13, 31, 55, 66, 91, 111, 207, 233, 279, 284
 Annunitu temploma, 180, 300
 Anu-templom, 54
apkallu, 46
 Apsu, 257, 258, 267
Apszú, 23, 24, 34, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 50, 158, 162, 163, 166, 288
 Arab-sivatag, 13
 Assur, 5, 8, 156, 183, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 229, 230, 231, 232, 235, 240, 243, 244, 245, 246, 249, 255, 261, 263, 264, 265, 267, 274, 276, 280, 283, 284, 323, 324, 325
 Assur-ban-apli, 8, 156, 183, 227, 230, 243, 244, 245, 246, 263, 264, 265, 267, 276
 Assur-dan, 229
aššuritu, 218
 Aszalluhi, 42
 Asszarhaddon, 230, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 267, 305
 Austen Layard, 15, 51, 153, 204, 226, 251
awilum, 194
 Ázsiai Királyi Társaság, 51
 Babilon, 5, 14, 17, 45, 64, 78, 119, 141, 156, 181, 182, 183, 184, 196, 211, 216, 217, 218, 219, 224, 232, 235, 236, 239, 240, 244, 245, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282
 Babiloni-síkság, 153
babtum, 186
Babyloniaca, 46
 Badtibira, 25
 Bagdad, 7, 8, 13, 110, 122, 124, 257, 310
 British Museum, 7, 8, 9, 26, 53, 124, 178, 179, 226, 227, 229, 325
 Campbell Thompson, 26, 124, 227, 228, 229, 304, 325
 Cyril Gadd, 129
 Damgalnunna, 40
 Dareiosz, 174, 276, 277
 Dél-Irak, 23, 27, 125
 Dumuzi, 45, 77, 144, 145, 164, 167
 Dzsemdet Naszr, 21, 48, 75, 81, 82, 99, 125, 126, 155, 179, 280, 283
 Dzsemdzset-Naszr-korszak, 39
 Éa, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 158, 162, 163, 172, 191, 242, 257

GWENDOLYN LEICK

- Eanna, 54, 56, 57, 58, 65, 67, 68, 73, 75,
93, 312
- Ebla-táblák, 91
- ed-Derben, 180
- Édenkert, 23
- Egyiptom, 15, 16, 239, 240, 265, 272, 279
- ekal mašarti*, 230
- é-kur**, 163
- ellilutu*, 160
- Émile Botta, 15
- en**, 105, 109, 133, 134, 140, 141, 145,
146, 148, 162, 281, 290, 309, 313
- Enki, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 77, 98, 119, 133, 145, 158, 160,
162, 163, 164, 166, 167, 288, 309
- Enkidu, 198
- Enlil, 98, 104, 110, 114, 117, 119, 120,
143, 149, 156, 159, 160, 161, 162,
163, 164, 165, 166, 167, 168, 169,
173, 191, 198, 213, 221, 223, 233,
256, 257, 258, 268, 298, 318, 320,
322
- ensi**, 93
- entu*, 141, 187, 196, 273, 281
- Enuma eliš*, 257
- Enúma elis*, 41, 162
- Erek, 51
- Eridu, 5, 7, 23, 24, 25, 30, 32, 33, 37, 38,
39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 57,
58, 68, 102, 114, 120, 124, 139, 158,
160, 262, 288, 297, 309, 310
- Esagila, 23, 240, 258, 269, 328
- Észak-Asszíria, 26
- é-temen-ní-gur-ru**, 138
- Eufrátesz, 13, 15, 41, 80, 81, 97, 106,
108, 109, 110, 124, 125, 147, 148,
149, 153, 156, 157, 177, 182, 193,
211, 212, 216, 236, 254, 255, 261,
269, 270, 272, 273, 278, 283, 289,
296, 307
- Eulmas, 180
- Fara-korszak, 81
- Felső-Mezopotámia, 15
- Földközi-tenger, 13, 17, 33, 115
- Fuad Safar, 27, 48
- gagum*, 184, 187, 188, 189, 190, 191,
196
- Gilgames, 8, 75, 79, 96, 97, 98, 145, 159,
198, 291, 299
- Gimil-Ninurta, 173, 174
- Gípar, 140, 141
- Görögország, 15
- gurus**, 93
- Hammurapi, 40, 160, 162, 171, 182, 183,
184, 185, 187, 188, 189, 194, 207,
208, 253, 255, 267, 271, 281, 283,
284, 301, 309
- Hét Bölcs, 45, 46, 75
- homokdűnék, 14, 30
- Inanna, 43, 54, 68, 72, 76, 77, 78, 105,
117, 118, 119, 121, 133, 134, 144,
145, 146, 154, 155, 156, 158, 160,
164, 167, 197, 288, 290, 298, 316,
318, 319, 321, 322
- Iraki Régiségek Főhivatala, 26
- Irán, 31, 55, 73, 79, 278, 280
- Istár, 8, 54, 76, 78, 109, 114, 134, 162,
205, 206, 208, 218, 221, 227, 228,
229, 230, 233, 238, 253, 254, 259,
269, 270, 271, 303, 307, 325
- J. H. Taylor, 26, 124
- karibtum*, 190
- karum*, 186, 209, 212, 283
- Kashashiya, 273
- ki-engi**, 111
- kisallu*, 161
- ki-uri**, 111
- kudurru*, 182
- Kullab, 54, 58, 67, 68, 73, 75, 78
- Kullab-halom, 54, 58
- kur-gal**, 163
- Kürosz, 184, 275, 284, 285
- Lagas, 94, 97, 110, 113, 115, 116, 132,
135, 160, 283, 286, 298
- Leonard Wooley, 27, 55, 125
- limmu*, 211, 281

MEZOPOTÁMIA

- Loftus, 51, 53, 79, 289, 312
lugal, 104, 105, 106, 128, 163, 166, 172
 Lugal-ane, 133, 134
lugal-kalam-ma, 106
 Lugalzaggiszi, 104
- Man-istuszu, 113, 179, 229
 Marduk, 9, 23, 41, 42, 46, 49, 160, 162,
 183, 187, 196, 221, 222, 224, 231,
 232, 236, 252, 255, 256, 257, 258,
 259, 260, 261, 266, 268, 269, 270,
 273, 275, 276, 277, 305, 307, 326,
 329
mat akkadim, 111
me, 43, 133, 134, 166, 295, 309, 318, 321
 Meszkalamdug, 103, 295
 Mezopotámia, 2, 13, 14, 15, 21, 22, 24,
 27, 28, 31, 36, 37, 40, 41, 42, 51, 53,
 55, 60, 64, 65, 70, 76, 78, 80, 82, 83,
 85, 86, 88, 94, 99, 106, 110, 111, 116,
 122, 123, 141, 157, 158, 181, 182,
 195, 203, 213, 214, 215, 219, 229,
 254, 255, 257, 261, 264, 266, 272,
 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 305
 mezopotámiai civilizáció, 16, 46, 50
 Mummu, 41, 257
mušhuššu, 257
muškennum, 194
- Nabu-kudurri-uszur, 40, 141, 182, 183,
 252, 254, 256, 257, 258, 260, 265,
 266, 268, 269, 270, 272, 273, 274,
 276, 282, 306
 Nabu-naid, 141, 183, 184, 273, 274, 275,
 276, 281, 306
naditu, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 301,
 302
 Nagy Sándor, 17, 277, 279, 285, 286
 Nammu, 40, 41, 42, 44, 135
 Nannar isten, 133
 Nannar temploma, 131
 Napóleon, 15
 Naram-Szín, 7, 27, 112, 113, 114, 115,
 118, 119, 120, 121, 133, 140, 168
 Neander-völgyi ősember, 33
- Nebi Junusz-halom, 229
 Német Orientalista Társaság, 79
 Nergal-sarra-usur, 273
nimgir, 93
 Nimród, 51
nin, 91, 130, 318
 Ningszida, 45
Ninhurszag, 45, 103
 Ninive, 5, 45, 112, 151, 203, 225, 228,
 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235,
 237, 244, 247, 248, 304, 326
 Ninmah, 44, 309
 Nippur, 5, 80, 94, 112, 114, 153, 154,
 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163,
 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172,
 174, 175, 181, 235, 298, 318, 319,
 320, 321, 323
numen, 40
 Numusda, 164
nun, 48
- Óannész, 47
 Obeid építési szokások, 27
 Obeid kori kerámiacserepek, 32
 Obeid-kerámiák, 56
 Obeid-kor, 27, 60, 284
 Obeid-korszak, 36, 38
 Obeid-kultúra, 28, 31, 284
 Obeid-lakosság, 34
 Obeid-település, 33
 Obeid-temetők, 33
 Obeid-templom, 29
- paradu*, 46
 Perzsa-öböl, 13, 32
 Petr Charvát, 36, 66, 129
- Rawlinson ezredes, 15, 227
 Régiségek Hivatala, 27
Riemchen, 58
 Rímus, 113, 116, 179
 Robert Koldewey, 79, 204, 252, 327
 rosette-i kő, 15
- Samas, 156, 178, 181, 182, 183, 186, 187,
 188, 190, 196, 197, 198, 199, 200,

GWENDOLYN LEICK

- 205, 218, 240, 242, 243, 244, 263,
266, 300, 301
Samas-sum-ukin, 245
Samsi-Adad, 207, 212, 213, 214, 221,
229, 304
sanga, 91
šar pubri, 243
Sar-kali-sarri, 115, 168, 179
Sarrukín, 101, 108, 109, 110, 111, 112,
113, 115, 117, 122, 132, 133, 134,
158, 161, 180, 229, 230, 231, 233,
237, 248, 254, 261, 293, 304
Satt el-Nil, 153, 296
Seton Lloyd, 27
sumer eposz, 96
sumer istenhimnuszok, 47
šumma alu, 241
šumma izbu, 241
Suruppak, 5, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 89,
90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 132,
160, 181, 314
Susiana folyó, 36
Su-Szín, 147

Szin-ahhé-eriba, 183, 222, 223, 224, 230,
231, 232, 233, 234, 235, 236, 237,
238, 240, 247, 248, 261, 267, 305

Tasmetum-sarrat, 237
Tiamat, 257
Tiámat, 41
Tigris, 13, 15, 41, 88, 106, 108, 109, 118,
135, 148, 149, 177, 182, 193, 206,
212, 214, 228, 273, 280, 281, 289,
322
Törökország, 13
Tukulti-apil-Ésarra, 204, 219, 220, 222,
229, 283
Tukulti-Ninurta, 217, 218, 219, 220,
222, 256
Tusratta, 229

ugula, 93
Umma, 94, 97, 104, 106, 110, 113, 136,
286, 298
Umul, 44
Ur, 5, 7, 8, 21, 25, 27, 39, 40, 48, 49, 80,
85, 94, 103, 104, 105, 108, 109, 110,
113, 117, 119, 120, 121, 123, 124,
128, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
136, 137, 139, 140, 141, 142, 143,
144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
155, 159, 160, 161, 167, 168, 169,
170, 181, 192, 205, 206, 221, 223,
229, 254, 261, 262, 271, 281, 282,
284, 286, 295, 298, 310, 311, 316,
317, 318, 321, 322
Ur-Nammu, 7, 27, 135, 137, 139, 142,
159, 286, 295
Uruk, 5, 21, 32, 38, 43, 48, 51, 53, 54, 55,
56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 81,
82, 83, 90, 94, 96, 97, 104, 105, 106,
108, 110, 112, 114, 117, 134, 146,
153, 158, 160, 162, 177, 181, 229,
248, 262, 280, 284, 286, 289, 291,
298, 311, 312
Uruk-éra, 67, 70, 82
uruki civilizáció, 55, 66
Uruk-korszak, 32, 38, 55, 59, 60, 61, 62,
70, 81, 82, 105, 280
Uruk-kultúra, 38, 55, 112
Utnapistim, 79
Utu, 119, 135, 197, 295

Vénusz, 77, 242

Warka, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 73, 311,
312

Zagrosz-hegység, 13
zikkurat, 27, 29, 48, 49, 125, 138, 139,
178, 251, 253, 266, 267, 269, 286

Tartalom

Képek jegyzéke	
Előszó	13
Megjegyzés a szöveghez	19
Időrendi táblázat	21
1. fejezet	
Eridu	23
2. fejezet	
Uruk	51
3. fejezet	
Suruppak	79
4. fejezet	
Akkád	101
5. fejezet	
Ur	123
6. fejezet	
Nippur	153
7. fejezet	
Szippar	177
8. fejezet	
Assur	203
9. fejezet	
Ninive	225
10. fejezet	
Babilon	251
Szójegyzék	279
Jegyzetek	287

Képek jegyzéke

(A jogtulajdonos neve zárójelben szerepel.)

1. Halaf stílusú váza (Louvre, Párizs/Bridgeman Art Library, London)
2. El-obeidi szobor [© British Museum, London (BM 122872)]
3. Eridu
4. Uruki váza (Iraki Múzeum, Bagdad/Hirmer Fotoarchiv, München)
5. Az uruki váza egy részlete (Iraki Múzeum, Bagdad/Erich Lessing/AKG London)
6. Uruki hengerpecsét és agyagtábla (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
7. Uruki agyagkúp mozaik (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Erich Lessing/AKG London)
8. Írnokszobor (Iraki Múzeum, Bagdad/Erich Lessing/AKG London)
9. Suruppaki elszámolási tábla (Louvre, Párizs/Erich Lessing/AKG London)
10. Adásvételi szerződés Suruppakból (Louvre, Párizs/Erich Lessing/AKG London)
11. Akkád király vörösrézből mintázott feje (Iraki Múzeum, Bagdad/Hirmer Fotoarchiv, München)
12. Akkád henger pecsétnyomó (British Museum, London/© Michael Holford)
13. Naram-Szín győzelmi sztéléje (Louvre, Párizs/© RMN Photo)
14. Ur-Nammu zikkuratja helyreállítás előtt (Hirmer Fotoarchív, München)
15. Ur-Nammu zikkuratja helyreállítás után (© Richard Ashworth/Robert Harding Picture Library, London)
16. Ur-Nammu alapítási ajándéka (Oriental Institute, Chicago/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
17. Sumer játéktábla (British Museum, London/Bridgeman Art Library, London)
18. Bikafejes líra helyreállítás után (British Museum, London/Bridgeman Art Library, London)

GWENDOLYN LEICK

19. Arany fejdísz és ékszer (British Museum, London/Bridgeman Art Library, London)
20. „Ur lobogója” (British Museum, London/© Michael Holford)
21. Szerelmespár szobra Nippurból (Iraki Múzeum, Bagdad/Scala, Firenze)
22. Jövendölésre használt, beleket formázó démonarc Szipparból (British Museum, London/© Ronald Sheridan/Ancient Art and Architecture Collection, Pinner)
23. Újbabiloni tábla térképpel (British Museum, London/© Michael Holford)
24. A „Napisten-tábla” borítója (Archaeological Museum, Isztambul/AKG London)
25. Hordó alakú agyagtábla (Oriental Museum, Durham University/Bridgeman Art Library, London)
26. Imádkozó ember alabástromszobra Assurból (Pergamon Museum, AMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
27. Alabástromaljat az Istár-szentélyből (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
28. Nyolcszögletű agyaghasáb Assurból (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
29. II. Assur-nasir-apli frízrészlete (British Museum, London/© Michael Holford)
30. Oroszlánvadászatot ábrázoló dombormű (British Museum, London/© Michael Holford)
31. Két írnokot ábrázoló dombormű (British Museum, London/© Ronald Sheridan/Ancient Art and Architecture Collection, Pinner)
32. Hárfajátékos képmása (British Museum, London/Erich Lessing/AKG London)
33. Lachish ostromát ábrázoló dombormű (British Museum, London/Erich Lessing/AKG London)
34. A Gilgames-eposz egy részlete (British Museum, London/Bridgeman Art Library, London)
35. Meztelen nő kőszobra (British Museum, London/Bridgeman Art Library, London)
36. Az imádkozó Hammurápi (Louvre, Párizs/© RMN Photo)
37. Assur-ban-apli, az építő (British Museum, London/© Michael Holford)
38. Az Istár-kapu mázas kerámiája (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)

MEZOPOTÁMIA

39. II. Marduk-apla-iddina sztléje (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
40. Zikkuratot ábrázoló pecsétnyomó (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)
41. Csillagászati megfigyeléseket rögzítő ékírástos tábla [© British Museum (Rm 705 + 34215)]
42. Fekvő akt a parthus időszakból (Pergamon Museum, SMPK, Berlin/Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)

Előszó

Mezopotámiának az ókori görögök nevezték el a nagyjából a mai Irak területével azonos térséget. A kifejezés a szó szoros értelmében „folyók közötti területre”, azaz a Tigris és Eufrátesz, az Anatólia hegyvonulatai közt eredő két folyam völgyére utal, melyek többé-kevésbé párhuzamos irányban hömpölyögve közelítenek perzsa-öbli torkolatukhoz. A Mezopotámia kifejezés eredeti jelentéstartama napjainkban némiképp módosult, hiszen nem csupán a két folyó által közrezárt területre, hanem azok mellékfolyóinak térségére is vonatkoztatjuk, ezért ezzel az elnevezéssel illetjük Szíria keleti területeit, illetve Törökország délkeleti régióját. A területet észak felől Anatólia hegyláncai, kelet felől a Zagrosz-hegység határolja, míg délnyugaton az Arab-sivatag és a Perzsa-öböl képezi a természetes határokat. E földrajzi övezeten belül két különálló térséget különítünk el: az egyik a mai Bagdad városától északra húzódó vidék, ahol a Tigris és Eufrátesz folyók leginkább megközelítik egymást. Nem véletlenül kapta a Földközi-tenger partvidékétől egészen az észak-iraki területekig terjedő terület a termékeny jelzőt: a szíriai partvidéki és a dél-anatóliai hegyláncoknak köszönhetően bőséggel hull csapadék a területre. A hegyek-völgyek e láncolatától délre már az Arab-sivatag homokdűnéi terülnek el. A kedvező éghajlati körülmények között a „termékeny félholdon” letelepedő néptörzsek honosították meg a növénytermelést és állattenyésztést immáron tízezer esztendeje.

A másik jelentős vidék a Bagdad és a Perzsa-öböl közti hatalmas kiterjedésű árterület, amely a folyók által szállított, majd lerakott hordalék nyomán jött létre. A magas ásványianyag-tartalmú alluviális talaj rendkívül termékeny, ám a területen nem magaslanak csapadékhullást előidéző hegyvonulatok. Miután az ember a környezeti adottságokhoz alkalmazkodva csatornahálózat és töltések kiépítésével elterelte a vizet, lehetővé vált a déli síkság mezőgazdaságának kialakítása. Csak ezután indultak fejlődésnek a nagyobb közösségek: az emberek a mindennapi megélhetésen túl felesleget termeltek; kulturális tevékenységeik differenciálódtak, s egy új közösségi létformába, a városba tömörülve élték mindennapjaikat.

A város, mint találmány Mezopotámia vitathatatlan öröksége. A több tucat település mindegyike önálló szántófölddel és legelővel, illetve öntözőhálózattal rendelkezett. A vízvezeték-hálózat mentén sorakozó közösségeknek, mint a gyöngysor szemeknek, egymás iránti toleranciáról, valamint kölcsönös együttműködésről kellett tanúbizonyságot tenniük. A történészek az igen nagy kiterjedésű területek fölött uralmat gyakorló centralizált államok létrejöttét hangsúlyozzák, holott Mezopotámia örökbecsű érdeme mégis a szociopolitikai egység, a városállam.

A könyvben tíz mezopotámiai város kerül bemutatásra. Az egyes történetek igencsak eltérőek, gyakran ütköznek egymással a régészeti feltárásokat végző régészek, epigráfusok, az ékírástól másoló és fordító asszirológusok, történészek, geológusok és a leleteket vizsgáló antropológusok nézetei. Minden város maga meséli el saját történetét a leletek, s a korabeli, ókori mezopotámiai feljegyzések alapján: miről volt egykor nevezetes, mely istenek lakoztak templomaikban.

A tíz mezopotámiai város története nagyjából kronológiai sorban következik: az V. évezredi Eriduval kezdődően az I. századig, Babilon virágkorával bezáróan. Ma már mindegyikük homokdűnék leple alatt megbúvó, titkaitól félig megfosztott iraki lelőhely. Az egykor virágzó városok szobrokat, cseréptöredékeket, hengerpecséteket, ékszereket, agyagtáblákat, valamint téglafalaikat őrizték meg az utókor számára. A leletek véletlenszerűen kerültek elő: hol palotai feljegyzések vagy sírok, hol templomok vagy kunyhók, hol mintegy harminc esztendőt felölölő, egész könyvtárak fordultak ki a föld mélyéről. A feltárt leletek, töredékek aztán a mindenkori intellektuális trendek szellemében kerültek kategorizálásra, a korabeli magyarázatok – az újonnan tett felfedezéseknek köszönhetően – igen gyakran újraértelmezésre várnak.

A számtalan teóriából szemezgettem, mint ahogy a mezőn a fűszalat gyűjti az ember, így próbáltam összeállítani mondandómat. A városok történetét a korabeli írnokok, tudósok szájából, első forrásból hallhatjuk, jöllehet az asszirológiai „fordítások” helyenként meglehetősen modoros stílusában. Hangok egész kavalkádja csendül majd fel: régészek, epigráfusok, ókori uralkodók, s az ő szócsöveik, ősi s kevésbé ősi teológusok, antropológusok, templomi hivatalnokok, babiloni üzletasszonyok és elvált nők mondják el véleményeiket, történeteiket. Ezáltal minden város kifejezetten egyedi színezetet kap. Ám miként az ősrégi, gyönyörű textília hézagait nem tudjuk befoltozni, úgy a múlt egyes pontjait sem tudjuk hiánytalanul kitölteni. A sokszínű leletanyag az egykori civilizáció gazdagságáról, komplexitásáról tesz tanúbizonyságot.

Noha Mezopotámiáról, akárcsak az ókori Egyiptomról és Görögországról, viszonylag keveset tudunk, mégis az egyik legjelentősebb „holt civilizációként” tartjuk számon. A civilizáció gyökereinek felkutatása a XIX. század eredetkutatási divatjával nyert létjogosultságot. Tekintve, hogy a viktoriánus kor embere tagadhatatlanul „megelőzte” az emberiség más megnyilvánulási formáit, számára hol kezdődött a primitív létformából a civilizált életbe való átmenet? Hosszú időn át a görögöket tekintették a barbárság és a racionális, civilizált élet vízvázasztójának, holott a görögök vonakodva ugyan, de az egyiptomiaknak tulajdonították az „út-törő” szerepet. Egyiptom apoteózisa Napóleon észak-afrikai hadjáratával vette kezdetét, ahová a hadvezér tudósait is magával vitte. A rosette-i kő Champollion által történt megfejtése jelentette az első lépést a múlt európai imperializmus általi bekebelezése felé; Napóleon olyan korhűen követte a római tradíciókat, hogy obeliszklopásra is vetemedett. A politika vezérelte érdekeken túl az egyiptomi civilizáció nagyságát senki sem vitathatja, főként, ha ellátogat Európa vagy Észak-Amerika városainak jelentősebb múzeumaiba. Az ókori egyiptomi tárgyak minősége, mesteri kidolgozottsága a kulturális fejlettség magas fokát illusztrálja.

A közvélemény és a tudomány érdeklődése csak fokozatosan fordult a Bibliában is említésre kerülő ókori népcsoportok, az asszírok és a babiloniak felé, akiket „civilizáltak” tartottak ugyan, ám úgy tekintettek rájuk, mint „a kiválasztott nép elnyomóira”. A kezdeti ásatásokat egy, a régiségek tulajdonlása okán rivalizáló francia–brit régészcsapat kezdte meg az ottomán birodalom elmaradott vidékein. Felső-Mezopotámia hatalmas rommezői csábították e vidékre az olyan elszánt felfedezőket, mint Austen Layard és Émile Botta: a XIX. század derekán már hajószámra szállították az asszír kincseket Európába, ahol a Louvre-ban és a British Museumban kiállított tárgyak óriási szenzációt keltettek. Amikor az angol Rawlinson ezredes megfejtette az ékírásos táblákat, Anglia népe ujjongott. Egyre több és több emberfejű bika érkezett Bloomsbury kikötőjébe, amikről úgy gondolták, hogy a viktoriánus kor körszakállas méltóságainak fenségét árasztják magukból. Az ékírásos táblák lefordításával nem csupán a Biblia történetisége szerezte meg az oly áhított hitelességet a darwinizmussal szemben, hanem a mezopotámiai kultúra respektusa is élénkülni kezdett. A pánbabilonizmus lett az új hóbort – a civilizáció bölcsőjének a Tigris és az Eufrátesz folyóközét kiáltották ki. Olyan fokozott volt a téma iránti érdeklődés, hogy a *Daily Telegraph* előfizetésekből finanszírozott expedíciót indított Mezopotámiába.

A XX. században az I., majd II. világháborút kiheverő, az európai nagyhatalmak szétesését megelőző Európában az ókori Közel-Kelet iránti érdeklődés alábbhagyott. Carter látványos egyiptomi, Woolley uri felfedezései – paloták helyett mindketten sírokat tártak fel – sem nem voltak képesek az emberi társadalomról és műltről alkotott tézisek módosítására. Az antropológiát és az őstörténetet tekintették a tudomány fő irányvonalának, a kulcsszó ezentúl nem a civilizáció, hanem a kultúra lett. Csakis Egyiptom, a halál utáni életet morbid módon dicsőítő ókori birodalom volt képes lenyűgözni a közvéleményt. Mint az oly sokszor félreértett ókori nép, a kelták, az egyiptomiak váltak a New Age-mozgalom példaképeivé. A mezopotámiai népek, a sumerok, az asszírok és a babiloniak a maguk kevésbé látványos művészetével, vályogtéglá házaikkal nem tudták felvenni a versenyt az egyiptomi kultúrával.

Mindenesetre – az apadó költségvetési források, s a közömbös közvélemény ellenére – tudósok generációi rendületlenül analizálták a feltárt leleteket, a nyugati világ múzeumai között szétesztott számtalan táblát, pecsétet, cserépedényt, szobrot. Elmondhatjuk, hogy ezek a tárgyak mindennapjaink részét képezik, s hogy bizonyos mértékben hozzájárultak technikai fejlődésünkhöz. A számítógép segítségével tárolni tudjuk a gazdasági feljegyzéseket, elemezni a régészeti eredményeket. S nem csupán a technika fejlődött, az érdeklődés fókusza is áthelyeződött: a kulturális változatosságok, a központ perifériával való kapcsolata, a társadalmi viszonyok, a hatalmi rendszerek felépítése, a gazdaság működése, az ökológiai változások és a nemek kérdései foglalkoztatják a történészeket és a régészeket. Ezen perspektívák és kérdések napjaink gondolatvilágát, intellektuális tendenciáit tükrözik. Ugyanazon feljegyzések, épületek, cserepek kerültek s kerülnek értelmezésre, ám a magyarázatok többet mondanak a válaszokat kereső közegről, mint magáról a vizsgált, ősi társadalomról. Tudjuk, egy történetet sokféleképpen lehet elbeszélni. Megpróbáltam a definiálás változó trendjeit leírni, hiszen ne feledjük: a történelem a kérdések és válaszok véget nem érő sorozata, nem pusztán a dátumok és események merev egymásutánisága.

A mezopotámiai civilizáció leginkább figyelemreméltó ismérve az urbanizmus. A heterogén, komplex, örökké nyüzsgő, változó, de mindig életképes társadalmi szimbiózis mezopotámiai találmány. Persze egy csomó más dolgot is felfedeztek – a hivatalnoki rendszert, az írást, a matematikát és az asztrológiát –, ám előbb-utóbb ezek mindegyikét mások – az egyiptomiak, a kínaiak, az inkák vagy aztékok – is feltalálták. Még csak most kezdjük megérteni az urbanizmus mezopotámiai térhódítását,

s azt, hogy mi mozdította elő kialakulását. Környezeti és földrajzi tényezők egyaránt szerepet játszottak a kifejlődésében, akárcsak az alluviális föld termékenysége, vagy a régió politikai instabilitása, ebben a kiszámíthatatlan természeti közegben a városok az egyetlen biztos pontot jelentették. A természetes földrajzi határok hiánya enyhítette a szociális-kulturális izolációt, az ásványkincsek ritkasága ugyanakkor szükségessé tette a távoli vidékekkel való kapcsolat fenntartását.

A III. évezred végére a mezopotámiai lakosság kilencven százaléka városokban élt. Az I. évezred közepére Babilon lett a világ legnagyobb, s egyetlen metropolisa, melyet Nagy Sándor példátlanul nagy birodalma fővárosává kívánt tenni. Nagy Sándor azonban elhunyt, mielőtt megvalósíthatta volna álmait; örökösei uralma idején az egyensúly nyugatra tolódott, a háttérbe szorult Babilon pedig a sorvadó skolaszticizmus elefántcsonttornya lett. Mindazonáltal ekkorra a város eszméje úgynnyira a korabeli élet részévé vált, mint az írás, a bürokrácia és a hierarchikus struktúrák. A hellenisztikus államok és a rómaiak exportálták ezeket a fogalmakat, úgy módosítva őket, hogy megfeleljenek a Földközi-tenger vidékét felölelő és azon túl elterülő gyarmatbirodalmuk számára.

Az ókori mezopotámiai szellemi elit képviselői nem riadtak vissza a cinizmustól s az iróniától, azt azonban sosem tagadták, hogy csakis városi közegben képesek létezni. Tisztán látták, hogy egyik uralkodó követi a másikat, tisztában voltak azzal, hogy a folyók időnként medret váltanak, hogy az áradások fenyegetést jelentenek a városokra, hogy a túlnépeseedés nem éppen szerencsés dolog, mégis hitték, hogy a város elpusztíthatatlan. Napjainkban, amikor a világ népességének többsége az előrejelzések szerint a városokban fog összpontosulni, az üzenet kissé fenyegetőnek hathat. Jobban tennénk, ha Babilon példáján okulva megtalálnánk az egyensúlyt az emberi „nyájösztön” és találékonyság jótékony hatásai és a város baljóslatú ragyogása között.

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

Megjegyzés a szöveghez

A kötetben szereplő dátumok – ha másképp nem jelöljük – mind i. e. értendőek.

Az eredeti szövegek fordításait abban a formában közöljük, amelyben a jelzett kiadványokban megjelentek. A szögletes zárójelek a szövegek javasolt helyreállítását jelzik; a kerek zárójelek a szövegkörnyezet tisztázására beszúrt szavakat fogják közre. A kerek zárójelek között szereplő három pont (...) azt jelenti, hogy néhány sort kihagytunk az idézetből.

A jegyzetek a felhasznált másodlagos forrásokat jelölik. A bibliográfiák fejezetenként sorolják fel a hozzáférhető kiadványokat, rövid összefoglalók kíséretében. Ezek közül több is idegen nyelveken jelent meg. Az assziriológia jelentős eredményeket ért el Németországban, Franciaországban és Olaszországban, illetve Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. Ugyanakkor viszonylag kevés fontos tudományos szöveget fordítottak le angol nyelvre; lehetőség szerint igyekeztem a fordításokat idézni.

A szójegyzék rövid definíciókat ad a könyvben előforduló régészeti, történelmi és antropológiai szakkifejezésekhez.

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

Időrendi táblázat

TÖRTÉNELEM ELŐTTI KOROK

Középső paleolitikum kb. i. e. 78 000–28 000

Felső paleolitikum kb. i. e. 28 000–10 000

Neolitikum kb. i. e. 10 000–6000

Rézkor kb. i. e. 6000–3000

 Hasszuna kb. i. e. 5500–5000

 Obeid kb. i. e. 5000–4000

 Uruk kb. i. e. 4000–3200

 Dzsemdet Naszr i. e. 3200–3000

TÖRTÉNELMI KOROK

1. Dél-Mezopotámia

Korai dinasztikus I. i. e. 3000–2750

Korai dinasztikus II. i. e. 2750–2600

Korai dinasztikus III. – Fára-kor i. e. 2600–2350

Akkád-dinasztia i. e. 2350–2000

Ur III i. e. 2150–2000

Óbabiloni kor i. e. 2000–1600

 Iszin-Larsza-dinasztiák i. e. 2000–1600

 Babiloni I. dinasztia i. e. 1800–1600

Kassú dinasztia i. e. 1600–1155

Iszini II. dinasztia i. e. 1155–1027

Tengeri II. dinasztiaz i. e. 1026–1006

E dinasztiaja i. e. 979–732

Asszír uralom i. e. 732–626

Újbabiloni dinasztiaz i. e. 626–539

2. Észak-Mezopotámia

Óasszír korszak i. e. 1900–1400

Középső asszír korszak i. e. 1400–1050

Újasszír birodalom i. e. 934–610

KÉSŐ MEZOPOTÁMIAI TÖRTÉNELEM

Akhaimenida birodalom i. e. 539–331

Hellenisztikus kor i. e. 331–126

Szeleukida-dinasztia i. e. 311–126

Parthus uralom i. e. 126–i. sz. 227

Szasszanida uralom 224–642

AZ ISZLÁM KOR 642 UTÁN

Abbászida-uralom 750–1258

Ottomán uralom 1516–1914

Brit megszállás 1914–1921

Iraki királyság 1921–1958

Iraki köztársaság 1958–napjainkig

Szaddám Huszein elnöksége alatt 1979-től

1. fejezet

ERIDU

AZ ELSŐ VÁROS TEREMTÉSE

Eridu a mezopotámiai Édenkert, a teremtés bölcsője. Az alábbi sorokban felidézzük, miként teremtette meg a babiloni Marduk isten a világot:

Nem állt ezen a vidéken szent kunyhó, sem szent isteni hajlék, nem
termett nád, nem lombosodtak fák,
Nem álltak falak, a téglát sem ismerték,
Egyetlen kunyhó sem készült, város sem épült,
Nem volt város, hol emberek éltek volna...

(...)

Mindent víz borított.

Egy tengeri forrás hirtelen vizet lövellt,
S megszületett Eridu, megépült Esagila,
Melynek falait Lugaldukuga emelte az Apszú hatalmasságában.

(...)

Az istenek, az Anunnakik egyenlőnek teremtettek.

A szent városnak a fennkölt szív boldogsága nevet adták.

Marduk a víz tükrére egy nádkeretet fektetett.

Megteremtette a földet, s a nád ráájára szórta.

A szív boldogsága városába telepítette az isteneket,

S mellékük megteremtette az emberiséget.¹

Ez a történet egy eredetmítosz – hogyan keletkezett a mezopotámiai nép által ismert világ; alapítóirat a város, mint szent hely fogalma számára, bár maga a mítosz egy bizonyos városról, Eriduról szól. A teremtest megelőző kort úgy mutatja be, mint amiből hiányzott a mezopotámiaiak által civilizáltnak tartott élet minden jellegzetes vonása. Az őstenger habjai közt „készül el” – jobban mondva a tulajdonképpeni teremtes folyamatát elindító isteni gondolat aktusa révén megfogam – az első város, Eridu, valamint Esagila, Marduk nagy babiloni temploma. A Dél-Irak

mocsaras vidékén, úszó nádszigeteken élő népcsoportokhoz hasonlóan Marduk is sarat terít szét egy nádlapon, így hozva létre egy platformot. Ezen az ősi, meglehetősen vékony alapzaton kezdik meg létüket a városok és a templomok. Majd maguk az istenek is a földre, a városokba költöznek. És mivel az istenek „szívük boldogságának” lakhelyét a városokba helyezik, a mezopotámiai városok mindig szentek.

Mezopotámia Édene nem kert, hanem város, amit vízzel körülzárt száraz földdarab alkot. A település első épülete természetesen a templom. Az emberiséget azért teremtik, hogy szolgáljon az istennek és a templomnak. Így mutatja be a mezopotámiai hagyomány a városok kialakulását és funkcióját, Eridu pedig a mitikus paradigmát képviseli. A bibliai Paradicsommal ellentétben, ahonnan az ember a bűnbeesést követően örökre kiűzetett, Eridu valóságos, szentséggel átitatott, de mindig elérhető hely maradt. Megdöbrentően erős a mitikus elbeszélés helyi íze, a régió egyedi körülményeire való utalások sora, s ezt az erős helyi ízt csak akkor érthetjük meg, ha szemügyre vesszük Eridu elhelyezkedését.

Eridu a mai Abu Sahrein település ókori elnevezése. Az *Eridu* szó etimológiája ismeretlen, feltehetőleg egy korai, presumer kultúra nyelvi szubsztrátumához tartozik. A sumerok a fára vagy nádra emlékeztető NUN szimbólummal jelölték Eridut. A város földrajzi elhelyezkedése valóban egyedülálló. Az egyik legdélebben fekvő város, a folyó hordalékmezejének peremén, az ingoványos területek határán található: a tenger és a szárazföld közti átmeneti övezetben, amit számtalan kisebb-nagyobb vízfolyás, sziget szabdal és sűrű nádas tarkít.² Ugyanakkor nyugat felől a több száz mérföldnyire elterülő, homokdűnéken és kopár, köves síkságokon kívül mást nem rejtő sivatag fenyegeti és öleli körül homokkal a települést. Ez az elhelyezkedés azt jelentette, hogy az ókori Eridu három nagyon eltérő környezeti rendszerrel állt közvetlen kapcsolatban: a hordalékos területekkel, a sivataggal és a mocsárvidékkel, s így háromféle létfenntartási ágazat alakult ki: a földművelés, a nomád pásztorkodás és a halászat. Fontosabb azonban, hogy a város önálló ökörendszerrel rendelkezett, hiszen egy domb hátán épült fel, amely a környező területekhez képest húsz lábbal mélyebben fekvő lapályból emelkedett ki, így a föld alatti vízfolyások vize a felszínen gyűlt össze. Ez a mocsaras terület árvizes időszakban még ma is jókora méretű tóvá duzzad.³ Már a legkorábbi, az i. e. III. évezredből fennmaradt mezopotámiai feljegyzések is rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak ennek a vízgyűjtő tónak. A sumerok a tavat **abzu** néven ismerték (az akkád *Apszú* megfelelője). A szinte teljesen csapadékmentes déli régióban a víz egyetlen, dön-

tő fontosságú előfordulási helye az **abzu** volt. A korabeli feljegyzések szerint az eridui vallási központot az **abzu** zárta közre. A mezopotámiai-aknak a világról alkotott képzelete szerint a föld egy korong alakú test, amit hatalmas mennyiségű víztömeg vesz körül. Felfogásuk szerint a földkéreg alatt az **abzu** húzódik; az égbolt vízhatlan íve tartja ennek az édesvízű óceánnak felső rétegét, ám az ég vízálló baldachinjának hasadékein időnként víz szivárog: ilyenkor eső hull a földekre. Nem véletlen tehát, hogy Eridu az édesvíz istenének vagy istennőjének kultikus fellegvára volt.

A fejezet kezdő sorai az újbabiloni éra idejéből, az i. e. VI. századból, ékírásos agyagtáblán maradtak az utókorra. A táblát Hormuzd Rassam ásta ki Szippar romjainál⁴; a dokumentum minden valószínűség szerint egy iskolázott pap gyűjteményének egy töredéke lehetett, mivel sumer és babiloni nyelven is lejegyzésre került. A tereméstörténet a borszippai Nabú-templom megtisztulásáért könyörgő, terjedelmes imádság bevezető szakaszául szolgált.⁵ Noha e szövegtöredék viszonylag újabb keletű (az I. évezredből maradt fenn), a hiedelem, miszerint Eridu a legősibb település, a IV. évezred végén keletkezett első írott forrásokhoz nyúlik vissza; Eridut ugyanakkor a földrajzi nevek között szintén elsőként említik. A sumer királylista⁶ első sorai ekként hangoznak: „Miután a királyság alászállt a mennyből, Eridu lett annak székhelye. Alulim 28 800 évig uralkodott; Alalgar 36 000 esztendeig állt a birodalom élén. Eridut végül sorsára hagyták, s a királyság Badtibira városába települt ált.”⁷ Eridu oly sokat emlegetett ősi mivolta az idők folyamán kétségbevonhatatlan ténynyé, evidenciává lett, legalábbis a település feltárását megelőzően a mezopotámiai szövegekkel foglalkozó nyugati tudósok számára. Eridu városa régészeti feltárásának történetéből megtudhatjuk, miként sikerült a korabeli feljegyzések hitelességét igazolni, illetve cáfolni.

ERIDU FELTÁRÁSA

Az Ur városától mintegy 24 kilométerre délre magasló Tell Abu Sahrein, azaz Eridu dombja már a XIX. század közepétől fogva a régészek figyelmének központjában állt. A jellegzetes kúp alakú, 25 méter magas *tell*, romhalom átmérője közel ötszáz méter. A környéken emelkedő hat kisebb halom valószínűleg a lagúna partvonalának szüntelen átrajzolódásával párhuzamosan kialakult lakóhelyeket jelöli.

Az első feltárások a British Museum megbízásából kezdődtek 1854-ben, J. H. Taylor irányítása mellett. Akkoriban a nyugati világ újonnan alapított nemzeti múzeumai egymással versengve igyekeztek a legtávolabbi helyekről és korokból származó leletekkel megtölteni termeiket, hogy a XIX. századi gyarmatbirodalmak dicsőségét hirdessék és jelképezzék a tér és idő fölötti hatalmukkal. A XIX. század derekán különösen a nagy múltra visszatekintő finom művi alkotások – szobrok, domborművek, nemesfémekből készült edények – örvendtek kiemelkedő népszerűségnek; az ismeretlen írásjegyekkel íródott ókori iratok pedig a viktoriánus kor tudósainak kimagasló nyelvészeti ismeretei révén váltak mindannyiunk számára érthetővé. Korábban, Észak-AsszírIA nagy halmainak feltáráskor számos dombormű, szakállas emberarcot ábrázoló kolosszális bikafaragvány, valamint ékírással telerótt táblák sokasága került elő.⁸ Taylor Abu Sahreinnél azonban csak egy súlyosan erodálódott és összesűrösödött vályoghalmot talált. Mivel akkoriban még nem létezett módszer a vályogból emelt falak nyomvonalának megállapítására, Taylor munkásai „régiségeket” keresve átfúrták magukat a tömör földtömegben – de hiába. Még azt a szépen megmunkált fekete gránitoroszlánt is kénytelenek voltak hátrahagyni, amit találtak, mivel nem állt rendelkezésükre megfelelő szállítási módszer.

Eközben a British Museum kiállítótermeit egyre nagyobb számú aszszír eredetű műkincs töltötte meg, az elhagyott Abu Sahrein pedig a helyi kincsvadászok kezére jutott. 1918-ban Campbell Thompson, 1919-ben pedig H. R. H. Hall – szintén a múzeum megbízásából – nekilátott a területet újból feltárni, ám az újabb ásatások sem hoztak komolyabb eredményt. A II. világháború végére, 1945-re véget ért a régészeti kizsákmányolások kora; az új alapítású Iraki Régiségek Főhivatala – a kiterjedt régészeti projekt részeként – a korábban minimális leletanyaggal szolgáló dél-iraki vidék feltárását tűzte ki céljául. A hely szimbolikus jelentősége nagymértékben hozzájárult a tudatos választáshoz, a kutatók reménye szerint ugyanis a terület új, rendíthetetlen bizonyítékkal szolgálhatott „az iraki civilizáció megkérdőjelezhetetlen folytonosságát illetően”⁹. Irak – az ottomán, majd európai fennhatóság évszázados kolonciát levetett, elsőként önrendelkezési jogot szerzett mezopotámiai állam – a feltárt ősi településeket a helyi kultúra kontinuitásának ékes bizonyítékaként értékelte. Jelentőségteljes lépésnek minősíthető, hogy az állami vezetés történelmi emlékhelyként egy iszlám előtti időkből származó helyszínt választott, hogy ezzel is táplálja a nem muzulmán nemzettudatot.

A munkálatok 1946-ban kezdődtek; az ásatás az iraki Fuad Safar irányításával folyt, míg az angol régészt, Seton Lloydot a Régiségek Hivatala tanácsadói feladatokkal bízta meg. A feltárás 1949 februárjáig, három évadon át tartott.¹⁰ A kor legmodernebb régészeti eljárásainak alkalmazásával folyó ásatás célja kezdettől fogva a terep átfogó, szisztematikus vizsgálata volt. Általánosan elfogadott nézet szerint a terület „a szikes Mezopotámia legkorábbi lakott településének reprezentánsa... a sumer civilizáció bölcsője volt...”¹¹, a politika azonban nem csupán „a sumer civilizáció bölcsője” címre tartott igényt, hanem a Közel-Keleten túli kultúrákat is innen kívánta eredeztetni.

A munkálatok az „akropolisz” területén kezdődtek, ahol az Ur közeliében található lépcsős piramishoz hasonló zikkurat maradványai voltak láthatóak. Az építmény korát a helyszínen talált, feliratos tégladarabok nyomán Ur harmadik dinasztiájának korára, Ur-Nammu és Naram-Szín uralmára (i. e. 2100 táján) datálták. A zikkurat tövében a régészek egy jóval korábbi építmény maradványaira bukkantak: a falakat a felszínre hozott cseréptöredékek vizsgálata alapján a késő Obeid-érában (i. e. 3800 körül) emelhették. Az Obeid-kor elnevezés az 1920-as években Leonard Wooley által feltárt, Ur közeliében található Obeid-halomhoz nyúlik vissza. A kifejezés az ásatások során feltárt dél-mezopotámiai rézkori kultúrák emlékét őrzi, amelyek analógiát mutatnak az észak-mezopotámiai területekről ismert Halaf településekkel.

Az iraki régészek a késő Obeid-kori réteg eltávolítása mellett döntöttek: a munkálatok során az alsóbb rétegekben további tizenhét településszintet sikerült azonosítaniuk. A legalsó szinten, „a tiszta homokpadon” rátaláltak a legelső épület, egy alig három négyzetméter alapterületű, „kezdetleges szentély” maradványaira. A bejáratnál szemközt valaha egy emelvény magaslott, a falba egy fülkét süllyesztettek. A szentély, s egyben az úgynevezett első Obeid-szint feltételezett kora 4900 év. Az építményt a főnti rétegekhez hasonlóan napon szárított vályogtéglából készítették. A vályog használata merőben ellentmond a Wooley ásatásai-ból ismertté vált tipikus Obeid építési szokásoknak: a korabeli épületeket ugyanis – a Dél-Irak mocsaras területein ma is élő arab törzsekhez hasonlóan – rendszerint nádból készítették. A vékony nádszálak szorosan átkötözött kötegei a gyékényfonattal fedett építmény tartópillérei-ként szolgáltak. A déli területeken elterjedt építési szokások tükrében igencsak szokatlannak tűntek az eridui legalsó településszinten fellelt téglaeépítmények. Mezopotámia déli térségéből alig maradt fenn az obeidi kultúrára vonatkozó dokumentum; az eridui tárgyi emlékek azonban

nagyban hozzájárultak a Wooley feltárásai által festett kép átformálásához: a délre eső vidéken kibontakozott Obeid-kultúra korántsem sorolható a fejletlen „falusi közösségek” sorába.¹⁴

Az egymást követő „templomrétegek” tanúsága szerint a helyszínen évszázadokig szentélyeket építettek. Miután a legelső, XVII. szint „szentélye” romba dőlt, a régi falak mentén egy új épületet emeltek. Az épület kifinomultabb építészeti megoldásokkal – belső vakolatréteggel – ugyan, de gyakorlatilag az előző rekonstrukciójaként épült fel. A következő szint négyzet alaprajza téglalapra változott, s majdnem a kétszeresére nőtt. A XIV. szinten feltöltötték homokkal az épületmaradványokat; a talajkiegyenlítést követően egy méterrel magasabbra rakták az újabb, rámpafeljárós templom alapjait. Ez az építmény a Mezopotámia északi területein feltárt, korabeli monumentális épületekkel mutat hasonlóságokat. A középső, 4,5 méter széles, és legalább 12,6 méter hosszú terem kisebb helyiségek szegélyezték. Az alaprajz szimmetriát, a falfülkék és támpillérek ritmikus elhelyezkedést mutattak.

A X. és IX. szinteken ugyanazon tervrajzú templomok épültek. Ezt követően mind az alaprajzban, mind a külső megjelenésben gyökeres változás következett be. A lényegesen nagyobb kiterjedésű épület falainak szélességét 70 cm-re növelték. A központi helyiséget kisebb mellékhelyiségek zárták közre. Az épület falait kívül-belül bordásra alakították, ezáltal a magas és vaskos falak nem csupán stabilabbá váltak, hanem a fényárnyék játék keltette mintázatoknak köszönhetően nagyszerű esztétikai élményt nyújtottak. A legnagyobb terem falán álkapualjak sorakoztak; az egyik beugrón egy halcsonttal teli teáskannaszerű, csőrös edényt helyeztek. Közvetlenül az „oltár” alatt a padlózat egy 30-40 cm hosszú, különös kígyószerű agyagtekercset rejtett. E fura tárgyak nagy valószínűséggel az alvilág kultuszának kellékei lehettek.¹⁵

A VI. réteg magasságában feltárt templommaradvány valóban monumentális lehetett. Az épület szintjét 1,2 méterrel megemelték, ezáltal az előző fundamentum aligha maradhatott mérvadó az újabb szent hely építésekor. A „templomban” egy 14,4×3,7 méter hosszú szentélyt alakítottak ki, melynek rövidebb hosszúságú falaiból mindkét végén egy-egy ajtó nyílt. Az emelvényt vakolattal fedték, felszínét mélyvörösre égették és vastag hamuréteggel borították; a padlóra helyenként hamut szórtak. A hamu közé hatalmas mennyiségű halcsontot és kisebb állatok csontjait keverték. A helyiség északkeleti felének szinte teljes egészét efféle maradványok terítették be. A csontok állapota arra utalt, hogy a hal húsát ugyan elfogyasztották, ám a maradványokat az épületben halmoz-

ták fel. Egy kisebb, szomszédos helyiségben feltárt hamu vizsgálata szerint a halak maradványait és a többi áldozatot itt égették el.

A VI. templom épületének összeomlása után a helybeliek – nagyjából a korábbi alaprajzot követve – hozzáláttak egy újabb épület kialakításához. A következő századok templomainak romjaiból (V–I.) alig maradt valami a kiterjedt szintezési munkálatok következtében, amit a második évezredben az itt épülő zikkurat építésekor végeztek. A VI. templom a következő szentélyréteg építésekor már igen siralmas látványt nyújthattott, s feltételezhető, hogy ez volt az eridui Obeid-templomok egyik utolsó példánya.

Az első, szerény kápolna kialakításától a hatalmas, kifinomult építészeti megoldásokkal készült VI. templom építéséig több mint ezer esztendő telt el. A roskadozó szentélyek romjain – lényegében megszakítások nélkül – újabb, nagyobb alapterületű templomok létesültek, melyek a szintfeltöltéseknek köszönhetően egyre magasabbra és magasabbra épültek. Iraki építészek rekonstrukciós rajza szerint az utolsó, a korábbi szentélyek omladékai fölé emelt Obeid-templom jócskán kiemelkedett a környezetéből. A „berendezési tárgyak”, a padlózat, a falfülkék, valamint az oltáremelvények kialakítása a forma és praktikum fejlődésének kontinuitását mutatják.

A régészek következetesen a szakrális jelentőségű helyekre vonatkozó „templom” kifejezést használják ezen építmények kapcsán. Mindmáig tisztázatlan, hogy az Obeid-templomok kizárólag istentiszteletek céljából épültek-e, vagy a későbbi korokhoz hasonlóan isteni lakhelynek tekintették-e őket. Azt biztosan tudjuk, hogy a templomokat időnként bizonyos események helyszínéül választották. Mint említettük, a szentélyekben rengeteg „háztartási hulladékot”, csontokat, cseréptöredékeket és egyéb maradványokat tártak fel a kutatók; valószínű, hogy a makulátlan tisztának korántsem nevezhető helyiségeket nem csupán egyetlen célból tartották fenn. A feltárások néhány értékesebb tárgyi emléket is felszínre hoztak: meztelen férfi és női agyagszobrocskák, kis állatfigurák, egy, Abu Sahrein környékén napjainkban is tenyésző kígyóhoz hasonlós díszes kígyófaragvány, valamint a fentiekben már említett agyagtekercsek kerültek napvilágra. A munkálatok során a régészek ezeken túl egynehány féldrágakőre, kőszerszámokra, obszidiánpengékre, agyagból készült fonóorsókra és egy rézbaltára bukkantak.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a méreteikben fokozatosan bővülő, minőségükben egyre javuló épületek belső kialakítása – a talapzat, a beugrók és a szimmetrikusan kialakított falfülkék – funkcionalitásán túl

szimbolikus, rituális célokat is szolgált. E késő Obeid-kori templomok jóval megelőzik korukat: az ezeröttszáz évvel későbbi mezopotámiai templomépítéset előfutárainak tekinthetők. Jellegzetes belső elrendezésükkel – oldalsó helyiségekkel bővített szentély közepén egy szabadon álló emelvénnel, a falak kiszögellése és bemélyedése a homlokzaton – a későbbiekben is meghatározó stilisztikai irányvonalat képviseltek. A fogadalmi ajándékok és rituális kellékek eltemetésének szokása majdan szintén a hagyományok szerves részét képezi. Legérdekesebb mégis az a tény, hogy a korábbi építményeket – tartalmukkal együtt – (talán, hogy szentségüket megőrizték?) földréteggel „pecsételték le”, s erre a földhalmra emelték az újabb szentélyeket. Így a mezopotámiai templomok többsége kegyelettel őrizte az előző templomok emlékét; magát a padlózatot az alatta felhalmozott szent hulladék tette tiszteletre méltóvá. A templomok következésképpen a kontinuitás és ősi értékek kézzelfogható jelképei lettek.

Tudnunk kell, hogy a déli sík területeken a táj a többi régiótól eltérően folyamatos változásokon ment keresztül. A folyómedrek eltolódtak, az áradások elmosták a megművelt földeket, az elnéptelenedett falvak heteken belül a terjeszkedő homokdűnék fogságába estek: e tényezők mindegyike visszavetette az egy adott helyhez való kötődés szándékát. Csak a városok, azon belül is elsősorban a téglalapítmű templomok álltak ellen az idő és a természet erőinek, s eleven lények módjára egyre gyarapodtak, cseperedtek. E folyamat kiemelkedő példája maga Eridu városa. A babiloni elbeszélés szerint ez, az Apszúból kiemelkedő sík vidék lett az istenek lakhelye; a régészeti munkák folyamán felszínre hozott primitív, homokpadra emelt kunyhókból, s az azok fölé épített szentélyekből lettek a vidék legfontosabb szakrális központjai. Az első szentélynek otthont adó Eridu jelentőségét a régészeti feltárások kétségbevonhatatlanul igazolták.¹⁶

KALKOLITIKUMI PORCELÁNOK

A régészek nem csupán az Abu Sahrein közeli halmot tárták fel, hanem a környező területeken is végeztek feltárásokat. A munkálatok során lakónegyedek és egy kiterjedt temető került feltárássra, ahol jókora mennyiségű agyagedényt fordítottak ki a földből. A cserépedények mindamellett, hogy igen érdekes darabok lehetnek, a kormeghatározás nélkülözhetetlen kellékei. Az V. évezredből fennmaradt cseréptöredékek szépségüknek

fogva is izgalmasak számunkra. Jelentőségüket fokozza, hogy bőséges információval szolgálnak az adott kor szociális-kulturális közegéről. Az északi, Halaf- és Szamarra-edények éppúgy azonnal felismerhetőek, mint a déli Obeid- és Hadzsi-Muhammad-kerámiák (mind a régészeti lelőhelyről kapta a nevét): a vékony falú, krémszínű kerámiaedények mintázata egyszerű, ám lenyűgöző finomságukkal párjukat ritkították az őskori Közel-Keleten. A motívumok skálája a véletlenszerűen applikált pontoktól, vonásoktól a bonyolult geometriai vonalakig, állat- és emberábrázolásokig terjed. Az edények között találunk serlegeket, kör alakú és ovális tányérokat, ivócsészéket, csőrös edényeket, kisebb-nagyobb korsókat, talpas poharakat, valamint durvább kidolgozású főzőedényeket.

A magas színvonalú edényeket avatott kezű mesterek készítették különböző gyártási központokban; a legalsó eridui rétegekből (XIX–XIII. rétegek) származó kerámiák helyben készültek. A festett kerámiaedények többnyire a gyártás helyétől távolabb kerültek forgalomba. Ugyanakkor a színes cserépedények nem elsősorban háztartási célokat szolgáltak, hanem elit terméknek számítottak, hiszen körütekintő tárolást és szállítást igényeltek; a nomád életmód során használt edényeket jobbra törhetetlen anyagokból készítették. A helyhez kötöttség és a kerámiaipar összefüggött egymással; jól megfigyelhető, hogy a finom kidolgozású, díszes agyagedények fontos szerepet játszottak a letelepült népesség értékeinek kifejezésében. Státusszimbólumokként a mindennapi életben, étkezések alkalmával is szerephez jutottak. Etnográfiai vizsgálatok egyértelműen igazolják a díszes tárgyak kommunikatív értékét, a közös étkezések, a pazar lakomák – a tudomány nyelvén szólva: a „hivalkodó fogyasztás” – érzékletes kifejezőerejét. A tudományos szófordulat a tálalás és a látványosság részleteire is figyelmet fordító csoportos étkezések jelentőségét hangsúlyozza. A megfelelő élelmiszer-fogyasztás, valamint a hedonista lakomákon való részvétel megszilárdította a megfelelő anyagiakkal rendelkező réteg előkelő státusát.

Az antropológusok vitatják, hogy az illusztris termékek és igényes étkezési kellékek megjelenése a hierarchia korai megnyilvánulási formája lett volna – mindez ugyanis feltételezné egy csoport egy adott terület és termékei feletti felügyeleti jogát, illetve a produktum elosztásának feladatát.¹⁷ A rézkori Közel-Keletet, melynek déli, szemléletes példája az Obeid-kultúra, a folyamatosan lakott települések kialakulása, tökéletesedő kertművelés és a különféle termékek cseréje jellemezte. A korszak utolsó fázisában (i. e. 4000–3500 között) Mezopotámia egész területén, Szíriában, Irán nyugati és déli térségeiben, Anatólia vidékén, valamint a

Perzsa-öböl partvidékén egyaránt előfordultak festett kerámiaedények. A tárgyi lelelek rendkívül élénk cserekereskedelemről tanúskodnak; a cseregazdaság élénkülése, szervezettsége a következő, Uruk-korszak idejében még tovább fokozódott.¹⁸ Eridu legkorábbi, homokplatóra épült településrétegeiből a déli, Obeid-kultúra jellegzetes rézkori kerámiatöredékei kerültek elő. Az Eridu területén letelepedő népcsoport nyilvánvalóan jól ismerte a kerámiakészítés fortélyait, a díszítőmotívumokat.

A cserépedények iránti kereslet növekedésével a szakértelem tovább tökéletesedett; előrelépésnek számított a hőmérséklet szabályozhatósága, a szabályosabb formák kialakítása érdekében pedig kezdetleges korongolási technikákat alkalmaztak.

A legkorábbi idők rétegei nagyszámú, helyben gyártott kerámiát rejtettek; a régészek ezek ismeretében használják az „eridui kerámiatermék” terminust. A helybeliek által készített árucikkeknek a XIII. szint fölötti rétegekben – mindeddig ismeretlen okból – nyoma sincs. Az egyes templomok járószintjét Obeid kori kerámiacserepek „borították”: időnként teljesen ép használati tárgyak, edények, korsók kerültek napvilágra. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a fellelt fazekasárut a mindennapi étkezések alkalmával is használták, nem csak áldozati célokra. A nagy mennyiségű hamu, halcsont és egyéb állati maradvány arra utal, hogy az étkezés fontos közösségi esemény lehetett. Egyes edénytípusok azonban kizárólag a templomok területén lelhetők fel: használatuk valószínűleg rituális célokra korlátozódott. Alig tizenöt centiméter átmérőjű, rendkívül vékony falú, aprólékos kidolgozású, apró, egymásba helyezett edények nagy számban kerültek elő (elsősorban a X–XI. rétegekben). Mindenképpen említést érdemel Eridu jellegzetessége, az úgynevezett teknősbékatálka. E rendkívül kecses, törékeny kerámiatípus hosszú kiöntője a tál peremétől ferdén nyúlt előre. Egy halcsontokkal teli példányára a VIII. templom egyik falfülkéjében akadtak a régészek.

Különösen érdekesek a későbbi templomok hulladékai között feltárt „füstölők”. A háromszögletű ablakréseken a tömjén füstje szabadon kiáramolhatott. A nyílások mintha bejáratú ajtók lettek volna; dekoratív elhelyezésükkel egy kicsiny épület benyomását keltették – azonban leginkább nád-, mintsem téglaplátményekre hasonlítottak.¹⁹ A templomtörmelék közé terrakottafigurák is keveredtek; (női?) szobrocskák töredékei kerültek felszínre: az alak alsótestét borító ruházatot hullámos fekete csíkokkal díszítették. Sajnos, nem egyértelmű, hogy a szobrocskák egy embertípust vagy egy bizonyos tisztséget betöltő személyt, avagy egy is-

tenséget ábrázolnak. Az Obeid-temetőkben felfedezett antropomorf figurák mindegyike ezzel ellentétben ruhátlanul tárul elénk.

ROSSZ FOGAK, JÓ KUTYÁK

Az Obeid temetkezési hely felfedezése az ásások második évadjában (1947–48) bőséggel ellátta munkával a résztvevőket. A feltárások igen jelentős leletanyaggal szolgáltak Eridu hajdani lakosaira vonatkozóan. A VI. templomréteggel egykorú (kb. i. e. 3800) temető a „telephalomtól” nem messze, a késő Obeid-település peremén helyezkedett el. Mindössze 800–1000 embert helyeztek itt örök nyugalomra. Mindez meglehetősen csekély szám a korabeli dél-iráni, szúzai hatalmas nekropolisszal összevetve, ahol több mint 2000 temetést végeztek.²⁰ Az eridui sírok közül csupán 193-at tártak fel. Az ásások tanúsága szerint a tetemeket egy egyszerű gödörbe, vagy alj nélküli tégladobozba fektették. A hátukon fekvő halottak karját szorosan a test mellé vagy a medencecsontjukra helyezték. A sírt földdel töltötték fel, s néhány téglasorral zárták le. Előfordult, hogy a régebbi emberi maradványokat félretolták, hogy az újabb megboldogultnak is jusson hely; két halottnál többet nem temettek egy sírba, ha mégis, az esetleges harmadik csakis gyermektetem lehetett.

Temetési edényeket – általában egy-egy korsót, tálkát és ivócsészét – helyeztek a sír jobb láb melletti sarkába. A sírbeli maradványokból a túlvilágra szánt ételadományokra következtethetünk. Egy esetben, egy körülbelül tizenöt esztendőes ifjú elhantolásakor a tetem „ölébe” kutyát fektettek, ami csontot tartott a szájában. Egy másik sírban két kutya csontjának maradványaira bukkantak a kutatók: talán ezek is gazdájuk kedvencei lehettek. A halottak nyakára és csuklójára főként obszidiánból készült gyöngysort akasztottak. Minden bizonnyal felöltöztetve kerültek a sírba, mivel a gyöngygallér díszes ruhaszegélyt és övet feltételez.

A csontok elemzése kimutatta, hogy Eridu lakossága a mai Irak, illetve a szomszédos országok területén élő népcsoportokhoz hasonlóan a Földközi-tenger medencéjének embertípusát képviselte. A fogak, illetve az állcsontok számtalan variációt mutattak; egyesek „kifejezetten előreugró állkapcsukkal és nagyméretű fogaikkal a Neander-völgyi ősember vonásait viselték magukon”.²¹ Hiába volt nagy a fog, a halottak fogazata rendkívül rossz állapotúnak bizonyult: a hiányos fogazatot további lyukas és az ínyszélig lekopott fogak csúfították el. Hogy mindez a szem-

csés gabonafélék fogyasztásának vagy betegségek eredménye, mindmáig tisztázatlan.²²

Egy temető meghatározott helyen való kialakítása a bizonyíték arra, hogy egyes emberek jogot formáltak halottaiknak egy adott helyen történő végső nyugalomra helyezésére. Hogy az előjogok az eridui lakosság hány százalékát illették, nincsenek adataink, miután a településnek mindössze egy töredéke került feltárássra.

A temetők, különösen a közel-keleti térségben, sosem mérvadóak a halottak számának tekintetében, a mai ember számára érthetetlen okból ugyanis a végtisztesség számtalan más, nem konvencionális formáját alkalmazták. Egyes szokások régészetiileg nem követhetőek nyomon; nem egyedi eset, hogy a halottat elhagyott sivatagos területekre szállították, ahol tetemét ragadozók marcangolták szét. A hamvasztás főként a tüzezőben gazdagabb vidékeken volt elterjedt; a természet erőinek kitett test hamvasztása szintén általánosnak számított. A kertekben és a vastag falú épületek alá történő temetés a későbbi korok „divatja” lesz; a feltárássra került épületek kis száma alapján nehéz megfelelő következtetést levonni arra nézve, hogy az Obeid-lakosság mekkora hányada lelt végső nyugalomra saját otthonában. S utolsósorban, nem szabad megelégednünk a mocsaras láp vidékéről, illetve a lagúna partvidékéről, mint lehetséges temetkezési helyről.

A későbbi korok írásos hagyománya szerint Apszú az alvilággal állt szoros összefüggésben. Elképzelhető, hogy az eridui temető egy 25 kilométeres térség közössége számára jelentett végső nyughelyet.²³ Tekintve, hogy semmit sem tudunk a lakosság egyik felének temetési helyéről és temetésének mikéntjéről, az eridui temető miféle információval szolgálhat az itt eltemetettekről? Kik voltak ezek az emberek? A monogámia és a presztízs hagyományára utaló családi temetések – egy férfi, egy nő és egy gyermek közös sírba helyezése²⁴ (előfordult, hogy a család kedvencét, a kutyát is gazdáival együtt hantolták el!) – a korabeli társadalom ismertetőjegyei. A halottak mellett fellelt személyes tárgyak – köztük az idegen földről származó obszidiángyöngyök és egyéb ornamentumok – a bizonyítékai annak, hogy viszonylag nagyobb értéket képviselő tárgyak (ékszerek, ruhaneműk) kerülhettek a valamikori tulajdonos birtokába. A távoli vidékről származó vagyontárgyak egy része – az obszidián és más kőfélék – „kereskedelem”, csere útján jutott el a családokhoz. A sírban talált értékes leletek bizonyossága szerint az adott család messze eső térségek lakóival is kapcsolatban állhatott.

A sírokból előkerült edények jó minőségű kerámiatermékek voltak; a talpas, magas ivókupák különösen gyakran fordultak elő; ezek feltehetőleg italáldozatok során jutottak szerephez. Egyedi, mives, ízlésesen díszített edényekre azonban csakis a temető területén akadtak a régészek. A gyermeksírokat gyakran apró tálkákkal és kancsókkal rakták tele. A sírok egyedülálló tárgyakat is rejtettek: agyagszobrocskákon kívül egy vitorlás hajó agyagmásolata került elő, melyen az életszerűség kedvéért még az árbocfészket is kialakították. Egy férfit ábrázoló terrakottaszobor teljes épségben jutott a kutatók kezébe. A nyúlánkra faragott szobrok fejét szokatlanul megnyújtották, az arcok már-már gyíkszerűnek tűnnek. A mellkas felső részét kis gömbölyded „dudorokkal” díszítették, s ez a motívumsor vonul végig a karok ívén is. A férfit ábrázoló szobor egy rövid pálcát tart a kezében. Bármi is legyen ezen alkotások jelentősége, nyilván nem véletlenül helyezték őket a halottak mellé: valószínűsíthető, hogy a túlvilági létbe vetett hittel álltak szoros összefüggésben.

A holtak eridui temetőben történő elhantolása komoly tervezési előkészületeket igényelt. A sírokat minden bizonnyal megjelölték, hogy a halott házastársat vagy gyermeket hozzátartozója mellé temethessék. A halandókat megfelelő kellékek, ékszerek és díszes kerámiák társaságában hantolták el. Úgy tűnik, hogy bizonyos edényeket kifejezetten temetkezési rituálék, italáldozatok alkalmával használtak. A gyászszertartás rítusaként húsdarabkákat, gyermekek esetében egész állattetemetek helyeztek a sírba. Akadtak holttestek, melyeket sárgaföldbe temettek, noha a feltárást végzők maguk is bizonytalanok voltak afelől, vajon valóban az okkersárga kaolinföldbe temették-e a halottakat, vagy a földben végbemenő talajtani átalakulások idézték elő a változást.

Mindent egybevetve, az Eriduban eltemetett emberek valami oknál fogva sajátosak voltak. Értékes árucikkek birtokosai voltak, vagyonukból étel- és egyéb adományokra telt, rituális gyászszertartásokra, sírjuk megfelelő gonddal történő ápolására formáltak jogot, miközben a közösség többi tagja szemmel láthatóan nem élhetett ezen előjogok egyikével sem. Hogy mi különböztetett meg bizonyos embereket társaiktól, az idő homályába vész. Egyes feltételezések szerint akkortájt egy-egy csoport kiterjedt cserekereskedelmi kapcsolatai révén, melyek során az áruk mellett talán asszonyok is gazdát cseréltek, fejlett kommunikációs hálózatot alakítottak ki.²⁵ A lokalizált kulturális horizont kiszélesedésével a közösség élénk vérkeringési rendszerbe kapcsolódott be – afféle rézkori szellemi és anyagi nemzetközösség született, amely a régészet számára mives kerámiaedények, illetve más nagyra becsült tárgyak formájában öltött tes-

tet. Kapcsolat létesült Mezopotámia északi és déli régiója, a fennsík és az iráni Susiana folyómedre között. Mind a mai napig vita tárgyát képezi, hogy az Eriduban feltárt csontok az őslakosok, avagy az újonnan érkezett „betelepülők” földi maradványai-e, vagy esetleg a sumer népcsoport felmenőinek relikviái. Mindenesetre vitathatatlan, hogy az eridui holtak nem öröklött jogaik folytán, hanem kulturális szokásrendszerükben különböztek embertársaiktól.

Néhány kivétellel lényegében ugyanazok a tárgyi leletek kerültek fel-tárára a sírokban és a „templomok” területén. A lakóházak és a sírhe-lyek, illetve a templomok leletei között azonban nem mutatható ki ana-lógia. Feltehetően a monumentális építkezéseket irányító emberek földi maradványai nyugszanak a temetőben; az eridui rítusokon való részvételüknek köszönhetően előkelő rituális státussal rendelkezettek. Ugyanakkor alig észlelhető eltérés a temetkezési ajándékok minősége és mennyisége között: semmi sem utal arra, hogy némelyik ember megkülönböztetett státussal bírt volna; valószínűleg kollektív közösségtudat formálta a csoport szellemiségét. Távoli vidékekkel folytatott kereske-delmi kapcsolataiknak köszönhetően az előkelő réteg tagjaivá váltak. A felsőbb templomrétegek omladékai közt fellelt pecsétnyomók a bizonyítékaik, hogy egyes emberek személyes felelősséggel tartoztak az ügyletek lebonyolításáért. Az eridui termőföldeket árpával vetették be, a legelő-kön szarvasmarhákat terelgettek – fogazatuk siralmas állapotáért feltehe-tően az egy emberöltőn át fogyasztott, homokszemcsés élelem is felelős-sé tehető. A rendelkezésre álló leletek hiányosságai miatt azonban ezen feltevések egyike sem cáfolhatatlan.

Az Obeid-korszak társadalmi viszonyairól vajmi keveset tudunk. Petr Charvát cseh régész szerint a közösség az egyenrangú társadalmak utolsó példája volt: az önálló háztartások tagjai egyformán kivették a ré-szüket a közösség megélhetését biztosító feladatokból.²⁶ Más kutatók egyes körzetekben a hierarchikus társadalom kezdetleges formáját felté-telezik: bizonyos csoportok vagy családok könnyebben hozzájuthattak bizonyos árucikkekhez. Döntő fontosságú kérdés, hogy a vallás vajon mekkora szerepet játszott a differenciálódásban. Az elsősorban rituális célokat szolgáló terjedelmes téglapítmények építésénél és „működteté-sénél” közreműködő férfiaknak származott-e kézzelfogható, anyagi hasznuk a „beruházásból”? A szakrális jelentőségű hellyel való kapcsolat talán legitimizálta az ember és ember közti különbséget: a mások mun-kavégzését felügyelő csoportok talán nagyobb befolyással bírtak?²⁷ A kérdésfeltevésben az osztálykülönbségekre és a termelőeszközök birtok-

lására fókuszáló, a korabeli társadalmi viszonyok feltérképezését szolgáló elkerülhetetlen marxi dilemmák tükröződnek. Mindezek által az emberi munkavégzés és munkamegosztás történetének sarokpontjait követhetjük nyomon. Elegendő információ birtokában érdekes következtetéseket vonhatnánk le. Sajnos, a részletesebb vizsgálódással sem jutunk közelebb az Obeid-korszak valóságához. Az eridui temető lakói – ételmaradványaikkal, szép kidolgozású edényeikkel és rossz fogaikkal – egyszerre tárják fel s leplezik létük evidenciáit.

Eridu az Obeid-korban

Aligha lehet kétséges, hogy az Obeid-érában egységes kultúra formálódott a közel-keleti régióban. Az újonnan kibontakozó szellemiség közepette a régi életforma létjogosultsága is megőrződött; az újszerűség és a tradíció egyvelege a kezdetektől fogva Mezopotámia vitathatatlan ismérve. Az önellátó helyi népcsoportok ügyesen kiaknázták a vidék kínálta lehetőségeket. Eridu lakosai számára a lápvídek és a lagúna bőséges élelemforrásnak bizonyult, a kitűnő vízellátású területek kiválóan alkalmasak voltak szarvasmarha- és disznótartásra.²⁸ A „templom” falai között fogyasztott kedvelt táplálék a jelek szerint a hal lehetett; talán azért, mert a hal szoros kapcsolatban állt az Apszúval.

E kérdőjelekkel teli, írásbeliséggel nem rendelkező korszak spirituális gyümölcse Charvát szerint „az első egyetemes vallás” kibontakozása, melynek születésében Eridu szerepe vitathatatlan. A településre, a „déli térség képviselőjére”²⁹ a majdani írásos emlékek mint a bölcsesség forrására és a tudás istenének székhelyére hivatkoznak. Miközben alig rendelkezünk bizonyítékokkal az „egyetemes vallás” megnyilvánulási formáját illetően, a rituáléknak otthont adó építmények sokatmondóak lehetnek. Természetesen a rítusok „kiéptett” szentélyek nélkül is „működtek”, ám a szertartások köré szerveződött építészet fokozatosan egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Egy szent helyen történő építkezés nem feltétlenül korlátozódott egyetlen csoportra, ha mégis, az esetleges kiváltságok az idő múlásával úgyis módosultak. Láthattuk, hogy miután a vályogépületek romba dőltek, helyükre a korábbi alaprajz figyelembevételével egyre nagyobb építményeket emeltek. A vályog folyamatos karbantartást, rendszeres újjáépítést igényelt: a szerkezet megszilárdítása, stabilizálása minden egyes rekonstrukciós munka során elengedhetetlen feladatnak számított.

A vég nélküli karbantartásban és tökéletesítésben való részvételért valóban elismeréssel adózhatunk a település lakói előtt. Rítusok alkalmá-

val Eridu „városában” gyülekezett a környék lakossága: a mocsárvidék lakói, a vadászó és állattartó csoportok, valamint a megtelepedett és nomád közösségek. A hasonló életközösségek távolsága miatt a település fontos fókuszpont lett: elsőrendű temetkezési helynek tekintették, ahol a mélység isteneinek közelébe lehetett férkőzni; ide bárki betérhetett, s egy sötét zugban kisüthette a hozott hal húsát, majd dolgavégeztével odébbállt. Mindössze egy kis létszámú közösség élt a „szentély” közelében, de a helyhez fűződő viszonyokról jóformán semmi pontosat nem tudunk. Eridu esete azonban nem példa nélkül álló. Hasonló kísérletek folytak más vidékeken is, például magában Ubaidban, vagy Tell Ukairban és Urban. Az Obeid-kori Eridu történelme azonban nem csak kivételesen jól dokumentált; hanem a város elsősége mítoszát is megőrizte a mezopotámiai történelem során, egészen a mi korunkig.

ERIDU A TÖRTÉNELMI KOROKBAN

Az Obeid-korszak végén a hanyatlás jelei mutatkoznak. A cseréptöredékek romló minőségről tanúskodnak, az utolsó „templomot” hosszú időn át roskatag állapotában hagyták dűledezni. A régészeti feltárások tanúsága szerint az „Uruk-korszak” hajnalán, az Obeid-érát követő időszakban, az i. e. IV. évezred első harmadában Eridu „megszűnt mezőgazdaságra épülő közösségi településként létezni.” A későbbiekben csupán a nagy tiszteletben tartott omladéktemplomok egymásra való építése miatt folyton emelkedő központi telephalom maradt továbbra is használatban. A középületeket kibővítették, monumentalitásuk az „Uruk-kultúra”³⁰ stilsztikai jellemzőit tükrözte. A régészek feltételezése szerint a telephalmon „vallási célokat szolgáló építményeket, a papoknak lakóházakat emeltek.”³¹ A korábbi épületmaradványokat ezúttal „mésző burokkal” fedték be.

Eridu közelében természetes mésző- és homokkő lelőhelyek ismertek: Eridu városa volt az egyetlen dél-mezopotámiai település, ahol a városfalakat mészőkömbökből alakították ki. A „templom” mésző falának kúpos mozaikdíszeit vékony rézréteggel vonták be. Az egykorú épületeket – némelyiket falfestmények díszítették – az Uruk-érában homokréteggel terítették be. A homokba ágyazott fogadalmi edények arra engednek következtetni, hogy a tárgyak letakarásával a konzerválás mellett az épület használatának végső lezárására is törekedtek.³³ A földhátot védőfallal vették körül, azonban lehetséges, hogy a falat csak később, a

Dzsemdzset-Naszr-korszakban, i. e. 3000 körül emelték. Eridu sorsa az uruki és uri leletanyagból dokumentálható: a lezárt Eridura mint a vidék legősbibb városára utalnak.

Pár száz évig Eridu a déli területek ceremoniális (vallási) központjának szerepét látta el, noha fényét fokozatosan elhalványította az egyre terjeszkedő Ur. Aztán szinte egyetlen éjszaka leforgása alatt elhagyatottá lesz: hatalmas mennyiségű homokkal terítik be, csupán a domb emelkedik ki a tájból. Magát a templomot az írásbeliség előtti korokban kétszer újíttatták fel – szigetként a sivatagban, ám az egyre nagyobb teret hódító futóhomok lakhatatlanná tette a halom környékét. Amikor néhány száz év elteltével újra lakottá vált a vidék, a lakosság a hajdani Eridutól kissé északabbra jelölte ki lakhelyét; és csak néhány kísérletet tett a fő dombon álló szentély újjáépítésére.

A hely a korai dinasztikus II korban szerzett újra jelentőséget (i. e. 2500 körül). Az uri I. dinasztia egyik uralkodója, vagy talán egy helyi vezető építtette azt a hatalmas palotát, amelynek két egyforma épületszárnya állt egymás mellett. Hogy miért építettek két azonos épületet, rejtély. A falakat a korszak jellegzetes építőanyagából, síkdomború – lekerékített tetejű, négyszögletes – téglából emelték.³⁴ A régészek feltevése szerint a palota ura rendszeresen ellátogatott a dombon fekvő szentélyhez, ám az ötszáz évvel később történő szintfeltöltés következtében a szentély a földdel lesz egyenlővé; az uri III. dinasztia uralkodóinak érdeklődését azonban felkelti Eridu egykori szentélye. Az újabb építési munkálatok vezetője Amar-Szín (i. e. 2046–2038 körül) király volt, aki apja nyomdokaiba lépve vállalkozott az elődje által épített uri, óriási zikkurattal kiegészített monumentális templom építésének folytatására. A téglába vésett feliratokból megtudhatjuk, hogy a templomot Amar-Szín, „a négy világtáj ura” építtette „Enkinek, szeretett urának, a szeretett Apszúnak”.

A leletek tanúsága szerint a toronytemplomon kívül más építmény nem épült. Az uri király a zikkuratprojekt során nem fukarkodott sem építőanyaggal, sem munkaerővel, Eridut mégsem tudták nyüzsgő településsé varázsolni. Eridu csupán a zikkuratnak köszönhetette jelentőségét: az uri birodalom ősi, szimbolikus jelentőségű vallási központjába a királyi pártfogás lehelt újra életet. Az uralkodó külön papokat és papnőket jelölt ki a vallási feladatok ellátására; némely királyi hálaadó ének szövege arra utal, hogy az uri III. dinasztia koronázási szertartásait Eriduban folytatták le.³⁵ Eridu ugyanakkor az istenek kultikus utazásainak végállomása is volt egyben: a látványos rituálé alkalmával az istenszobrokat bárkák

szállították egyik templomból a másikba, behajózva vele az egész birodalmat.³⁶

A következő századokban az iszini dinasztiák (i. e. 2000–1800 körül) uralkodói nagyjából kijavították a hatalmas épületben felmerülő hibákat. A templomokkal együtt eltemetett ősi kincseket keresve intenzív kutatásba fogtak – ezt bizonyítja a számtalan feltárt föld alatti járat és üreg. Idővel Enki szentélye hanyatlásnak indult: Eridu évszázadokon át elhagyatottan, romosan várta további sorsát. A főisten kultusza természetesen nem szűnt meg létezni, ám kultikus központ gyanánt más városokat jelöltek ki. Úgy tűnik, hogy a templomi személyzet Hammurapi uralma idején (i. e. 1792–1750 körül) Ur városába települt át, ahol a holdisten épületkomplexumán belül tisztelegtek a kultusz előtt.³⁷ Az elhagyott romok az első évezred derekán azonban újra a királyi figyelem központjába kerültek: a korabeli dokumentumok és a téglába véssett írásjelek szerint II. Nabu-kudurri-uszur (i. e. 605–562) valamelyest helyreállította a pusztulásnak indult zikkuratot. Ezt követően Eridu temploma megindult a végső hanyatlás útján. Mezopotámia minden egyes szentélyében létezett az Apszú mesterséges, miniatűr verziója – akár egy kicsiny medence, vagy egy vízzel teli, fényesre csiszolt edény formájában. Az eridui *numen*, az isteni hatalom így szimbolikusan bárhol megjeleníthetővé vált; a keleti területek középső vidékének palotáit ékítő szökőkutak és medencék feltehetőleg Mezopotámia déli csücskének szent tavát, s annak megfakult emlékét őrzik.

ERIDUI TÖRTÉNETEK

Az ōsiszaptengerről, Enki szexuális életéről, iszákosságáról és a Hét Bölcsről³⁸

Kik voltak Eridu istenei? Az írásos feljegyzések nyomán Enki (a babiloni Éa) nevét, Nammu és Damgalnunna istennőket ismerjük, valamint tudunk az isteni párosokról, Lahmutról és Lahamutról, Tiámatról és Apszúról; V. és IV. évezredbeli őseik nevét azonban homály fedi. Az egyetlen, Eriduval összefüggésbe hozható fontos fogalom nem más, mint Apszú (a sumer abzu).³⁹ Egyrészt, mint elvont fogalmat, egy természetes jelenségre vonatkoztatták, másrészt önálló, élő entitásként értelmezték. Az Apszú egyfelől a víz megtermékenyítő aspektusát, az iszap potenciális teremtményét jelentette. A mitológiai elbeszélésekben viszont Apszú mint élő személy jelenik meg. Az eridui kozmogónia sze-

rint az ősanyag Apszu és Tiámat által megtestesített édes és sós vizek egyvelegéből keletkezett.⁴⁰ A történet hamisítatlanul tükrözi a lápvídek természetes adottságait, a brakkvíz – az édesvízzel kevert tengervíz – és az édesvíz keveredését. Apszu a férfi-, Tiámat a női princípium megtestesítője; ivadékuk Mummu,⁴¹ afféle globális anyaméh, amely világra hozza a mennyet és a Földet, s a későbbiekben ez a kettős nemzi majd a hatalmas istenségeket. Apszu és Tiámat a későbbi teremtetéstörténetek szerint is az eredeti, formátlan káosz megtestesítői, aminek végig kell haladnia a differenciálódás egymást követő ciklusain. Az őselemek hatalmasak és veszélyesek, kiszámíthatatlanok.

Kézzelfogható a feszültség a természet erői és a fejlődés fázisai során életre kelt lények között; ezt a konfliktust gyakran a generációs viszályként jelenítették meg. A babiloni teremtetéposz, az *Enúma elis* elbeszéli, hogy a fásult, álomittas Apszu, „az istenek nemzője” felháborodik, amiért az istenek ifjú nemzedéke vidám játékával megzavarja nyugalma, ezért elhatározza, hogy elpusztítja őket. Az ifjú istenek közül unokája, Éa (a sumer Enki megfelelője) azonban varázslatával mély álomba dönti és mágikus erejével a föld mélyébe száműzi Apszút; ettől fogva Apszu pusztán egy helyé lesz, Éa isten pedig ezen a helyen, „az Apszu mélyén” ver tanyát. Éa ezután Apszu alakjába bújik, elfoglalja posztját, melyek Éa kivételes szellemi képességei révén nagyobb hangsúlyt nyernek. Apszu hitvese, Tiámat, a női princípium azonban nem könnyű ellenfél: szörnyek egész garmadáját engedi szabadon, hogy fálják fel az istenek ifjú nemzedékét. Kizárólag Marduk, Éa fia, a fiatal istenségek bajnoka képes felülkerekedni a felbőszített Tiámaton, segítségével „a négy szél” és egy mágikus háló szolgál. Tiámat testéből megteremti a világot: testét kagylóhéj módjára kettészeli; szemüregéből könnyek módjára gördül alá az Eufrátesz- és a Tigris folyó.

Érdemes megjegyezni, hogy létezett egy korábbi mítosz, amely szerint az ősanyag Nammu, a sumer istennő által megtestesített női princípium testéből született.⁴² Az istenek eredetfája, valamint több eredetmítosz Nammut nem csupán Enki szülőanyjának, hanem az ősanya-istennőnek tekinti, aki „életet adott a nagy isteneknek”. Nammu és az ősvizek egynemű létükre, férfiúi partner nélkül is képesek életet nemzeni. Egyes feltételezések szerint a női istenségek nagyobb múltra tekintenek vissza, mint Mezopotámia férfiistenei vagy Nammu kultusza, illetve hogy az alvilággal szoros kapcsolatban álló női princípium – a teremtvízi hatalom – kultusza akár az Éa–Enki-imádat előhírnökének is tekinthető.⁴³ Enki esetében különös a nemiségszimbolizmus váltása: noha a

megtermékenyítő közeg itt is a víz, a sumer a, a kifejezés az „ondósejt” jelentést is magában hordozza. Egy sumer vallási ének invokációjában Enki a kiszáradt folyómedernél állva saját „nedveivel” tölti meg a folyam-ágyat.⁴⁴ Más történetekben Enki egy személyben, egyszerre termékenyül meg és szórja életet adó magjait.

Az abzu kifejezés Eridu szentélyére (es), a „szent magaslatra”, a szent hely építészeti alkotásaira egyaránt vonatkoztatható. A víz kivételes szakrális jelentőséggel bírt – nem csupán a sivatagi klíma gazdaságában betöltött alapvető szerepe miatt. A víz a mágia elengedhetetlen kelléke volt: megtisztulást hozott, feloldotta az átkot, s mindemellett a jövődőlés is elképzelhetetlen volt nélküle.

Az Apszúról szerzett ismereteink bizonyítják, hogy egy geofizikai tényező miként befolyásolta egy népcsoport vallási és természetfeletti szemléletét. E szemléletmódot közvetítik Eridu városának épületei, melyek a letelepedés legkorábbi időszakában emeltettek Dél-Mezopotámiában. A víz, mint az e világi és a halálon túli élet forrása fogalma már igen korán kialakult, s mindvégig hatást gyakorolt a mezopotámiai vallási gondolkodásra.

A III. évezred első felében, az úgynevezett korai dinasztikus korban kialakult a helyi istenségeknek a különféle isteni származás szerint felépülő hierarchikusan strukturált panteonja. Az eridui panteon élén Enki (az akkád Éa)⁴⁵ állt, akit mint Eridu ősi istennője, Nammu, és az ég istene, a sumer főisten, An fiaként jelenítettek meg. Enki hitvésével, Damgalnunnával E-engurban, az Apszú Házában élt, tudniillik így nevezték az eridui templomot. Frigyük gyümölcse – a későbbiekben a babiloni Mardukkal azonosítható – Aszalluhi. Az eridui istenek családfáján a zsenge vadhajtasokat számos kevésbé jelentős istenség képviselte. A különböző mezopotámiai istenek és istennők viszonyát politikai és teológiai tényezők egyaránt befolyásolták. A vérségi kapcsolatok szerint felépített „istengenealógia” már a IV. évezred késői szakaszában is létezett; a vallási irodalom, a rituális és kultuszénekek azonban tovább komplikálták az istenek amúgy is bonyolult rokoni szálait.

A II. évezred végén Marduk már magáénak tudhatta Éa/Enki titulusait, noha akkoriban az ősvízistenség teljes hatáskörét nem gyakorolhatta; Enki, „az istenek mágusa” címét Marduk csupán később öltötte magára. Mezopotámia népe összefüggést látott a víz és az intelligencia, pontosabban a bölcsesség között. Enki (vagy Marduk) a teremtes során egy kiejtett szó, egy kifejezés közvetítésével aktiválta a nyugvó ősananyagot. Enki bölcsességét részben tapasztalati, részben ezoterikus források táp-

lálták; e sajátság tökéletesen belesimult a geneziszről alkotott világképbe. Enki éppúgy oltalma alá vonta a „szakiparosokat”, a bőrműveseket, az iszapolókat, a nádvágókat, a borbélyokat, a takácsokat, az építőmunkásokat, a kovácsokat, a fazekasokat, az öntözőmunkásokat, a kertészeket, a kecskepásztorokat, mint ahogy pártfogolta a gyógyítókat, a jövőmondókat, a siratópapokat, a zenészeket és az írkokokat.⁴⁶ A mitológiai történetekből tudhatjuk, hogy Enki mindig megtalálta a megoldást mindenféle megoldhatatlannak tűnő problémára.⁴⁷

Az Enki hatalma alá tartozó Eridut, az Apszú elsődleges manifestációját a tudás, a bölcsesség kútforrásának tekintették. E szemlélet több elbeszélés tárgyát képezi. Az *Enki és Inanna* című sumer mítosz Eridut az isteni parancsolatok tárházának nevezi. Az Apszú mélyén rejtőző Enki uralkodik a *me* felett: a sumer kifejezés az ősi civilizáció kultúrájának, a világ harmonikus működéséhez elengedhetetlen sajátos jegyzékét képezi; megtestesíti a társadalmi viselkedési normákat, a morális intézményeket, a szertartások szokásrendjét. A *me* Eridu városához, ezáltal Enki istenhez kötődött. Inanna, Uruk városistennője⁴⁸ azonban azon fündörködik, hogy megszerezze magának a *met*, s Urukba vigye. Vitorlát bont és Eriduba indul – Mezopotámiában a hajó volt az utazás legegyszerűbb módja. Enkit nyugtalanítja az istennő érkezése és szándéka. Utasítja hivatalnokát, hogy fogadják mély hódolattal Inannát, s rendezzenek tiszteletére egy díszvacsorát, ahol mindkét istenségnek rengeteg sört szolgálnak fel. Enki az alkohol hatására hamar mély álomba zuhan, így Inanna immár minden nehézség nélkül hajóra száll az értékes *mevel* a birtokában.

Amikor Enki felébred részeg kábulatából, észreveszi a lopást: mágikus erejével megpróbálja visszaszerezni a *met*. Inanna az ellene küldött démonokat sorra legyőzi, és szerencsésen megérkezik Uruk városába. A történet vége sajnos ismeretlen marad, mivel a fennmaradt szövegek egyike sem teljesen ép; feltételezhető, hogy egy harmadik istenség közbenjárásával megbékél egymással Enki és Inanna. Az elbeszélés természetesen uruki „találmány”, hiszen a helyi istennő felsőbbrendű hatalmát igyekezett illusztrálni. Az Apszú mélyéből kiszabadított *me* révén nem pusztán megszilárdult Inanna hatalma, de az isteni rendelkezések is végrehajtásra kerültek a halandók között. A *me* rendelkezik a királyság és a papi tisztségek intézményéről, az iparosok munkájáról, ugyanakkor nem feledkezik meg a zene, a szexuális élet, a prostitúció szabályozásáról, az idős kor, az igazság, a béke, a csend tiszteletéről, a becsületsértés, a hamis tanúzás büntetéséről, valamint az írásművek és a bölcsesség megfelelő

méltányolásáról sem.⁴⁹ A történet igazolja, hogy Inanna cselekedete nyomán ezek a normák gyökeret vernek a földi világban; az istennő kiszabadította az Enki által eridui fogságban tartott isteni akaratot. Eridu inkább mindvégig a csírájában lévő, kezdeti állapot termőtalaja maradt, mintsem a potenciális megvalósítás helye.⁵⁰

Az Apszú termékenységéről és Enki ital iránt érzett ellenállhatatlan vonzalmáról egy másik, *Enki és Ninma* című sumer teremtetéseposz is beszámol. A történet egy „mennyei proológussal” kezdődik. Az istenek első nemzedéke, gyűjtőnéven az Anunnaki már világra jött, s az első istenségek frigyéből pedig utódok is születtek. A föld megfelelő gondozása és öntözése érdekében mindegyikükre külön-külön feladat hárul. Az istenek némelyike a „nagy istenek” felügyelete mellett cipeli a földdel teli kosarakat. A munkás istenek a kemény munka miatt panaszkodnak, s kérlelik Enkit, eszeljen ki valami okosat. A fizikai munkától ódzkodó Enki azonban az Apszú mélyén az igazak álmát alussza. Az anya-istennő, Nammu nem tétozázik, felrázza álmából Enkit: ébredni kell, eljött az idő az ember megteremtésére.

Enki felébred ugyan, de a feladatot Nammura bízta: az Apszú iszapjából alkossa meg az embert. Ninmah istennő segédkezik Nammu mellett; a korábban istenek végezte izzadságos munka végül a megalkotott emberiségre hárul. Az istenek lakomával ünneplik az emberi lény létrehozását; Ninmah és Enki azonban meglehetősen mámoros állapotba kerül. Ninmah kitalálja, hogy alkossanak még több lényt, akik „rendeltetését” Enki határozza meg. Az istennő hat, korántsem tökéletes embert kreál: mindegyiknek van valami hibája. Enki kijelöli mindegyikük „sorát”, meghatározza feladatukat. A gyengén látó emberből énekes lesz, a meddő asszonynak rituális feladatokat kell ellátnia, a genitáliák nélkül született teremtmény az udvari hivatali teendőket végzi. Aztán újra Enkin a sor, hogy további lényeket formázzon.

A szöveg ezen része eléggé foghíjas, de kikövetkeztethető, hogy Enki két teremtményt mintáz. Az egyik, Umul látszólag teljesen életképtelen. Nem tud állni, ülni, járni, beszélni, sőt nem képes ellátni magát. Ninmah tehetetlenségében Enkit átkával örökre az Apszúba parancsolja. Enki azonban biztatja az istennőt, hogy vegye Umult az ölébe – így nevelkedett az első csecsemő. Az elbeszélés bájos humorral ábrázolja az isten kótyagossága miatt kialakult testi és szellemi rendellenességeket, az újszülött emberek tehetetlenségét, az emberiség feladatait, miután a világ fenntartásának terhét az istenek az emberiségre hárították.

Enki és Ninhurszag története Enki csillapíthatatlan szexuális étvágyáról mesél. „Az ifjú Enki” az iszapban fekvő kíváncsi istennők után le-selkedik. Sikerül is magáévá tennie a női istenségeket, ám az utolsó „zsákmánynak”, a pókok és a szövés istennőjének, Uttunak, a „nedve-ken” (sumer szójáték az ’ondó’ kifejezésére) túl sikerült többet „kiprés-selnie” Enkiből. Uborkával és gyümölcsfákkal beültetett kertet kíván az istentől. A genezistörténethez hasonlóan a kert gyümölcsének elfogyasz-tása egyesüléshez, s így a növényvilág elszaporodásához vezet.⁵¹

Az eridui történetek közül az utolsó a babiloni Adapa, Éa papjának meseje. A másolatokra az egyiptomi fáraó, a XVIII. dinasztia egyik uralkodója, Ehnaton városában, Tell el-Amarnában bukkantak. Az i. e. XIV. században a Közel-Kelet államfői hercegnők, arany ékszerek és más luxus-cikkek diplomáciai cseréjébe bonyolódtak. Kommunikáció gyanánt Babilon ékírással írott nyelvét választották. Az írásjelekkel telerótt táblákat Egyiptomból Anatóliába, Palesztinából Egyiptomba, onnan Szíriába, Babilonba, majd ugyanezen útvonalon vissza szállították. A mezopotámiai ismeretanyag így messzi földek királyi udvaraiba is eljutott.

A történet másik példánya Ninive könyvtárából, az ékírásos irodalomról átfogó képet adó gyűjteményből származik. Az amarnai mítosz kissé eltér az asszír változattól, bár maga a cselekmény megegyezik. Adapa az Éa által teremtett, az emberiség számára példaértékű Hét Bölcs egyike. Eriduban papként szolgálja Éát: az istennek felkínálandó étel-adományok felelőse. Egy nap az örökké csendes lagúnába indul halászni, sosincs szüksége se kormánylapátra, se kormányrúdra. Egy napon azonban a déli szél felborítja bárkáját. Az elázott Adapa dühében átkozza a szelet: „bár törnének le a szárnyaid”. Szavainak ereje megbénítja a szelet: „hét napig” (tehát hosszú ideig) szélcsend uralkodik a vidéken. A szél fiasokójának híre eljut a nagy Anu isten fülébe, aki az átkozódó bűnöst maga elé idézteti. „A mennyek útját jól ismerő” Éa felkészíti Adapát az előtte álló útra. Megparancsolja, hogy öltön gyászruhát magára, az Anu palotáját őrző Dumuzi és Ningiszinda isteneknek pedig mondja azt, mély gyászt érez, annyira hiányolja földi jelenlétüket. E bűnbánással a két szerencsétlen istenséget kellett megbékítenie, mert indirekt módon őket is sújtotta Adapa átká.

Adapa, miután megérkezik a mennyországba, Éa utasítása szerint cselekszik. Dumuzi és Ningiszida megígéri, hogy szólnak néhány jó szót az érdekében; Anu haragja közbenjárásuknak köszönhetően le is csillap-szik. Az isten tudakolja, honnan származik Adapa bölcsessége, s miután felismeri Éa „tanítványát”, olajat, ruhaneműt, „vizet és az élet gyümöl-

csét” ajánlja a bölcsnek, amely által az maga is „isteni lénné válhatna”. Éa azonban jó előre figyelmeztette Adapát, ne fogadja el se „a vizet, se a halál gyümölcsét”. A bölcs visszautasítja tehát az ajándékokat; Anu az emberi ostobaságot látván „isteni nevetésben” tör ki, s visszaküldi Adapát a földre.

Mi volt Anu valódi célja? Bölcsessége csiszolásával isteni lénné, csakugyan halhatatlanná akarta Adapát varázsolni? Vagy talán azon nevette, hogy a ravasz Éa megint túljárt az eszén, mert ő tudja, hogy ami az istenek számára „víz és az élet gyümölcse”, az a földi halandók számára épp az ellenkezője? A tanmese tanulsága éppen e kétértelműségben rejlik: arra okítja az olvasót, hogy legyen bár olyan bölcs, mint Adapa, a Hét Bölcs egyike, akkor sem léphet „a mennyek útjára”.⁵²

A Hét Bölcs története az Apszú kiszámíthatatlan erőinek elbeszélője. A bölcsök mágikus szövegek és vallási énekek gyakori szereplőiként az Enki/Éa uralma alá tartozó halszerű teremtmények, úgynevezett **abgal** (az akkád *apkallu*) alakjában jelennek meg. A pecséthengereken és az asszír reliefsen látható, az Apkallu hatalmával felruházott papi maszkok a sötét erők elhárítását szolgálták. A bölcsök testesítették meg a hét „kultúrhőst”, akiket Éa azért küldött a földre, hogy az emberiséget a civilizáció művészetére okítsák. A késő babiloni Erra-eposzban úgy jelennek meg, mint „az Apszú hét bölcsé, tiszta *paradu* halak, akik istenükhöz, Éához hasonlóan bámulatos tudás birtokosai”.⁵³ Valaha az özönvíz előtt uralkodó hét király tanácsadóiként szolgáltak, a városok megtervezésének és felépítésének felelősei voltak. A városok ennek megfelelően az isteni intellektus termékeiként keletkeztek.

Apkallu ugyanakkor a pimaszság megtestesítője is egyben. Egy két nyelvű ninivei feljegyzés szerint a bölcsüket az Apszúba száműzték, mivel mindegyikük arcátlanul „zaklatta” az isteneket. A korábban már említett eridui világeredet-elmélet szerint a teremtmőerőket, az Apszú bölcsességét, s annak teremtményeit veszélyes és romboló hatalmaknak tekintették. Jótékonyságuk tradíciója csupán a mezopotámiai hitvilág utolsó fázisából öröklődött az utókorra. Egy I. Antiokhosz Szeleukida uralkodó alatt (i. e. III. század) élt babiloni Marduk-pap volt a szerzője a *Babyloniaca* című feljegyzésnek. A szöveg görög nyelven, Bérószosz név alatt íródott. Az ambiciózus szerző tollából, a mezopotámiai civilizáció történelmének és irodalmának összegzésére született írásmű emlékét azonban csupán későbbi görög dokumentumok őrzik. A szövegtörödékekben olvashatunk azokról a halszerű teremtményekről, amelyeket Éa az özönvíz követően a földre küldött az emberiség oktatására. Az egyik lény az

Óannész nevet viselte, amely Adapa sumer nevének, U-annak a görög megfelelője.

AZ APSZÚ HÁZA

Az Enkiről és Eriduról szóló történetek mindegyike a helyszínen, elsősorban az Apszú és a teremtés, illetve a termékenység közti kapcsolatot volt hivatott hangsúlyozni. Eridu őstermészeténél fogva a világ első lakott települése, amit már téglából építettek. Amint a babiloni teremtéstörténet kiemeli, az „első ház” elsődleges funkciója az istenimádat volt.

A sumer istenhimnuszok Enki eridui templomának címzett E-unir-énekekkel kezdődnek. A táblára vésett himnuszok az óbabiloni korszakban keletkezhetnek (i. e. 1800 körül), noha a versciklus zárósorai jóval korábbi időkre utalnak: a holdisten uri papnője, az i. e. XXIII. században élt Enheduanna állítólag már jóval korábban gyűjteménybe foglalta a költeményeket.⁵⁴ Az istenhimnuszok a főbb mezopotámiai kultushelyek metaforákban bővelkedő bemutatását adják, miközben felidéznek az egyes szentélyek egyedi ismérveit.

E-unir magasra emelkedvén egyesítette a mennyet és a földet,
 Mennyek és a föld eridui Abzu Szentek Szentje szentélye, mely
 A hercegéért emeltetett
 Hajlék, szent magaslat, hol az asztal könnyű ételt kínál,
 Vizét a Herceg tiszta csatornáik adják,
 Domb, tiszta hely, szappannal tisztára mosott,
 (...)

 Nagy falaid jó kezekben vannak,
 ... ahol az isten él,
 A hatalmas..., a gyönyörűsége hely, hová fény be nem hatol.
 A te hajlékod ragyogó, párja nincs e földön,
 A herceged, a nagy herceg, egy szent koronát
 Helyezett a te...
 Oh, Eridu, ki szent koronát visel fején!
 Tisztaságod egyre szebbé tesz...
 Abzu szentély, oly gyönyörű vagy
 E szent helyen szólítják Utut
 Hol (jó) kenyér sül
 A Zikkurat, a fenséges, magasba törő szentély,

Hol kemence ontja melegét a Szentek Szentje mélyén,
 A te urad a mennyek és a földek hercege, kinek szava sosem változott,
 ... a teremtő, a bölcs, Nudimmud isten ide helyezte
 A hajlékot, s elfoglalta helyét a szent emelvényen.⁵⁵

Az eridui templomról szóló szövegábrázolás korántsem egyedi példa. A templomokat rendszerint az ég felé nyújtózó hegycsúcsokhoz hasonlították, melyek a menny és a földi világ közti összeköttetést biztosították. A 'herceg' kifejezés a 'nád' jelentést hordozó NUN jelből képzett szójáték, mely egykor Eridu földrajzi nevét jelölte (NUN^{ki})⁵⁶; a *nun* jelen esetben a 'herceg' jelentéstartammal bír. A belső, megvilágítatlan szentély, 'a szentek szentje' volt az a helyiség, ahol az isten képmását őrizték. Az eridui templom másik jellegzetességére, az Apszúra az 'édes csatorna', illetve a szentély szavakkal utalnak. A zikkurat a korai dinasztikus kor uralkodói által emelt toronytemplommal lehetett azonos, amelyről azonban régészeti nyomok híján semmit sem tudunk; elképzelhető, hogy a szóban forgó építmény az Ur III-hoz tartozó zikkurat lehetett, ami azonban csak a szöveg későbbi kiegészítéseként szerepelhetett a himnuszban. A költemény magasztalja a szentélyben készülő ételeket – régi hagyomány ez, gondoljunk csak az obeidi templomokban fellelt ételmaradványokra. A templomének végül felfedi az istenség alakját, Enkit, „a teremtőt, a bölcsét”, akinek jóvoltából a szentély e helyen emeltetett, s ahol az isteni lény foglalta fenséges trónját.

Fuad Safar régész az eridui ásátások kezdetén azon reményének adott hangot, hogy „az Éa–Enki-kultusz egyik ősi helyszínén, a jelentős jósközpontban remélhetőleg napvilágra kerülnek majd olyan sumer vallási énekgyűjtemények, esetleg néhány táblára véselt istenhimnusz, melyek közeli képet adhatnak a hajdani civilizáció teológiai gondolkodásáról”⁵⁷. Sajnos semmiféle könyvtárra nem bukkantak, mindössze néhány feliratozott tégladarab fordult ki a földből. A történelmi korokban Eridu sohasem volt a „vallási központ”, sőt politikai centrum sem, mi több, a település önállóságáról sem beszélhetünk. Eridu mindennapjai már az Uruk-korszakban is (i. e. IV. évezred derekától) szorosan egybefonódtak Ur városával.⁵⁸ Más településekhez hasonlóan ikertestvérekként forrtak egybe: míg az egyik a szimbolikus hatalom, a vallási központ megtestesítőjeként funkcionált, addig a másik a hivatalnoki és uralkodói „főhadiszállás” szerepét töltötte be.⁵⁹ A szakrális jelentőségű hely Dzsemdet Naszr-éra utáni újjáéledése Ur városának a korai dinasztikus korban történt felemelkedésével állt összefüggésben; a kiterjedt építési projekt, a

zikkurat építése az akkori Ur III-i uralkodó, Amar-Szín nevéhez fűződik.

A szentély a virágzó évtizedekben fontos zarándokcélpontnak számított. A templom működését feltehetőleg önkéntes adományok, s egyéb források biztosították. Az épületek költséges fenntartása érdekében azonban Eridu a királyi kincstárat is igénybe vette, mondhatni „állami támogatásra” szorult. A hivatalos, állami befektetések feltehetően csakis kielégítő gazdasági körülmények mellett álltak rendelkezésre, illetve akkor, ha ideológiai szempontból előnyösnek bizonyultak. Az uri III. dinasztia idején az ősi kultuszközpontok újjáélesztése fontos szerepet töltött be az uri királyi tisztség legitimizálásában, általuk ugyanis bizonyíthatóvá vált az aktuális uralkodó vérrokonai kötődése a nagy sumer istenségekhez. Enki szentélye nem csupán helyi jelentőséggel bírt: a vidék legrégebbi, rendkívüli tekintéllyel bíró szent helyeként tisztelték. Enki zikkuratjának építéséhez nélkülözhetetlennek tekintették, mely aktus nem csupán az uri király udvartartását, hanem az egész birodalom jólétét szolgálta. Ur városában jelentős írnoki tevékenység folyt: itt bukkant elő a valószínűleg helyben íródott, Enki istenséggel kapcsolatos szövegek jó része. Az udvari hivatali cenzúra hatókörén kívül eső, Urtól távoli intellektuális központ ellentétben állt volna az uri kormányzat ideológiai fennhatóságával. Az eridui szentély érdekében tett erőfeszítéseikkel nyilvánvalóan az Enkivel összefüggésbe hozott szakrális hely jelentőségét kívánták fokozni. Ám miután a Marduk babiloni isten – az isteni genealógia szerint Enki/Éa fia – megörökölte atyja, az ősi istenség tennivalóit és hatalmát, Éa nem szűnt meg „nagy istenként” létezni: elsősorban a mágia mestereként tisztelték.

A mezopotámiai hagyomány Eridut hosszú időn át az ősi városként tartotta számon: e szent helyet tekintették a teremtés hajdani bölcsőjének. A városról alkotott felfogás nem állt összefüggésben a település méretével, a népsűrűséggel, sőt a politikai státussal sem. A sumer királylistán szereplő két legendás hírű királyon kívül Eridu nem büszkélkedhetett más királyokkal. A történelmi korokban politikai szerepe tulajdonképpen elhanyagolható volt, sem gazdasági, sem stratégiai jelentőséggel nem rendelkezett. Fontossága mindenképpen szimbolikus mivoltában keresendő. A genezis jelképéül szolgált, az itt virágzó civilizáció fantasztikus múltját hirdette. A szakrálisan rendkívül jelentős vidék természeti adottságait – a sivatag peremén felhalmozódott hatalmas mennyiségű édesvizet – az isteni jelenlét manifesztációjának tekintették. Egyedi természeti

sajátságai felismerését követően a mintegy egy évezreden át folyó szakadatlan újjáépítésével a település – parányi kiterjedése és a pusztulás hosszú esztendői ellenére – joggal szerzett magának példátlan hírnevet. A kulturális tér szerves részévé váló Eridu hol pusztán fogalomként, hol csodásan felújított épületei nyomán élt a köztudatban.

Miként az Eridu szentségét szimbolizáló, a föld alatt húzódó hatalmas vízkészlettel hasonítható Apszú a vidék minden szentélyében „képviseltette magát”, úgy Eridu a vastag homokréteg leple alatt, még romjaiban is feledhetetlen, halhatatlan maradt. Eridu múltja és a mezopotámiai civilizáció eredete – az ősiszaból felbukkanó halszerű képződmények képzetével – szorosan egybeforr.

2. fejezet

URUK

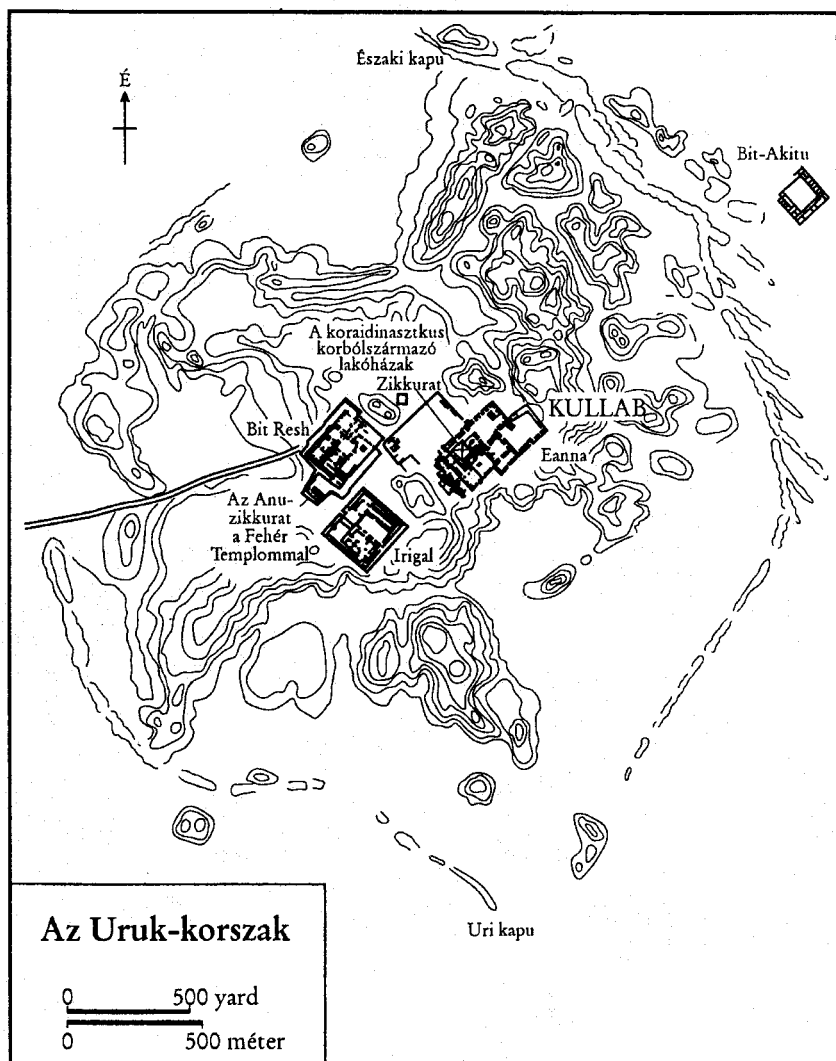
WARKA, AVAGY A „VÁROSOK SZÜLŐANYJA”

1856-ban az Ázsiai Királyi Társaság azt a tájékoztatást kapta, hogy Dél-Mezopotámia messzi, sivatagos vidékén jókora méretű romra bukkantak. Sir Henry Rawlinson, az ékírás megfejtése nyomán hírnevet szerzett kutató gyanúja szerint az arabok által Warka néven ismert település nem lehet más, mint a Teremtés könyvében említett, „Sineár földjén” található négy város egyike, Ere, melyet Nimród, Kus fia alapított. Rawlinson sajnos nem tudta abszolút precizitással kiolvasni az ékírással írt nevet, „a város” szót azonban sikerült kibetűznie. Meggyőződése szerint a hosszú múltra visszatekintő Warka a többi településnek életet adó „anyaváros” volt.¹

Több mint 150 év elteltével immáron nem kérdéses, hogy Warka a sumer Uruk városával azonos; az azonban vitatott, hogy a „városok anyja” titulus helyénvaló-e Uruk esetében: az urbanizáció bölcsője cím jogossága régész, történész és antropológus körökben mindmáig parázs viták tárgyát képezi.²

A történet 1849-re nyúlik vissza. Sir William Loftus a perzsa-török határügyi bizottság tagja Austen Layard néhány évvel korábban tett felfedezésén felbuzdulva – melynek során asszír palotákat sikerült felszínre hozni – útra kelt, hogy feltérképezze a dél-mezopotámiai síkságot. *Travels and Researches in Chaldea and the Susiana* (1857) című feljegyzésében ekként ír az eléje táruló Warkáról: „A hatalmas homokbuckák között három, az ég felé nyújtózó hatalmas oszlop ragadta meg tekintetünket; mint a romokhoz közeledő első európai látogatók, már első pillantásra is biztosak voltunk a maradványok rendkívüli jelentőségében.” A kiterjedt település hat mérföld területű falgyűrűjének íve mind a mai napig jól kivehető.

Az elhagyatottnak vélt hely messze fölülmúlta Loftus várakozásait: „a falakat elérve – bármerre léptem – meggyőződhettem arról, hogy Warka jelentősége sokkal nagyobb a korábban feltételezettnél. A rendkí-

vüli történelmi kincseket rejtő telephalom valóban érdemes volt egy alapos kutatásra.”³ Loftus megállapításai pontosan alátámasztották Rawlinson Warka-Erekh analógiáját. 1850 és 1854 között azonban csak felszínes ásatásokat végeztek, csupán a nagyobb halmok környékén folytattak feltárásokat. Noha Loftus kissé elkeseredett, miután nem bukkant az asszír palotákban fellelt alkotásokhoz hasonló bas-reliefekre (féldomborművekre), monumentális faragványokra, ugyanakkor a rendkívül vastag, két méter magas falmaradványok („a formák szokatlan robusztussága a stílus eredetiségét hangsúlyozta”) valósággal lenyűgözték a kutatót. A felszínre hozott ékírással telerótt táblákon kívül rengeteg agyagkoporsót sikerült feltárnia; ezek egy részét rendkívüli nehézségek árán hajón Londonba juttatta, ahol azóta is a British Museum babiloni gyűjteményének velejét képezik.

A viktoriánus korszak régész-felfedezőire a vályogfalak és az agyagkoporsók nem hatottak kellő ösztönző erővel: újabb ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Warka szisztematikus feltárása megkezdődhessen. Kevéssel az I. világháború előtt, 1912–1914 között egy német kutatócsoport végzett ásatásokat a terepen. A régebben holmi kincsvadász expedíciónak tartott régészet ekkorra már elismert tudományos státust szerzett. A német régészet – élén a korábban Babilonban tevékenykedő Robert Koldeweyjel – figyelmét főként az építészet kötötte le: a warkai kutatások vezetői szinte kivétel nélkül képzett építészek voltak. A kimerítő pontosságú, évenkénti Uruk–Warka-jelentéseikhez a vályogfalak el elvesző nyomvonalát követve bámulatos ügyességgel elkészített részletes látképrajzot csatoltak.

Az ásatások 1928 és 1939 között folytatódtak (a háború ismételten közbeszólt), majd az 1953-ban újrakezdődő munkálatok 1990-ig tartottak. Noha a feliratos táblák felfedezését követően – az 1930-as évektől kezdve – az epigráfia, azaz a felirattan tudománya került a kutatások középpontjába, a warkai régészek továbbra is az építészetre koncentráltak. A német építész-régész csoport elhivatottsága és technikai felkészültsége pótolhatatlan volt a Mezopotámia földjén a legkorábbi, kiterjedésükben is a legnagyobb, monumentális építészeti formákkal büszkélkedő Uruk feltárásakor. Korunk régészei azonban egykori germán régésztársaik szemére vetik, hogy az építészetre fordított túlzott figyelem miatt elmaradtak a rétegtani vizsgálatok. A feltárásokkor milliónyi, a település hajdani mindennapjainak meghatározásához nélkülözhetetlen, „cseréphuladéknak” nevezett edénytöredéket dobtak félre szeméthalmokba. Az értékeesebbnek tűnő tárgyakat is éppen hogy csak dokumentálták. Az

1980-as években a kutatások ismételt áttekintésekor új vizsgálati eredmények születtek, a részletes felszíni vizsgálatok nyomán további információhoz jutottunk a település méretéről, összetételéről.⁴ A IV. évezred-i település működéséhez létfontosságú mezőgazdasági háttérrel is sikerült feltárni.⁵ Az uruki ásatások az ENSZ által Irakra kirótt szankciók miatt azonban pillanatnyilag megszakadtak, így a régészeti lelőhelyek megközelítése szinte teljességgel lehetetlenné vált.⁶

A Warkába majdan visszatérő régészeket roppant feladat várja: a romok egy 550 hektáros területet borítanak, a településrétegek 18–28 méter mélységet ölelnek fel. Az 1912-ben kezdődő, harminchét egymást követő régészeti ásatás ellenére a terep nagyobb hányada, minimum 100 hektár feltáratlan maradt. A kutatások fókuszában elsősorban a nagyobb kiterjedésű halmok álltak; e halmok közül kiemelkedő jelentőségűek a centrális elhelyezkedésű ókori Eanna településmaradványai. Tizenkilenc lakóréteg épült itt egymásra az V. évezred kezdetétől a IV. évezredet átívelve, s még a II. évezred korából is kerültek elő tárgyi leletek. A nyugati, legmagasabb Kullab-halom csak a IV. évezred idején vált lakottá. Az I. évezredéből maradtak örökül a település határán vagy éppen a központi részekén magasodó hatalmas romok, köztük a monumentális Anu-templom és a többi, egykor szertartási célokat szolgáló építmény.

Urukról szóló tudományos ismereteink főként a IV. évezred Uruk-korszakából, illetve a későbbi újbabiloni – és Szeleukida-éra (az I. évezred utolsó feléből) származnak. A III. évezred-i Uruk városról szinte alig van némi információnk, pedig a korabeli feljegyzések szerint a település akkoriban rendkívül fontos politikai és rituális jogkörrel rendelkezett. Néhány cseréptöredéken kívül gyakorlatilag semmi sem őrizi az akkád-korszak (i. e. 2350–2150) emlékét. A legutóbbi kutatások bizonyítják, hogy Warka i. sz. a VII. században a Szasszanida határ nyugati őrskemé-ként szintén befolyásos pozícióval rendelkezett. 654-ben azonban mintegy 4000 arab lovas uralma alá hajtotta. A szasszanida uralkodóház elmenekült, Warka az elhagyottak sorsára jutott, mígnem a XIX. században megérkeztek az első európai felfedezők.

A következőkben a IV. évezred-i Urukból származó tárgyi emlékek elemzését követhetjük nyomon, majd a mezopotámiai irodalomból ismert Uruk kerül bemutatásra, különös tekintettel a település védőisten-ségére, Inanna-Istár istennőre.

AZ URUK-KORSZAK

Általában csak a véletlenül múlik, hogy a régészek olyan lelőhelyen kutathassanak, ahonnan olyan tárgyi leletek és épületek kerülnek elő, amelyek a felfedezés idején nem hasonlítanak semmilyen egyéb, korábban már feltárt leletre. E ritka szerencsés esetben a régió történelmének feketé foltját az előbukkanó leletek alapján feltáró régészek – következetesen – a lelőhely nyomán nevesítik a „kultúrát”. Az Obeid-telephalomnál feltárást végző Leonard Wooley alkalmazta elsőként az „Obeid” terminust Dél-Mezopotámia kalkolitikumi civilizációjára vonatkoztatva. A Wooley vezette munkálatok befejezését követően azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az Obeid-halom a többi lelőhellyel szemben kevésbé jelentős, kisebb település volt.

A warkai ásatások szenzációs leletanyaga az Obeid-rétegek alól került felszínre. A munkálatok során hamar bebizonyosodott, hogy Uruk egy korábban ismeretlen közösség központjaként funkcionált. Az egyseges, permanens civilizációs folyamat nyomát őrző X–III. rétegek azt az önálló mezopotámiai kulturális korszakot (i. e. 3800–3200) illusztrálják, amely az első, s egyben legjelentősebb lelőhely nyomán az Uruk-kultúra vagy Uruk-korszak nevet viseli. Az Obeid-kultúrával ellentétben az uruki civilizáció nem korlátozódik pusztán Dél-Mezopotámiára. Az iraki területeken kívül, Szíriában, Dél-Törökországban és Irán nyugati vidékein folytatott ásatások igazolták, hogy az uruki kultúra igen széles földrajzi területeken terjedt el: a délnyugat-iráni régión átívelve Szíria északi, Anatólia déli területeit is meghódította. Az uruki tárgyi emlékek és épületmaradványok szinte azonnal felismerhetőek: a kerámiákat pontosan meghatározható stilisztikai jegyek jellemzik, az építészetben multifunkciós, monumentális épületformák nyilvánulnak meg. Rendkívüli jelentőségűek a hengerpecsétek, illetve az ékírás korai formáját őrző feliratos táblák. Az uruki éra kétségtelenül Mezopotámia történelmének sok fejlődést okozó talánya: számtalan kérdés merül fel e rendkívüli kultúra széles körű elterjedése, a városi jelleg kialakulását legszembeötlőbben szemléltető példa, Warka – egyedi, de nem egyedülálló – fejlődése kapcsán.

A WARKAI RÉGÉSZETI RÉTEGEK

Eanna

Az Eanna-halom rétegtani vizsgálata alátámasztotta, hogy ez a terület Warka legősibb, kezdetektől fogva lakott pontja. Jellegzetes Obeid-kori festett kerámia- és agyagtörmelék jellemzi az Obeid-kultúrát képviselő legkorábbi rétegeket (XVIII–XVI)⁸. A XVI–X. rétegekből egyre kevesebb Obeid-lelet került felszínre (az utolsó darab Obeid-kerámiára a XII. rétegben bukkantak). A XVI–IX. rétegek meghatározása és régészeti rendszerezése napjainkban is tart; annyi azonban már tudható, hogy a tárgyi kultúrában átalakulás jelei mutatkoznak. Mivel az eannai alsórétegtani kutatások nem alkalmazhatóak tökéletesen a feltörekvő kultúra azonosítására, a jelenleg rendelkezésre álló információ elsősorban más lelőhelyeken végzett vizsgálatokból származik.⁹ Rendkívüli érdeklődésre tartanak számot az először a XVII. rétegben feltárt, egyszerű jelzésekkel ellátott agyagszimbólumok, melyek a feltételezés szerint az árucere-kereskedelemben töltöttek be fontos szerepet. Addig szokatlan építészeti megoldások, a mozaikfalakat díszítő agyagkúpok bukkantak elő egyre nagyobb számban. A XI. rétegből kerültek elő az első fémeszközök, valamint a cserekereskedelem termékei, a távoli vidékekről importált mészkö és obszidián.

Az „érett” uruki kultúra a X. szint után bontakozik ki (i. e. 3800 körül). Míg az Obeid-kerámiák finom mintázatú, tojáshej-vékonyágú cserepedények, addig az óriási mennyiségben felszínre hozott uruki kerámia, a befelé hajló oldalú, csiszolt szélű edények tömegesen előállított, formátlan, „eldobható” fazekastermékek. Az archaikus jelek alapján az edények étkezési célokat szolgáltak; feltételezhető, hogy gabonafejadagokat vagy főtt ételt kínáltak benne a munkásoknak.

Uruk VII-ben (i. e. 3600 körül) alkalmazták első ízben a hengerpecsétet: a hosszúkás kőbe különféle mintákat, képi motívumokat véstek, amely a nedves agyagfelületen végiggördítve finom nyomatot hagyott maga után. Uruk gigászi építészeti megoldásai a középső Uruk-korszakra (i. e. 3400 körül), az eridui időszak után jóval későbbre datálhatók. A vályogból való építkezés, úgy tűnik, évszázadokra kiment a divatból, helyette számtalan új építészeti megoldást alkalmaztak. Az úgynevezett Kőkúp-templomot például az erózió elleni védekezésül bitumenréteggel körbeágyazott, döngölt földhalomra építették. Az épület alapját mészhabarccsal összeillesztett mészköből alakították ki, a falak gipszből és porlasztott, égetett téglá keverékéből készült „öntött beton-

ból” épültek. A helyenként három és fél méteres magasságot is elérő belső válaszfalakat mészkőből és öntött betonból emelték. Az épület lenyűgöző méretekkel (28 m×19 m) büszkélkedhetett. Három masszív kőfal választotta el egymástól a központi termet és a két folyosót. A középső, alagsorszerű helyiségben nádszőnyegre épített emelvény állt, körülötte víztartályok és sekély vízvezető mélyedések. A föld alatti kamrák fölé befejezésképpen óriási mennyiségű kőtörmeléket szórtak. A hermetikusan elzárt föld alatti helyiségek e különös építménye máig ismeretlen célokat szolgált.

A következő rétegek épületei méreteiket tekintve egyre terjedelmesebbek. A kutatók – akárcsak Eridu esetében – az építményeket itt is „templomoknak” nevezték, noha míg az eridui templomok elrendezése, tervszerűsége igazoltta tette a templom szó használatát, addig az uruki épületek számtalan variációban, alaprajzzal készültek. Az Eanna V-i mészkőtemplom 62 méter hosszan, 11,3 méter szélességben terült el. A nyitott tetejű, esetleg fedett, középen húzódó hosszú, szűk (9 m×58 m) helyiséget minden oldalon kisebb, kívülről is megközelíthető helyiségek fogták közre. A mészkő tömbökből kialakított falakat a tégláépítészetben alkalmazott mély falfülkék és félpillérek tagolták. A tetőre való feljutást lépcsők biztosították.

Az uruki kultúra klasszikus korszaka főként a IVb–a rétegekben mutatkozik meg. Figyelemre méltó az építmények gyors egymásutánisága: az újonnan emelt épületek nem sokáig szolgálták a lakosságot, hamar romba döntötték őket, helyükre újabbak épültek. Az építészeti megoldásokkal való kísérletezgetések véget értek, a házak túlnyomórészt válygoból épültek, díszítvényeik a fal síkjába illesztett agyagkúp mozaikok voltak, melyek a textilszövet szálaihoz hasonló geometrikus mintát alkottak. A templomokat hatalmas teraszokon alakították ki. Megkapó látvány lehetett a terasz északi felén harminc méter szélességben, egymásba illesztett masszív pillérekből kialakított oszlopsor, melyet mozaikmotívummal díszítettek. A D jelzésű templom T alakú központi helyisége körül az enyhén beugró, vastag vályogfalakat kisebb szobák és mély, tölcészerű bejáratok tagolták. Az E jelzéssel ellátott templom egészen másképp festett. A négyzetes belső udvar (20 m×20 m) körül hosszúkás kamrák (15 m×5 m), valamint kisebb helyiségeket alakítottak ki. A szimmetrikus elrendezésű bejárók a kamrákon keresztül az udvarra vezettek.

Az ismeretlen rendeltetésű uruki épületek bravúros belső elrendezése bizonyítja, hogy kialakításukkor maximális figyelmet szenteltek a megfe-

elő átjárhatóságnak. A nyitott belső udvarok és a könnyen bejárható épületek mellett korábról nem ismert, nagyméretű épületmaradványok kerültek felszínre: a kutatók a VI. szint Kőkúp-templomához hasonló, a külvilágtól elzárt épületre bukkantak, amely a jellegzetesen vékony, hosszúkás téglafarmái miatt a német *Riemchen* kifejezésről kapta a nevét. A kőburkolat kavicszemeit, amelyre az épületet emelték, bitumennel ragasztották össze. A létesítmény központi kamrája körül minden oldalon folyosók futottak; a helyiségeket tárolóedényekkel, állatcsontokkal, szövetekkel, fémedényekkel, szobrokkal, fegyverekkel, valamint feltehetőleg a Kőkúp-templomból származó ornamentumokkal töltötték meg.

A III. szint feltárása igazolta, hogy Uruk IVb jelű, gondosan feltöltött, lesimított maradványai fölé egy teljesen új épületegyüttest emeltek. Hogy miért döntöttek romba az addigi épületek mindegyikét, tisztázatlan. A IVa réteg épülettípusai változatlan formában épültek újjá: az újbóli építkezéskor feltehetően boltíves, oldalsó helyiségekkel szegélyezett, nyitott belső udvarokra, teraszokra, kertekre nyíló T alakú termeket alakítottak ki. A régészek ezen a szinten bitumenréteggel impregnált helyiségekből kialakított fürdő maradványait is feltárták.

Kullab

A nyugati Kullab-halom minden bizonnyal hosszabb múltra tekinthet vissza. Eanna sík körzetével ellentétben Kullabot egy földhára építették, magasba nyúló épületei így már mérföldekről is láthatóak voltak. A legkorábban lakott időszakokban az épületet rámpán lehetett megközelíteni. A folyamatosan bővített emelvény (hat építkezési fázist sikerült azonosítani) szimmetrikus elhelyezkedésű, rézzel díszített épületeknek adott otthont. Akárcsak Eridu estén, az épen maradt épületelemeket minden egyes átépítés alkalmával belefoglalták az új építmény alapjába, ezáltal a terasz magassága egyre gyarapodott. A földemelvény délnyugati pontján emelt híres Fehér-templom falát és padlóját hófehér gipszréteggel vonták be, amit jó állapotban sikerült feltárni. A lépcsősorok valószínűleg a tetőre vezettek. Egy napon a templomot lezárták, az ajtókat eltorlaszolták, a terület egészét pedig téglatörmelékkel és hulladékkal vastagon betertették.

Kullab korai történelmének utolsó szakasza Uruk archaikus periódusának kezdetét jelöli, amelynek nyomai az utókor számára a III. rétegben manifesztálódnak. Míg az elnéptelenedett mesterséges fennsíkot körbefalazták, Eanna továbbra is használatban maradt, noha a már meglévő építészeti egységeket itt is lerombolták. A terasz középső részét L alak-

ban kibővítették, belső udvarokat alakítottak ki, ahová tűz nyomait őrző szűk üreget sülyesztettek. Az előző épületekből megmaradt használati eszközöket, tartozékokat speciális szerkezetekben lezárva tárolták. Uruk híres városfala is feltehetőleg a III. évezred hajnalán, az Uruk III korszakban szülehetett.

Az Uruk-korszak építészeti fejlődését tanulmányozva kiderül, hogy viszonylag rövid idő, négy-ötszáz esztendő leforgása alatt fantasztikus intenzitású, nagyszabású építkezések folytak Warka területén. Rendkívül érdekes tény az építészeti egységek periodikus megsemmisítése, majd újjáépítése. Másutt a településszintek rétegződése a vályogtéglából emelt építmények természetes pusztulásával, esetleg háborús rombolással volt magyarázható. Az Uruk-korszakban azonban semmi sem tanúskodik külső fegyveres beavatkozásról, pusztító tevékenységről, illetve természetes eróziós folyamatokról. A már funkcionáló építmények szétdúlása – a vizsgálatok szerint – tudatos döntés eredménye lehetett. A falak magasságát szisztematikusan apasztották, a bejáratokat befalazták, a belső helyiségeket törmelékkel töltötték fel. A „munka” végeztével, vastag földréteggel borítva az előző lakószintet, újabb teraszt alakítottak ki, melyre újabb épületeket emeltek.

A későbbi történelmi korokban a mezopotámiai templomok építészeti elődjek fundamentumán emelt, „átmásolt” vályogházak voltak. Az Uruk-korszakban azonban nem beszélhetünk efféle kontinuitásról. A tájolás, a méret, az elrendezés, az ornamentika folyamatosan módosult, az építőművészet, elsősorban a nyilvános létesítmények esetében kísérleti jelleget öltött. Már az Obeid-, illetve az eridui korszakban is készültek reprezentatív, rituális célokat szolgáló, időtálló épületek. Ezek a három részre osztott, szimmetrikus bejáratokkal és helyiségekkel tagolt alaprajzú épületek gyakorlatilag változatlan formában épültek újjá. A falfülkéket, a félpilléreket, mint korántsem újszerű építészeti-stilisztikai vonásokat továbbra is előszeretettel alkalmazták. Nem volt tehát hiány mintaeértékű, tradicionális építészeti formákban. Az uruki építőmesterek azonban mégis kísérleti építészeti metódusokhoz folyamodtak: a mindenütt fellelhető agyag helyett újfajta építőanyagokat hasznosítottak. A falak nagyobb teherbírása érdekében előnyben részesítették a közelben bányászott mészkövet, a formába öntött betontömböket, a követ döngölt agyaggal „dúsították”, a betonba agyagkúpokat ágyaztak. Az épületek külső felszínét lesimították, mész-agyag habarccsal fehérre meszelték vagy gipszréteggel vonták be, vagy egyszerűen fehérre festették. Az

Uruk-korszak kedvelt ornamentuma a mozaikdíszítés volt, amit kúp alakú agyagdarabokból vagy színes – főként fehér, fekete és vörös – kavicsokból alakítottak ki.

Az uruki építészeti jellegzetes strukturális eleme, amely a későbbiekben gyakorlatilag kivész Mezopotámia építészeti repertoárjából, a félkörívet bezáró, egymásba illesztett oszlopsor, amelyek felszínét díszítésképpen agyagkúp mozaikokkal rakták ki. Mivel az épen maradt falak magassága legfeljebb két métert ér el, lehetetlen megállapítani, hogy az oszlopok díszítőelemként vagy támpilléreként funkcionáltak-e.

Az Uruk-korszak monumentális építészete érdekes módon merőben eltér az Obeid-érára jellemző helyi építészeti hagyománytól, amely a közelben fellelhető építőanyagokhoz, a régió klímájához igazodott. Az Obeid-kor építőmesterei szintén építettek gigászi méretű vályogépületeket, ám az uruki mesterek új módszerekhez folyamodtak, új építőanyagokkal próbálkoztak, vadonatúj díszítőmotívumokat alkalmaztak. Az invenciózus beruházásokat – a kutatások szerint – korántsem gazdasági megszorítás inspirálta, melynek célja a munkaerővel való gazdálkodás, illetve a költségek lefaragása lett volna.¹⁰ A mészkövet messzi vidéken bányászták, a kifejtett követ használható kötömbökké formázták, majd az építkezés helyszínére szállították. Égetés és más kémiai folyamatok alkalmazásával betont állítottak elő, amit aztán fa- vagy nádborítással fedtek be. A mozaikdíszítéshez szükséges milliányi agyag- vagy kőkúp előállítása szintén munkaigényes és meglehetősen költséges eljárás volt. Tudatosan szakítottak a konvencionális építési metódusokkal, a kiadások mértékét, az igénybe vett munkaerőt és időt, a kő beszerzésének logisztikai kérdéseit, a hasznosítás lehetséges formáit figyelmen kívül hagyták. Arról, hogy ez az energiapazarlás milyen következményekkel járt, lentebb szólunk.

Az ásatásokat végző kutatókat lenyűgözték a feltárt építészeti remekművek, a felszínre hozott tárgyi emlékek. Az építmények némelyike feltehetően kifejezetten a korábbi létesítményben felhalmozott „hulladék” végleges eltüntetését szolgálta, ezáltal a tárgyak korának pontos meghatározása szinte lehetetlenné válik. Annyi mindenesetre biztossággal megállapítható, hogy nem származhatnak korábbról, mint az épület-rétegek, amelyekből előkerültek. A sztratigráfiai adatok hiánya ugyanakkor hatással van egy másik rendkívül jelentős, vélhetően a középső uruki korszak találmánya, az írás „feltalálásának” datálására is.

A KÖZIGAZGATÁS ÉS AZ ÍRÁS

Az uruki kultúra tárgyalását az építészeti maradványok és a tudatos városszerkezet-építés bemutatásával kezdtük. Az Uruk-korszak igen értékes szellemi terméke a közigazgatási rendszer kiépítése, következőképpen az időtálló betűvetés feltalálása volt. Uruk eredményes központi működéséhez nagyban hozzájárult a cserekereskedelem hatékony működése, az adminisztráció koordinálása. A város sikerének nélkülözhetetlen eszközei, a pecsétnyomás és az írás már korábban is létező technikák tökéletesedése nyomán finomodtak ki.

A pecsétnyomók használata már az Obeid-korban is elterjedt. A nagy mennyiségben szállított áru épségét a viaszpecsét garantálta. Hasonlóképpen pecséttel látták el a közös raktárhelyiségekbe vezető ajtókat. Az Uruk-korszakban e gyakorlat nagyobb méreteket öltött, az adminisztrációs tevékenység egyre nagyobb létszámú hivatalnok munkáját igényelte. Az egyes tisztségviselők és a hivatalok azonosításához a pecsétnek könnyen felismerhetőnek kellett lennie. Mivel a pecsétbélyegző nyomófelületén meglehetősen kevés hely kínálkozott az összetett képi jelrendszerek számára, Uruk találékony lakosai feltalálták a pecséthengert. A pecsétbélyegző nagyságú, vésett hengert végiggördítették a nedves agyagfelületen, így a hengerpalástra rótt jelképek, bonyolultabb motívumrendszerek nagyobb felületen váltak megjeleníthetővé.

Egyes kutatók¹¹ vélekedése szerint az uruk kori pecsétek egyértelműen érzékeltették a cserekereskedelem kettős természetét, a feladó és a fogadó kölcsönös fontosságát. A pecsétikonográfiával nyilvánvalóan az egyes közigazgatási típusokra utaltak, a jelzés ugyanakkor a szállított árura vonatkozóan is „tartalmazhatott” adatokat. Azonban hiába sikerült jó néhány esetben a motívum és a közhivatal közti analógiát felfednünk, viszonyuk mikéntjére így sem derült fény. A pecsét vésete bizonyos tekintetben heraldikai szimbólumként fogható fel, a motívum szemiotikai jelentéstartama másodlagos a kiindulási és a rendeltetési hely szempontjából. A szimbólumok között állati és emberi alakok jelennek meg, általában egymástól függetlenül, ritkábban egymással összefüggésben. Az állatmotívumok a füves puszta könnyen felismerhető vadjait, oroszlánokat, gazellákat, madarakat vagy háziasított jószágokat, ökröket, birkákat, ritkán disznókat jelenítenek meg. Helyenként fura, fantasztikus teremtményeket ábrázoltak: a dinoszauruszokat idéző szörnyállat-illusztrációkon az állatok nyaka spirálisan egybefonódott.

A hengerpalástra vésett emberalakokat többnyire valamilyen tevékenység közben ábrázolták: sok helyütt copfos, szövő asszonyok, gyalogosan vagy hajón árut szállító férfiak láthatóak, másutt ugrándozó, táncoló, kultikus tevékenységet űző vagy éppen közösülő párokat jelenítettek meg. Gyakoriak a lándzsával, íjjal, nyíllal, buzogánnyal felfegyverezett férfiábrázolások, megkötözött rabokat őrző figurák. A pecsétek pótolhatatlan információval szolgálnak a hajdani népcsoport sokoldalú tevékenységéről, hétköznapi és ünnepi életéről. Ebben az időszakban azonban még semmi sem árulkodik a későbbi korokra jellemző, látványos hierarchikus társadalmi rétegződésről.

A korszak másik jelentős újítása – az adatok agyagtáblákon történő tárolása – lehetővé tette az áru könyvelését, számbavételét. A korabeli táblák elemzése, az adatok rendszerezése Berlinben jelenleg is folyik: modern adatfeldolgozó rendszerek felhasználásával igyekeznek megfejteni a kódolt üzeneteket.¹² Az uruki táblák értelmezése minden jel pontos ismerete nélkül sem boszorkányos feladat. Tudjuk, hogy az árufajták jelölésére számkódok széles skáláját alkalmazták. Különböző számkódokkal jelölték a gabonaféléket, a különféle söröket, a szöveteket, a fémeket stb. Az egyes hivatalok és hivatalnokok önálló szimbolikus jelekkel rendelkeztek. Az agyagtábla felületére véletlenszerűen vésett információ dekódolásának, olvasásának nem volt előírt iránya. A kézhezvételt jelölő rovátkát rendszerint a tábla hátoldalára rótták. Némelyik jel egyértelmű illusztráció volt: kalász jelölte az árpát, hullámos vonal a vizet. A jelek egy része tárolóedényeket, tálakat ábrázolt. Egyes szimbólumok viszont annyira elvont rajzolatot mutatnak, hogy jelentésük – legalábbis számunkra – megfejthetetlen marad. A nedves agyag írófelület nem kedvezett a részletes, rajzos ábrázolásnak, ezért az egyiptomi hieroglifák mellett az ékírás meglehetősen felületesnek, jellegtelennek tűnhet. Azt azonban semmi esetre sem állíthatjuk, hogy az Uruk-korszak stilisztikai érzék és rajzkészség híján lett volna. Csakhogy a nedves agyagra nehézkes volt görbe vonalakat rajzolni, így a jelek javarészt leegyszerűsített, az ábrázolt tárgyra alig hasonlító ábrákká lettek.

A kódolt üzenetek az ügyintézéshez nélkülözhetetlen információkat hordoztak: elismervényeket, árulistákat, a termékek elosztására vonatkozó adatokat, megszabták az egyes hivatalok közti felelősség megoszlását, kivetítették a teljesítményt, az igénybevett munkaerőt, az utazási távolságokat stb. A táblák felirata a közigazgatásban résztvevők számára könnyen értelmezhető volt. A nem romlandó agyagfelületen addig tárolták az információt, amíg szükség volt rá: ha feleslegessé vált, össze-

zúzták. A tényt, hogy a korai táblákon nem a beszélt nyelvet kódolták – vagyis az írott nyelv helyett egy jelrendszert fejlesztettek ki – a hajdani civilizáció primitív vonásaként, az írás fejlődése irányába mutató kezdetleges, kísérleti fázisként szokás értelmezni. Azonban nagyon is lehetséges, hogy az információt nyelvi szempontból nem specifikus formában kódolták, hogy ily módon rugalmasabbá és használhatóbbá tegyék az etnikailag és nyelvileg igen sokszínű régió számára.

AZ URUKI FELFEDEZÉSEK ÉRTELMEZÉSE

Az Uruk-kor, azon belül is főként az i. e. 3500-tól 3200-ig terjedő középső és érett időszak jól példázza a mai ember múltra vonatkozó limitált felfogóképességét. Egy fejlett városi „civilizáció” viszonyai, a klasszikusnak mondható ismérvek rendelkezésünkre állnak: a monumentális építészeti formák, a művészet, többezernyi ékírásos agyagtábla és hengerpecsét. Ezek birtokában születtek azok a nyilatkozatok, miszerint az emberiség nyomára bukkant az első, társadalmi hierarchiára épülő, önálló államvallással rendelkező ős-államrendszernek, amelynek alapját a kiterjedt öntözőhálózat képezte. Valójában ezen kijelentések túlnyomó része pusztán feltételezés. Vajmi keveset tudunk az uruki társadalom szerkezetéről, arról, hogy egy nagy létszámú közösség miért tömörült „városi” formába, a középületek építéskor miért volt szükség oly roppant mértékű erőfeszítésekre.

Az ősi ékírásos táblák felfednek a társadalom rétegződésével kapcsolatban bizonyos körülményeket, amelyek ismeretében megközelítőleg körvonalazhatjuk az uruki társadalmi viszonyokat.¹³ Társadalmi kategóriák tulajdonképpen nem léteztek: csupán „férfiak” és „nők” (feltehetőleg házas, életerős egyénekre utaltak), „felügyelők” és a különböző közigazgatási és termelőközpontok között tettek különbséget; az utóbbiakat mindössze két jel különböztette meg: a szimbólumok valószínűleg azon épületeket jelképezték, amelyekben az egyes tevékenységek folytak. A legmagasabb hivatali rangot a férfi EN és a női NIN titulus jelentette. A feljegyzések szerint az EN az utasítások láncolatának legfelsőbb hivatali fokát jelképezte, noha ma már lehetetlen rekonstruálni esetleges ceremonális vagy valós végrehajtó funkcióját. A nemek közti egyenlőség az uruki társadalom egyik figyelemre méltó vonása. Az archaikus dokumentumok révén megismert szerepkörök azonban nem feltétlenül jelentik Uruk lakosságának társadalmi tagozódását. A szimbolikus és státus-

beli különbségek eleinte valószínűleg csupán hivatali kategóriák formájában léteztek, csak később párosultak előjogokkal és nagyobb hatalommal.

A korabeli iratok sok tekintetben informatívak, sokszor azonban nem kínálnak elegendő információt. A feltárt régészeti anyag – a kiásott fundamentumok, a műalkotás-töredékek, az agyagtáblák – értékeléséhez nélkülözhetetlen segítséget nyújt az emberi képzelet. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a leletek tudományos igényű vizsgálata, elemzése ellentmondásban áll a spekulatív, kísérleti jellegű elmélkedéssel. A következőkben az uruki civilizációról született jelentősebb elméleteket ismertetjük.

A Berliini Szabadegyetem kutatója, Hans Nissen éveken át aktív résztvevője volt az uruki feltárásoknak. Beszámolójában külön hangsúlyt fektetett a civilizációs fejlődésben szerepet játszó környezeti tényezőkre.¹⁴ Feltételezése szerint a kalkolitikum idején Babilon egész területét víz borította. A klimatikus változások következtében – a IV. évezred derekán – Mezopotámia déli, lapályos területei a víz visszahúzódásával lakhatóvá váltak. A hátramaradt vízfölöslegnek köszönhetően Mezopotámia és Szíria északi térségéből származó gazdálkodási módszerek alkalmazásával lehetővé vált az intenzív földművelés, állattartás. Az alluviális termőtalaj kitűnő feltételeket biztosított a szántóföldi műveléshez, az állattartáshoz – főként a szarvasmarha és a sertések tenyésztéséhez –, valamint a kertműveléshez. Mindemellett a mocsárvidék és a füves puszta dúvadakban, halban és más vadon élő állatokban bővelkedett. A hatalmas potenciális élelmiszerkészlet rendkívül vonzóvá tette Mezopotámiát a letelepedni vágyó közösségek számára. Az arányaiban kisebb kiterjedésű, vízben bővelkedő vidék nagyobb lélekszámú csoport jólétét biztosította, szemben a kizárólag csapadék áztatta földekkel.

Nissen a IV. évezred közepének Babilóniáját egy kitűnően használható ökológiai rendszernek tekinti, amely nem szenvedett egyetlen népcsoport területi követelései miatt sem. Ezzel magyarázható az északi területek fokozatos népességsökkenése, s vele párhuzamosan a déli térség benépesülése. A növekvő népsűrűség és az esetleges konfliktusok kiéleződésének valószínűsége tette szükségessé „az emberek vagy közösségek együttélését”; e tényező „lényegesen nagyobb szerepet játszik egy magasabb szintű civilizáció létrejöttében, mint a közigazgatási szerkezet kialakítására való törekvés”. Tézise szerint Dél-Mezopotámiában – jó példa erre Uruk városa – maximálisan kiaknázták a másutt kifejlesztett,

tökéletesített technikákat, amelyek nem csupán a gazdálkodási formákra összpontosultak, hanem a közigazgatási szervezet működésére is.

A fejlődés eredményeképpen Uruk rohamosan terjeszkedett: a harmadik évezred hajnalán már 550 hektárnyi területet ölelt fel. A várost a mai Nissen a mai Eanna néven ismert kerülettel azonosítja. Uruk virágkorában gazdasági egységként funkcionáló központi városrész irányítása mellett folyt a földművelés, az állattartás; Eanna hivatalnokai felügyelték a kézművesek tevékenységét, a középítkezéseket, az ünnepek, áldozati szertartások szervezése is szintén a tisztviselők feladata volt. Nissen feltevése, miszerint Uruk térségének kitűnő természeti forrása, a rendkívül termékeny termőtalaj különösebb erőfeszítés nélkül hasznosítható volt az itt letelepült népek számára, alapvető ellentmondásban áll azzal a korábbi hipotézissel, amely a mesterséges öntözőhálózat szükségszerű felügyeletével magyarázta a „keleti despotizmust” indukáló hivatalnoki rendszer kialakulását.¹⁵

Nissen elemzésében viszont nem tér ki arra a körülményre, hogy a Közel-Kelet egyes térségeiben, idegen kulturális viszonyok között kisebb-nagyobb, Uruk jellegű települések létesültek. Tipikusan uruki termékeket állítottak elő: pecsétnyomókat, edényeket, piktogrammokkal ellátott agyagtáblákat, illetve – ahol a körülmények lehetővé tették – monumentális épületeket emeltek, tervszerűen kialakított „városokat” alapítottak.¹⁶ E helyek túlnyomórészt jelentős, Dél-Mezopotámiával kapcsolatban álló vízi útvonalak mentén létesültek.¹⁷ Ezen Uruk típusú települések felfedezése kapcsán joggal merül fel a kérdés: milyen népcsoport települt le ezen a vidéken, kik emelték a várost, s irányították a település életét, egyáltalán mi célból jött létre az uruki kultúra mintájára – a dél-mezopotámiai háttérrel szoros kapcsolatban álló – közösség. Válaszra vár az is, hogy a IV. évezred végén vajon miért vált elhagyatottá az egykor virágzó vidék.

Guillermo Algaze, kaliforniai antropológus szerint uruki gyarmatosítási törekvés állhat a kulturális expanzió hátterében.¹⁸ Véleménye szerint Dél-Mezopotámia lakosainak rendelkezésére álltak mindazon szervezeti és katonai eszközök, amelyek által a mezőgazdaságilag prosperáló vidék kiterjeszthette fennhatóságát a faanyagban, ásványi anyagokban és fémekben bővelkedő területekre. Az uruki kormányzat a fémek (elsősorban réz, ólom, arany és ezüst), az ásványok (féldrágakövek és obszidián), valamint a faanyag rendszeres, a határszélről a „városközpontba” szállítása biztosítására enklávékat és kirendeltségeket hozott létre. A városban megtermelt árutöbblet – gabona, bőrárak, szárított hal, datolya, különfé-

le textíliák – exportálásra került. Algaze szerint Uruk fennhatósága a periférián élők számára aligha járhatott előnyökkel; álláspontja háttérben nyilvánvalóan a kolonizáció antropológiai elven alapuló kritikája húzódik. Az uruki civilizációt a Közel-Kelet első imperialista gyarmatosító hatalmának nevezi, amely éppúgy befolyást gyakorolt Anatólia hegyvidékének lakóira, mint az alacsonyabban fekvő keleti területek lakosainak életére; az egymástól függő térségek hálózatát az uruki elit tartotta kézben. Az amerikai kutató felvetései a régészek figyelmét a hagyományosan perifériának tekintett régió fejlődésére irányították; tézise azonban, amely az uruki kultúra militarista, koloniális jellegét hangsúlyozta, kevés támogatóra talált.

Az uruki civilizáció szervezetének-szerkezetének tematikája meglehetősen összetett, antagonisztikus kérdés. Egységes kutatói álláspont szerint az uruki társadalom egy „hivatásos” tisztviselői elitel az élén (talán egyszemélyes uralomról is beszélhetnénk) hierarchikusan szerveződött; a közösség életét irányító tisztségviselők felügyelete alá tartozott a hivatali ügyek, a vallási élet lebonyolítása.¹⁹

A korai mezopotámiai társadalomról igen érdekes, kissé utópisztikus képet fest Petr Charvát cseh asszirológus.²⁰ Az uruki társadalom egalitárius arculatát hangsúlyozza, sőt aláhúzza a „kollektív felelősségvállalás, egyenlő fogyasztás” elvén alapuló „jóléti állam” elméletét. Eszerint a tágabb értelemben vett közösség nevében egy „vezetőkből” álló testület hozott döntéseket, s gondoskodott az anyagi javak, élelmiszer elosztásáról az uruki „közösségi államon” belül. Charvát nem vitatja a nyersanyagok régiók közti egyenlőtlen eloszlását, az uruki kormányzat perifériát kizsákmányoló tevékenységét azonban elutasítja. Állítása szerint a főlöslég elosztása olyan szisztéma alapján történt, amelynek megfelelően az uruki társadalom minden egyes tagja egyformán részesülhetett a javakból.

Charvát szerint az egyenlő elosztás bonyolult feladata kétségkívül nem nélkülözhetette a szakszerű szervezést, lebonyolítást; ezen állítás azonban feltételezi egy felsőbb „végrehajtó hatalom” működését. Meggyőződése, hogy az uruki rendszerben hatalmi hierarchia nem létezett, hiszen a régészeti adatok sem igazolnak társadalmi különbségeket: nem kerültek felszínre az elithez tartozók lakóházai, sem magántulajdonban álló tárgyak. Charvát az archaikus táblák vizsgálatán alapuló legutóbbi tanulmányában²¹ Uruk társadalmát „lazán rendszerezettnek” nevezi. A korabeli szövegek csupán a kézművesműhelyekben, raktárházakban, hivatalokban tevékenykedő egyének (alkalmazottak) és az egyének tevékenységi köréhez köthe-

tő „szakmai szervezetek” között tesznek különbséget. Az egyes létesítmények kisebb-nagyobb, helyi vagy regionális jellegűek is lehetnek. A hivatalnoki ranglétra legfelső foka az EN, s annak női megfelelője a NIN, amely tisztséghez jelentős rituális szerepkör tartozott. A feltehetőleg magas státussal bíró EN a végrehajtó hatalmat képviselte. A kutató szerint az uruki közösség mozgatórugójaként egy összetett elosztási szisztéma működött, amely az egyenlő elosztás gyakorlatával kompenzálta az egyes emberek és közösségek fáradozásait. A „demokratikus” ideológiát, vagy legalábbis a források arányos elosztását szerinte nyilvános szertartások, illetve egyéb rendezvények alkalmával hirdették, így közvetítve az egyenlőség üzenetét a közösség tagjai számára.²²

A fenti tézis értelmében a kollektív tudat és a kollektív értékek lényegében az uruki kultúra tartópillérei voltak. Az adminisztrációs hatékonyság növelésével, a hengerpecsét és az írás feltalálásával, illetve más technológiai újítások kifejlesztésével a termékek és szolgáltatások egyenlő arányú szétosztásának tökéletesítésére törekedtek. Eszerint a kollektív célok tették megvalósíthatóvá a hatalmas területet felölelő civilizáció magas szintű termelékenységének kibontakozását és fenntartását.

Több kutató is a centralista állammodell-elméletet támogatja. Az uruki társadalom „hierarchiára épülő politikai rendszerben működött, amelyben az állami előjáróság hatókörébe tartozott a gazdasági tevékenységek felügyelete”²³. Susan Pollock legutóbbi elemzésében²⁴ Uruk IV. évezred-i társadalmát önellátó háztartásokra bontja, amelyek „a luxus-termékeket és a mindennapokhoz nélkülözhetetlen portékát előállító kiterjedt, hierarchikus rendszerben működő, szakképzett munkaerőt foglalkoztató” szervezetek árnyékában funkcionáltak. A kutatónő megkérdőjelezi, hogy a „szentélyek” afféle termelőcentrumok lettek volna, ugyanakkor feltételezi, hogy a templomok vagyona „természetbeni juttatások és rituális ajándékok” által gyarapodott. Nem látja bizonyítottnak, hogy a „mindennapokhoz szükséges termékek előállítása direkt, hivatalnoki felügyelet mellett történt volna”, viszont nem vitatja, hogy az áru szétosztása „bizonyos fokú szabályozást igényelt”. Az előállított termékek és az elvégzett munka fejében természetben fizetett „napszámosok” munkaterhe jelentősen növekedett: nagyobb teher hárult a gyapjúszővésben jártas női lakosságra.

E tézisek mindegyike némi betekintést enged Uruk civilizációs ismeréibe, ám a város valódi „rendeltetése” továbbra is titok marad. Az Uruk-éra kései periódusában virágzó Eanna és Kullab településrészek azonban csupán a város rituális életének tükröi. Az ásatások nem hoztak

felszínre lakónegyedeket, s ami igen különös, a kutatók temetkezési helyek nyomaira sem bukkantak. Az Uruk-kor többi településén jól dokumentálható kunyhók, műhelyek²⁵ maradványai után szintén hiába kutattak. Éppen emiatt meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre a város hétköznapijaira vonatkozólag. A meglévő adatok birtokában azonban kétségtelen, hogy Uruk – a maga nemében, a maga korában – a közel-keleti térségben egyedülállóként létezett; Uruk a IV. évezred egyetlen nagy kiterjedésű városközpontja volt. Területe elérte a tekintélyesnek mondható 5,5 négyzetkilométert. Athén az i. e. V. században „mindössze” 2,5 négyzetkilométert ölelt fel, a császárság kori Róma is csak i. sz. 100-ban érte el a IV. évezredű Uruk kétszeres nagyságát.²⁶ A település rendkívüli növekedésének miéértje mindeddig tisztázatlan. Ha Uruk – a tudósok feltételezésének megfelelően – valóban a térség termelő- és elosztóközpontja volt, a Közel-Kelet minden szeglete felől érkeztek ide – a kiterjedést növelő – vegyes etnikumú csoportok. Méretét tükrözi, hogy nem egy, hanem két tekintélyes ceremoniális és vallási központot mondhatott magáénak: Eannát és Kullabot.

A város feltehetően két, egymástól eredetileg távol eső településből nőtte ki magát. A IV. évezredű nyugati halom, Kullab, illetve a ma látható romok közepén elhelyezkedő Eanna egyéni építészeti sajátosságokat mutatnak, amelyek ideológiai (esetleg teológiai) különbségekből is fakadhatnak. A későbbiekben Kullabot az ég istenének, An lakhelyének tekintették, míg Eanna Inanna istennő szentélykörzete volt.²⁷ A terület kedvező földrajzi fekvéséről a korábbiakban már szóltunk. Urukban igen látványos, akkoriban felülmúlhatatlan, impozáns építészeti megoldásokat alkalmaztak. A következőkben vizsgáljuk meg közelebbről Uruk monumentális épületeit, s lássuk, mi mindent tudhatunk meg belőlük.

URUK TEMPLOMAI

Az régészek az impozáns építmények túlnyomó részét összefoglalóan templomoknak nevezték: az épületeknek elsősorban vallási szerepet tulajdonítottak. Ugyanakkor Kullab és Eanna területén számos, adminisztrációhoz használt feliratos agyagtáblát hoztak felszínre. A hétköznapi eszközök és ékírásos táblák tudatos szerteszórása miatt azonban nem tudhatjuk biztosan, ezeket a táblákat a szentély falai között vésték, s tárolták-e. Eridu példája kitűnően illusztrálja, hogy az épületek belső elrendezésében megmutatkozó kontinuitás nem okvetlenül indokolja a

korábbi építmények kizárólagosan kultikus jellegét. Az eannai körzetben feltárt létesítmények alaprajzuk, tájolásuk, alapterületük, az építési technikák tekintetében korántsem egyöntetűek. Rendeltetése szerint egyik-másik épület közösségi összejövetelek, lakomák színhelye lehetett, míg máshol a település kincseit őrizték a falak, némelyik házban rítusokat és szertartásokat végeztek, a közösség „döntéshozó testülete” feltehetőleg szintén másik épületben tevékenykedett. „Anu zikkuratja”, pontosabban az ekként definiált nyugati domb a VI. eridui településréteggel, illetve a későbbi sumer templomokkal mutat bizonyos analógiát; feltevéseink szerint a toronytemplom nagyobb valószínűséggel tekinthető „szent hajléknak”, mint a számtalan épülettípust demonstráló eannai terület.

Az ismeretlen rendeltetésű építészeti formák elemzésekor bizonyos mértékig az épület térbeli elosztása lehet segítségünkre. Már első pillantásra is feltűnik a monumentális uruki létesítmények könnyű átjárhatósága: az épületeket több oldalról bejáratokkal tagolták. Az egyszerű megközelíthetőség az uruki társadalom közösségi és egalitárius szemléletének építészeti ekvivalense lehet, miként az a korai görög középületek esetében is megfigyelhető.

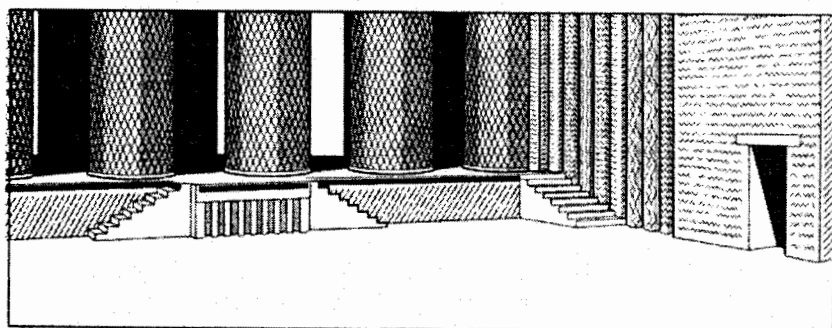
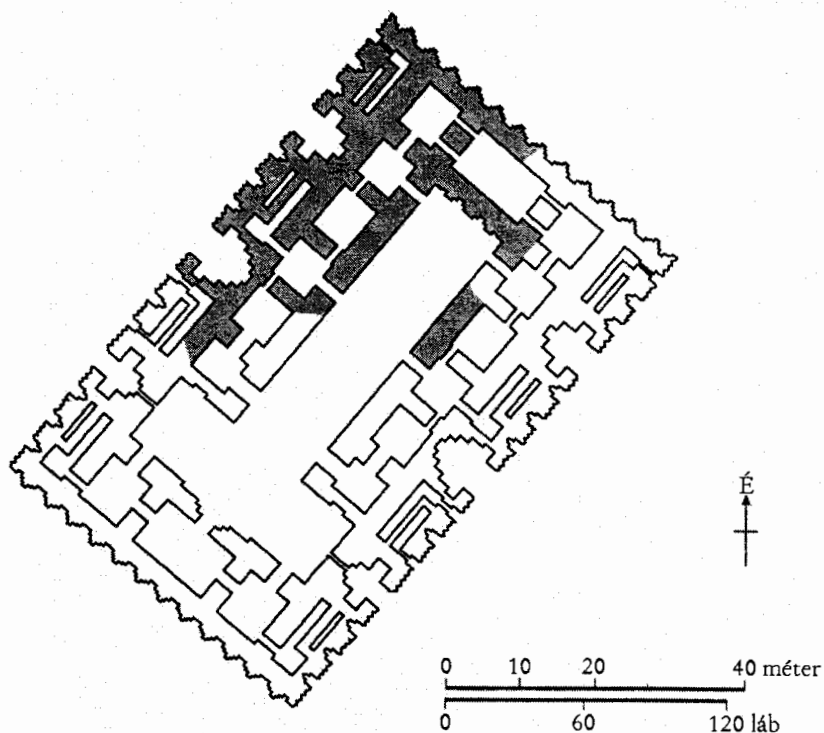
A külső-belső falfelületek mozaikmotívumokkal való díszítése következtében alig lehetett különbség a kinti és benti falburkolat között. A szövött motívumokat imitáló geometrikus ornamentika – falra akasztott szőttesek hatását keltve – bensőséges környezetet teremthetett az épület belsejében és azon kívül tartózkodók számára egyaránt. A falfelület finom kimunkáltsága azonban szöges ellentétben áll az építészeti monumentalitással.²⁸ Charvát a mozaikdíszítést a társadalom sokrétű voltával hozza összefüggésbe; „az egységes közösségi viselkedési mintákat”²⁹ szimbolizáló rendszerben az egyes mozaikdarabok egy nagyobb egység alkotóelemeiként funkcionáltak.³⁰

Talán éppen a nyugati építészeti beidegződésből fakadóan – az építményeket mint önálló, külön bejáratú egységeket szemléljük –, nem szóltunk az épületeken belül, azok között és körül kialakított terekről, holott semmi esetre sem szabad megfeledkeznünk ezek jelentőségéről. A híres Oszlopcsarnok harminc méter széles pillérsora egy hosszú, négyszögletű, pilaszteroszlopokkal díszített udvarba torkolt. Nem valószínű, hogy a szépen megmunkált épületfront pusztán az esztétikus külső megjelenés szerepét töltötte be.³¹ Vélhetően a tér közösségi rendezvények mutatós hátterül is szolgált. A ciszternákkal és vízvezetékekkel ellátott belső udvarokra minden bizonnyal növényeket telepítettek, s azokat kertként használták.³² Az építmények méretein nagyságukban túlmuta-

tó, tudatosan kialakított terek, valamint maguk az épületek szabad átjárhatóságukkal a nyitottság és könnyű áttekinthetőség koncepciója szerint készültek. A későbbi korokra jellemző, a templomot és környékét magába foglaló zárt udvart, temenoszt az uruki lakosok nem alakítottak ki. Az uruki építészeti elrendezés a maga kezdetleges formájával minden bizonnyal közösségi célok szolgálatában állt.

Egy rang szerint differenciált, oligarchák által vezetett társadalom aligha épített volna a privát életmóddal szöges ellentétben álló nyitott (lakó)épületeket, hiszen a mindenkori vezető elit vitathatatlan igyekezete, hogy a nagy tömegek számára idő- és munkaigényes teendőket eszeljen ki a tétlenség indukálta destruktív törekvések megelőzésére.³³ A monumentális építmények a közösség munkájának alkotásai, s meglehetősen cinikusan hangzik a kijelentés, hogy a bonyolult, munkaigényes létesítmények kényszer hatása alatt teremtdötek. A kései Uruk-korszak fáradhatatlan tetterejének nyomait őrzik a gyakorta lerombolt, majd technológiai újításokkal újjáépített építészeti műalkotások. A körülmények megkérdőjelezzik bármiféle örökletes uralmi jog vagy politikai hatalom uruki létjogosultságát szemben a későbbi történelmi korszakok hatalmi jogviszonyaival. Az Uruk-éra középületei – a Warkától távolabb eső településeken éppúgy – még romjaikban is a nyitottság, a monumentalitás, az áttekinthetőség szemléletét őrzik.

Ha röviden jellemeznünk kellene az uruki építészeti szemléletmódot, számtalan, építészeti korlátok nélkül szabadon végezhető tevékenységnek otthont adó multifunkcionális, városias, közösségi épületet vehetnénk számba. A rituális, vallási szentélyeken túl sorolhatnánk a gazdasági, illetve hivatalnoki tevékenységek céljából emelt épületeket, melyek az avatatlan szem számára is informatívak. Amennyiben elfogadjuk, hogy Uruk tevékenysége – Dél-Mezopotámia és a távolabb fekvő területek gazdasági központjaként – főként az elosztás és a cserekereskedelem lebonyolítására koncentrálódott, nem meglepő, hogy a természetbeni juttatások minden fázisa szertartásos, bürokratikus keretek között zajlott. Etnográfiai források kitűnően illusztrálják, hogy a kezdetleges állammá szerveződött társadalmak esetében a nyilvánosság előtt levezényelt árucserre-forgalom erősen rituális formát öltött. A pecsétnyomók által igazolt, komoly adminisztrációs ellenőrzést igénylő uruki gazdaság azonban nem „mentesült” a nyilvános elszámolási kötelezettség alól. A hajdani épületek kereskedelmi, raktározási centrumként is funkcionáltak mindamellett, hogy különféle vallási szertartások, közösségi ünnepek, táncok és más világi események helyszínei voltak.³⁴

Az épületomlادékok közül kiásott tárgyi emlékek – számoláshoz használt táblák, pecsétnyomók, „fogadalmi ajándékok”, szerszámok, álatmaradványok, apró csecsebecsék, cseréptöredékek stb. – csalóka rendszertelensége mit sem bizonyít jobban, minthogy a feltárt létesítmény sokrétű funkciót töltött be.³⁵ Az egykor értékesnek ítélt tárgyak felhalmozása, s az épületen belüli szétszórása nyilvánvalóan a megbecsült tartozékok hozzáférhetetlenségének, zárt épületben való elhelyezésének igényét jelezte.³⁶

A warkai váza

Meglehetősen nagy felfordulásból került elő a később híressé lett alabástromváza. A váza ornamentikája négy finom vésetű vízszintes sávra tagolódik. A legalsó negyed a vizet szimbolizáló hullámos vonalakkal díszítették. A következő motívumsor két részre különül: a kalászszemek és datolyapálmák fölött kos- és jerkeábrázolások váltakoznak. A fölötté lévő sávban kopaszra borotvált, meztelen, kancsót vagy valamiféle edényt cipelő férfiak vonulnak. A váza perem alatti részéből csupán töredékek maradtak épen. A töredékeken ruhátlan férfialak körvonalazódik, aki egy bokáig omló, palástszerű öltözetet viselő figurával áll szemközt. A köpenyes alak – akit egyébként nőként azonosítanak – jobb karját magasba emeli, másik karját köpönyege alá rejt. A női alak – vélhetően Inanna istennő – mellett az istenség jelképeként megjelenített nádkötegek láthatók. Inanna egy elmosódott rajzolatú alakkal áll szemben, akinek csak egyik lába és hosszú szoknyájának egy részlete maradt viszonylag jól kivehető.³⁷ A női alak mögött ábrázolt természetes kos hátán két alak magasodik: hosszú szoknyát viselnek, hajuk lazán a hátukra omlik. Egyikük egy az EN szimbólumra emlékeztető tárgyat tart a kezében. A különféle tárgyak között jókora edények, két váza, egy kos, egy bárány, egy bika feje, valamint két, étellel telerakott tál látható.

A rituális célból meztelenkedő, terménnyel tele edényeket cipelő férfiak valamilyen hivatalos esemény résztvevői lehettek. Vagyon-, illetve rangbeli eltéréseket esetlegesen sugalló ruházatot egyikük sem visel. Kopaszon és ruhátlanul együtt vonulnak, egyetlen közös cél érdekében. A legfelső motívumsoron az árut gondosan, kettesével rendezték sorba, az áru gyűjtőhelyének határát nádkötegek szegélyezik. Vajon e körülhatárolt terület lenne az istenség (Inanna) birodalma, vagy talán a nádmezsgye nem is jelöl semmiféle határvonalat? Nem tudhatjuk. Az eltérő ruházat és hajviselet ha nem is státusbeli, de szerepbeli különbségeket feltételez. A palástot viselő alak elismerően, áldást osztva vagy üdvözlőn nyújt-

ja karját a tele kosárral közelítő személy felé. Amennyiben valóban vallási szertartás eseményei elevenednek fel előttünk, úgy láthatjuk, hogy maga az istenség is részesült a világi javakból. Az adományozott termék a föld termékeként magában hordozza a gazdaság alapját képező víz rendkívüli jelentőségét. Egyszerűség, céltudatosság árad a képsorok időtlenségbe merült, méltóságteljes, békés jeleneteiből.

A váza dombormintázatának tárolóedényei, kosarai az agyagtáblákon ábrázolt tálakkal azonos külleműek, formájuk megegyezik az uruki cserephulladék-halom között fellelt töredékek egykor ép darabjaival. Átáluk kézzelfogható közelségbe kerül Uruk hajdani civilizációja: felfedezhetjük jólétének gazdasági forrásait, a gondos elosztás rendszerének hibátlan működését. Egy rendezett, jól szervezett társadalom képe bontakozik ki előttünk, amely elszántan néz szembe a kollektív lét diktálta kihívásokkal; az elosztás rituális aspektusait élvező urbanizálódott közösség víziója tárul elénk.³⁸

ÉPÍTÉSZET

Uruk építésze vélhetően az alabástromvázán megjelenített rituális eseményekhez idomult, ugyanakkor egy tradíció, hagyomány helyhez kötöttségét is megváltoztatta, ezzel támogatva, ápolva a közösség összetartozását. Mindamelllett, hogy otthont adott a gazdaságilag létfontosságú cserekereskedelemnek, a közösségek közti együttműködés és egyetértés egalitárius és „urbanizációs” vonásait élénkítette.

A monumentális építészeti formákba ölt energia meghozta gyümölcsét: a kollektív fáradozás és felelősség hozzájárult a kulturális öntudat megszilárdításához. A gigászi építmények lenyűgöző látványukkal a jólétet, a szakértelem és a közös erőfeszítés érdemeit hirdették. A kivételes események helyszínéül szolgáló létesítmények önálló funkciójukon túl messze s távol a kulturális ideológia hírmondói voltak. Tekintsük bár Észak-Szíria vagy Irán távoli falvait gyarmati előretolt állásoknak vagy a globális vállalkozói kultúra megnyilvánulásainak, az építészet elősegítette Uruk társadalmi önfelfogásának közvetítését, sőt talán lemásolását is.³⁹

Warka Eanna és Kullab szentélykörzeteinek periodikus lerombolása mindenképpen szót érdemel. A létesítmények szándékos romba döntése mögött a már fennálló rendszerrel, hagyományokkal szemben érzett elutasító magatartást sejthetnénk. A rombolás szervezettsége, valamint a korábbi használati tárgyak tudatos felhalmozása igazolja, hogy a pusztí-

tást korántsem fékezhetetlen forradalmi hangulat váltotta ki. Az építkezések alkalmával megnyilvánuló közös jövőépítés összekovácsolta az embereket; a rituális rombolás feltehetően a negatív élmények múltba történő projekciójának lehetőségét kínálta. A romhalmaz a múltra, az emlékekre borított fátylat, az új épületek szó szerint a lezárt múlt omladékaik fölött magasodtak. Az újabb emelvények afféle *tabula rasa*ként, egy új kezdet testet öltött formáiként is felfoghatóak. A rituális keretek között zajló szertartásos rombolás bizonyítja Uruk vezető rétegének rátermettségét: joggal jelenthetjük ki, hogy jeleskedtek az összehangoló és feszültségoldó tevékenységek levezésnylésében; s mint ismeretes, társadalmi változás nem járt együtt az újjáépítő munkával.

Noha a monumentális épületek következő rétege némileg módosult formában, új külsővel, építészeti újításokkal emeltetett, összességében elmondhatjuk, hogy lényegében semmi sem változott: a kiterjedt épületekben korábban használt agyagtáblákat, pecsétnyomókat, értékes és értéktelen, hétköznapi tárgyakat halmoztak fel. Uruk építészete a civilizáció belső ambivalenciáját hordozza magán: az innováció és hagyományok kontrasztja, az egalitárius értékek és a centralizációs törekvések szembenállása, a felhalmozás és a pusztítás egyidejűsége jellemzi. E fluktuációs folyamatok és ellentmondások az urbanizáció vitathatatlan sajátosságai maradtak.

AZ URUKI KULTÚRA HANYATLÁSA KÉSEI URUK-KORSZAK

Az urbanizálódott település terjeszkedésével, a lakosság gyarapodásával egyidejűleg a földművelő rétegek terhei egyre nőttek: a megélhetést biztosító mezőgazdaság verejtékes teendői elől a városba menekülő „parasztág”, a tradicionális kisközösségek keretein túllépni kívánó csoportok egyre nagyobb számban érkeztek Uruk városába. A fokozódó terhek, a feszült, forrongó helyzet erőszakot szült: a korabeli pecsétnyomó felületeken például gyakorta láthatunk hátrakötözött kezű, térdre kényszerített, lándzsával, botokkal őrzött foglyokat. Az eannai tárházakban szép számban fellelt buzogányfejek, nyílvevesszők szintén a katonai erő alkalmazásának valószínűségét támasztják alá. A IV. évezred alkonyán az „urbanizációs fellegvár” korábban ismeretlen kihívásokkal volt kénytelen szembesülni. Amennyiben Nissen feltevése helytálló, a klimatikus változások nyomán kevesebb vízmennyiséget szállító folyók miatt

egyre több ember kényszerült megélhetését a városban keresni. Az élenkülő „bevándorlási tendencia” azonban fokozatosan ellehetetlenítette a város életét. Az Uruk IV Eanna-réteg elföldelése, Kullab végső betemetése talán éppen a feszült társadalmi hangulatot volt hivatott oldani szebb, új jövőt, fellendülést ígérve.

Eanna és Kullab lerombolása az ókori történelem talán legfejlődőkésebb korszakának záróakkordját, nem pedig Uruk pusztulását vagy a városi létforma végórát jelentette. Noha régészetileg szegényes korszakról van szó, a település fejlődése a Dzsemdet Naszr és az azt követő korai dinasztikus korokban (a III. évezred első fele) sem torpant meg. Legnagyobb kiterjedését, legmagasabb lélekszámát tulajdonképpen a III. évezred korai szakaszában érte el. A korszak jelentős építészeti vállalkozása a várost körülölelő fal kivitelezése volt. A későbbi hagyományok Gilgamesnek, Uruk hajdani uralkodójának tulajdonítják a gigászi építkezést. A király ekként invitálja a látogatót a csodás építmény megtekintésére:

Nézd csak, vajon e falak nem oly (egyenesek)-e, mint (az építész) zsi-nege, vedd jól szemügyre... falak ezek,

Melyeknek nincs párja e földön

(...)

Hájj fel a falra, járd körül, vizsgálj meg az alapokat, alaposan fürkészd végig a téglaeépítményt. Valóban égetett téglából rakták az alapokat, melynek terveit maga a Hét Bölcs hozta világra?⁴⁰

A várost közel kilenc kilométer hosszúságú földsáncsal erősítették meg: a védmű nem csupán a városmagot fogta közre, hanem a külvárosi negyedeket, a benépesítetlen területeket, a kertségeket, valamint feltehetőleg a legelőket szintén védelmezte. A fal alapját égetett téglából emelték. A hét méter magasságot meghaladó fal kapuinak oltalmául kiszögellő tornyokat építettek.⁴¹ Gilgames mesébe illő kalandjai ellenére hiába sóvárgott az öröklét után. Azáltal vált halhatatlanná, hogy jelentős mértékben hozzájárult városa felemelkedéséhez, elősegítve annak legfontosabb kulturális találmánya, az írás kialakulását.

Kutasd fel a rézfedelű ládat, nyisd fel bronzreteszét, hadd táruljon fel a titok, emeld ki a lazúrkő táblát, s ismerd meg a gyötrelmes utat bejárt hős, Gilgames történetét.⁴²

Uruk legjelentősebb mítosza a monumentális városi építészetet és az írást emeli ki, mint a településhez köthető két fő találmányt. Uruk hol szerencsés, hol szerencsétlen égisz alatt ugyan, de még nagyon sokáig létezett. Szentélyeit, Inanna (Istár) és Anu templomait az ország legnagyobb szent hajlékaiként tartják számon. A város az I. évezred idején újra fontos kereskedelmi, oktatási központtá fejlődött: a csillagászat tudománya kifejezetten virágzott Uruk városában, még a Szeleukidauralom idejében is. Mezopotámia történelme a nyilvánvaló régészeti hiányosságok ellenére valójában ezen egyetlen település történelme nyomán dokumentálható lenne. Uruk neve számos sumer, babiloni és asszír feljegyzésben szerepel, történelmét szép számú legenda őrzi. A fentebb bemutatott történet a saját civilizációja életképességében kételkedő kor intézményeinek és kulturális képződményeinek „eredete” iránti érdeklődés korabeli megnyilvánulása.

URUK, INANNA VÁROSA

Az előző fejezetekben Uruk őskori történetét vázoltuk fel. A központi irányítás, a centralizált társadalom sokat vitatott kérdésköre úgy tűnik, analógiát mutat az ég istenének, Annak felszentelt mitológiai Urukkal, mely fölött An égbe nyúló piramistemploma őrködött. Az „istenek atyjának” kikiáltott központi istenség, An a patriarchális rend reprezentánisa, az ő neve nyitja meg Mezopotámia ókori történetírói által összeállított fái istenlistát. Ám tudjuk, An központi, de nem az egyetlen isteni lény a sumer-akkád mitológiában. Egy istennővel közösen vigyázzák Uruk városát, akinek harcias egyéniségét számos himnusz, vallási ének és mítosz megörökítette.

Inanna, vagy ahogy a babiloniak nevezték, Istár alakját felfelé kapaszkodó, csavart fonatú nádköteggel szimbolizálták. E szimbólum számtalan piktografikus szövegben, többek közt a fent említett alabástromváza motívumsorai között is fellelhető. Az istennő lényének eredete a múlt homályába vész; a korábbi és a III. évezred idejéből származó szövegek szerint Inanna a heroikus „csataúrnő”, aki szívlelt halandóit az uralkodó trónusára emeli. A későbbiekben felbukkanó alakját nyilvánvalóan a különböző törzsek, népcsoportok vallási nézetei alakították. Az uri III. dinasztia korában Inannát a szexualitással, a testiséggel azonosították. Egyes szerelmi énekekben Inanna a Menyasszony alakját ölti ma-

gára, aki a test szépségének mámorában forró ölelésre csábítja Vőlegényét.

Sulgi uri uralkodót (2094–2047), mint az istennő mitikus hitvesét szenvedélyes szeretői képességeiért dicsőítették; kettejük szerelmi viszonya számos történet gerincét adja.⁴³ Inannát a Mennyeek Királynője, az égbolt úrnője címekkel illették, jelképe pedig a hajnalban és szürkületben egyaránt megjelenő Vénusz bolygó lett. Nyughatatlan hataloméhése sok mítosz központi témája; az egyik elbeszélés szerint magát Enki istenatyát is becsapta, hogy megszerezze a ME-sorstáblákat.⁴⁴ Befolyását a holtak birodalmára is szerette volna kiterjeszteni, a sumer és akkád mítosz szerint leszállt a föld alatti világba, melynek királynője nővére, Ereskigal volt. Inanna tudatában volt a reá leselkedő veszélyeknek, ezért meghagyta követének, mi a teendő, ha nem térne vissza az alvilágból. A „vissza nem térés” országa Hét Kapujának mindegyikén áthaladva levette ruháit, s meztelenül, védtelenül került nővére elé. A kialakuló küzdelemben Inanna elvesztette életét.

Inanna hiányát az élők világából képszerűen ábrázolja a történet babiloni változata:

Bika nem hágott tehenet, a hím nem termékenyítette meg a nőtényt,
Egyetlen férfi sem nemzett gyermeket,
Az ifjak ágyukban édes álmukat aludták, a leányok barátnőikkel hál-
tak.⁴⁵

A szerelmi vágyakozás megszűnésével veszélybe sodródott az élet folytonossága, ezért a bölcs Eni (Ea) azon törte a fejét, miként tudná Inannát életre kelteni. Követeinek sikerült bejutni az alvilágba; Ereskigaltól elkérték az istennő holttestét, majd az Élet Vízével életet leheltek a halottba. Inanna azonban addig nem hagyhatja el a föld alatti világot, míg a holtak birodalma törvényeinek megfelelően egy „helyettest” nem hagy maga után. A kapuknál magára öltötte ruháit s ékszereit, majd leszállt a földre, ahol hitvesét, Dumuzit nem mély gyászba borulva, hanem a királyi trónon ülve látta viszont. Ekkor Inanna az alvilág démonait uszítja Dumuzi istenre.

Jó néhány korabeli szöveg is megemlékezik az Inanna-kultuszról és ünnepnapokról, a hold hízása-fogyása, a Vénusz bolygó felbukkanása és eltűnése szintén kivételes örömnépnek számított. Az istennő rituális „kiszolgálószemélyzete” biszexuális, homoszexuális egyénekből tevődött össze, akiknek létszámát tovább gyarapították a patriarchális házasság

szabta szűk keretek elől a szerelem istennőjének szolgálatába szegődő asszonyok. A késő babiloni korból fennmaradt Erra-költemény a Mezopotámia nagyobb településeit uraló feszült hangulatról árulkodik. A következő részlet az uruki viszonyokat szemlélteti:

Még Urukban, Anu és Istár szent hajlékában,
 A prostituáltak, kurtizánok, szajhák városában,
 Kiket Istár szabadított meg férjeik kínzó rabláncától,
 Férfiak és nők szórják átkaikat;
 Eannát lázítják, a szertartásos fiúkat, táncosokat, kik
 Férfiúi erőnyeiket női szépségre cserélték, hogy Istár híveit imádatra
 buzdítsák.
 Az istennő kedvére hastáncot lejtő szolgálókat átok sújta,
 Gonosz erő szállta meg a várost, kegyetlenül bánik a kegyencekkel,
 Halálba veti őket, szertartásaikat meggyalázza.

Az istennő híveinek elnyomása és kivégzése kiált bűnbocsánatért Urukban, nem pedig a „hastánclejtés”, ami Inanna híveinek természetes szexuális megnyilvánulásként fogható fel.

Inanna a városi lét erotikus aspektusát képviselte szemben a törzsi közösségek szigorú társadalmi normáival. Az ivókban, sörfőzdékben bukkant fel alakja, hogy a magányos férfiú társtalan nőre találjon, Kullab utcáit rőtta szexuális kalandvágytól hajszoaltan. Az utcai szeretkezés meszterkéletlen, szabad aktusnak számított, a fenti költeményben szereplő, hálófülkékben magányosan nyugvó férfiak tehát a helyzet „súlyosságát” szemléltetik. A Mezopotámiában hajdan folyó „szent prostitúció” és közönséges szajhaélet számtalan kérdést vet fel. A téma vizsgálatának hitelességére azonban hatással vannak a hagyományos zsidó-keresztény nézetek, valamint elfogult feminista koncepciók. Valójában vajmi keveset tudunk Mezopotámia valós mindennapjairól, ámbar tény, hogy az Inanna-Istár kultusszal asszociált szabad szerelem valóban korlátlan mértékben folyt. A héber Biblia szerint Babilon a feslett erkölcs fészke, a mezopotámiai költők azonban az ünnepélyek városát énekelték meg, ahol a lakosság az utcán dalol-táncol, s „szépséges, göndör fürtű buja hölgyek állnak rendelkezésre”.

A városok szülőanyja, Uruk feltehetőleg már a IV. évezred idején is egy kereskedő birodalom központjaként funkcionált. A hivatalrendszer, a központi irányítás origója volt e város, mely a hagyományos szexuális felfogással szemben újszerű mentalitást kínált.

3. fejezet

Suruppak

Amikor Sir William Loftus az 1850-es években nekivágott reménykeltő mezopotámiai felfedezőútjának, egy helyi emír Farát ajánlotta a kutató figyelmébe, ahonnan „tengernyi” pecsét, hengerpecsét, faragott szobrocska fordult ki a föld mélyéből. Loftust azonban nem ragadták magukkal a felfedezések; újabb ötven esztendőnek kellett eltelnie, mire Hermann Hilprecht ásatásba fogott a területen. Hilprecht felszínes kutatásait követően a Német Orientalista Társaság egyik tagja, Robert Koldewey érkezett az ásatási terepre. Az egyébként Babilonban ásó Koldewey két régészeti évad idejére Farába költözött. A német régészek két méter mély árkokat és gödröket vájtak: munkájuk nyomán tömérdek pecsétnyomó, 840 agyagtábla, nagyobb lakóházak maradványai, valamint sírok kerültek felszínre. A város sorsát tűzvész pecsételte meg: a szörnyű végzet a régészek szerencsecsillagának bizonyult, hiszen a leletek többsége, használati tárgyak, vályogfalak, agyagtáblák szinte teljes épségükben konzerválódtak.

Az írásos emlékek birtokában sikerült a helyet azonosítani: Suruppak ősi romjaira bukkantak a régészek; a sumer város valaha a Gilgames-eposz hőséne, Utnapistimnek az otthona volt. A feltételezett hatalmas leletanyag ellenére Koldewey 1903-ban elhagyta a terepet. 1931-ben a Pennsylvániai Egyetem folytatta a munkálatokat, főleg a város legendás múltja miatt. Az ásatások vezetője azonban túlságosan emberpróbálónak ítélte a körülményeket. Elkésérítette a rossz időjárás, az akadozó vízellátás; a területet borító, a német régészek által hátrahagyott árkok, hulladékhalmok sem hatottak üdítően a tudósra. Jóllehet, még több pecsétet, agyagtáblát, temetkezési helyet hozott felszínre, égetett téglával kirakott falú üregeket tárt fel, látványos felfedezésre nem került sor, monumentális építészeti nyomaira nem bukkant. Egyetlen évszak elteltével az ásatások kimerültek, Schmidt figyelme egyre inkább Irán felé összpontosult. Fara azóta magára hagyott; 1973-ban egy birminghami kutatónő, Harriet

Martin végzett itt rövid kutatómunkát. Kiadta a korábbi régészeti munkálatok szintézisét; a kiadványban helyet kapott az általa végzett kutatás leírása, valamint az időközben elvégzett rétegtani vizsgálatok eredménye.¹ A helyszín feltárására fordított gyér erőfeszítés ellenére, a terep az írásos emlékeknek köszönhetően kiemelkedő jelentőségű.

Suruppak nem hasonlítható Urukhoz. Először is sokkal kisebb, csupán a negyede Uruk kiterjedésének, területe virágkorában is alig érte el a 100 hektárt. Másrészt – Uruktól eltérően – nem volt évezredekén át lakott. Suruppak léte mindössze egyetlen évezredet ölelt fel: lakosai a III. évezredben népesítették be a települést. Suruppak Dél-Mezopotámia szívében, Uruk és Nippur között félúton, az Eufrátesz partján, négy vízforrásvidéken feküdt. Az Uruk-korban néhány kisebb település és egy város prosperált a vidéken; Suruppak városa a korai dinasztikus kor I idején (3000–2750) indult fejlődésnek, s a korai dinasztikus kor III hanyatlásáig fantasztikus ütemben gyarapodott, területe elérte a 100 hektárt. E termékeny korszak lezárását, ám az újkori régészet sikerét jelentette a hajdani tűzvész. A későbbi rétegek erősen erodáltak; a leletek tanúsága szerint – a városfalak ekkorra datálhatók – az Ur III időszakban (a 2000-ig tartó periódus) még jelentős település az uri birodalom szét-esése után indult végleges pusztulásnak.²

A város fénykorából fennmaradt építészeti emlékek távolról sem monumentálisak, Suruppak minden bizonnyal nem volt kiemelkedő vallási kegyhely, hiszen a régészek nem találtak szentélyre utaló épületmaradványokat. A város neve nem szerepel a későbbi mezopotámiai legendákban, nem volt jelentős dinasztiák szülőhelye, a valamikori királyi feljegyzések nem is említik a háborúkban, hódításokban nemigen jeleskedő települést. Mindezek ellenére a mezopotámiai történelem jelentős korszakának tekintjük a Fara-korszakot.

A FARA-KORSZAK

A régészet ezt az időintervallumot a korai dinasztikus kor IIIa korszakára vonatkoztatja. A tűz pusztítása és a felső településrétegek eróziója konzerválta egy-egy épület alapjait, egyes hétköznapi használati tárgyakat, de a város életének megértéséhez a feltárt ezernyi agyagtábla és pecsétnyomó nyújt főként segítséget. A Fara terminus Suruppak írásos emlékei kapcsán használatos, mivel Mezopotámia városiasodott társadalmáról szóló írásos feljegyzések ekkortól szolgálnak bőséges információval,

kiegészítvén a cseréptöredékek és az épületmaradványok régészeti reper-toárját. Az írott források a politikai hegemoniára épülő datálási rendszer alapjául szolgálnak, amelynek bázisát a korabeli „történetírói” feljegyzések, mint például a királylista adták.

Mielőtt belemerülnénk a Fara-korszak elemzésébe, nézzük meg, mi történt az Uruk-éra végső szakasza és a Fara-korszakkal összekapcsolt korai dinasztikus kor utolsó szakasza közti időszakban.

URUKTÓL FARÁIG: A ZSUGORODÓ PARADIGMA

Az urbanizációs folyamat kezdeti stádiumát az Uruk-korszak fémjelezte: Uruk az együttműködő földművelő falvak sűrű hálózatának központjaként funkcionált. Az uruki kultúra 3100 körül bekövetkezett hanyatlását jól tükrözi az uruki leletanyag szíriai, dél-anatóliai és iráni hirtelen megfogyatkozása. A hivatali épületek gazdátlanokká lettek, szerepüket a társadalmi és gazdasági élet helyi szervezetei „vállalták át”. A mezopotámiai változások a települések megfigyelésével nyomon követhetők: a földműves közösségek és a kisebb települések száma jelentősen megfogyatkozott. Eltűnésükben a környezeti tényezők vitathatatlan szerepet játszottak. Nissen feltevése a másodlagos vízfolyások kiszáradását tette felelőssé a társadalmi-gazdasági viszonyokban végbement átalakulásért; a kiterjedt földművelés feltehetőleg szintén befolyásolta a mezőgazdasági termelékenység negatív folyamatát.³

Az Uruk-ében jelentékeny földművelő hátszaggal rendelkező Uruk a régió egyetlen számottevő urbanizálódott települése volt. A későbbiekben a korábbi kisméretű gazdálkodó közösségek apránként háttérbe szorultak, ugyanakkor a már meglévő városias központok mellett új városközpontok indultak növekedésnek, meghódítva az érintetlen alluviális földeket. A városok mindegyike saját mezőgazdasági területtel rendelkezett, s maguk gondoskodtak a megfelelő vízutánpótlásról. A települések stratégiailag fontos pontokon, vízközelben létesültek, így a városok jóléte a „vízre való jogosultság” kérdésétől nagyban függött. Ráadásul, mivel a folyók az áradási területeken gyakorta váltogatták medrüket, a déli városok sorsára elkerülhetetlen befolyást gyakorolt a folyók viselkedése. Az Uruk-korban még falusi közösségként létező Suruppak a Dzsemdet Naszr periódusban (3100–2900) rohamos fejlődésnek indult. Martin kutatónő vélekedése szerint a városnak „az Eufrátesz partján való elhelyezkedése kétségtelenül elősegítette a robbanásszerű előrelépését”.⁴

Suruppak dekonjunktúráját hasonló okokra vezeti vissza: a nyugati mederbe vándorló Eufrátesz erejét vette a virágzó gazdaságnak.

Az Uruk-kor és Mezopotámia történelmének többi periódusa (az átmeneti Dzsemdet Naszr-időszak és a korai dinasztikus korszak) közti differencia elsősorban a regionális és izolált városközpontok felemelkedésével, valamint az északi és déli területek közti szoros kapcsolat lazulásával magyarázható. Az Uruk-éra „kiszélesedett” látásmódjával ellentétben a beköszöntő kor a beszűkülő, vicinális szemlélet fuvalatát hozta. A déli hordalékmező kulturálisan elkülönült területe mintegy tizenkét politikailag és gazdaságilag önálló egységre, „városállamra” tagolódott. A kisebb önellátó közösségek fenntarthatósága, életben tartása nem járt túl nagy kockázattal. Suruppak egy önállósult kisváros jól dokumentált példája.

ÚJSZERŰ ÍRÁSMÓD

Az Uruk-korszak hanyatlása utáni időkből – a korai dinasztikus kor utolsó fázisáig, a Fara-éráig tartó időszakból – jóformán alig maradt fenn írásos emlék. A leletanyag hiányát részben a feltárt területek kis száma, részben az agyagtáblák felfedezésének véletlenszerűsége magyarázza. Nem zárhatjuk ki, hogy az uruki adminisztrációs rendszer széthullását követően csekély szükséglet mutatkozhatott a feljegyzések készítésére. Az uruki kor több, távolabb eső településén az írás szinte megszűnt létezni. Az átmeneti Dzsemdet Naszr-időszak csonka leletanyaga ellenére Dél-Mezopotámiában más volt a helyzet. Az írás az urbanizálódott kultúra szerves elemévé válva a mindennapokban is fontos szerepet játszott. A Fara-szövegek és az uruki (IV) feljegyzések párhuzamba állításával azonban jelentős változásokat követhetünk nyomon.

A különbség nem a tartalomból, nem is a szövegösszefüggésből adódik. Az írás elsődleges funkciója nyomán továbbra is az adminisztrációs adatok rögzítését szolgálta. Ám míg az uruki írnokok mindenki számára érthető, de „olvashatatlan” piktografikus formában tárolták az információt, addig a farai írástudók önálló, „olvasható” nyelvet, a sumert alkalmazták az adatok rögzítésére. Az uruki írást a történelem a kommunikáció archaikus formájaként tartja számon, amely nem volt képes túllépni kezdetleges formáján, s megvalósítani a „valódi írás” szisztémáját. Ez az archaikus írásrendszer azonban kitűnően teljesítette feladatát, tökéletesen alkalmas volt a bonyolult számadatok és a hivatali felelősség jelölésé-

re.⁵ Uruk soknyelvű és multikulturális régiójában jobban ellátta funkcióját, mint az egyetlen dialektushoz kötődő írott nyelv. A képes jelrendszer árnyoldalait – a tartalmi korlátokat, a bonyolult szimbólumokat – ellensúlyozta a könnyű elsajátíthatóság, valamint a széles körben való elterjedtség.

Az uruki gazdaság széthullása és Dél-Mezopotámia viszonylagos politikai és gazdasági elszigeteltsége azonban háttérbe szorította a logikus, egységes szimbólumrendszert. Az alluviális térség homogén kulturális összetétele egy egyedülálló írásmód kialakulásához vezetett. Hogy miért éppen a sumer lett az írott formát öltő nyelv, nem tudjuk. Mezopotámia sem etnikailag, sem nyelvileg nem volt soha egységes: már a korai szövegekben felbukkanó személynevekből is kitűnik, hogy a sumeron kívül más nyelveket is beszéltek a térségben lakók. Számos tanulmány született a sumer törzsek „meglepetésszerű” felbukkanásáról, s lehetséges eredetükről.⁶ Egyesek a távoli hegyekből eredeztetik a sumer lakosságot (tézisüket a sumerok égbe nyúló zikkuratok iránti fogékonyságára alapozzák); s a sumer törzsek állítólag szakadatlan harcoltak a sémi nyelvet beszélő törzsekkel. E feltevések egyike sem bizonyítható kétséget kizáróan. Nyelvészeti aspektusból nézve a sumer nem rokonítható egyetlen nyelvvel sem, az urál-altaji nyelvi analógiára épülő hipotézisek szintén sorra kudarcot vallottak.

A sumerok eredete mindmáig megfejthetetlen rejtély maradt; annyit mindenesetre biztosan tudunk, hogy a korai dinasztikus kor hajnalán a sumer nyelv lett a betűvetés „hivatalos” nyelve. Elképzelhető, hogy a politikai dominanciát szerzett sumer közösség befolyása alá vonta a korai városok őrnöki központjait. Feltételezhető, hogy a sumer népcsoport politikai befolyásától függetlenül a sumer nyelv lett az írásos kommunikáció presztízisnyelve. A legkorábbi királyi feliratok például sémi neveket viselő uralkodók megrendelése alapján készültek. Bármilyen tényező is állt a háttérben, a sumer nyelv volt a mezopotámiai írás origója, még a későbbiekben is, amikor már más nyelvek is írott formát öltöttek. A sumer nyelv ismerete még háromezer esztendő múltán is a tudás és bölcsesség valódi ismérvének számított.⁷ A szanszkrit és latin nyelvekhez hasonlóan a sumer szintén szellemi láncszemet képvisel az ősi, ám holtában is élő hagyományok füzérében. Napjaink sumer nyelvészettel foglalkozó asszirológusai nem hivatalosan ugyan, de kitüntetett státusznak örvendenek a többi, „könnyebb” nyelvet elemző kutatóval szemben.⁸

Az írásrendszer kialakulása az Uruk-kor végére datálható, melyet archaikus réteg III néven tartanak számon.⁹ Nézzük meg, miként vált lehe-

tővé az ősi szójelképek írott formában való megjelenítése. A fonetikai ismérvekkel nem rendelkező szimbólumokra épülő írásrendszer könnyen átültethető a hangokat, fonémákat is jelölő írott nyelvrendszerré. Ugyanis, minden nyelvben léteznek azonos kiejtésű, ám eltérő jelentésű szavak, lásd az angol „bee” (méh) – „be” (lenni), vagy a „dear” (kedves) – „deer” (szarvas) szavakat. A sumer nyelv főként egy szótagú, illetve egyetlen magánhangzóból álló szótövekre épült. A vizet például az „a” szócska jelölte.¹⁰ Az „a” szótagjel jó néhány szintaktikai funkciót teljesített, s a jelentés attól függően változott, hogy a hangzó egy adott nyelvi formula előtt, között vagy utána helyezkedett el. A víz ősi képszimbóluma két hullámos vonal volt. A dolgokat a szimbólumok nyelvén, képirás formájában írták le; nyilván rendelkezésre állt egy jelkészlet, melynek segítségével a konkrét tárgyakat megjelenítették: a szimbolikus értelmű ábrák, a különféle edények, állatok, épületek stb. mindenki számára felismerhetők voltak. A stilizált ábra a beszélt nyelvre könnyedén átültethető: a csíkos hátú rovar képét az angol a „bee” (méhecske) szóval társítanánk. Az angol nyelvben a „be” fonéma főnévi igenévként, illetve különböző szavak önálló szótagjaként is megjelenik, lásd például a „be-lieve” (hinni) igét. Egy méhecske lerajzolásával nem csupán a „be” hangalak írható le, hanem a jel funkcionális lehetőségei megsokszorozódnak, mivel elsődleges, képi jelentéstartamán túl az adott hangzó – más fonémákkal egyesülve – számos eltérő jelentést is hordozhat.

A sumer képirás az „a” hangalakot két hullámos vonallal jelölte, s a szöveggörnyezet tette egyértelművé, hogy a stilizált ábra a vizet vagy egy hangalakot, esetleg a mondat egy elemét jelképezte. A homofónia teremtette meg a lehetőséget az ősi ékírás egyes nyelvekre történő átírásához.¹¹ A korábbi, tisztán képirásos szisztéma egyértelműségével szemben a piktografikus és fonetikus jelek írásbelisége zavarosnak bizonyult. Az írás bonyolultabb lett: speciális jelzések szükségeltettek a személynevek, csillagok, állatok nevének jelölésére. Az írnokok – munkájuk megkönnyítése végett – tevékenységi körüknek megfelelően „hivatalos” szaknyelvet alakítottak ki: megszületett a bürokrácia, a jog (tárgyalások, szerződések) és a kommunikáció (levelezés, nyilvános feljegyzések) sajátos nyelvvezete. Csupán a kimagasló tudással bíró írástudók szereztek jártasságot a betűvetés és a szókészlet teljes ismeretanyagában, ismervén azok bonyolult összefüggéseit.

Az elsődleges jelkészlet fogalmi változása a piktogramok alaki átalakulását idézte elő, s egyidejűleg maguk a képi szimbólumok is változtak. Háttérbe szorult a nyers agyagtáblákra hegyes íróvesszővel történő fá-

radságos írásmód. Az esetenként kerekded piktografikus jelek lineáris formát öltöttek: a vízszintes, ferde szimbólumokat háromszögűre hegyezett nádpálcáikkal könnyebben, gyorsabban rótták a nedves agyagfelületre, így alakultak ki a jellegzetes ékszerű betűvonások (lásd a latin *cuneus* kifejezést). Az írás irányának megváltozásával a szimbólumok könnyű felismerhetősége elveszett: a jeleket 90 fokos szögben elfordították, így a korábban vízszintes rajzolat most függőleges irányú lett; a vizet jelképező hullámos vonalak álló vonásokká alakultak.¹² Az apró írásjegyek képszerűsége lassanként eltűnt, miközben a leegyszerűsített ékvonásokkal az írás tempója gyorsabb lett.

Az írásrendszer gyökeres átalakulása a III. évezredre önállóvá lett déli regionális városközpontok mindegyikét érintette: Suruppak, Ur és Abu Salabikh városát éppúgy, mint a távolabb fekvő szír települést, Eblát. Szembetűnő a jelkészletekben megjelenő hasonlóság és formai analógia. Valószínű, hogy a hivatali elit felismervén az írásrendszer egységesítésének szükségességét szabályozta a dél-mezopotámiai régió kereskedelme és egysége szempontjából nélkülözhetetlen kommunikációs hálózatot. Ezért szoros együttműködés feltételezhető az írni képesek tevékenysége között: egy eblai szövegtörödékek egy „Kis városából érkező matematikaprofesszor” jövetelét teszi közzé.¹³

A Fara-táblák

Suruppak történetének a korai dinasztikus III korából közel ezer agyagtábla került felszínre: a város hivatali központjából származó leletek többsége kereskedelmi tranzakciókat, ügyviteli adatokat örökített az utókorra. A gazdasági feljegyzések között azonban „lexikális” jegyzékek, valamint úgynevezett „iskolai szövegek” is akadnak. Ma már tudjuk, hogy a Farában fellelt „iskolai táblák” – az abu salabikh-i és eblai leletekhez hasonlóan – Mezopotámia történetének első irodalmi alkotásai. Egyes kutatók szerint ezen írásos emlékek „a sumer irodalom első virágkorát és az ősi sumer műveltség zenitjét” reprezentálják.¹⁴ Jóllehet a táblákat „irodalmi alkotások” kategóriájába sorolhatjuk, megértésük nehéz, fordításuk már-már emberfeletti erőfeszítést igényel. Az írás hiába vált a beszélt nyelv kodifikált verziójává, tartalmi különbségek mutatkozhattak. A kutatók számára rendkívüli nehézséget jelent, hogy a jeleket nem feltétlenül az olvasás irányának megfelelően, hanem véletlenszerűen rótták az agyagba, egy vonalakkal határolt adott felületen belül. A nyelvtani formulákat ráadásul szinte alig jelezték. Így e szövegek pusztán az információk felelevenítésére alkalmas „mnemotechnikai segédeszközök”.¹⁵

Tökéletes jelentést csak szöveges magyarázatok és hangtani ismeretek kíséretében nyernek.

„Suruppaki parancsolatok” és a szájhagyomány írásos megörökítése

Közismert tény, hogy a korai irodalmi emlékek a szájhagyomány útján váltak maradandó emlékanyaggá. Közmondások, találós kérdések és aforizmák, ráolvasások és varázsigék éltek évszázadokon át a köztudatban. A közmondások és intelmek egyik gyűjteményét „suruppaki parancsolatok” néven ismerjük: a szöveggyűjtemény a város nevét viselő, özönvíz előtti legendás uralkodó nevével hozható összefüggésbe. A feljegyzések korai változatai Abu Salabikh közelében kerültek napvilágra.

Időnként felmerül a kérdés, vajon a szájhagyomány útján terjedő tradíciók elvesztésének félelme késztette-e a kor emberét írásos gyűjtemények készítésére. Mivel Mezopotámiában az írás már akkoriban is hosszú hagyományokra tekintett vissza, aligha beszélhetünk efféle mentőakción. A közmondások írásgyakorlatra való alkalmassága sokkal kézzelfoghatóbb magyarázatot kínál. A piktografikus jelektől elvonatkoztatott, a beszélt nyelvet tolmácsoló jelrendszer fejlődésével az írnoknak rutint kellett szereznie a szóban elhangzottak lejegyzésére. A szólásmondásokban való jártasság a bölcsesség egyik biztos jelének számított; a szólások, a szóbeliség és írásbeliség közötti létfontosságú kapcsot jelentő láncszemek az írnokképzés fontos elemét képezték. A Fara-táblák az elsősorban logogrammákra (egy-egy szót megjelenítő jelekre) épülő írásbeliség és a fonetikai-nyelvtani szabályokat jelölő írásmód közti átmenetet reprezentálják; úgy tűnik, a mondanivaló írásbeli megjelenítése az oralitás törvényein alapult. A szólásmondások későbbi feljegyzésekben fennmaradt, bővített változatai mellé további megjegyzéseket fűztek, ami szintén a szóbeli szövegmagyarázat hagyományának írásbeli megőrzéséről tanúskodik. Mezopotámia sumer, akkád, vagy akár mindkét nyelven írott szólásgyűjteményei írnoktanulók egy-két szólásmondást megörökítő agyagtábláiból származnak; a tanoncok gyakorta a tanító által az egyik oldalra rótt készségfejlesztő gyakorlatot másolták a gyakorlótábla hátlapjára.

Az oktatás szerves részét képezték a tematikus rendszerbe állított szólásgyűjtemények. A csoportosított szólások egy-egy közös címszó, „gyűjtőfogalom” alatt sorakoztak: „szegénység”, „írnokok”, „róka”, „szamár”, „kutya”, „házasság”, „város”. Mivel a szófordulatok többnyire az erősített, városi vagy falusi társadalmak életét, Mezopotámia minden napjainak jellegzetes díszleteit, a mocsarak, a csatornák, az utcák, a kikötők világát tárják eléink, korhű képet kaphatunk a hétköznapi ember hét-

köznapi sorsáról. Az írások életéről, a képzés mikéntjéről szóló szólasmondások a hitelt érdemlő bizonyítékai, hogy az olvasás-írás tudománya kizárólag az írástudóknak juthatott kiváltságos osztályrészül. A „suruppak parancsolatok” koherens szerkezetüknek köszönhetően nagyban különböznek más szöveggyűjteményektől; a szövegből megtudhatjuk, Suruppak miféle tanácsokat oszt fiának. Az Abu Salabikh és Fara közelében fellelt, legrégebbi verzió ekként kezdődik:

A tudós, aki ismeri a (találó) szavakat, s ki
 Sumer földön él-
 Suruppak, a
 Intelmei fiához:
 Fiam, útmutatót adok kezédbe,
 Kérlek, fogadd meg intelmeimet!
 Tartsd meg szavaimat!
 Földedet ne kereszteljezse út, az szörnyű lenne.
 Ne vásárolj számarat, amelyik (stb.)...
 Ne építs házat egy... az...
 Ne hálj szajhákkal, az irtózatot (?).
 A mezőn ne áss kutat, a víz kárt okoz majd neked.
 Ne tanúskodj senki ellen, a város...
 Ne kezeskedj senkiért, ne legyen rajtad senkinek hatalma.
 (...)
 Tartózkodj a vitáktól,
 Gúnyos szavakat ki ne ejts.¹⁶

A szöveg hatvan sorból áll, mindegyik bekezdés „Suruppak intelmei fiához” felhívással kezdődik, amit aztán a figyelemre intő szavak követnek. A későbbi 282 soros változatot további útmutatókkal gazdagították. Praktikus tanácsokkal: „Ne vásárolj pusztán nevelkedett számarat”, erkölcsi intelmekkel: „ne lopj”, „ne rabolj”, „ne gyilkolj”, társadalmi-illetmanti szabályokkal: „ne verd meg a földműves fiát, különben tönkreteszik öntözőcsatornáidat”, „ne bujálkodj szolgálóddal, mert Árulónak (?) nevez majd”, „részegen ne ítéld meg”, „ha házasság vagy, ne beszéljess ifjú leányokkal, mert könnyen hírbe hoznak”, valamint szólasmondásokkal bővítették: „a szeretet összetartja, a gyűlölet szétrombolja a családot”, „a sör tönkretesz az aratást”. A konzervatív stílusú bölcsseleket tartalmazó szöveg megmászhatóan társadalmi struktúrát feltételez, amelyben a „bölcs” tisztában van saját társadalmi tekintélyével, s annak

megfelelően cselekszik. („Tekintély és vagyon, hatalom és arisztokrácia. Hódolj be a feljebbvalónak.” „Mélyen hajtsd meg fejed a befolyásos ember előtt.”) A családban mindig a ház ura állt a ranglétra élén, felelősséggel tartozott rokonságáért, alkalmazottaiért, okosan kellett sáfárkodnia, gazdálkodnia. Szigorú hangsúly esett a jó időben végzett jó cselekedetre, a megfontolt gondolkodásra, az előrelátásra, a józanságra. A korai dinasztikus kor végének ideológiáját tolmácsoló feljegyzések feltárják a korszak jellemző vagyon- és státusbeli eltéréseit.

Az örök érvényű szólások sok kultúrában megvannak, hiszen az emberi gyarlóságokat állítják pellengérre az önfeláldozó magatartás, a megbízhatóság és a társadalmi illendőség által megkövetelt tiszteletadás érényeivel szemben. Az antropológusok társadalmi kontrollmechanizmusnak tekintik a szólásmondásokat, melyek – akár a pletyka – mások tévelygéseit bírálják a közösségi normák megtartása érdekében. A fejletlen társadalmakban a frappáns szófordulatok a helyes magatartás példaértékét jelzik, illetve az önzés, a kapzsiság és az irigység elítélését célozzák meg. A szólások aforisztikus jellegükből adódóan rövidek, s velősek, ám gyakorlati értékük meglehetősen korlátozott. Sokszor egymásnak merőben ellentmondó ítéletek-dicsérek hangoztak el. A szólások széles repertoárját magáénak tudó ember ezért bármikor képes egy bíráló vagy dicsőítő frázist egy adott szituációra vonatkoztatni. Mezopotámia szólaggyűjteményére ezek a tendenciák jellemzőek: az ellentétes tartalmú üzenetek azonban egy közös asszociatív kategóriába sorolhatók.

A farai szövegtörödékek másik csoportját varázsigék, ráolvasások alkotják. A szóbeli tradíciókhoz erősen köthető mágikus formulák gyakorta a proverbialis frázisok visszhangjai. A szövegek fordítása bonyolult, jelentésük meglehetősen zavaros. Íme néhány példa a suruppaki varázsigékből¹⁷:

Feltámad a déli szél,
Feltámad az északi szél,
A Tigris megárad,
Betegség támad az emberi testre.

Ez arra utal, hogy mivel a szelek és a folyóáradások feltartóztathatatlanok, a betegséget sem szabad a beteg testébe zárni.

A gyermek leányt, (a Nagy Bábaasszony) engedje felcseperedni és...
 Felemelkedni.
 Ha fiú, adjon neki görbe botot.
 Ningirima a varázsigét (feloldja?).

Ezzel talán egy még az anyaméhben lévő gyermek nemét határozták meg.

An fája, a tamariszkusz,
 Minden ága tiszta,
 Az Enliltől és ... gyökerező tamariszkusz, növekedj.

Az őshonos tamariska növényt mágikus célokra használták; törzséből rituális kellékeket készítettek, faszenének tisztító hatást tulajdonítottak.

Sikítson, mint a kikötözött majom,
 Kórsága hagyja el testét, mint egy ... varázsigé(?),
 Mint egy törött edény(?), Ningirima oldja fel az átkot.

A varázsigék gyakorta metaforikus utalásokat tartalmaznak: jelen esetben a betegséget okozó démont éles sikoly alakjában hívják elő a beteg testből. Ningirima istennő neve sokszor szerepel a sumer mágiaiban.

A hivatali, piktografikus írásrendszernek beszédközpontú írásos nyelvrendszerré történő átalakulásával az írni-olvasni tudás meglehetősen bonyolulttá vált. Az írásbeliség lehetőségeinek kiszélesedésével az írástudók jelentőségteljes szerephez jutottak: az írnokok tudásuknak köszönhetően a templomok és nagyobb birtokok hivatali ügymenetének fontos szereplői lettek, ugyanakkor az ideológiai áramlatok terjesztésének közvéleményt befolyásoló tényezőivé váltak. Sajnos az írnokképzés mikéntjéről, szervezettségéről nincsenek adataink; feltételezhető, hogy a tudás apáról fiúra szállt, vagy kiválasztás útján hagyományozódott tovább. A Suruppak területén fellelt pecsétekből legalább nyolcvan írnok aktív jelenlétére következtethetünk. A suruppaki IX jelzésű házban, ahonnan irodalmi jegyzetek (főként szólásmondások), szöszedet jellegű feljegyzések kerültek napvilágra, feltehetőleg írnokképzés folyt. Abu Salabikh korabeli leletanyagában szintén jelentős mennyiségű „referenciaanyag” és írásgyakorlat található.

Enciklopédikus és egyéb listák

A régmúlt embere számára a tudás a nevek, szavak ismeretével volt mérhető: a bibliai Salamon jól ismerte a „madarak, halak neveit”, Suruppak, „a bölcs, a szavak tudósa volt”. A tudás írásba foglalásához lexikális, szó-készleteti listákat hívtak segítségül.

A Suruppak térségében, valamint más korai dinasztikus városok területén felszínre hozott leletanyagban a késő Uruk-korszaktól kezdődően öt évszázadot átívelő kontinuitás figyelhető meg. Számos új katalógus-forma született, s kétségtelen, hogy a Fara-kor írnokai által hátrahagyott enciklopédikus gyűjtemények a III. évezred kimagasló szellemi vívmányai.

Ha összehasonlítjuk az ősi és a farai jegyzékeket, láthatjuk, hogy noha a lexémák, vagy a bejegyzések az eredeti grafikai sorrendben következtek, az újabb keletű szöszedetek nem a régi példányok felújított másolatai voltak. Az Uruk-éra szójegyzékeiben madár-, hal-, szarvasmarha-, sertéselnevezésekre akadunk, fa- és fából készült tárgyak, városok és régiók neveit, szakmák, státusok név szerinti felsorolását találjuk. Egy adott szövegösszefüggésre egy szembetűnő grafikai jelzéssel, „determinánsal” hivatkoztak: egy pillantás elég volt a szójegyzék kategóriájának megállapításához, áttekintéséhez. Míg az állatokat és a használati tárgyakat egy-egy jellegzetes, „élethű” képi eszközzel reprezentálták, addig a helységnevek, szakmai titulusok absztrakt szimbólumok alakjában öltöttek formát. Az elvont fogalmak ábrázolása az írnokképzés fontos részét képezte, ezért a gyakorlótáblák felszínére gyakorta ezeket a motívumokat rótták. A szöszedetek ugyanakkor alkategóriákat és további utalásokat is jelöltek. A datolyapálma elnevezés alatt fákra, fafajtákra vonatkozó terminológia sorakozott; sőt a datolyapálma egyes részeinek, a lombkoronától a gyökerekig való részletes áttekintésén, a növekedési fázisok, a kártevők felsorolásán túl az egyes farészek felhasználhatóságáról is tudósítottak. A II. évezred közepéről származó hiteles listákon a datolyapálma elnevezés alatt több száz további alcímet soroltak fel.²⁰

A szakmákat összegző szójegyzékek hierarchikus társadalmi rendet feltételeznek. Az első bekezdések egy-egy szakterület első emberéről, az „árpa felügyelőjéről”, a „szántás felügyelőjéről” stb. szolgálnak információval. A hierarchikus társadalmak szakmai titulusai a konzervativizmus szellemiségét hordozzák magukban, mindamelllett, hogy a tényleges jelentés mögött egy teljesen eltérő feladatkört takarnak. Egy ősi cím tulajdonosa előjogokkal rendelkezett, jogállását hosszú évek tradíciója tette megalapozottá. A farai listákon az ősi hivatali tisztségek mellett –

egynémelyik le is került a listáról – feltűnt egy új kategória, az adószedők csoportja.²¹ A korai dinasztikus korszakban keletkezett szójegyzékek az ősi listatradíció első formát öltött modernizációs törekvései, jóllehet az ősi képjelrendszer szimbólumai továbbra sem „mentek ki a divatból”. A jelképek egy részének értelmezéséhez nélkülözhetetlen volt a szóbeli magyarázat: a tudományos diskurzus nyelve minden bizonnyal a sumer nyelv lehetett.

Az ékírás más nyelvekre történő átültethetővé válása után – ahogy azt az Ebla-táblák bizonyítják – a jól bevált referencialisták képezték továbbra is az írnokképzés gerincét, noha a szimbolikus jelek listája egy párhuzamos oszloppal bővült, amelyben a helyi sémi nyelvre „fordították le” a képjeleket. A sumer nyelv dominanciájának megszűnését követően a mezopotámiai írástudók – a listák bővítésekképpen – megalkották a főbb képjelek kiejtési és fordítási táblázatát. A szójegyzékek képezték tehát az ékírás elsajátításának fundamentumát. Amikor néhány ezer évvel később a levantei birodalmak méltóságai babiloni nyelven kívántak diplomáciai levelezést folytatni, a helyi írnokiskolát működtető írnokok az aktuális nyelvhasználatnak megfelelően egészítették ki a szójegyzékeket. Hasonló folyamat ment végbe Anatólia és Elám területén is.

A korai dinasztikus kor utolsó időszakában a referencialisták – politikai berendezkedéstől és etnikai megosztottságtól függetlenül – egy hatalmas földrajzi övezet, a déli Urtól az északi Kisig, a szíriai Ebláig, az elámi Szúzáig terjedő régió egységes szójegyzékeként működtek. Suruppak területéről számtalan lista származik; tematikus vagy enciklopédikus szótárakba rendezték a marhafélék, a halak, a madarak, a növények, a tárolóedények, a textíliák, a fémeszközök sorba szedett neveit. Egyetlen szakmákra vonatkozó lista maradt ránk: a fái lista első címszava a **sanga** kifejezés, melyet a templomi hivatal egyik magas státusaként ismerünk, ezt a kézműves szakmák nevei, majd kultusz hivatalnoki tisztségek elnevezései követik. Az írnokok számára egykor elengedhetetlen fontosságú, matematikai és gazdasági terminológiát összefoglaló listatöredék is előkerült az istenségeket lajstromba szedő istenlistán kívül. A suruppaki verzió különösen érdekes számunkra, mivel számba szedi a **nin** (tradicionalisan női rang)²² szócskát tartalmazó istenneveket, bár a felsorolt nevek nem feltétlenül istennőkre vonatkoztak. A későbbi leletekben számos férfiistenség nevéből is kiolvasható a **nin** képző (lásd a „macho” katonaiistenek, Ningurszu vagy Ninurta nevét), jóllehet a női princípium még így sem veszített fontosságából.

Az írásjegyek szisztematikus sorozatából álló lexikális szemelvények nem csupán az írnokképzés alappillérei voltak, hanem a valóság intellektuális megismerésének fogalmi eszköztárát kínálták. A mítoszokban az istenek az életre keltendő dolog nevét mormolják, következésképpen aminek nincsen neve, az nem is létezik, megismerhetetlen. Az emberek azáltal, hogy a számukra fontos dolgoknak nevet adtak és a neveket rendszerbe foglalták – melyből az embernek a világban betöltött szerepe is kiviláglott –, a környezet és az ember közti tudatos kapcsolat kialakítására törekedtek.²³ A mezopotámiai tematikus szólisták kétségtelenül hasonló hagyományos taxonómián alapultak – amint azt láthattuk, a kategória jele konceptuális keretként működik a listán. A lazán kategorizált szóbeli tudás írásbelivé tételével az adatokat, a neveket képelemek rendszerébe foglalták. A rendszerezéshez lineáris listákat alkalmaztak, a címszavak fontossági sorrendben vagy rangsorban követték egymást. Az istenlistákban és a szakmákat klasszifikáló szemelvényekben egyértelműen megmutatkozik az isteni lények és az emberi tevékenységek státussorrendje.

A tematikusan összeállított jegyzékekben a növények, az állatok, az ember alkotta tárgyak és a természeti jelenségek neveit szimbolikus és gyakorlati jelentőségüknek megfelelően állították sorba. A fák listáját a mágikus erejű fafajta, a tamariska nyitja meg, az állatok névjegyzéke a bárány szimbólumával kezdődik. A korabeli civilizáció értékrendjét és fogalmi repertoárját kifejező tematikus listák a mezopotámiai kultúra elemeit megörökítő, kategorizáló, igen sokrétű gyűjteményes formák. A listák nem csupán az ékírás hagyományának kezdeti időszakával asszociálhatók, hanem magával az alkotás folyamatával is. Az ősi jegyzékek konzervatív mivoltából fakad a sok homályos értelmű piktogram, kifejezés, illetve kategória.

Az írnokok közéletben való tevékeny részvétele nyomán a listák szinte naprakész információval szolgáltak, az írnoki kommentárok segítségével a kódos jelentés világos értelmet nyert. A hangokra épülő, képszimbólumoktól mentes alfabetikus írásmód bárki számára könnyen elsajátítható volt, aki nem kívánt az ékírás tekervényes ösvényein bolyongani. Gyakorlati útmutatókon kívül nem is ismerünk más ókori eredetű szójegyzéket. A világ fogalmi rendszerbe foglalását nem befolyásolta a névadás kényszere, sem a specifikus írásjelek bonyolultsága. Talán ezzel a ténnyel magyarázható a görög és a mezopotámiai gondolkodásmód különbözősége: a görögök ugyanis képesek voltak az absztrakt és racionális dolgok kifejezésére is.

SURUPPAK HIVATALAI ÉS A „SUMER HEXAPOLISZ”

Lerombolása idején, aranykora csúcsán Suruppak város területe közel 100 hektárt ölelt fel, lélekszáma 15 000 és 30 000 között ingadozott. A fárai listákra *in situ*, eredeti helyükön, a korabeli archívumban bukkantak, ellentétben az uruki táblákkal, melyek az Eanna-körzet törmelékmezéjében, használatuk helyétől távol rejtőztek.²⁴ A rendelkezésre álló 430 közigazgatási tábla elemzéséből arra következtethetünk, hogy a feliratok igen rövid idő, mindössze hat hónap leforgása alatt keletkeztek.²⁵ A leletanyag tehát egy hajdani hivatali periódus egyetlenegy kihasított szelete. Úgy tűnik, hogy az elosztás helyét megjelölő dokumentumokat és az egyéb írásbeli tranzakciókat szisztematikusan elpusztították vagy az alapanyagot a hivatali időszak végén újrahasznosították.

A legjelentősebb lelőhely a XV. számú, a német feltárók által Táblák Házának nevezett épület, ahonnan legalább 322 feliratos agyagtábla került napvilágra. Más építményekben is működött „irattár”, ezek mindegyike a város munkaerejét felügyelő központi hivatal hatáskörébe tartozott. A központi hivatalban legalább 2000 ember tevékenykedett, a hivatal rendelkezésére álló, állami tulajdonú gabonamezők (melyeken elsősorban árpát termeltek) biztosították a dolgozók természetbeni juttatásait. A haszonállatok nevelése, azon belül is a juhtartás kiemelkedő szerepet kapott: a feldolgozott gyapjú értékes gazdasági árucikknek számított. Sajnos a gyapjufeldolgozás és a szövés folyamatáról, mikéntjéről nem áll rendelkezésünkre főbb dokumentációs forrás. Az egyik kisebb, mintegy 1200 dolgozó nevét felsoroló táblagyűjtemény fókuszában a vontatásban, teherhordásban, valamint háborúk idején jól kihasználható haszonállat, az öszvér állt.

A dokumentációs táblajegyzékek hiteles képet festenek a hivatali központ működésének apróbb részleteiről is, általuk megismerhetőek a hivatal kompetenciájának határai, a felelősség megoszlása. A 20–100 alkalmazottat tömörítő vezető egységeket az **ugula** és a **nimgir** nevű tisztségviselők irányították, ők felettesüknek, a „részlegvezetőknek” tartoztak kizárólagos felelősséggel. A ranglétra csúcsán a legmagasabb politikai tisztséget betöltő hivatalnok, az **ensi** állt.

Külön érdeklődésre tart számot a telephalom északi csücskéből előkerült dokumentumgyűjtemény, amelyben sumer származású férfiakról és tisztviselőkről, illetve a Suruppak városába bizonyos szolgáltatások miatt érkező **gurus** csoportjáról esik szó. A városba érkező idegenek

nem kis létszámban, 1300 és 160 000 fő között érkeztek. A **gurus** egységek 680 főt számláltak, tagjaik különféle teendőket láttak el. Egy részük mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytatott, míg mások kifejezetten katonai szolgálatot teljesítettek; ezen a területen koncentrált a Dél-Mezopotámia legnagyobb számú zsoldoskatonája. Politikai eseményekre utaló szövegtörödékek nem maradtak az utókorra, a fennmaradt „történelmi” utalásokból nem következtethetünk Suruppak fennállása alatt történt politikai konfliktusra. Mindenesetre a tény, hogy rátermett ifjakat vezényeltek az ország egyik szegletébe – akár közmunka elvégzésére, akár védekező-támadó feladatokra – bizonyítja, hogy bizonyos fokú együttműködés, összetartás lehetett a városok között.

A központi hivatalszervezet kompetenciája a helyi ügyeken túl a tágabb politikai környezetre is kiterjedt.²⁶ A szövegek következetesen öt sumer város – Adab, Lagas, Nippur, Umma és Uruk – nevét említik, amelyek permanens kapcsolatban álltak Suruppakkal. Kis városa szintén jelentőségteljes volt, szuverén, de nem ellenséges településnek tekintették. A hat város kooperációja és kereskedelme mindenképpen figyelemre méltó. Az összefogás szellemében munkaerőt csoportosítottak egyik régióból a másikba, ahogy azt a **gurusok** jól példázzák, az emberek szabadon utazhattak, kereskedhettek a másik város területén, idegen hatalmakkal szemben egységes politikát folytattak. A szövegek szerint egy központi hely, KI-EN-GI kulcsfontosságú szerepet játszott a hat város szövetségében. A központ holléte mindmáig ismeretlen. A későbbi korszakokban Kengir volt a „sumer” birodalmi főváros, jóllehet a fárai dokumentumok keletkezésekor más viszonyok uralkodtak. Jacobsen szerint a központi város nevéből adódott a városközi apparátus neve, nem pedig fordítva.²⁷

Suruppak szövetségi jelentősége központi fekvése miatt sem volt elhanyagolható. A hat település nem tudta véglegesen egyesíteni erőit a nyersanyagok kiaknázására, a védelem megerősítésére, mint ahogyan azt Suruppak hirtelen pusztulása is illusztrálja. A kérdés nyitva marad: ki volt a felelős a pusztításért? Az egyik potenciális jelölt a szövetséges városokkal sem diplomáciai, sem kereskedelmi kapcsolatot nem ápoló Ur városa lehet. A korai dinasztikus III kor végén hirtelen feltörekvő Ur prosperitása háttérében akár katonai siker is állhatott. Az uri uralkodók, Mesannepada és Meskalamdug a „Kis királyai” nevet viselték: az északi területek feletti átmeneti hegemoniájukat mi sem bizonyítja jobban. Ebben az esetben az uri temetkezési helyeken fellelt vagyontárgyak, értékek szülőföldje akár Suruppak is lehetett.²⁸

TÁRSADALOM

A fái feljegyzésekből nyomon követhető a központi hivatalsservezet működése, a szövetséges városok kooperációja. A belső társadalmi struktúrát azonban már közel sem ilyen könnyű meghatározni, mivel a feliratok eltérő értelmezése jelentősen befolyásolja a mondanivalót. Lelőhelyük magánház vagy középület volt? A belső udvarú, négyszögletes szobákkal és íves fallal határolt lakóegységek kialakításából arra következtek, hogy a szűk család mellett az eltartott családtagok is helyet kaptak az épületben, sőt a falakon belül raktárhelyiséget is létesítettek. A korábbi régészeti dokumentációkban ezek az épületek templom elnevezés alatt szerepeltek: a korábbi teóriák templomgazdaság, mint fő termelőegység privilégiumát hirdették. Max Weber terminológiája után több kutató is az *oikoszt*, a földbirtokkal rendelkező, termelő, familiáris jellegű egységet tekinti a korai dinasztikus kor gazdasági alapkövének.²⁹ A pecsétnyomók felirata alapján a zárt tárolóhelyiségeket és az adminisztrációs feljegyzéseket a háztartás tartozékának nevezik, szemben a központi tulajdont hirdető tudósokkal.³⁰ A nevek feltüntetése a pecsétnyomókon egyaránt jelezheti a magántulajdon fogalmának kibontakozását, egy vezető társadalmi réteg kialakulását, de az is lehet, hogy pusztán a hivatali felelős megnevezésére szolgált. Az írásos leletek olyan rövid időintervallumot ölelnek fel, hogy lehetetlen általuk átfogó képet festeni a város sokrétű gazdasági tevékenységéről.

Találunk-e más bizonyítékot az osztálytársadalom létrejöttére? Nyilvánvaló utalásként értékelhetjük a tényt, hogy egyeseket előkelő sírtárgyak kíséretében helyeztek végső nyugalomra. A suruppaki sírok informatív leletanyagot kínáltak volna, de a kilencven-egynéhány feltárt sír közül mindössze néhányat dokumentáltak. A halottakat lakóhelyükön gyékénybe csavarva vagy cserépkoporsóba fektetve temették el. A sírtárgyak eltérő státuszviszonyokat feltételeznek: míg egy-egy ember sírjába csak cserépedényeket helyeztek, addig másokat értékesebb fém- és vasedényekkel, szerszámokkal és ékszerekkel megrakva küldtek a túlvilágra.³¹

A magánvállalkozás mértéke szintén vita tárgyát képezi. Az egyik jellegzetes hengerpecsét tulajdonosa a felirat szerint az Anzud Sud nevet viselte. Pecsétjének nyomata többféle szövegkörnyezetben is megfigyelhető. Charvát szerint az illetőnek „meghatározó szerepe volt a közösségi vagyón kezelésében”³², mi több, önállóan gazdálkodott, állatokat tartott és a feldolgozás folyamatának is felügyelője volt. Más tudósok (lásd például Nissent) elvetik ezt az álláspontot.³³ Az ellentmondó vélekedések

ellenére a korai dinasztikus kor gazdasági és társadalmi szerkezetét egyértelműen kollektív és magánegységekre bonthatjuk: az egyik összetevő a templomgazdaság (illetőleg „palota”) és a weberi családháztartás, az *oikosz*.³⁴ Érdeemes megfigyelni, hogyan alakult a vérségi kötelékekre épülő csoportosulások szerepe. A földet apai ágon közösen birtokolták, hozzájárulásukat a földbirtok átruházásához a dokumentumok kollektív lepecsételéssel hitelesítették. A család eredetét a közös felmenőkkel igazolták, amit a szerződések geneológiai bekezdéseiben feltüntették. A származási adatokkal nem rendelkező emberek a társadalom legszegényebb tagjai közül kerültek ki, munkájuknak a nagyobb gazdaságokban vették hasznát. A társadalom eme alacsony rétege javarészt a hadifoglyokból tevődött össze.³⁵

A korai dinasztikus korban a nemi szerepek erőteljes differenciálódása mutatkozik meg. A jelenség a suruppaki és más korabeli városok temetkezési helyén is manifesztálódik: a nőket bal oldalukra, a férfiakat jobb oldalukra fektették. A női halott mellé orsófejet helyeztek – ezzel a nőknek és a gyermekeknek az igen jövedelmező textilszövésben végzett tevékenységét hangsúlyozták. A feljegyzésekben ugyanakkor női tisztségekre is találunk utalásokat. Charvát szerint az Uruk-korszakhoz képest a feminin státus éles hanyatlása következett be, a nők társadalmi helyzete egyszersmind szinte teljes mértékben a körülményektől függött.³⁶

HÁBORÚZÁS ÉS VETÉLKEDÉS

Šuruppak sorsa jó példa a Korai Dinasztiai időszakának törékeny békéjére. Már a III. évezred első évszázadaiban is városfalakat emeltek egyrészt a lakosság, másrészt a bőségesen megtöltött raktárak és a felhalmozott vagyon védelmezésére. A városok közti ellenségeskedés, az idegen törzsek és a nem letelepedett népcsoportok támadásai állandó fenyegetést jelentettek a birodalom számára. Ebben korszakban játszódik az óbabiloni táblákon fennmaradt sumer eposz, a „Gilgames és Agga” cselekménye is.³⁷ A történet két város, Uruk és Kis fegyveres harcát beszéli el, amikor is Kis vezetői Uruk behódolását követelték. Uruk városát a király, Gilgames vezette a csatában, akinek hívó szavára a fiatal férfiak harcba indultak Kis ellenséges haderejével szemben, a bölcsök tanácsának intő szavai ellenére.

Az elbeszélésben egy erős vezető, aki mellett felsorakoztak a közkatonákká toborzott helyi ifjak (a **gurusok**), támadást intézett egy másik város ellen. A megtámadott Gilgames cselhez folyamodik, s így nyeri meg a csatát. Az események hitelesen érzékeltetik a korszakot, amikor gyakoriak voltak a városok közti csatározások, amiket a vízkészlet feletti hatalom megszerzése váltott ki. Mivel a települések a vízi útvonalak mentén egymás alatt és fölött helyezkedtek el, a folyam felső szakaszán fekvő városok nagyobb eséllyel indultak a vízutánpótlás felügyeletének birtoklásáért. Kis városa, az eposz szerint a gilgamesi Uruk ellenlábasa különösen előnyös pozíciót foglalt el az Eufrátesz felső partvidékén, miután a folyam 3000 körül a nyugati folyómederbe vándorolt³⁸. Láthattuk, hogy a városközi szövetségek és a kollektív rendelkezések bizonyos fokú biztosítékul szolgáltak a közös ellenséggel szemben, ugyanakkor a szomszédos települések közti mételyező versengést megelőző regulaként funkcionáltak. Suruppak pusztulását és a sumer szövetség felbomlását követően azonban fellángoltak a városok közti ellentétek.³⁹ Az Umma és Lagas városa között egy terület hovatartozása miatt kirobbant, hosszúra nyúlt csatározásról mindkét fél terjedelmes, részletes beszámolót készített. A végleges megoldás és a békekötés érdekében tett erőfeszítések ellenére a két város folyamatos, véres összetűzésekbe bonyolódott: lerombolták egymás szentélyeit, lemészárolták az ellenséges lakosságot, tönkretették a termőföldeket.

Miután a háborúk szakszerűbbé, s egyben zsákmányszerző hadműveletté váltak, egy-egy város politikai hovatartozását a fegyverek döntötték el. A későbbi korok írásos emlékei – így például a sumer királylista – igazolják, hogy egy időben csak egy város gyakorolhatott uralkodói jogokat egy adott régió felett. A hatalomváltás a következőképpen zajlott: y város csapást mért x városra, így az impérium y város kezébe került. A királylistákat azonban nem szabad konkrét történelmi dokumentumként kezelni, tudniillik nem feltétlenül a valós viszonyokat vetítik elénk. Suruppak bukása a városok közti összetartás záró fejezetét jelentette, pusztulásával felerősödtek a belső birodalmi viszályok. Kétszáz évvel később Lugalzaggiszinak, Umma királyának sikerült létrehozni a sumer városok ideiglenes egységét.⁴⁰ A sumer egység felbomlása után politikai csatározások dúltak nem csak a települések között, hanem a vezető szerepben lévő államrendszerek és független városok között is. Egyéni érvényesülést kereső városok és centralizációra törekvő politikai központok lettek az új korszak pólusai.

SURUPPAK A KÉSŐBBI KOROKBAN: VÍZÖZÖNLEGENDÁK

Suruppak emlékezetét Urukkaal ellentétben nem a legendás, hősies királyiáért, de nem is hatalmas vagyonáért vagy uralkodó istene nevéért őrizte meg az utókor. Suruppakban élt egy bölcs, aki bárkát épített, hogy túlélje az özönvizet: ő örökítette a tudást a következő generációkra. A vízözön mitikus alakját több néven is ismerjük. „Aki Megtalálta az Életet” alakját a Gilgames-eposz Utnapistimnek nevezi, míg egy korábbi sumer költemény Ziusudrának hívja, „a Rendkívüli Bölcsről” a babiloni özönvíz-legenda, az Atrahaszisz-mítosz beszél. A történetek szerint a szeszélyes természetű Enlil büntetésképpen zúdította a csapást az emberiségre.

Atrahaszisz babiloni mítosza, a leghosszabb és leginkább érthető mezopotámiai özönvízelbeszélés szerint Enlil haragját az emberi sokaság zaja váltotta ki, akik lármájukkal zavarták a panteon lakóinak nyugalmát. Az istenség mindent megtett, csak hogy csökkentse a zajos emberiség lélekszámát: betegséggel, éhínséggel sújtotta az embereket, majd végső megoldásként a vízáradatot választotta az emberiség elpusztítására. Enlil alias terveit Enki (a babiloni Ea) sorra megghiúsította: Enki felismerte, hogy az emberek az isteneknek szánt áldozatok nélkülözhetetlen szereplői. Kioktatta tehát pártfogoltját, a suruppaki bölcsöt, miként járhat túl Enlil ördögi tervén. Enki csakis egy emberre számíthat szándéka megvalósításához, mivel a többi istenséget Enlil esküje kötelezte, miszerint nem szabad keresztezniük a főisten terveit. Atrahaszisznak nincs más dolga, mint kövesse Enki utasításait. Így amikor az ég csatornáit megnyíltak, hitvesével együtt hajóra szállt, s magukkal vitték a földi élet magjait. Mindenki más elpusztult, ők azonban megmenekültek. Amikor hosszú idő után a víz árja elapadt, végre kikötöttek, s áldozatukra a kiéhezett istenségek mohó „legyek módjára” csaptak le.

Enki neheztelt Enlilre, amiért az el akarta pusztítani az emberiséget, s utasította az anya-istennőt, hogy teremtsen embereket, hogy benépesítsék a földet. Az öröklétet elnyert Atrahaszisz és felesége a világ távoli szegletében élt tovább; jelenlétükkel az istenek emlékezetébe vették: ne semmisítsék meg az emberiséget. Kompromisszumos megoldásként az istenek nyugalmanak megőrzésére Enki óvintézkedéseket hoz: korlátozza az emberek szaporodását – egyes asszonyok nem szülhetnek, mások nem tudnak szülni, illetve gyermekrabló démon alakjában növeli a csecsemőhalandóságot. Atrahaszisz a múlt és az özönvíz utáni új világ közötti hidat szimbolizálja. Az istenek kiváltságát, a halhatatlanságot meg-

szerezve maga is szemtanúja az emberek kifogyhatatlan leleményességének.

Az, hogy az özönvízmítoszok oly népszerűek Mezopotámia alluviális földjein, nem csoda. A folyók természet alkotta akadályok híján gyakorta váltogatták folyómedrüket. A régészek több helyen lerakódott hordalékmezőkre bukkantak: Suruppak térségében Schmidtnek egy „áradásszintet” sikerült azonosítania, ahol az alluviális üledék a Dzsemdet Naszr és a korai dinasztikus I kor közti időszakból származik. A város az áradást követően kissé távolabb épült újjá. Az árvíz gyakori jelenség lehetett a vidéken; a mítoszbeli özönvíz mindent elpusztító legendáját azonban régészeti adatokkal nem sikerült bizonyítani. A hirtelen vízáradat mindenesetre kétségtelenül látványos rombolást végezhetett az érintett területeken. Az árvíz mértéke szerint Suruppak valóban az utolsó vízözön előtti királyság lehetett, hiszen a Dzsemdet Naszr és a korai dinasztikus kor közti átmeneti periódusban Suruppak mezopotámiai történelemben betöltött szerepe elvitathatatlan.⁴¹

A suruppaki bölcs tudása, istenek iránti elkötelezettsége a korabeli mezopotámiai kultúra alapvető értékeiről nyújt összefoglalást. Az özönvízhősök és a névadó bölcs, Suruppak üzenete az utókornak, hogy az emberi civilizáció maradandó értékei nem az épületek és a városfalak, hiszen azokat könnyen romba döntheti a természet, a hatalom sem lehet tartós, hiszen az istenek által kiszabott sors elől senki sem menekülhet, egyedül a tudás és az alázat lehet az emberiség által járható út.

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

4. fejezet

AKKÁD

Az egyik leghíresebb mezopotámiai város, Akkád¹ gazdagságát, tündöklését, dicsőséges uralkodóit évezredek át dicshimnuszok visszhangozták, azonosítása, feltárása azonban még várat magára. Régészeti adatok mindeddig nem állnak rendelkezésre: nincsenek épületmaradványok, írásos emlékek, sírok, romhalmok, feliratozott téglák, melyek segítségével a helyszín azonosítható lenne. Mégis, az akkád Sarrukín (Szargon) által alapított birodalmi főváros létezése vitathatatlan: a város neve a II. évezred második feléből származó, mezopotámiai írásos emlékek között több helyen felbukkan, s az ékírásos irodalomban, jóslatokban és királyi méltóságok nevében szintén gyakorta feltűnik. Akkádot a valaha létezett legsikeresebb birodalom központjaként tisztelték, határai a világ négy sarkáig terjedtek.² A perzsa uralom beköszöntéig a babiloni uralkodók presztízsből az „Akkád királya” címet viselték.

Akkád uralkodói legendás hírűek, paradigmátikus jelentőségüket egyéni sikereiknek vagy balsorsuknak köszönhették. A városról és királyairól szóló ékírásos irodalom a történelmi és politikai emlékiratok kiemelkedő példái. Az amerikai tudós, Piotr Michalovszkij szavait idézve: „Akkád a történelemről, a királyságról és a hatalomról szóló írásos elemelkedések hajtóereje”.³ Ezért elengedhetetlen az ékírásos irodalom eme rendkívül jelentős műfajának közelebbi vizsgálata; a következőkben a központi államszervezet és a királyság intézményének kialakulását követjük nyomon történelmi dokumentumok felhasználásával. Az utolsó szakaszban egy híres akkád uralkodóról szóló legenda, az úgynevezett „Agade átka” kerül felvázolásra.

AKKÁD KIRÁLYI FELIRATOK: AZ ELSŐ TÖRTÉNELMI FELJEGYZÉSEK?

Az akkád birodalom történetét elbeszélő, agyagtáblákra vésett forrásművek többsége mintegy ötszáz évvel a valós események után, az óbabiloni érára (kb. 1800–1600) datálható. Az első akkád uralkodókról – az uruki Lugalzaggisziról, Sarrukínról, Rímusról, Manistuszuról, valamint Naram-Színról – készített eredeti királyi feliratok másolatai 2370 és 2223 között íródtak. A kópiákat antológiákba gyűjtötték; közülük kettő ép-ségben megmaradt. Az eredeti feliratokat a nippuri Ekur-templom⁴ udvarán álló szobrok talapzatára és sztélékre vésték sumer vagy akkád, vagy esetleg mindkét nyelven.⁵ Az óbabiloni írnokok odaadó buzgalommal pontos másolatot készítettek az eredeti írásokról; a zárósorok között még a felirat származási helyét is megjelölték.⁶ Az írnoktanulók a kor nagy becsű feljegyzéseit, az akkád királyi feliratokat másolták és memorizálták. A későbbi irodalmi stílust és formátumot az írnoki tevékenység jelentősen befolyásolta. Az óbabiloni antológiákon kívül néhány eredeti feliratozott szobor is előkerült, többek között a történelmi vonatkozású műalkotások gyűjtéséről elhíresült elámi uralkodó, I. Sutruk-Nahhunte (1185–1155) által a dél-iráni Szúzába szállítattott faragványok, melyekre francia régészek bukkantak rá.

A királyi feliratok jelentősége nem merül ki a történelmi események, a csaták és a hódítások „adatszolgáltatásában”, hanem mint az udvari propaganda eszközei, politikai vonatkozásukban is közvetlen információval szolgálnak. Az első uralkodói feliratok az isteneknek hozott értékes ajándékaldozat idejétől egyre kifinomultabbak lettek. Az áldozathozatal ősi tradícióját érzékletesen illusztrálja Eridu őskori templomainak leletanyaga. Előfordult, hogy az adakozók adományairól feliratozott üzenet formájában feljegyzést készítettek. A legkorábbi ilyen lelet 2600 körüli időre datálható; az alabástromvázára vésett feliraton a név, a titulus és az adományozó lakhelye szerepel: „Mebaragesi, Kis lugalja (király)”. Egy másik hasonló korú leleten a következő olvasható: „Zababa istennek ajándékozta (e vázát), Uhubtól, Kis hercegétől, ki született Puzuzutól, Hamazi meghódítójának fiától”.⁷

Az első királyi „feliratot” csupán három szó alkotja. Az írásos üzenet egyben egyfajta relikviává válik: az adakozó egyén és magas státusa emlékét az alabástromváza őrzi. A katonai győzelem gyakran összekapcsolódik az ajándékozással, a zsákmány egy bizonyos hányadát az istenek kegyeibe ajánlották, s a templomok biztonságos rejtekébe szállították. Az

adományozás privilégiumnak számított, miként azt a politikai tekintélyre való utalás („király”) is jelzi. Úgy tűnik, kizárólag a magasabb hivatalt betöltő egyének öröközhették meg emléküket a szimbolikus értékű tárgyak felületén. Nem kevés, szám szerint több mint nyolcvan írástudó tisztségviselő nevét őrzik a suruppaki leletek, ám ezeket a dokumentumokat nem tekintették személyes emlékeknek, hiszen az adatokat rendszeresen kitörölték, a táblákat pedig kiselejtezték.

A katonai sikereken túl a királyi feliratok az uralkodó által finanszírozott építkezési projektek emlékét is őrzik: „Ninhurszag tiszteletére, midőn A-anepada, Ur királya, Meszkalamdug szülötte felépítette Ninhurszaga szentélyét, elvezette az égi szekeret, A-anepada életéért, s elhozta neki eme tálat”.⁸ A királyok a leletek tanúsága szerint előszere-ttel tetszelegtek nagy templomépítők vagy a szentélyek helyreállítói szerepében. Az értékes tárgyak adományozása, a restaurált vagy újonnan emelt templomok felavatása rituális szertartás keretében zajlott; nemritkán győzelmi parádét rendeztek, amikor is az esemény fénypontjaként a szentélybe lépő hadvezér a háborús zsákmány egy részét a város istenének ajánlotta fel. Az évente megtartott ünnepségek során látványos kerek-tek között maga az uralkodó kínálta az isteneknek a fogadalmi ajándéko-kat. Ezen alkalmakkor a tárgyakra vésett sorokat feltehetően hangosan felolvasták, a feliratokkal díszített emlékművek egy része minden bi-zonnyal nyilvános megtekinthetőség céljából készült. A szöveg így örök-lődött apáról fiúra, még ha írott formában nem is, csupán „szájhagyomá-ny” útján terjedt.

Figyelemfelkeltés gyanánt kisebb ajándéktárgyakat, edényeket, harci eszközöket, kisebb szobrokat vagy nemesfém-ből készült táblácskákat rendszeresen adományoztak a helyi isteneknek. Az ajándékokat gyakran a szentély falába rejtették; ezzel a jótéteménnyel az épület öröklétét kí-vánták biztosítani. A feliratokat számtalanszor egy jövőbeni uralkodó-hoz címezték, aki a templom felújítása során nyilvánvalóan felfedezi majd a „kincseket”. A szövegek figyelmeztetik a királyt, bánjanak óvato-san a tárgyakkal, s semmi esetre se mozdítsák el őket eredeti helyükről.

A korai dinasztikus kor végének közeledtével a „publikus” királyi fel-iratok terjedelme sokszor több száz sorra „rúgott”. A feliratok nem pusztán a hatalmas uralkodó nevét, tituluszát és cselekedeteit hagyomá-nyozták az utókorra, hanem a jelen és a jövő generációk közvéleményét is alakítani kívánták. A feliratok tartalmát tényszerű és megbízható „tör-ténelmi” tényként kezelték. Az elmúlt években a sorok propagandiszi-kus aspektusa egyre nagyobb nyilvánosságot kapott: a szövegeket nem

szabad autentikus leleteknek tekinteni.⁹ A feliratok a király utasítására szakavatott írástudók tollából születtek, így azok a királyság nem közvetlen melléktermékeiként jöttek létre. Az írnokokkal való „összedolgozás” azonban a politikai stabilitás elengedhetetlen velejárója volt. Az idő múlásával egyre nagyobb számú régi királyi felirat gyűlt össze, s – akár csak az óbabiloni korszakban – ezek alakították a királyságról a köztudatban élő képet, amit aztán a központi hatalom túlkapásainak korlátozása érdekében a megfelelő módon manipulálhatott a művelt elit. Az Akkád-érában a király szolgálatában álló írnokok a birodalom propagandista szócsövei voltak: feladatuk az ideológiai eszmegyártásban és az uralkodó kezében összpontosuló hatalom megszilárdításában merült ki.

A korai dinasztikus kor végén (2370 körül) Lugalzaggiszi, a magát Umma királyának nevező uralkodó feliratai összegzik a fennálló állapotokat, ugyanakkor előkészítik egy új kor eljövételét. Egy ezüstvázára vésett felirat szentesítette Sara, Umma város istennőjének szentélykörzetét; a szöveg szerint a város istenei, a sumer istenségekkel egyetértésben jelölték őt a trónra, születésének rendeltetése szerint le kell győzni Kis városát, és véglegesíteni városának határát. Átkokat szórt mindenkire, aki a jövőben sérteni merészeli a feliratozott szteléket.

Egy kalcitból készült váza töredékein fennmaradt jelenetek uralkodásának idillikus, békés képét vetítik elénk: az utakat nem veszélyezteti „az Alsó-tenger, sem a Felső-tenger”, terror nem fenyegeti a birodalmat, „az emberek gondtalan boldogságban öntözik földjeiket”; Uruk örömteli hétköznapiakat él meg: „Ur mint egy bika az ég felé nyújtja karját, Umma kitarja karját az ég felé”. Az utolsó imában hosszú életért könyörög a nagy istenekhez, hogy „az emberek fűszálak módjára sarjadjanak”, az égiek birodalma prosperáljon, s maga pedig „az első pásztor és az ország öntözője”¹⁰ legyen. Az idilli jelenet Lugalzaggiszi, „az egész ország uralkodója”, akit a nagy istenek „az istenek fő alattvalójának” választottak, vitathatatlan elsőse esetén jöhetett csak szóba. Ő az, aki közbenjár az isteneknél, áldozatot mutat be Enlil nippuri szentélyében. A felelősség immáron egyetlen hatalmas uralkodó kezében összpontosult. Az istenek jóváhagyása mellett köztiszteltben állva kormányozza a békés birodalmat.¹¹

Ahhoz, hogy megértsük a királyság és a kormányzás korabeli értelmezése közti különbséget, vizsgáljuk meg közelebbről az előkelő címek terminológiáját és a lugal cím jelentéstartalmát.

LUGAL ÉS A KIRÁLYSÁG FELEMELKEDÉSE

A címek és a hivatali nómenklatúra értelmezése, a regionális eltéréseket és a jelentésbeli különbségeket tekintve nem könnyű feladat. Az Uruk-korszakban a legmagasabb hivatali tisztség viselőjének, egyetlen embernek állt jogában az **en** cím használata. Charvát elemzése szerint az uruki hierarchia legmagasabb fokán álló személy is a „köz szolgálatát” látta el, noha az **en** tisztét betöltő személyek nevét nem jegyezték le, semmi sem utal hivalkodó magatartásukra vagy hatalmas vagyonukra. A fárai kor beköszöntével az **en** cím a vallási szféra hatókörébe került; a korabeli szövegek vizsgálatából kiderül, hogy az **en** funkciója kultikus indíttatású, azon belül is elsősorban a termékenységi szertartásokban nyilvánul meg.¹² Az óbabiloni korszak későbbi irodalmi hagyománya szerint az **en** titulust az Inanna istennővel kötött „házasság” révén lehetett elnyerni. Az isteni házastárs általi hatalomlegitimizálás a mezopotámiai uralom ideológiájának fontos tényezőjeként volt jelen.¹³ A jelenség a korai dinasztikus korban széles körben elterjedt. A **lugal** (a képpel jelentése „fejember”, „főnök”) szerepe ugyanakkor megnőtt. Az Uruk-korszak idején a cím viselője a személyzet ellenőrzőjét, az **ennek** alárendelt személyt tartarta. A korszak vége felé a **lugal** hatásköre – főként Ur városában – kiszélesedett, spirituális és világi vezető lett.¹⁴

A patriarchális háztartások kibontakozása,¹⁵ a mezőgazdálkodásban és kézműves termékek előállításában megnyilvánuló tőkefelhalmozás, illetve a politikai hatalom szekularizációja megkönnyítette az egyszemélyes vezetők előretörését. A városállamok közti állandó háborúzások, a betolakodókkal szembeni védtelenség a fegyverek készenlétben tartását és katonai erő kényszeres jelenlétét tették szükségessé. A **lugal** hasznát húzta a konfliktusokból, a hadizsákmány biztosította a következő összecsapás finanszírozását. A **lugal** bizonyos intézményeket is irányított, s az emberek különleges engedelmességgel tartoztak neki, miként az egyes személynevek is bizonyítják. A személyével asszociált legfőbb intézmény az „é”, a palota, azaz a **lugal** „magánháztartásának” felügyelete volt. A korai dinasztikus korból fennmaradt leletek tanúsága szerint a **lugal** tiszte az archaikus Ur városában bukkant fel először, s a későbbiekben a városállamok kormányzásának elterjedt formájává vált. A papság jóváhagyását nem nélkülözhető, jelöltválasztáson alapuló **en** tisztséggel ellentétben a **lugal** pozíciója örökölhető lévén megoldotta az utódlás kérdését.¹⁶ Kiváltságos joga volt cselekedeteinek írásban történő rögzítése.¹⁷

Más városokban kétszintű hierarchiát figyelhetünk meg. Surup-pakban a helyi vezető, az **enszi** mondhatta magáénak a **lugal** hivatalát, aki nagyobb földterületet is uralma alatt tartott.¹⁸ A városok közti viszálykodások, a defenzív vagy agresszív jellegű katonai konfliktusok valószínűleg nagyban hozzájárultak a vezető egyszemélyes fennhatóságához. Minél nagyobb volt az uralma alá tartozó régió, hatalma annál nagyobb-nak számított. A sumer **lugal-kalam-ma**, „Minden Földek Királya” titulus feltehetően a sumer birodalom egésze fölötti impériumot sugallta; e cím első birtokosai Uruk uralkodói voltak.

Lugalzageszsi, Umma **enszijeként** uralomra tört vezető, igába döntvén a sumer városállamokat, s Uruk városát, „a földek királyának, Uruk királyának, a birodalom királyának” nevezte magát. A „föld” kifejezés többször szerepel a király titulusában. Az első kifejezés a királyra, az egyeduralkodóra vonatkozik, akinek mandátuma a sumer városok mindegyikére kiterjed. Az ország, mint politikai egység új jelenségnek számított. Az előző fejezetben láthattuk, hogy a befolyási övezetüket féltékenyen őrző, határaikat szüntelen ellenőrzés alatt tartó városok a közös kultúra zászlaja alatt szövetkeztek, urbánus, irodalmi és államigazgatási-lag szervezett egységet alkottak. A hatalom és közigazgatás szekularizációja, a javak családokra, háztartásokra összpontosuló koncentrációja elősegítette a befolyás individualizációját. A **lugal** inkább személyes és ambíciókkal megáldott karizmatikus egyéniség volt, mintsem a közigazgatásban közreműködő bürokrata vagy „pap”. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a „szekuláris” és a „vallásos” vezetés között inherens ellentét feszült volna. A feszültség leginkább a helyi (városállam) függetlenség és a nagyobb egységbe való tömörülés (királyság) ellentmondásából adódott.

A sumer királyi hatalom fejlődésének elemzésekor megfigyelhetjük, hogy az arisztokratikus tisztség valószínűleg a sumer városállamoktól eltérő közegből eredeztethető. A „származási hely” az alluvialis mező északi régiója lehetett, ahol a Tigris és az Eufrátesz medrei megközelítik egymást. Ez a terület ökológiai és földrajzi szempontból nagyban különbözött a déli vidéktől.¹⁹ Az enyhén lejtős terep megakadályozta, hogy a folyómedrek irányt változtassanak. Michael Mann²⁰ vélekedése szerint a Kis városától északra húzódó zóna Mezopotámia egésze szempontjából rendkívüli jelentőséggel bírt, mivel nem csupán az öntözésen alapuló mezőgazdálkodást és az állattartást segítette, hanem stratégiai fontosságú pozíciót töltött be a kereskedelmi útvonalak irányában. „Átmeneti mocsárvidéknek”²¹ nevezi a térséget, melynek élén versengő, befolyási öve-

zetüket portyázással gyarapító, sarcot szedő hadurak, harcosok váltják egymást. Ilyen körülmények között a vezetés joga katonai sikerekhez kötődött: a „főnök” népszerűsége a tisztelet és bevételek függvényében alakult. E heterogén, szociálisan rugalmas társadalmi közeg Mann szerint bátor kalandorkirályok melegágya lehetett, akik bármikor készek voltak, hogy lecsapjanak a hadizsákmány és a felemelkedés reményében.

Más kutatók szerint a régió már a korai dinasztikus II kor idejében is „egyetlen territoriális államként funkcionált, melynek gravitációs pontját Kis városa adta”.²² A „Kis királya” cím az egész régióra kiterjedő hatalmat jelentette. A déli uralkodók által viselt „Kis királya” cím azonban más tartalmat hordozott. Hans Nissen teóriája szerint Kis környéke rendkívüli jelentőséggel bírt az alluviális terület ökológiai stabilitása szempontjából, mivel a két, egymást megközelítő folyam ezen a ponton bizonyos fokú beavatkozást tett lehetővé. A kutató hangsúlyozta, hogy »az öntözőrendszer kiépítése óta e veszélyes gócpont felügyelete kulcsfontosságú volt a déli országrész számára... A „Kis királya” cím e veszélyes terület biztonságát biztosító déli, babiloni uralkodó megérdemelt titulusa volt.«²³ Talán ez az elképzelés túl nagy jelentőséget tulajdonít a dél-mezopotámiai diplomáciának: az uri Ensakusanna például Kis elpusztításáról számolt be. Mindenesetre bizonyos, hogy az északi országrész és a déli független városállamok egyesítésének gondolata Kis régiójából eredeztethető.

AZ AKKÁD ÁLLAM

A radikális változások hátterében sokak szerint az akkád állam állhatott. Akkád az ókori Közel-Kelet első régiók fölötti városállamának tekinthető; itt jött létre az első karizmatikus királyság, itt alkalmazták először a „propagandát” a közvélemény formálására, itt vert elsőként gyökeret a nemzetközi kereskedelem. Ugyanakkor nincs elég bizonyíték a kezünkben, hogy alátámasszuk a fenti állítások mindegyikét, hiszen tényként kizárólag a sumer városállamok „letűnt” világát és dinamikus, expanzionista sémita, valamint a centralista akkád államot vehetjük alapul. Az új és a tradicionális dolgok különbsége számunkra gyakran csak a későbbi helyi hagyományokból szűrhető le, melyeket azonban sokszor eltorzítottak a kommentárok készítése idejében érvényes tendenciák.

Legendák és tények egyvelege jellemzi ezt a korszakot. Valóság és fikció, történelem és történetírás annyira összegabalyodtak, hogy a tudó-

sok némelyike inkább kizárólag a korabeli hiányos gazdasági és jogi dokumentumok alapján végez kutatásokat, figyelmen kívül hagyva a későbbi korok Akkád-korszakra vonatkozó írásos leletanyagát.²⁴ A következőkben mindkét aspektusból, a valós tények és a későbbi írásos leletanyag szempontjából tanulmányozzuk az Akkád-érát.

Sarrukín

Az Akkád-éra hivatalosan Sarrukín hatalomra kerülésével vette kezdetét (2340–2284).²⁵ Akkád lett a sumer városállamokat is bekebelező állam fővárosa, s kiterjesztette uralmát – ahogy a korabeli szövegek szólnak – „a világ négy sarkáig”. A korszak kezdetének meghatározásakor felvetődik a kérdés, miért nem Lugalzagesszit tekintjük az új kor atyjának: befolyását ötven déli kormányzó fölé terjesztve egy egész kis birodalmat irányított. A királyi feliratok tanúsága szerint „az Alsó-tengertől – a Tigris és az Eufrátesz folyása mentén – a Felső-tengerig” minden idegen terület behódolt az uralkodónak. A királyi feliratok gyűjteményét összeállító óbabiloni írnokok nyilván így vélekedtek, s Lugalzagisszi nevét belefoglalták antológiájukba. Az uralkodó minden bizonnyal véget vetett a sumer városállamok függetlenségének. A sumer királylista²⁶ – a maga szerkezeti egyszerűségével és a dinasztikus folytonosság preferálásával – külön fejezetet szentelt Lugalzagisszinek, aki mintegy huszonöt esztendeig uralkodott Uruk felett. A feljegyzés szerint:

Uruk legyőzetett (és) a királyság Agade kezére jutott. Agadéban Sarrukín, kinek apja kertész, Ur-Zababa pohárnoka volt, Agade királya, ki felépítette Agade városát, ötvenhat évig viselte a király címet.²⁷

A sematikus elrendezés a III. évezred szokásos felosztását követve „sarrukíni” vagy Akkád-periódusról beszél. Régészeti aspektusból a korszak anyagi kultúrája nehezen meghatározható, a III. évezred második felében végbement alapvető változásokról meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre.²⁸

Sarrukín neve egyesek szerint hivatalos elnevezés, jelentése „igaz, jogos uralkodó” (akkád nyelven: sarru kenu), a legutóbbi vélekedések szerint születésekor a Sarukken nevet viselhette.²⁹ Származása ismeretlen; feliratain nem tesz semminemű utalást felmenőire. Rendkívüli hírnevének köszönhetően származásáról mesébe illő fiktív történetek születtek, melyek a semmiből „a világ királyává” emelkedő uralkodóról zengtek. A sumer királylista egyik bekezdésében egy ilyen legendára találhatunk uta-

lást. Egy másik sumer elbeszélésben teljesebb képet kaphatunk: Sarrukín (névtelen) apja, a „kertész” Ur-Zababa szolgálatába szegődik, majd fel-emelkedik a pohárnok tisztjéig. Az istenek rendelkezése szerint elérkezett Ur-Zababa uralmának vége: a trón birtokosa Sarrukín lett.³⁰ A babiloni táblák egy másik változatot őriznek; itt Sarrukín anyai felmenőiről részletes képet festenek.

Sarrukín, a nagy uralkodó, Akkád királya, én vagyok.
 Anyám en-papnő (?) volt, apámat sosem ismertem.
 Atyám fivére a hegyek közt él.
 Városom, az Eufrátesz partján fekvő Azupiranu.
 Anyám megfogant, az én en-papnő anyám, s titokban életet adott nekem.
 Vesszőkosárba fektetett, szurokkal kikente.
 Vízre bocsátott, nem tudtam kimászni a kosárkámból.
 Vitt a víz Akki lábáig, s a vízhordó kihúzott a partra.
 A vízhordó Akki, merítvén vedrét, kiemelt a vízből.
 Akki fogadott fiaként felnevelt engem.
 Akki a vízhordó kertészt faragott belőlem.
 Kertész voltam mikor Istár különösen megkedvelt engem,
 S így ... évig királyként uralkodtam,
 A fekete fejű népet uraltam és kormányoztam.³¹

A szöveg az anya magas rangját hangsúlyozza (az en-papnők nemritkán királyi leszármazottak voltak), az apa a „hegyekből” származó idegen. Azupiranu nem valós város, a név az illatos *azupiranut* termő hegyekre utal.³² A legenda, amely a hős születésének és életben maradásának csodás körülményeit ecseteli, számtalan változatban létezett, gondoljunk csak Mózes példájára. Ezen történetek valós tartalma éppen ezért vitatható.

Az állítás, miszerint Sarrukín felépítette Akkád városát, azonban igencsak „életszagú”. Noha régészetileg nem sikerült azonosítani a várost, tudjuk, hogy Kistól északra, a Mann által „átmeneti mocsárnak” nevezett régióban helyezkedett el. Legutóbbi feltevések a Tigris és keleti mellékfolyója, a Diyala összefolyása vidékére helyezik a települést.³³ Új város lévén feltehetően közelebb kellett feküdnie a babiloni mező északkeleti pereméhez, hogy elkerülje a déli államok figyelmét és beavatkozásuk lehetőségét. A mezőgazdasági profit hiányát gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatokkal pótolták. A mély folyómedrű Tigris öntözésre al-

kalmatlan lévén inkább az észak–déli tengely mentén való folyami kereskedelem céljára volt jól kihasználható. A Diyala folyó az Iráni-fennsíkkal a Hamrin régión keresztül biztosította az összeköttetést. Több település is megfelelhet ezeknek a kritériumoknak. A Bagdad külső peremkerületén található Mohamed-halom az egyik lehetséges helyszín, az Állami Régiség Hivatal által végzett kutatások azonban nem tártak fel a második évezrednél régebbi rétegeket.

Sarrukín Kis városától északra, vagy annak környékén hatalmi bázist épített ki, s jól képzett, jól felszerelt hadsereggel vette magát körül. Hogy valójában mi is történt Kisben, tisztázatlan: Sarrukín vagy Lugalzagisszi fosztotta-e meg hatalmától Ur-Zababát, a királyt. Sarrukín egy sikertelen kisi puccs³⁴ után Akkádba helyezte át székhelyét, s következő logikus lépésként támadást intézett a nagy hatalmat élvező déli Lugalzagisszi ellen. A déli uralkodó aligha lehetett felkészülve a támadásra. Sarrukín lecsapott Uruk városára, ledöntötte a városfalakat, s miután megnyerte a csatát, fogságba ejtette Lugalzagisszit. A „minden földek királyát” parádés ünnepség keretében „nyakvasba szorítva a nippuri Enlil-kapuzhoz” vonultatta.

Az Uruk fölötti győzelmet követően Sarrukín más sumer városok, Ur, Lagas és Umma ellen is hadba indult. Az „istenek kegyéből nem volt riválisa e földön, kizárólagos uralkodója volt az Alsó- és Felső-tengerek által közrefogott területnek, s Akkád lakosai töltötték be a közigazgatási posztokat”. Sarrukín felirataiból egyértelműen kiderül, hogy a siker hátterében katonai fölény állt; állítólag harmincnégy győztes csatát vívott, sok település városfalát porig rombolta. Dicsőségével mégsem volt elégedett, további sikeres hadjáratokat vezetett a keleti fejedelemségek ellen, az Eufrátesz mentén és a nyugati partvidéken egészen Mari és Ebla térségéig végrehajtott rajtaütései győzelemmel zárultak. Beszámolója szerint megszerezte a fennhatóságot a tengerpart menti útvonalak fölött („a Maganból és Meluhhából érkező hajók Akkád városában horgonyoztak le”), s megszilárdította hatalmát az Eufrátesz középső folyásvidékén és Szíriában egészen a „Cédrus hegyvidékig”. Valójában nem is tudunk egyebet a királyról és birodalmáról, s hatalmának valós méretei mindmáig tisztázatlanok. Mindenesetre tény, hogy Sarrukín által egyesült Mezopotámia; saját embereit ültette a hatalmi posztokra, s félelmetes híre messze földre eljutott. Szokatlanul hosszú ideig uralkodott (a sumer királylista szerint ötvenhat esztendeig); uralkodása mély nyomot hagyott a későbbi generációk életében is. A majdani elbeszélések mint a valaha élt legsikeresebb uralkodót említik. „A mennyország alatt elterülő földek mind-

egyike fölött uralkodott”, „napkeltétől napnyugtáig, minden terület fölött”, miként azt az egyik legenda elbeszéli.³⁵

A sarrukíni feliratokat szorgalmasan gyűjtötték és másolták, születésének és hódításainak mesés történetei szóban és írásban egyaránt közismertek voltak. A kitalált történetek egynémelyike egyértelműen politikai célokat szolgált. Az anatóliai kereskedők perpatvarába beavatkozó, a hegyeken-folyókon való átkelés nehézségeit ecsetelő Sarrukín-történet „A csata királya” címet viseli.³⁶ Ennek a történetnek a történelmi kontextusa valószínűleg Samsi-Adad³⁷ amorita király uralmára tehető: az uralkodó ugyanis mindent megtett azért, hogy a Felső-Mezopotámia és a rézleőhelyekben gazdag Közép-Anatólia között megszakadt kereskedelmi kapcsolatokat konszolidálja.³⁸

Az óbabiloni időszakban Sarrukín alakja hős-királyvá lett. A babiloniak által összeállított történelmi jóslattárban Sarrukín a „Jó és Sikeres Király” előjelet kapta. „Sarrukín jóslatai”, a világuralmat sejtető ómen tehát igaznak bizonyult. Az európai Nagy Károlyhoz, a brit Arthur királyhoz hasonlóan Sarrukín a hosszan és jól kormányzó uralkodók „prototípusa” lett.

Sarrukín eredményeinek valós értékelése korántsem egyszerű feladat. A neki tulajdonított cselekedetek jó része valószínűleg utódjainak uralkodása alatt történt. Akkád alapítása mindenestre valóban az ő nevéhez köthető. Akkád volt az első mezopotámiai város, amely megfelelt egy főváros kritériumainak. A korabeli szövegekben aláhúzott nemzetközi kereskedelem bizonyára nagyban hozzájárult a legendássá vált „kozopolita” légkör megteremtéséhez. Akkád romjainak feltárásáig azonban várunk kell mindennemű további kijelentéssel. A város és Sarrukín neve elválaszthatatlan maradt. Akkád volt a neve annak a kistelepülésnek, amit Sarrukín székhelyéül választott,³⁹ s a későbbiekben ezt a nevet kapta a város fennhatósága alá tartozó környező vidék is (*mat akkadim*, sumer nyelven **ki-uri**) a déli sumer területektől (**ki-engi**) való megkülönböztetésképpen. Az ékírás több szótagszámú, a sémita nyelvhez jobban illeszkedő változatát kezdték alkalmazni. A fejlődés ezen ágának indukálója a szíriai Ebla városában keresendő: a Fára-kor írnokkultúrájára nagy hatást gyakoroltak a szíriai próbálkozások.⁴⁰

Sarrukín sokat tett ennek az ékírásváltozatnak és az „akkádi” rendszer szerint készített feliratoknak az elterjesztéséért.⁴¹ Régi titulusa, a „Kis királya” jellemző példa arra, milyen lehetőségeket nyitott meg a szótagírásos rendszer, hiszen az akkád verzióban a *sar kessati* kifejezést jelölte, amit általában „a világmindenség királya”-ként szokás fordítani.⁴²

Sarrukín bizonyos fokú egyenlőséget teremtett a tradicionális sumer és az új akkád írásmód között. Királyi feliratain hol egymást váltja a két írásmód, hol kétnyelvű változatokat véstek a táblákra. Örököseinek uralma alatt már közigazgatási célokra is használták az akkád írást, amelyben az alkalmazott helyi lakosságra mint „Akkád népére” utaltak. Déli mintára a köztereken feliratokkal ellátott szobrokat és sztéléket emeltek; Nippur előkertje emlékművei alapján talán a legelőkelőbb közterületnek számított,⁴³ noha más városokban is sok emlékművet készítettek.⁴⁴

A művészet köztereken való szerepeltetése a király mindenható jelenlétét volt hivatott biztosítani a birodalomban; az államhatalom katonai sikereit és eredményeit hirdette mindamellett, hogy ez a fajta ikonografikus „nyelvezet” a mindenkori akkád király uralma alá tartozó népek közti kapcsolatot is élénkítette. A művészet propagandisztikus célú felhasználása nem új jelenség; az Uruk-kultúra tárgyi emlékein szintén felismerhető. Az Akkád-érában újfajta motívumok helyett stilsztikai fordulat következett. Az akkád szobrászatot elsősorban pompa és a korábbiakhoz képest méretaránybeli változás jellemzi; a magasnak ábrázolt királyi kulcsfigura körül nagyobb tér marad szabadon, hogy ezzel is elkülönüljön a többi szereplőtől.⁴⁵ Drámai feszültség árad egynémelyik jelenetből, melyek a katarikus állapot utáni pillanatot örökítették meg. E tendencia kiemelkedő példája Naram-Szín sztéléje, amely a hegylakó lubulli törzs fölötti győzelmet jelenítette meg.⁴⁶ A szarvkoronát viselő király mintegy emberfölötti lényként, a hegytetőn állva fogadja a leigázott törzs vezérének hódolatát, miközben a lemészárolt katonák tetemei fejjel lefelé zuhannak le a lejtőkön.

A sumerek és a sémita akkádok közti különbség kérdését vizsgálva láthatjuk, hogy a szabad szellemű, ám kegyetlen sémiták szöges ellentétben álltak a bürokratikus, szűk látókörű sumerekkel, az előző népcsoport uralkodói tipikus birodalomépítő, gyakorlatias egyéniségek – lásd Sarrukín példáját –, míg a sztereotip sumer királyok kopaszra nyírt, „spirituális” szellemiségű pap-uralkodók voltak. Az ókori írásos feljegyzések sosem utalnak etnikai összeolvadásra. Az alattvalók a birodalom „fekete fejűnek” nevezett lakosai közül kerültek ki, sem nyelvük, sem eredetük nem volt mérvadó.

A Ninive akkád rétegeiből előkerült életnagyságú réz szoborfejet Sarrukín képmásaként fogadják el a kutatók, esetleg egyik leszármazottjával azonosítják. Az épségben maradt szobor figyelemre méltó alkotás, igaz, az arcot egy kisebb vágás „torzítja”. Mivel a királyszobrokból meg-

lehetősen sok készült, bármelyik akkád uralkodó képmása lehet; s olyan férfiszépség-ideált jelenít meg, ami még a modern szemlélőben is egy nemes arab sejk képét idézi fel – dús szakállal és hosszú fürtökkel. A kora-i dinasztikus kor uralkodóinak és nagyurainak mellszobrai kopaszra borotvált arcot és fejet, gömbölyű arcot ábrázolnak. A hajviseletben megnyilvánuló eltérés az északi és déli területek közti kulturális különbségekből adódott, a borotvált fej magas hivatali tisztet jelzett. A Mari területéről származó szobrok hosszú, nyírt szakállú, kopasz fejű előkelő urakat ábrázolnak. Egy másik lehetőség szerint Sarrukín hajviselete, a hosszú, díszes pántokkal ékesített, bodorított frizura csupán egy paróka volt, nagyon hasonló ahhoz az aranylemezből készült fényűző parókához, amit Sir Leonard Woolley tárt fel egy uri királysírban.⁴⁷

Sarrukín utódjai

Sarrukín hosszú uralmát követően előbb fia, Rímus, majd idősebb fivére, Man-istuszu lépett a trónra. Uralmuk időtartamáról nincsenek adataink, talán kilenc–tizenöt esztendeig uralkodhattak. A nagy uralkodó halálát követően felcsillant a remény a független déli államok számára, hátha visszaszerezhetik szabadságukat. Rímus elfojtotta Ur, Adab, Lagas, Umma és Zabala lázadását, Elámot szintén fegyveres erővel kényszerítették újbóli megadásra. Sarrukín birodalmának gerincét elsősorban a jól képzett haderő adta. Nem tudjuk biztosan, miként képezték a zsoldosokat, miből fizették bérüket; a földadomány a kiszolgált katonák, veteránok egyik lehetséges juttatása lehetett.⁴⁸

A legjelentősebb kortárs műalkotás Man-istuszu fekete dioritobeliszkje, amelynek feliratai között a birodalom északi területének megszerzéséről olvashatunk. Ezek a földterületek egy patriarchális rokoni közösség kezében összpontosultak, akik a vagyonuk elidegenítéséért cserébe ezüstöt kértek. Hogy kényszerítették-e őket az üzlet létrehozására, nem tudhatjuk. Egy Girszu területén feltárt sztélé Rímus uralmára datálható. A feliratok szerint „a Lagas legyőzésekor megszerzett művelhető földeket a király szerzett udvaroncainak adományozta”.⁴⁹ A sztélé jelenetéről a lázadó katonák behódoltatását és kivégzését olvashatjuk le. A déli városokból való közigazgatási feljegyzések szerint az akkád királyi udvar a helyi intézmények rovására terjeszkedett.⁵⁰ Az állam gazdasági bázisát megerősítő intézkedések azonban ellenszenvre és ellenállásra találtak.

Man-istuszu fia, Naram-Szín (2260–2223) trónra lépése szintén konfliktust okozott: a király saját beszámolója szerint „a világ mind a

négy sarka fellázadt ellenem”. A Kis, Uruk és Nippur vezette sumer városállamok ismét zúgolódni kezdtek, s a birodalom távoli bástyái követték a lázadók példáját. A felkelésről azonban nincsenek információk. A korabelinek hitt feliratok és történelmi források az óbabiloni korban készített „hamisítványok”, különösen igaz ez a Kis városával való csatározás leírására.⁵¹ Naram-Szín és szörnyű dühe adja egy későbbi irodalmi mű témáját, amelyben a király a dögvészisten, Erra oldalán küzd. Egy másik történetben a „nagy király” pusztán egy eszköz Enlil kezében. Noha bizonyos témákat nyilvánvalóan kiszíneztek és felnagyítottak, nem kétséges, hogy Naram-Szín uralmának megdöntésére véres konfliktus robbant ki. Elképzelhető, hogy maga Naram-Szín vetette el a súlykot, amikor az ellenállás nagyságát és a felkelés sikeres elfojtását részletezte: állítása szerint a zendülés vérbe fojtásával megszilárdította hatalmát a centralizált állam élén. Bármekkora is volt az alattvalók ellenállása, uralmának legitimizálására más „eszközt” is igénybe vett; akciójával újjászervezte a királyság státusát és funkcióját. Nem sokkal a „rebellió” után neve az isteni lényeket szimbolizáló jelként jelent meg. Istenné válásának körülményeiről a szobor feliratán olvashatunk:

Naram-Szín, Agade nagy királya: midőn a világ négy sarka vadul fellázadt ellene, ő Istár kegyeiből kilenc csatát nyert, s az ellene hadba vonult hadvezéreket fogságba ejtette. Győzött, hiába sújtotta városát súlyos támadás, városa (azaz a lakosok) az eannai Istárhoz, a nippuri Enlilhez, a tuttuli Daganhoz, a kisi Ninhurszagához, az eridui Enkihez, az uri Színhez, a szippari Samashoz, a kutai Nergálhoz fohászkodtak, hogy Agade város királyává választassék, s Agade központjában számára templom emeltessék.⁵²

Egy másik feljegyzés szintén „Agade királyának” nevezi Naram-Színt. A király hivatalosan magasabb státuskategóriába lépett, s önmagát az ország főistenei és a „fekete fejű” lakosság közti kommunikáció kizárólagos szócsövévé nyilvánította. A király szobrai az istenszobroknak kijáró tiszteletben részesültek; Akkád, az új alapítású város, az ősidők óta szakrális jelentőségű Uruk és Eridu magasságába emelkedett az isteni uralkodó székhelye lévén. Az istenülés folyamata analógiát mutat a római császárok apoteózisával; az istenné válás propagandista kísérlet volt a közigazgatási és gazdasági reformok, a politikai változások igazolására. A királyi udvar alkalmazásában álló írnokok az uralkodó nevét isteni jelzőkkel illeték, ami korántsem tekinthető általánosan bevett gyakorlatnak.

Naram-Szín jó néhány, az óbabiloni korban született irodalmi alkotás központi hőse, az írónoki stúdiumok klasszikus alakja lett. Az írásművek a kor történelmi és szellemi áramlatairól nyújtanak korhű képet.⁵³ Különös, hogy miközben Sarrukín kizárólag pozitív színben tetszeleg – születését, hatalomszerzését isteni pártfogással magyarázták –, addig Naram-Szín alakja ellentmondással terhelt. A népszerű „Agade átka” című szöveg szerint az isteneket semmibe vevő király tehető felelőssé a főváros pusztulásáért.

A Naram-Szín által vasököllet és erőszakkal összetartott birodalom az őt követő generációkban lassacskán darabjaira hullott. Naram-Szín fia, Sar-kali-sarri huszonöt esztendeig kormányzott (kb. 2223–2198); feliratai elődjéhez méltó cselekedetekről tanúskodnak, fegyveres összetűzésbe „csak” a birodalom keleti és nyugati határain élő törzsekkel, a gutikkal és az amoritákkal keveredett. Személye szívós ellenállásba ütközött. Halála után a déli városállamok lerázták magukról Akkád igáját, megszilárdították függetlenségüket. Sarrukín utolsó leszármazottai már csak a hajdani főváros környékén megmaradt csonka birodalom uralkodói lehettek. A központi hatalom gyengülésével az ország hanyatlani kezdett. A sumer királylista a „Ki volt király, ki nem volt király?” frázissal jellemzi az akkori állapotokat, s néhány további névvel bővítette az akkád uralkodók listáját: tizenegy, összesen 197 évig uralkodó király nevét gyűjtötték csokorba. A későbbi hagyomány a Zagrosz-hegységből érkező guti (vagy guteus) „hordákat” teszi felelőssé az akkád állam pusztulásáért. Akkád keleti hegyekhez való földrajzi közelsége önmagában is kockázatos volt, hiszen minden jómódban élő város kitűnő támadási felületnek bizonyult a civilizálatlan törzsi népek számára, a hatalom és a védelem gyengülése természetesen vonzotta a portyázó csapatokat. A guti hordáknak az északi területeken valóban sikerült megkaparintani a politikai hatalmat. A déli városok – különösképpen Lagas –, ahol a földbirtokok újrafelosztásából vagyontokat szereztek, eközben prosperáltak.⁵⁴

Az akkád birodalom mezopotámiai írónokok által színesebbre festett dicsőséges képe ellenére konkrét adatok nem állnak rendelkezésünkre a birodalom nagyságára és szervezettségére vonatkozóan.⁵⁵ A Sarrukín uralmát követő királyi feliratok szerint a birodalom határai az Alsó-tengertől (Arab-öböl) a Felső-tengerig (Földközi-tenger) húzódtak, tárgyi leletek híján azonban nehezen bizonyítható az Eufráteszen túli mezopotámiai befolyás. Néhány dombormű a Naram-Szín által távoli vidékekre – a kelet-törökországi Pir Huseyn és a Zagrosz-hegységbeli Darband-i-Gaur térségébe – vezetett sikeres hadjáratokat örökítette meg.

A perifériákról származó akkád kori régészeti adatok sajnos gyakorta töredékesek, ellentmondásosak. Naram-Szín büszkesége, miszerint elpusztította Eblát, a város korai dinasztikus korból való palotájának lerombolását jelenthette, de mivel Ebla és az Akkád-periódus kronológiai eseménysorrendjét nem ismerjük, az uralkodó feliratai bizonyíthatatlanok maradnak. Némi támpontot jelenthet az észak-szíriai Brak-halom feltárása, ahol Naram-Szín és Rímus nevével ellátott tégladarabok mellett építészeti leletekre bukkantak. A régészek szerint a település egy jelentős akkád helyőrség főhadiszállása lehetett: az itt állomásozó katonák felügyelhették az északkelet-szíriai Habur térséget, ahonnan – a Leilan-halom mélyéből – akkád agyagtáblákat hoztak felszínre a kutatók. Feltehetőleg ezen északi peremvidékig terjedt az akkádok fennhatósága; a középső rétegekből megállapítható tűzvész arra utal, hogy az akkád megszállás nem lehetett mindig akadálymentes. A nyugat-iráni Elám és Ansan feletti uralmat a Szúza területén feltárt dokumentumok igazolják.

Az Arab-öbölben folyó kereskedelmi kapcsolatokról alig vannak konkrét adataink.⁵⁶ Mezopotámiai eredetű, korai dinasztikus cseréptöredékek és más tárgyi leletek kerültek elő Omán és az Egyesült Emírátságok partvidékén, akárcsak a bahreini Qal'a térségében; a leletek kétségbevonhatatlan kereskedelmi kapcsolat bizonyítékai.⁵⁷ A királyi propagandában említett, a régió közvetlen politikai befolyásoltságára utaló dokumentumok mindeddig nem kerültek elő. A kereskedelmileg jelentős térségekkel, a Felső-Habur-völgygel, az Arab-öböl vidékével és Szúzianával fennálló viszony mindenképpen stimulálta a belső egységben működő Mezopotámia gazdaságát és hosszú távú áruforgalmát. A marginális területek ellen folytatott rajtaütésszerű támadások révén hatalmas hadizsákmányt szereztek, s sarcot szedtek. A földbirtokok átszervezése – főként Kis és Lagas térségében – fokozta az állami tulajdonú földek mezőgazdasági termelékenységét. Más városokban az akkád uralkodók saját családtagjaikat nevezték ki a fontosabb hivatalok élére, a kormányzati feladatok ellátására és a templomi tisztségek betöltésére; ezáltal megszilárdították a központi irányítást és az adózás rendjét.

Ezen állapotok csupán száz esztendeig uralkodtak, amikor is délen a központi irányítást megbuktatni kívánó ellenállási magok jöttek létre. A birodalom fokozatosan elvesztette hitelét, mígnem Akkád város kiterjedése eredeti méretére apadt.

„AGADE ÁTKA”⁵⁸

Az akkád uralkodókról szóló más irodalmi alkotásokhoz hasonlóan „Agade átka” szintén a város pusztulása (kb.) 2150 és 2000 közötti időintervallumban keletkezett. Nagy valószínűség szerint az uri III. dinasztia idején, a másik egyesült mezopotámiai állam korában született. Számítalan feljegyzés maradt az utókorra, elsősorban az óbabiloni írnökképző centrumok helyszínéről. A rendkívüli népszerűségnek örvendő, 281 soros szöveg sumer nyelven olvasható. Hogy mennyiben tükrözi a valós történelmi eseményeket, s hogy a sumerok és a sémi akkádok közti etnikai konfliktus bizonyítékának tekinthető-e, sok fejtörést okoz a tudósoknak. Nyilvánvaló, hogy a saját sikereiket dicsőítő Ur III-i királyok politikai törekvéseinek megfelelő tartalmú: a korábbi „birodalom” uralkodóját magukhoz képest elbizakodottnak titulálták.⁵⁹ A teológiai szellemiség szintén az Ur III korszak ideológiai áramlatát tükrözi.

Az elbeszélés Enlil haragjára történő utalással kezdődik. A nippuri Enlil – a sumer mítoszokban a legfőbb sumer istenség⁶⁰ – az Ekur-templomban éli mindennapjait. Enlil haragja jellemző irodalmi toposz; az isten ingerültsége mindig bajt hoz a dühöt kiváltó városra. A történet szerint Enlil rendkívüli mérgében elpusztítja Kist, „romba dönti Uruk lakóházait”. Sarrukín neve mindössze egyszer szerepel az elbeszélésben. Egyértelműen csak az isteni akarat eszköze, akit az istenek hatalommal és királyi címmel ruháznak fel. Megjelenik a színen Inanna istennő is, aki kultuszát szeretné felvirágoztatni Akkádban: „mint ahogy egy siheder házát építi, mint ahogy egy leány asszonnyá érik”. Jelenléte garancia a település jólétére:

A raktárak élelemtől roskadnak,
Házak épülnek mindenütt a városban,
A lakók jobbnál jobb étkekből lakmároznak,
Jóízű italokat nyakalnak,
kik (az ünnep kedvéért) megmosakodtak, a kertekben örvendeznek,
Emberek tolonganak az ünnepség helyszínein,
Az ismerősök együtt költik el estebédjüket,
Az idegenek kábult madárként róják az utcákat,
Még Mahasit is a tisztelet-emelvényre helyezik,
Majmok, roppant elefántok, vízi bivalyok (?), egzotikus állatok
Bolyonganak a tereken –

Fajtiszta ebek, oroszlánok, kőszáli kecskék, hosszú szőrű bárányok
kőszálnak

(mindeközben) a Szent Inanna nem hajtja álomra a fejét.

Akkoriban Agadét ... arannyal tölti meg,

Ragyogó ... ezüsttel rakja tele,

A raktárakat rézzel, ónnal, lazúrkővel hordta tele,

Majd pecsétjével zárta le a raktárakat.

Az asszonyokat jó tanáccsal látta el, útmutatást adott a véneknek,

Az ifjakat tánccal ajándékozta meg,

Az életerős fiúkat harci kedvre biztatta.

A csöppségek szívébe örömet hozott.

Az alkirály karon ülő csemetéinek

Algarsuron játszott.

A városban a *tigi* dobokat verték, a városon kívül furulya és *zamzam*
dallama csendült.

A kikötőt, hol a hajók horgonyoztak, öröm hangjai árasztották el,

Miközben minden idegen föld csendben nyugodott,

Az alattvalókat a boldogság érzése járta át.

A király, Naram-Szín a pásztor,

Mint a napkorong emelkedett Agade trónjára.

A városfalak, mint a hegyek a mennyországig értek,

Szent Inanna szélesre tárta a

Városkapukat, miként a Tigris kiszélesedik, mielőtt eléri a tengert,

A hajórakományok a sumer föld kincseit hozták (Agadéba),

A földművelésben járatlan hegylakó amoriták

Megszentelt bikáikkal és bakjaikkal az istennő színe elé vonultak,

A meluhhánok, a fekete hegység lakói

Egzotikus termékekkel kedveskedtek az istennőnek,

Elám és Subiru mint megrakott öszvérek ajándékokat hoztak.

A kormányzók, a templomi tisztviselők, Guedéna számvevői,

Havonta adományokkal kedveskedtek és újévi ajándékokat adakoztak.

Agade városkapuin belül...!⁶¹

E hosszúra sikeredett bevezetés azért érdekes számunkra, mert egy főváros jellegzetes képét tárja elénk, ami jólétét nem a mezőgazdasági profitnak, hanem a nemzetközi árucseré-forgalomnak és sarcoknak köszönheti. A kiterjedt kereskedelem nyilvánvaló jelei az utcákon bolyongó idegenek, az egzotikus állatok és a távoli vidékek termékei, melyeket a raktárakban „pecséttel zártak le”. Az összegyűjtött javak rendszeres temp-

lomi adományozásra teremtettek lehetőséget, ünnepségeket rendeztek, ahol az ünnep tiszteletére ünneplőbe öltözött emberek kedvükre ehettek, ihattak. A király jelenléte, „mint a nap emelkedett a trónra”, jelzi, hogy a város egy nagyobb politikai egység része, melyhez hosszú távú kereskedelmet és adókat biztosító „birodalmak” tartoznak.

A leírás tökéletesen illik a III. évezred végi Ur városára, akárcsak az egykori Akkádra éppúgy, mint az asszír királyi településekre, vagy az I. évezredbeli Babilon városára. E „főváros” ugyanakkor nem rendelkezik a klasszikus mezopotámiai városokra jellemző önálló gazdaság ismerveivel. A főváros jóléte a hatalom szerencsekerekének függvénye, érzékenyen reagál a változásokra, hatalmas vagyona miatt a betolakodó, kapzsi hordák célpontjává válhat. A mezopotámiai uralkodók nyilvánvalóan tiszttában voltak a rájuk leselkedő veszélyekkel, ám a hivatali nyelvezet a teológia nyelvén beszéli el a fővárosok felemelkedését és bukását, hangsúlyozva az istenek és királyok közti kapcsolat törekénységét.

A sumer szöveg Enlil haragjával magyarázza az Akkádban bekövetkezett szörnyű eseményeket; Inanna is menekülésre kényszerül: kénytelen elhagyni akkádi szentélyét. Rövid időn belül a többi isten is követi Inanna példáját. Magukkal viszik a királyi jelvényeket, a koronát és a trónt is, valamint a városnak adományozott kiváltságokat: Enki magához veszi a bölcsességet, Utu a ravaszságot. Enlil vészjósoló hallgatására a szöveg sehol sem ad magyarázatot. Cooper vélekedése szerint Inanna új templom építését tervezi, amihez szükség van Enlil beleegyezésére. Az istenség hallgatása rossz ómen volt: Akkád jussát készült visszavonni; az isteneknek ki kellett üríteniük szentélyeiket, hogy a város isteni pártfogás nélkül magára maradjon.

A szöveg ezek után a királyról beszél. Naram-Szín álmában Akkád pusztulását látja: „felemészti önmagát, a templomok és a raktárak tégláikra hullanak szét”. A közelgő végzet víziója megbénítja az uralkodót. Hetvenévnyi mély melankóliába zuhan, miután elveszti királyi jelvényeit, „harci szekerét nádszönyeggel fedi be”. Némi várakozás után megpróbál kedvező óment szerezni az ekuri szentélyből. De a jóslat továbbra is vészterhes. Patthelyzet áll elő. Inanna jelenléte, s a többi isten áldása nélkül a város elveszett.

Naram-Szín végső elkeseredésében váratlan lépésre szánja el magát. Arra próbálja kényszeríteni Enlilt, hogy új rendelkezéssel semmisítse meg korábbi döntését. Felvonultatja csapatait és Enlil ekuri szentélyéhez masíroznak, hogy mint egy hajót ledöntsék az épületet. Naram-Szín „ásókkal vájja az alapokat, baltái lesújtanak, mígnem a templom, mint egy

halott katona – élettelenül dől össze.” Aztán a raktárakat kezdi pusztítani, belép „a szent hálóhelyre, tűzre veti a szent edényeket”. Hatalmas hajók horgonyoznak a templom szomszédságában, hogy elszállítsák a város javait. „A vagyon elszállítása után Akkád elveszti bölcsességét. Enlil bosszúvágyát dagasztja: „mit pusztíts el cserébe kedvenc ekuri szentélyed lerombolásáért cserébe?”. A barbár guti törzsek inváziójával sújtja a birodalmat, „ezek az emberek nem ismernek gátlásokat, majomarcú lények, kik ösztöneik által vezéreltek”. Tűzgolyóval vagy árvízzel egyenértékű pusztításukkal a semmivel teszik egyenlővé, évszázadokra lakatlaná változtatják a vidéket, „senki sem menekülhet kezeik közül, a hírnökök nem vihetik többé a hegyekbe a hírt, csónakok nem szelik többé a folyók habját.” Az akolba zárt állatokat szabadon engedik és nomád állattartásba fognak. A városokban növényeket termesztenek. „Mióta városok emeltettek és alapítottak, most először nem hoztak termést a gazdag termőföldek, az egykor áradó vizekből kipusztultak a halak, az öntözött gyümölcsösök sem gyümölcsöt, sem bort nem kínáltak többé.”

Éhínség sújtja a vidéket, a halottak szerteszét, temetetlenül hevernek, „a hajdani szentélyek helyett apró nádépületeket emeltek”; mindenünnen csak a siránkozás és a gyászének hallatszott. Maga Enlil is mély gyászba borult. Visszavonul szent hálókamrájába és böjtölni kezd. A többi istenséget megrémíti Enlil visszahúzódása. Hogy „enyhítsék szíve bánatát”, megátkozzák Akkádót: „jusson hát városodat elpusztító Akkád az enyészet sorsára”. Átkok litániája következik: halál, inség, társadalmi széthullás, s végül a feledés átkát szórják a városra. Az isteni jóslat beteljesedik, s a költemény kurtán-furcsán az „Akkád elpusztult – üdvöz légy Innana”, felkiáltással ér véget.

Az elbeszélés a „birodalom” összeomlását és Enlil haragját állítja kontrasztba a korabeli, sikeresen működő királysággal, az uri III. dinasztiával. Ur királyai nagy figyelmet fordítottak a sumer templomok, elsősorban a nippuri Ekur-szentély gondozására. Tárgyi bizonyítékunk nincsen arra nézve, hogy Naram-Szín valóban romba döntötte volna az Enlil-szentélyt. Éppen ellenkezőleg, nevét még sokáig megőrizte számos ekuri dicshimnusz, a gutik támadása is sokkal később következett be. „Agade átka” a mindenkori uralkodó és az istenek közti megfelelő kapcsolat ideológiai elbeszélése.

A hagyomány szerint, ahogyan azt Eridu esetében is láthattuk, az istenek pártfogásuk alá tartozó városban éltek; szentélyük volt az otthonuk és birtokuk, ahol házastársukkal és gyermekeikkel éltek. A sumer

urbanizmus alapját gyakorlatilag az istenek „bentlakásos” jelenléte képezte. A mezopotámiai hitvilágban sosem az istenek mindenható jelenlétét, hanem helyhez kötöttségét hangoztatták. Az isteni lények hálókamrája a templom belső szegletében húzódott, a mennyország sem terjedt túl a szentély tetőszerkezetén. Az istenekről való gondoskodás által maga a város is részesült az istenség esszenciájából.

Noha az idegen városokkal való viszonyáról már szóltunk, a város létének alapvető momentumja mégis a kölcsönös csereforgalom volt. Miként a csapadékszegény föld hatékony művelése megfelelő szervezettségű munkaerőt, felszerelést és tárolókat igényelt, úgy az istenek életben maradása és boldogsága az emberi igyekezet függvénye volt. Sok mítosz az istenek korábbi nyomorúságos helyzetét demonstrálja, mikor még nem tudták az e célból teremtett lényekre, az emberekre ruházni a megélhetés terheit, azaz „a csatornaásást”. Az istenek táplálása garantálta a város életképességét, mivel a jólét az istenek döntésétől függött, pontosabban attól, hogy lakhelyükül fogadják-e az adott települést. Inanna tette a legtöbbet Akkád felvirágoztatásáért, noha éppen működésének alapköve, a „lakószentély” hiányzott. A mezopotámiai nép számára a templomépítés a város létezésének elengedhetetlen feltétele volt.

Az építkezés grandiózus vállalkozásnak számított. Nem volt elég a megfelelő terep kiválasztása, számtalan apró rituális momentumra is ügyelni kellett a templomépítés sikere szempontjából; a részleteket a lagasi uralkodó, Gudea költeményéből ismerhetjük meg.⁶² Az istenek beleegezése nélkül sem lehetett eredményes az építkezés: az isteni jóváhagyás jeleként a nagy szentélyekből „származó” dodonai jellegű helyeslő határozatokat „szervíroztak”. A nagyobb templomok, mint például az Ekur-szentély e gyakorlatnak köszönhetően jelentős politikai befolyásra tettek szert. A döntéshozatalt egyes esetekben, mikor a politikai egyensúly sérülhetett vagy nagyobb horderejű ítélet szükségeltetett – például hódító hadjáratok indítása előtt –, kétértelmű jóslatok által halogatták. Az egyszerűbb szituációkra azonnali, egyértelmű választ adtak. A királyok saját udvari híveik papi hivatalba való iktatásával igyekeztek minimalizálni az esetleges ellenvéleményeket, a többéves jósképzés után azonban a hűséges alattvalók inkább a templomhoz, mint a palotához kötődtek.

Ekur Naram-Szín általi elpusztítása jellegzetes „palota-találmány”: a lármás templom elleni bosszú vezérelte akciót a közismerten céltudatos, nagy tiszteletben álló korábbi uralkodó nyakába varrták. A durva cselekedet mellett eltörpült a templomi javak az Ur III királyok általi újrafel-

osztása. „Agade átka” az óbabiloni időszakban is rendkívüli népszerűségnek örvendett; magának Hammurapinak is meg kellett találnia a tradíció és a reformok egészséges egyensúlyát.⁶³ A költemény mindamellett, hogy az Ur III-i és az óbabiloni királyok alázatát igyekezett kidomborítani, felhívta a figyelmet az uralkodói önhittség buktatóira, s mint ilyen a politikai hatalom telhetetlenségét kritizálta.

Akkád túlélte a gutik pusztítását; az I. évezredből származó gazdasági szövegekben is – áttételesen – szerepel a neve. A hódítást követően azonban nem emelkedett újra Mezopotámia fővárosának rangjára. Akkád emlékezete a sarrukíni dinasztia árnyékában élt tovább. Amennyiben a hajdani Akkád és Bagdad valóban egy helyen fekszik, úgy szembetűnő a hasonlóság Sarrukín székhelye és al-Mansur és az Abbasid kalifák városa között: a város utcáit egzotikus külsejű idegenek, kereskedőkaravánok járják, a legendák ezeregy éjszakára szóló élményt tartogatnak a hallgatóság számára.

5. fejezet

UR

Ur eredete Urukhoz és Eriduhoz hasonlóan az Obeid-korban, Mezopotámia benépesülésének kezdeti stádiumában keresendő. A város jelentős szertartási és egyházi központként működött, a történelmileg dokumentált időszakban itt magaslott a holdisten, a sumer Nannar, más szóval az akkád Szín szentélye. Az istennel való megfelelő kommunikáció biztosította a város gazdasági jólétét; Ur főként a III. évezredben tekintélyes politikai hatalomnak számított, eleinte mint független település, majd mint egy centralizált állam fővárosa az uri III. dinasztia idején. A kormányzat székhelyeként a városban kiterjedt építkezések folytak: felépültek a városfalak és a hatalmas vallási szentélyek. A jól felszerelt uri templomok túléltek a város politikai befolyását, a későbbi korok uralkodói jobbnak látták, hogy adományokkal és építkezésekkel biztosítsák a szakrális helyek fennmaradását. A kereskedelmi kötelékek átalakulásával a város elvesztette ugyan gazdasági jelentőségét, ám Eriduval ellentétben sohasem néptelenedett el. Más déli városokhoz hasonlóan II. Nabukudurri-uszurnak (605–562) köszönheti bámulatos újjáépítését. A település csak akkor lett elhagyatott, amikor ceremoniális szerepe nem felelt meg a megváltozott politikai körülményeknek, miután Mezopotámia az Akhaimenida-birodalom (550–330) szerves részévé vált. Még ezt megelőzően a holdisten kultusza nyugatabbra, a szíriai Harran városában lett új otthonra.¹

Ebben a fejezetben a III. és kora II. évezredű régészeti és epigráfiai források felhasználásával a város vallási presztízse és az uralkodók politikai törekvése közti kapcsolatot igyekszem feltárni.

UR FELTÁRÁSA

Ur város romjai Naszirjától tizenöt mérföldre délnyugatra fekszenek, félúton Bagdad és az Arab-öböl között; a helyiek Tell al-Mukajjar (Üreg-halom) néven ismerik a város lelőhelyét. Mint annyi más hajdani települést, ezt is homoksivatag zárja körül; innen az Eufrátesz mintegy tíz mérföldre keletre folyik. A város valaha közel esett a folyam egyik ágához, amely mielőtt elérte volna az Arab-öbölt, egy lagúnába torkolt. Földrajzi adottságai folytán Ur tengeri és folyami elérhetőséggel is rendelkezett. A tengeri hajózás az áruforgalom szempontjából már a történelmi időkben is alapvető fontosságú volt.

A mintegy negyvenlábnyira a tengerszint fölé emelkedő halmot elsőként a bászrai angol konzul, J. H. Taylor kutatta át 1854-ben. A British Museum elrendelte a déli halmok vizsgálatát, Taylor a Tell al-Mukajjart jelölte ki főhadiszállásául. A város ősi mivoltára az óriási mennyiségű feliratozott tábla nyomán hamar fény derült, sikerült is azonosítani, mint Ábrahám bibliai lakhelyét, „a káldeus Ur”, ám lényeges kutatásokat akkoriban még nem végeztek. A régiségek iránti fokozódó érdeklődés arra készítette a helybelieket, hogy eladható tárgyak reményében átkutassák a felfedezett halmot. A dél-mezopotámiai lelőhelyek nem igazán bővelkedtek szoborleletekben, ám annál több ékírással íródott tábla került felszínre, amit aztán jó pénzért árultak a bagdadi piacon. Agyagtáblák ezrei kerültek – eredeti közegükből kiszakítva – magán- vagy köztulajdonba. Végül a piac telítődött a táblákkal, így azok értéke rohamosan zuhanni kezdett. A tudományos szempontból felbecsülhetetlen értékű leletanyag más sorsa juthatott volna, ha megfelelően szervezett ásatásokra kerül sor.

A British Museum különösen jól profitált a korabeli politikai szituációból, hiszen az angolok szabadon tevékenykedhettek Dél-Mezopotámiában. A tudományos igényű feltárás lehetősége az I. világháború idején adódott. Campbell Thompson, a British Museum korábbi tisztviselője, aki történetesen az angol hadsereg mezopotámiai hírszerző hadosztályában munkálkodott, végzett néhány ásatást Eridu és Ur területén. Ennek nyomán kerülhetett sor átfogóbb régészeti feltárásokra: a munkálatok a közeli Eriduban és el-Obeid területén is feltárásokat végző H. R. H. Hall irányítása mellett folytak (1918–19). Anyagi nehézségek miatt a British Museum az ásatások félbehagyására kényszerült, a probléma megoldását a Pennsylvanai Egyetemi Museum közbelépése oldotta meg. Az amerikaikkal közös feltárások folytak; a tengerentúli kutatókat a

hely bibliai vonatkozásai miatt különösen érdekelték a munkálatok. 1920 és 1934 között a tapasztalt angol régész, Leonard Wooley irányította a feltárásokat.² A leglátványosabb leletek, köztük a „Királyi Sírok” leletanyaga Londonban kötött ki, míg a kevésbé jelentős maradványokat szétszortották a pennsylvaniai és brit múzeumok között. Az 1970-es évek végén az iraki kormányzat Szaddam Husszein parancsára elrendelte a jelentős műemlékek részleges helyreállítását, többek között az ur-nammui zikkurat restaurálását, amely ezáltal a Bászra-övezet turisztikai látványossága lett. Az iráni–iraki háború idején állítólag légelhárító rakétákat tároltak a romok között. A zikkurat napjainkban is Dél-Irak egyik fő látnivalója.

Az, hogy a környéken régóta és hosszú időn át, kb. i. e. 5000-től i. e. 500-ig állandó lakosság élt, igen gazdag maradványrétegekben nyilvánult meg. A régészek egy nagyjából ovális kerületű területet tártak fel; az Eufrátesz régi medrétől északra és nyugatra elterülő település legnagyobb kiterjedése elérte a fél mérföldet. A szentély romjai a város északkeleti szegletében a felszínhez közel rejtőztek, fölötte húzódott a zikkurat halma, a romoknak formát adó legkésőbbi újbabiloni épület. A városnak mindössze egy kicsiny darabját tárták fel, a legkorábbi obeidi-rétegek kiásására egyáltalán nem került sor. A IV. évezred Urban feltehetőleg kerámiagyártás folyhatott, mivel az obeidi-rétegtől kezdve az uruki koron át a Dzsemdet Naszr korszakig (3000 körül) terjedő időszakból hatalmas mennyiségű csorba edénydarabkát tartalmazó réteget („a Nagy Cserépdarabhalom” néven vált ismertté) tártak fel a kutatók. Égetőke-mencék használatára utaló, rengeteg keményre égetett agyagtörmelékre, valamint egy fazekaskorong terrakottadarabjára bukkantak. A halom mélyéről egy hengerpecsétet, valamint egy medve zsírkő szobrát hozták napvilágra.

A III. évezred rétege jóval több információval szolgált. Leonard Wooley egy vastag, szintiszta agygréteget fedezett fel, ez választotta el az obeidi és a „sumer” szinteket. A feltárt szinteket „a sumer történelemben és legendákban szereplő, a Noé-történet alapjául szolgáló özönvíz” bizonyítékának tekintette. Hangsúlyozta ugyan, hogy helyi jelenségről van szó, mégis felvetette, talán a vízáradat üldözte el az ország első lakóit, „szegénységet és nyomorúságot” hagyva maga után. „...erre a kongó vidékre érkeztek meg egy új faj képviselői, s a természeti csapás életben maradt áldozatai mellé telepedtek a városokba és a falvakba... A két nemzetség asszimilációjával megszületett a sumer civilizáció.”³ A történelmi fejlődést a lerakódott rétegek által könnyedén vízözön

előtti őskultúrára és vízözön utáni sumer civilizációra osztotta fel, ugyanakkor bizonyos faji és kulturális hiányosságokat maga is elismert.⁴

Az uri temetkezési helyek és a „Királyi Sírok”

Wooley a városfalakon kívül eső temetkezési helyek körzetében tette a leglátványosabb felfedezést. Az első sírhelyek a Dzsemdet Naszr és a korai dinasztikus korból (a III. évezred első harmadából) maradtak fenn: a halottakat oldalra fektetve, erősen görbe testtartásban egy gödörbe helyezték. A sírmellékletek rendkívül fontos adatokkal szolgálnak a korszak kulturális összetételét illetően.⁵ Rengeteg színes cserépdarabkát őriztek a sírok, ugyanakkor szépen megmunkált fémek is előkerültek. A fémekből ezüst fülbevalókat, réz- és bronztükröket, kanalakat és tűket, valamint különféle edényeket, rézcsészéket, ólom ivópoharakat, csuprokat készítettek. Később, talán a megélénkült tengeri forgalomnak köszönhetően, a fém sírtárgyakat az Arab-öböl térségéből származó zsírkőből és kloritból faragott tárgyakkal helyettesítették. A távkapcsolatok ékes bizonyítékai a gyöngyök, valamint a karneolból és lazúrkőből készült ornamentumok. Építészeti maradványokat ugyan nem tártak fel, a fellelt sírtárgyakból azonban arra következtethetünk, hogy az uri lakosság bizonyos rétegei távoli vidékekről származó luxuscikkéhez is hozzájuthattak; a fémmegmunkálás és a kőfaragás példái az anyag megfelelő ismeretéről és magasan fejlett esztétikai érzékről tanúskodnak.

Wooley mélységmérési vizsgálatai nyolc egymásra épülő, szerves hulladékot tartalmazó réteget tártak fel. A rétegekből nagyszámú, a korai dinasztikus I korra datálható pecsétnyomó került felszínre. Szokatlanul nagy mennyiségben tártak fel mindeddig ismeretlen ajtópecséteteket. A következő szint az akkád korszak utáni időszakig használatban lévő temető maradványait rejtette. Több mint 2500 sírt sikerült azonosítani, melyek egyidősnek bizonyultak a pecséteteket tartalmazó réteggel.⁶ A gyékényfonatba csavart, a Dzsemdet Naszri temetőkhöz hasonlóan gödrökbe fektetett tetemek legtöbbször mellé sírtárgyakat helyeztek. Itt bukkant Wooley a legjelentősebb felfedezésére, a „Királyi Síroknak” nevezett tizenhat előkelő sírhelyre. A sírok vályogból és kőből emelt, boltíves, félkör alakzatban végződő, mély üregben elhelyezkedő, rámpán megközelíthető építmények voltak. Miután sor került a fő temetkezésre, az üreget ajándékokkal, majd földdel töltötték meg.

A sírok rendkívülisége abban áll, hogy tartalmazta az előkelőség temetén kívül a Wooley által „alattvalókként” vagy szertartási áldozatokként értelmezett férfiak és nők maradványait. A halottal eltemetett tár-

gyak szépsége és értéke napjainkban is felbecsülhetetlen. A leletanyag párját ríktja Mezopotámiában. Az ókorban beszerezhető arany és drágakövek minden mennyiségben előfordultak a sírban: elefántcsont, fél-drágakövek, bronz, valamint nagyon kemény vulkanikus kőzetből faragott edények. A férfiak mellé baltákat, töröket, késeket, fenőköveket helyeztek, fejükre kövekkel berakott arany fejdíszet raktak. Az asszonyok hajába aranyozott szalagokat fontak, fejükre levélt formázó hajdíszeket helyeztek, melljük fésűket, fülbevalókat és gallérszerű nyakláncokat fektettek. Egyes holtesteken férfi és női ékszereket (egy férfit és egy nőt) is találtak.⁷

A legjobb állapotban fennmaradt sír a lazúrkő pecsét szerint Pu-abí⁸ asszonyhoz tartozott; a sírba belépve az előkamrában öt, az oldalán réztört viselő férfi maradványait fedezték fel. Két sorba elhelyezve tíz gyékénytekercsbe font női csontvázat találtak, fejükön csodálatos arany fejdíszekkel, nyakukon gyönyörű nyakláncokkal. Mellettük egy finom díszítésű hárfá feküdt, a hangszertest lapjára lapis lazulli berakású, szakállas bikát faragtak. Továbbhaladva, Wooley egy fényűzően feldíszített sekeket, két szarvas összezúzott csontvázat, valamint mesébe illő sírkellékek egész rakását találta: lazúrkő berakású, elefántcsontból faragott játéktábla, arany szerszámok és fegyverek, zsírkő edények, réztálak, kancsók, ezüst- és aranykupák feküdtek egy halomban.

A padlóba sülyesztett berakásos díszítésű, feltehetőleg ruha tárolására használt láda alól egy másik, előkamrás sírűreg nyílt. A sírban hat férfi és tizenkilenc női tetemre, igavonó állatok maradványaira, az előző sírhoz hasonló luxusajándékokra, egy lírara és egy ezüst hajómodellre akadtak a feltárók. A sírt korábban azonban részlegesen kifosztották; a férficsontvázat pecsétje alapján A-kalam-dug uri királyként sikerült azonosítani. Pu-abí sírja a király sírja mögött húzódott; a boltíves téglamennyezet beomlott ugyan, ám a sír érintetlen maradt. A királynő teteme egy faravatalon feküdt: keze ügyében egy kupa hevert, mellkasát ezüst- és aranygyöngyök, drágakövek, valamint ékszerekkel teleaggatott köpenyek borították. Összeesett koponyáját takaró hatalmas, kitömött parókáján arany fejdíszet hordott: szalagok, karikák, levélmintázatú függődíszek alkották a fésűszerű, ötágú csillagban végződő diadém motívumait. Wooley rengeteg időt töltött a jó állapotban konzerválódott fej modellezésével; a rekonstruált fej – mely a múzeumi kiállítás egyik kiindulópontja lett – egy ékszereivel együtt eltemetett ókori királynő képését jelenítette meg⁹. Egy másik fejdísz is hevert a királynő mellett: a bőr fejpántot több ezer lazúrkő gyöngy és miniatűr aranyálatmintá-

berakások, rozetták ékítették. Két másik női tetem a királynő koporsója mellett, hajlott testtartásban feküdt; a helyiség zsúfolásig tömve volt a drága adományokkal, melyek között kagylóhéjba zárt kozmetikai készítmények is megtalálhatók voltak. Wooley megállapította, hogy a férfi korábban létesített sírhelye fölött jelölték ki Pu-abi nyughelyét.

Egy másik sírhely egy Meskalamdug nevű uralkodóhoz (lugal) tartozott. A király parókára emlékeztető aransisakot viselt, amit napjainkban az Iraki Múzeumban tekinthet meg a látogató. Egy hetvennégy tetemet, köztük hatvannyolc, finom szövésű ruhát viselő, lírával együtt eltemetett nő maradványait tartalmazó sírhely „tulajdonosát” nem sikerült azonosítani. Wooley ekként emlékezik a sír feltárására:

A tetemek szabályos sorokban heverték a padlón, lábuk kissé behajlítva, kezük az arcuk mellé emelve. Annyira közel feküdtek egymáshoz, hogy az alsó sorban fekvők feje összeért a fenti sorban fekvők lábával. Itt jól megfigyelhettük... milyen nagy gonddal helyezték egymás mellé a holtakat, semmi sem utalt erőszakra vagy durva bánásmódra.¹⁰

Itt találták meg Ur híres lobogóját, melynek mindkét oldalát a háború és béke jelenetei díszítették; az ábrák között kivehető két hím kecskét Wooley úgy kommentálta, mint „a bozótosban rekedt ivarérett kost”. Hogy az előkamrában fekvő tetemek miféle halált haltak, nem tudjuk. Wooley szerint „nagyon valószínű, hogy az áldozatok a helyükre sétáltak, valamilyen kábítószer szedtek be – az ópium vagy a hasis tökéletesen megfelelt erre a célra –, s szép sorban egymás mellé feküdtek. Miután a szer hatni kezdett, elrendezték az alvó vagy halott testeket, és kívülről lezárták az üreget.”¹¹ A ruhafoszlányok arra utalnak, hogy a nők hosszú ujjú, élénkvrös gyapjúruhát viseltek. Wooley szerint

bizonyára egy vidáman öltözött társaság gyűlt össze a királyi gyászszertartásra, karmazsinvrös, ezüst- és aranszínekben pompázva. Ezek az emberek nem szarvas módjára legyilkolt meggyötört rabszolgák voltak, sokkal inkább köztisztületben álló személyek, akik hivatali ruhájukat magukra öltve önként érkeztek a szertartásra abban a reményben, hogy egyik világból egy másikba, a földi isten uralma alól egyazon istenség másik szférájába lépjenek át.¹²

Mindez kitűnő példája a régészetben fellelhető elbeszélő jellegű értékelésnek. Wooley a látottakra alapozta teóriáját. Állítása szerint a finom ék-

szerek sérülése nélkül nem tudták volna mozgatni a holttesteket, ugyanakkor egy jókora rézüstöt helyeztek a tetemek mellé, ami minden bizonnyal valamiféle összefüggésben állhatott a halottak keze ügyében lévő talpas poharakkal – a pohárba öntött méreg kikortyolása elősegítette a mielőbbi halált. Ha jobban megvizsgáljuk a látottakat, rájövünk, hogy Wooley állításai egyáltalán nem helytállóak: a testek halál utáni elrendezése sok más kultúrában is jól ismert jelenség, főként a földközi-tengeri régióban. Hogy Wooley nem vette figyelembe ezeket a tradíciókat, java részben a viktoriánus kornak a halál fogalmát érintő romantikus szellemiségével és a kutató etnográfiai ismereteinek hiányosságával magyarázható. Egy másik fantáziadús elmélet atyja Cyril Gadd, aki szerint a maradványok papok és papnők tetemei lehettek, akik az istenek szerepét magukra öltve egy szakrális házassági rítus résztvevői voltak.

Sajnos fogalmunk sincs, mi is történhetett valójában a „halál-üregben”¹³. A csontvázak korszerű vizsgálata, az eredeti feltárási jegyzőkönyv és antropológiai adatok figyelembevételével további alternatív magyarázatok láttak napvilágot. Először is tudnunk kell, hogy az üstök és a talpas poharak gyakran előfordultak a korai dinasztikus korból származó sírhelyeken. Használatuk elsősorban ivási rituálékkal, s nem méregivással hozható összefüggésbe. A csontvázak szétmállása miatt a halál okával kapcsolatban csak találgatni lehetett. Nyilvánvaló, hogy a férfi- és női nyughelyek nem egy időből származnak, noha „keletkezésük” ideje meglehetősen közel esik egymáshoz. Petr Charvát kutatásai (1993) szerint a szociológiai kontextus számít igazán mérvadónak: az értékes sírtárgyak, illetve a nagyobb sírok építészeti kidolgozottsága egyértelművé teszi, hogy a halottak a közösségekben magas státust betöltő személyek lehettek. Petr szerint „semmi sem szól az ellen, hogy a fő sírhegyet olyan emberek »erre az alkalomra félretett« holttesteivel vették körül, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy a közösség karizmatikus egyéniségeinek közelében aludják örök álmukat”.¹⁴ Woolley önkéntes emberi áldozatainak tézisért ezért elveti, helyette utólagos temetésről beszél, a halott „hívek” jelenlétét a halálon túli lojalitás jeleként értékeli. A maradványok közelebbi vizsgálata arra utal, hogy a második temetést megelőzően a holttesteket valamilyen módon kezelték, a belső szerveket pedig valószínűleg eltávolították.

Napjainkban az előtérbe került egy másik érdekes probléma is, ami a nők helyzetére kérdez rá az uri sírok alapján.¹⁵ Noha a Wolley által kihantolt csontvázak nem kerültek szakértői vizsgálatra, s a nem meghatározás helyessége is kétségsbevonható, egyértelmű, hogy a korai dinaszti-

kus IIIa temetőben lényegesen több női tetemet hantoltak el, mint férfit. A sírkellékek és személyes tárgyak elemzése nembeli differenciákat mutat. Kétségtelen, hogy a női nem képviselői a közösségen belül nem szorultak háttérbe, sőt a közéletben is fontos funkciókat töltöttek be. A **nin** titulus, ezt a címet viselte Pu-abi is, a vallási szférával azonosítható igen jelentős női tisztségnek számított.¹⁶ A női öltözet bizonyos tartozékait a „hivatal jelvényeinek” tekintették. Ne feledjük, hogy a férfiaknak és nőknek egyaránt joguk volt a másodszori temetésre („követők”). A ceremóniális összefüggésekből kiderül, hogy egyes asszonyok a közösség különösen jelentős tagjai voltak, rangjukat elsősorban tisztviselői rangjuknak, s nem családi kötelékeiknek – gyermeki vagy hitvesi státusuknak – köszönhatték. Mindez vitathatatlan jelentőségű; úgy tűnik, Ur városában a nők számára is termett babér: politikai és vallási befolyást egyaránt szerezhettek.

UR KORAI DINASZTIKUS KIRÁLYSÁGA

A korai dinasztikus kor vége (XXIV. század) hierarchiára épülő társadalmi berendezkedés jeleit mutatja. A pecsétek és „Ur lobogójának” ikonográfiája is alátámasztja a hierarchikus rendet, akárcsak a különböző intézményeken belüli – a közigazgatástól a katonasáig – hivatali tagozódás. A tizenhat „Királyi Sír” a „társadalmi struktúra látható jeleké törtenő kódolása”¹⁷, ám a szociális közegre vonatkozó minden feltevésünk ingtag alapokon nyugszik. Annyit mindenesetre bizton állíthatunk, hogy az uri elit jelentős források birtokában nagy gonddal igyekezett státusát a nyilvános rituálékon való részvételével megerősíteni. A pecsétnyomók ikonográfiája, főként az összejöveteleket megjelenítő, elsősorban nők által használt bélyegzők arra utalnak, hogy a rituális ünneplés fontos kulturális esemény lehetett.

A fontos személyiségek körültekintően lefolytatott temetkezési szertartása a halott közösségen belüli jelentőségét hangsúlyozta. Ezen ősi tradíciók a későbbi mezopotámiai korszakokban is jól dokumentálhatók; a közhiedelem szerint a halott uralkodók és magas rangú személyek lelke addig jótékonykodott a közösség érdekében, amíg a temetési rituálé és halotti adományok véget nem értek.¹⁸ Érdekes, hogy a magas beosztású emberek szorosabb kapcsolatban álltak a holdisten, Ur védőistene, Nannar kultuszával, mint bármely más világi hatalommal.¹⁹ A sírok ugyanakkor a III. évezred középidőszakának uri anyagi kultúrájáról fes-

tenek hű képet. A művészi tudás a fémek és drágakövek megmunkálásában is megnyilvánult, és magas szintű technikai képzettségről árulkodik. A távoli vidékekről származó anyagok a bizonyítékai, hogy Ur távolsági cserekereskedelmet bonyolított le.

Láthattuk, hogy a korai dinasztikus Ur építészeti maradványait szét-hordták vagy az ötszáz évvel később, a III. dinasztia idején föléjük emelt építmények miatt eltűntek a föld színéről. Csupán néhány városfalmaradvány származik ebből az időszakból. A városokat akkoriban már masszív falakkal vették körül. A falépítés egy új típusú, másfajta téglafelhasználásával viszonylag gyors ütemben folyt. Az újszerű, lapos aljú síkdomború téglák felső része kontyszerűen kiszögellt. A téglákat standard méretre formázták (általában 21×16 cm méretűre), noha a „méret-többséggel” látszólag nem sokat törődtek. A lefektetett téglák közti réseket habarccsal töltötték ki, illetve a habarcs nélküli építésekhez hasonlóan a hosszú oldaluk élére állítva rakták a téglákat. Miután a téglasor dőlése soronként változott, heringszálla mintázat született. A falak szerkezeti sérülékeny pontjainál, például a bejáratoknál vízszintes sorba helyezték a téglákat, hogy a sarkos kősnál ellensúlyt képezzenek. A módszer előnye volt, hogy a téglák sarkos elhelyezése igen egyszerű volt, nem igényelt szaktudást. A technika a korai dinasztikus korra jellemző íves falak és köríves sarkok kialakítását tette lehetővé. E munkatakarékos megoldással kiválthatták a derékszögű sarkok különös szerkezetszilárdságot igénylő építését.²⁰

A kazamata típusú, kőtömbökből kirakott falrendszerek kevésbé szakképzett munkásokkal, időtakarékos építési módszerekkel is kivitelezhetőek voltak.²¹ A technikai innovációk általában a szükséglet születe újítások; nagy a valószínűsége, hogy a városok közti fokozódó rivalizálás a védelem kiépítését sietette. Az építkezéseken dolgozó brigádok²² és csapatok a közmunkák kivitelezésére toborzott munkaerő bizonyítékai. A kiterjedt építkezések hátterében talán a munkaalkalom megeremetésének, a szakemberek és a képzetlen munkaerő folyamatos munkában tartásának, valamint a városi munkarend megeremtésének szándéka állhatott.²³ A kollektív nyereség, a felépített templomok és erődítmények igazolták a befektetett energia és nyersanyag megtérülését. Hogy a befejezett épületek valóban hozzájárultak-e a társadalmi elkülönülés mélyüléséhez²⁴, kevésbé egyértelmű, mivel a korabeli lakóövezetek romjaiból alig maradt fenn néhány lelet.²⁵

A város legjelentősebb szentélye a holdisten, Nannar temploma volt. A zikkuratot 3000 körül építették. A hatalmas, síkdomború téglákból

emelt, kilenc méter széles templom-védőfal helyenként fennmaradt. A szertartási épületet raktárként használt mellékhelyiségek szegélyezték. A feltárt korai dinasztikus kori táblák feliratai szerint sertéseket áldoztak az istenek tiszteletére, amiket aztán a palotában jóízűen elfogyasztottak.²⁶

Ur korabeli történelméről alig maradt fenn némi dokumentum. Lagas királyai ugyan Ur meghódításáról szólnak, ám a leigázott uralkodók nevét elfelejtették lejegyezni. A sumer királylisták ugyanakkor meg sem említik a Lagas nevet. A dokumentum szerint a „királyság” Urukra szállt, az első, mindössze öt királyt adó, uri dinasztia fejeként Meszanepadát nevezték meg. A „Királyi Sírok” újbóli vizsgálata arra enged következtetni, hogy a későbbi sírhelyek egynémelyike a Meszanepada-dinasztiával egykorú lehet, s hogy a halottak feltehetőleg a királyi család tagjai lehettek.²⁷ Woolley a közeli el-Obeidnél egy alapítási táblát fedezett fel a korai dinasztikus templom romjai között, mely a magát „az uri Meszanepada király fiának” nevező A-anepada „tollából” született. Meszanepada saját, az uri temetőben fellelt pecsétje a „Kis királya” feliratot viseli.

Egyes kutatók párhuzamot vélnek felfedezni a kisi palota lerombolása, a Suruppak sorsát megpecsételő tűzvész és a déli uralkodó által viselt cím között. A-anepada Meszkiaga-nuna nevű fiúgyermeké nagypját követette a trónon. Hitvese kalcitedénykét áldozott – a felirat tanúsága szerint – „férje életéért”. (Éppen ez a felirat a legrégebbi akkád nyelvű szöveg.)²⁸ Az első uri dinasztia két utolsó királya akkád nevet viselt, mely tény a sumer-sémi nyelvi és etnikai kontaktust bizonyítja a déli régióban. A korai dinasztikus kor utolsó szakaszát az ország feletti hegemonia megszerzéséért folyó versengés jellemezte, a királylista lineáris listaformátumban egymást követő dinasztiákat vesz lajstromba. A valóságban azonban az egymást követő dinasztiák gyakorlatilag kortárs uralkodóházak lehettek.

Az uri II. dinasztiáról lényegében semmit sem tudunk, a királylista ezen időszakra vonatkozó nevei a tábla sérülése miatt olvashatatlanok. Mindenesetre bizonyos, hogy a hatalom központja délről északra települt át, ahol a kisi Lugalzagiszi, majd az akkád uralkodók tartották uralmuk alatt „Sumer és Akkád földjét”. Sarrukín leigázta Ur városát, lerombolta a városfalakat, s a várost az akkád állam uralma alá vonta. Ur akkori helyzetéről egy költemény beszél: az irodalmi alkotás történelmi jelentőségét az utóbbi időben ismerték fel a kutatók.²⁹

EGY ASSZONY TÖRTÉNELMI NÉZETEI: ENHEDUANNA TÖRTÉNETE

A történet a történelem első női szerzőjének, Enheduannának az alkotása. Enheduanna neve már az eridui Enki-templom sumer himnuszai kapcsán is felmerült.³⁰ Munkásságával írno generációknak adott feladatot: írásait sok-sok évvel halála után is másolták, olvasták az írnoktanulók. Az utóbbi idők kutatásai kételyeket ébresztenek a szerzőség kapcsán; az írások keletkezését Sarrukín unokája, Narám-Szín uralkodására datálják. Enheduanna nevével az „en-papnő, Nannar isten hitvese” feliratú kalcitkorongon is találkozhatunk. A korong jelenetén az ülő istenség előtt álló turbánszerű fejdísz viselő asszony képét láthatjuk.³¹ Enheduanna nem csupán templomhimenuszoikat szerkesztett, hanem ő volt egy igen hosszú és bonyolult sumer szöveg, a *Nin-me-sara* szerzője is.³² A szöveg vizsgálatát Annette Zgoll német asszirológus nemrégiben megjelent elemzése és fordítása tette lehetővé.³³

A mintegy kilencven, Nippurból, Urukából, Urból és más városokból származó táblán fennmaradt vers Inanna istennőhöz való fohászkodással kezdődik: az istenség békés természetét, ugyanakkor pusztító hatalmát énekli meg. A szerző azután egyes szám első személyben ecseteli szomorúságát: egy Lugal-ane nevű személy miatt el kellett hagynia szentélyét, s nem végezhetette többé szakrális feladatait. A holdistennel való kapcsolat megszakadása után Innanához fordul, hogy Lugal-ane döntését kifogásolja. A probléma megoldásaként felkeresi a nagy istent, Ant, aki meghallgatván az asszony siralmait, visszahelyezi őt az uri holdisten-templom papnői tisztségébe.

A *Nin-me-sara*-történet az Enheduanna-szituáció politikai vonatkozásait hangsúlyozza. Az asszony pecsétje szerint őt Sarrukín nevezte ki az en-papnő posztjára. Ez az uri vallási ügyekbe való beleszólás jogával járt együtt; a „Sarrukín lánya” kifejezés sokkal inkább metaforikus volt, mint valós vérségi viszonyokra utalt volna.³⁴ Az Ur védőistene, Nannar holdisten „hitvesévé” történő kinevezésével ugyanakkor az istennel és a várossal való közeli viszonyát kellett megmutatnia. Naram-Szín uralma idején azonban a déli városok, köztük Ur is, fellázadt az akkád kormányzat ellen.³⁵ Azt is tudjuk, hogy a felkelés vezetője bizonyos Lugal-ane volt, akit Naram-Szín az uri rebellesek vezetőjeként említett. A költemény szerint Lugal-ane kétségbevonta Enheduanna enségének jogosságát, ezért kiutasította az asszonyt Ur városából. A szerző a nagyon is valószínű és rémisztő situációt nem emberek közti csatározásnak, hanem

egy magasabb szinten folyó küzdelemnek, az istenek közti viaskodásnak tekinti. Inanna Akkádót, Nannar Urt képviseli, a mindenható döntőbíró azonban az uruki égisten, An. Annette Zgoll kitűnően szemlélteti, hogy a szöveg felépítése kifejezetten hasonlít a bírósági tárgyalásra, ahol a végső ítéletet An hozza meg. A katartikus pont az akkád dinasztikus istennő, Istár és az uruki Inanna azonosítása, s a mezopotámiai panteonba foglalása.

Elképzelhető, hogy az Enheduanna által kínált megoldás szerint is Innanát Nannar lányává kellett nyilvánítani; ezzel igazolni véli az istennő Ur és Dél-Sumer fölötti befolyását. Nem meglepő, hogy Lugal-ane visszautasított minden, Nannar egyeduralmát veszélyeztető befolyást. A feszültség akkor billent ki a holtpontról, amikor a száműzetésből visszatérő Enheduanna Antól származó isteni óment kapott, amely arra utasította az asszonyt, hogy térjen vissza az **en** tradicionális uri rezidenciájába és kultuszhelyére. A döntés kétségtelenül merész, meggondolatlan megoldásnak tűnhetett. Lugal-ane szörnyű fenyegetéseket helyezett kilátásba, s látszólag erőszakkal tartotta távol az asszonyt. Enheduanna még egyszer távozásra kényszerült, ám ez sem gátolta meg a rettenthetetlen asszonyt abban, hogy célját elérje. Nem tisztázott, hogy Uruk papsága és vezetősége milyen szerepet játszott az ügyben, ám az asszonymnak sikerült An ítéletét megszerezni, aki teljes szívvel fogadta Inanna uralmát.

A Nin-me-sara bővelkedik szóképekben, melyek az istennő hősiességét és rettenthetetlen energiáját dicsőítik. Ez a dicsőítés ugyanakkor Nannar fölé emeli az istennőt. Inanna győzelme egyben Enheduanna diadalát is jelenti, akinek az ideológiai rendszer ügyes manipulációjával sikerült megalapozni az akkád dinasztia hatalmi követeléseit, valamint biztosítani saját pozícióját. Enheduanna különleges asszony volt: bátor, aki bármikor kész megvédeni magát, ügyes stratégia, tudós és költő egy személyben.

Enheduanna uri győzelme messzemenő kihatással volt a város jövőjére is. A város az akkád uralom idején elvesztette ugyan politikai függetlenségét, ám még akkor is virágzott, amikor Sarrukín saját fővárosa, Akkád vette át a tengeri szerepét. A „királyi temetőt” továbbra is használták, igaz, nem helyeztek olyan feltűnően értékes sírtárgyakat a sírhelyekbe, mint amiket a korai dinasztikus III kori sírjaiban találtak a kutatók. A temetkezési tradícióknak nem szakadt vége, előkelő tárgyak ekkor is kerültek a sírokba. A másodszori temetés lehetősége bizonyos személyek esetében továbbra is fennállt.³⁶

A régészeti feltárások során alig akadtak az akkád periódusból vagy az azt követő guteus hegemonia idejéből származó leletekre, valószínűleg azért, mert a III. dinasztia uralkodói monumentális építkezéseik alkalmával szinte teljesen letakarították a felső rétegeket. A déli városok valószínűleg kimaradtak a guteus uralom hatóköréből, miként azt Lagas Gudea uralma alatti felemelkedése igazolja. Ur városát abban az időben – ideiglenesen – feltehetően Lagasból irányították. A sokat becsmért guteusok utolsó királyát, Tirigant – „a hegyi kígyót, a skorpiót, aki megremisztette az isteneket, és megszerezte a sumer királyságot”³⁷ – végül az uruki Utu-hegal legyőzte, s kiűzte az országból; a gutik seregét és a király családját pedig saját igája alá hajtotta. A diadalt követő hét év elteltével Utu-hegal elhunyt, helyét Ur kormányzója, Ur-Nammu (kb. 2113–2096) Utu-hegal fivére³⁸ foglalta el. Ur-Nammu az új állam fővárosának Urt választotta; hatalomra kerülésével megszületett a város legsikeresebb dinasztiája, Ur III. dinasztiája.

UR AZ UR III KORSZAKBAN (KB. 2113–2029)

Ur első két dinasztiájával ellentétben a harmadik dinasztia nem pusztán egy volt a mezopotámiai uralkodóházak közül, melynek befolyása csak a várost övező térségre terjedt ki.³⁹ Az Ur III királyok egy centralizált államot hoztak létre, mely a sumer földet és Akkádot magába foglalva az Arab-öböltől a déli Dzszejráig terjedt, uralma alatt tartotta a nyugat-iráni dombvidéket és síkságot, Szuzianát, a Tigris-völgyet mellékfolyóival együtt egészen Ninivéig. E heterogén államot közhivatalnokok hada tartotta össze: a megszerzett befolyási övezet ellenőrzésére sokkal előnyösebbnek tartották a közigazgatási kontrollt, mint a katonai rendfenntartást. Ezen tendencia feltehetőleg a korábbi centralizált birodalom, az akkád királyság öröksége lehetett, melynek uralkodói szintén megkísérelték birodalmukban a hivatalnokrendszer bevezetését. Akkád bukását követően az írnokeképítés és alkalmazás más mezopotámiai városokban zajlott, a periferiális területeken minimális intenzitással.

Az Ur III kor táblái

Az Ur III korban hatalmas mennyiségű írásos anyag keletkezett; dokumentumok rögzítették a leghétköznapiabb tranzakciókat is, mint például egy juh vásárlását. Ennyi írásos leletanyag egyetlen más korból sem maradt az utókorra. Agyagtáblák százazrei kerültek napvilágra, jó részü-

ket nem ásatások során hozták felszínre: a XIX. században, az asszír műkincsek fénykorában óriási mennyiség jutott régiségkereskedők kezére. Az eredetileg egységes archívumok így szóródtak szét a világban, jelentős részüket sosem látta szakértő szem.

A táblák legnagyobb része kisebb halmok mélyéről került napvilágra. A kisebb felfedezések inspirálták a jelentős régészeti feltárásokat. 1984-ben Tellohnál de Sarzec mintegy 3000 táblát ásott ki, a már korábban megdézsmált archívum valaha 35 000 táblát tartalmazhatott.⁴⁰ A kezdetben pusztá „háztartási listáknak” titulált közigazgatási dokumentumok kínálták a legtöbb információt a mezopotámiai civilizációról. Mindaddig mindössze 25 000 tábla felirata került nyomtatásra, az agyagtáblák elemzése még korántsem mondható befejezettnek, sőt az ékírászakértők eljövendő generációi számára az uri táblák szakmai analízise még jó ideig tartogat feladatokat. A legnagyobb dokumentumgyűjtemények Ur városából, valamint kisebb urbánus központokból – Telloh, Drehem (az ókori Puzris Dagan, az egykori állattartó központ), Jokha (az ókori Umma) – származnak.

Az Ur III korszak hivatalnokai hierarchikusan strukturált rendszerben működtek, lehetőségük volt a szakmai előlépésre. A hivatalban lévő írnokok neve korabeli lejegyzésének köszönhetően jó néhány ember karrierjét megismerhetjük. A táblákat ráadásul az évnevek rendszere szerint datálták. A dokumentumok rögzítették a bevételeket, a kiadásokat, az állatállományt, a szerződéses munkaerőt, az elvégzett munkát és a fizetségeket, a majdani mezőgazdasági programot, az aktuális aratási nyereségeket, a magvak kiosztását, és persze az adókalkulációkat, valamint a nyugtákat. A jelentős intézmények által foglalkoztatott, vagy ellenőrzése alá tartozó alkalmazottak személynevei is fennmaradtak; előfordult, hogy a táblák a dolgozó családjáról és otthoni szokásairól is beszámoltak.

Centralizált gazdaság és hivatalnokrendszer

Egyértelmű, hogy az állam bizonyos termékek, különösen a textíliák előállításában monopóliummal rendelkezett. A vászonból és a gyapjúból ruhákat készítettek, a minőséget szigorúan ellenőrizték. Az öltözet a státus kifejezésének egyik kézenfekvő megnyilvánulása volt, bizonyos ruhákat kizárólag némely szakmák képviselői viselhettek. Az európai ipari forradalom korai korszakához hasonlóan az ókori Mezopotámiában szintén nők és gyermekek szőtték a textíliákat; státusuk és munkafeltételeik a többi elfoglaltsághoz képest minimálisak voltak.⁴¹

A termelékenység maximalizálása érdekében az államigazgatás különböző standard követelményeket állított fel.⁴² Az új szisztémával pótolták a korábban független városállamok ellenőrzési rendszerét. Az ezüst lett a számolás fő egysége, rúd alakban került forgalomba: a rúdból mindig a szükséges mennyiséget csípték le. A mezőgazdasági irányítás szintén javult, a jobb öntözési módszerek kialakítása érdekében a vezetőség további „befektetéseket” eszközölt. Az állattartás – főként a szarvasmarha-tenyésztés – elsősorban az északi völgyekre koncentrálódott, ahol a klimatikus adottságok az állattenyésztés a szempontjából kedvezőbbek voltak. A halászat, a madarászás, a kertművelés, valamint a datolyapálma-ültetvények a dokumentumok szerint a gazdaság szerves részét képezték. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden gazdasági tevékenységet szigorúan ellenőriztek volna. Rendelkezésünkre csak a templomok és a koronabirtokok dokumentációi állnak. A kisebb, magánbirtokokról nyilvánvalóan nem készültek feljegyzések.

Új, az egész országban használatos kalendáriumot vezettek be; az évek mindig egy jeles esemény után kapták a nevüket: „az év, amikor a király leánya Ansan **ensz**ijének hitvese lett”, „az év, amikor X. Y.-t hivatalába beiktatták”. Az évjelölés ezen tradíciója egészen az akkád uralomig használatban maradt.

Politikailag az ország provinciákra oszlott; minden tartomány önálló fővárossal rendelkezett, amely a király által kijelölt **enszi** irányítása alá tartozott. Az uralkodónak felelős **enszi** feladata a stabilitás fenntartása, valamint az adószedés volt. A független városok így egy centralizált hatalom irányítása mellett működtek, még a templomi ingatlanok is a kormányzat hatáskörébe estek.

Ur, a főváros

A tény, hogy az uri III. dinasztia első két uralkodója hosszú ideig állt az ország élén – Ur-Nammu tizennyolc esztendeig, fia, Sulgi negyvenhét évig uralkodott – hozzájárult a reformok sikeres kivitelezéséhez, illetve a közigazgatási változtatások végrehajtásához. Ur lett a gazdag birodalom fővárosa, az uralkodó dinasztia székhelye, az építési projektek fókuszpontja. A romok mai állapotukban – Wolley által megtisztítva, valamint az Iraki Régiség Hivatal által helyreállítva – a III. dinasztia fénykorát hirdetik.

A hatalmas zikkuratot, a jellegzetes mezopotámiai építmény legépebben megmaradt példáját Ur-Nammu kezdte építeni, az építkezés utolsó fázisát fia, s egyben utódja, Sulgi (2094–2047) fejezte be. A kör-

bekerített építményt a négy égtáj felé tájolták. Az építkezés három fázisban folyt, az egyre zsugorodó szinteket egymás fölé emelték. A feltehetően korábbi építmény fölött kialakított alapot vályogtégglából építették, az épületet az eróziótól megvédendő a 2,4 méter vastag égetett téglaborítást bitumennel „tartósították”. A legalsó szint $61 \times 45,7$ méter területű, a legfelső szint kertülete valamivel kevesebb volt, mivel a falakat a stabilitás érdekében kissé ferdén építették. Az épület magassága eléri a 15 métert.

A második szintből mindössze néhány méter maradt épségben, ide három rámpán lehetett feljutni. A középső rámpa a földdel derékszöget zárva emelkedett a zikkurat falához, két oldalán a zikkurat tömbjével párhuzamos rámpák vezettek az épülethez. Nem tisztázott, hogy a lépcsők hogyan csatlakoztak az építményhez, s az sem, hogy hány lépcsőfokot alakítottak ki. Nem tudjuk, hogy a legfelső emeleten állt-e templom. A masszív építményt gondosan kialakított csatornahálózattal látták el. Woolley felfedezte, hogy a téglaeépítményt vastag gyékényháló réteggel rögzítették, amely által a téгла súlya valószínűleg egyenletesebben oszlott el.

A kettős fallal övezett, a városfal fölé tornyosuló zikkurat minden bizonnyal impozáns látvány lehetett. Az építménynek a sumerok ezt a nevet adták: **é-temen-ní-gur-ru**, azaz „a Ház, amelynek alapja rettegésbe öltözött”. Woolley úgy hitte, hogy a teraszokat nem kövezték ki, hanem „függőkertek” mintájára növényekkel telepítették be; az égetett téglaburkolat mélyedéseit vízelvezetésre használták. E „fenyőfa tetejű, kőszirtszerű” építmény Woolley szerint az Isten hegye lehetett – tézise alátámasztotta azt az elgondolást, hogy a „sumer őshaza” egy „fás, magasan fekvő területen feküdt”.⁴³ A sumer eredet e szemlélete szerint a sík Dél-Mezopotámiába érkező törzs „egy magasan fekvő pontot alakított ki, amit a természet nem volt képes ezen a vidéken létrehozni – s kő helyett téglát, habarcs helyett bitument használtak”.⁴⁴ Régészetileg nem támasztható alá azon állítás, miszerint a zikkuratra növényeket telepítettek volna. A természet erőinek kitett növények gondozása rendkívüli találékonyságot és emberfeletti munkát igényelt volna. A mezopotámiai dokumentumok sem említenek hasonló tevékenységet. Az sem valószínű, hogy a zikkurat egy természeti képződményt, egy hegyet imitált volna. Éppen ellenkezőleg, az épület pontos tájolása, az építészeti jellemzők, a homlokzaton ritmikusan ismétlődő tárnívek és bemélyedések, a megmunkált lépcsőfokok mind az építmény „építészeti mű” mivoltát hangsúlyozták. A zikkurat az egymás fölé emelt építmények tradíciójának to-

vábbfejlesztett változata. Az áradásoktól fenyegetett vidéken épített zikkurat gyakorlati szempontból is igen hasznos épület volt: a toronytemplom nem csak jó körültekinthetőséget biztosított, hanem biztonságot is jelentett az emberek és életet adó isteneik számára. A kiválasztottak pedig megközelíthették a mennyország szféráját.

Hogy valóban csillagászati megfigyelőhelyek lettek volna, nem tisztázott. Az ókori toronytemplomok napjaink felhőkarcolóinak feleltethetők meg. Kapitalista világunkban a felhőkarcolók adnak otthont különböző cégeknek, a dinamikus vállalkozások szimbólumai, egyenes oldalakkal, elvékonyodó csúcsukkal a demokratikus értékrend testet öltött formái. Mezopotámiában a zikkuratok az örök értékek és a hierarchikus társadalmi rend allegóriái voltak. Széles alapjuk szilárdan nyugszik a földön, az oldalak dőlése egyenletes és szakszerűen kiképzett, lépcsők száza vizsik a halandót a csúcs irányába. Azonban ne feledjük, a felhőkarcolók csakis az elektronikus felvonók feltalálása után épülhettek. A zikkurat szintén funkcionális célokat szolgált. A belül tömör és átjárhatatlan épület magába szívta a korábban helyén álló építmények szentségét. Az építészeti szerkezete alapján egyértelműen ceremonális funkciókat ellátó zikkurat a városi monumentalista építészet legtisztább mezopotámiai kifejezési formája.

Woolley számára a bibliai képzetekkel társított zikkurat „Jákob égbe nyúló létráját” jelentette, melyen „az angyalok közlekedtek az ég és föld között”; s „Nannar szobrát és jelképét vivő papok mászták meg a hármas lépcsősort, melynek háttérül a színezett téglasor szolgált”.⁴⁵ Nem járt messze az igazságtól, hiszen néhány korabeli feljegyzés a templomtornyon tartott rítusokról számolt be. A látványosságok és a nyilvánosan végzett rituálék akkoriban nem csupán a városlakók, hanem az egész ország számára is kollektív élményt nyújtottak. Ezért nem csoda, hogy az első egységes, centralizált állam alapítói zikkuratokat emeltek, s nem csak Ur városában – igaz, a város fővárosi szerepköréből adódóan itt épült a legnagyobb és legjelentősebb toronytemplom. A közeli Eridu virágzásnak indult, s Amar-Szín, Ur-Nammu unokája itt építette fel zikkuratját. A társadalmi szemiotika szempontjából nézve ezen építmények a kor élethű portréi voltak: a hatalmas, háromdimenziós zikkuratok a hierarchikus társadalom szimbólumai voltak, melynek csúcsán az istenségek foglalták el előkelő helyüket.⁴⁶

A messziről is jól látható zikkurat azonban Ur vallási-szertartási körzetének csupán egy darabja volt. Mint említettük, a terület egy mesterséges földemelőnyen helyezkedett el, súlyos, erősen dőlő (45 fokos dőlés-

szögű) téglafalak (22 méter szélességet is elérő, 8 méter magas) árnyékában. A támívek ritmikus ismétlődése Ur szent körzetének konceptuális egységét jelképezte. Az északnyugati épületrészt a holdisten, Nannar tiszteletére szentelték fel. A belső udvart egy kaputorony, valamint kettős fal zárta közre, melyet kecses támívek ékítettek. Emellett egy jókora négyszögletű épület, az úgynevezett Enuma helyezkedett el, melynek funkciója mindeddig tisztázatlan; talán kincstárként működhetett.

A Gipar és Ur városa a későbbi időszakokban

A délkeleti területet, melyet Nannar hitvesének, Ningalnak szenteltek, egy hatalmas épületegyüttes, a Gipar uralta. Főként a város vallási életében betöltött jelentős szerepe miatt ez Ur városának legérdekesebb emlékműve.⁴⁷ Ezt az Ur III korszakból származó épületet egy másik, minden bizonnyal a kora dinasztikus korban készült épület fölé emelték: a feltárt falakhoz jellegzetes, síkdomború téglákat használtak. Mivel az akkád időszakban a Naram-Szín lányát, Enme-Nannart követő Enheduanna élt a Giparban, majd ezt követően a lagasi Ur-Bau en-papnője lakott itt, az épületet folyamatosan használták egészen az Ur III korszak kezdetéig, amikor nagymértékben kibővítették és teljesen újjászervezték.

A hagyományos eljárásoknak megfelelően az építkezést azzal kezdték, hogy egy teraszt emeltek a korábbi építmények romjai fölé. Ennek tetejére készítettek egy alépítményt: a vastag, vályogtéglákból készült falak a végleges épület alaprajzát követték. A falak közti területet elegyengették, feltöltötték, és ezt követően láttak neki a valódi falak felhúzásának. A feliratos ajtókeretek Ur-Nammur nevezik meg építőként. Unokája, Amar-Szín az ajtók és más felszerelések beszerezésével járult hozzá a berendezéshez.⁴⁸ A többi épülethez hasonlóan ezt is megerősített falakkal zárták körbe, belsejét egy, az egész épület szélességében végigfutó folyosó osztotta ketté. Belül különböző méretű szobákkal körülvett udvarok sorakoztak, melyek szolgálhattak lakóterként és vallási célokra is: egyaránt megtalálhatóak voltak bennük tágas raktárhelyiségek, konyhai alkalmatosságok és a világi kényelmet szolgáló felszerelések. Az épület nem csak az en-papnők és népes kíséretük, illetve szolgálk, hanem Ningal istennőnek is a lakhelye volt, akinek szobái szinte teljes mértékben megegyeztek az enével. A központi udvart – a magánházakhoz hasonlóan – több célra is használt szobák öveztek: találtak itt tárolóedényeket, feljegyzéseket, melyek a birtok igazgatásának ügyeit részletezik

és a *cellát* vagy más néven szertartási szobát, melynek előszobája meg-
egyezik a fogadószobával. Itt állt díszemlényen az istennő szobra.

Ezen az egyházi intézményen túl számos rituális létesítmény volt a papnő lakónegyedének közelében. A feliratokból tudjuk, hogy időt kellett szakítania „a király életéért való imádkozásra”. Az ásatások során egyértelműen kiderült, hogy az épületet megszakításokkal ugyan, de az Ur III korszak után még sokáig használták. A dinasztia bukását követő periódusban az **en** (akkád nyelven az *entu*) szerepe annyira jelentőssé vált, hogy még az elhunyt papnőket, akiket a Giparban helyeztek örök nyugalomra, is kultusz övezte. Néhányuknak még haláluk után hatvan vagy több éven át is rendszeres és különleges áldozatokat mutattak be.⁴⁹ Érdekes, hogy a feliratos táblák tanúsága szerint az ekkoriban zajló széles körű felújítási munkálatokba egy **en**-papnő, az Iszimből származó Isme-Dagan (kb. 19530–1935) lánya, Enannatum kezdett bele.

A Gipar számára ezt követően hol a hanyatlás, hol a felújítás időszakai jöttek el, egészen addig, míg ez a tisztség teljesen feledésbe nem merült. Mezopotámia függetlenségének utolsó időszakában éledt fel utoljára a hagyomány. Babilon utolsó királya, Nabu-naid (555–539) kezdeményezte az enyészet útjára lépő templomok és tisztségek új életre keltését. Kizárólag a király terjengős feliratai számolnak be erről a vállalkozásról. Feljegyzései szerint ekkor már nem élt senki, akinek tudomása lett volna ezekről a papnőről. Ő maga is csak egy régi, I. Nabu-kudurri-uszur (1126–1105) által készített feliratból szerzett róla tudomást, mely ábrázolta a papnőt és felsorolta díszes öltözkékének tartozékait.⁵⁰ A hitelesség kedvéért lemásolta a ruhát és a jelvényeket lánya, Ennigaldinanna számára, aki az *entu*-papnők utolsó képviselője lett. A Giparban volt egy antik emléktárgyakból álló gyűjteménye, régi feliratos téglákat és fogadalmi felajánlásokat is megtalálhatunk. Ez a babiloni hercegnő, aki öntudatosan felélesztette vagy sokkal inkább újra bevezette ezt az ősi hivatalt az utolsó Enheduanna hivatalba lépése óta (XXIII. sz.) azon nők sorában, akik közvetítő szerepet tölthettek be atyáik politikai törekvése és az istenek időtlen szükségletei között.

Az Ur III királyság: a királyi himnuszok

Bár a Nippurban kiállított szobrokon még mindig látható ősi akkád feliratokat tanulmányozták és továbbadták írónoki körökben, mégsem szolgáltak az Ur III korszakban keletkezett királyi feliratok modelljeiként. Talán az akkád birodalom széthullása, az idegen uralom alatt elsenvedett hosszú évek és az ősi városok szeparatista próbálkozásainak legyő-

zésére irányuló törekvések tették lehetővé a politikai és katonai hatalom hivatalos magasztalását. Arról sem szabad elfelejtenünk, hogy az új „birodalmat” két déli városból, a dinasztia otthonából, Urukából, és az új fővárosból, Urból irányították. Az uralkodás helyi formáinak régi hagyománya mindkét városban befolyásolta annak külső megjelenési formáját, illetve az uralkodó réteg által ekkoriban használatos nyelvet. Éppen ezért az sem meglepő, hogy ennek a korszaknak az uralkodói kihangsúlyozták vallási és szertartási szerepüket, illetve átértékelték a magas papi tisztségeket annak érdekében, hogy saját főpapi mivoltukat megerősíthessék.⁵¹

Bár Ur kormányzatának ereje és sikere nem csekély mértékben múltott a hódításokon és az erőszak alkalmazásán, a győzelmeket és a csatákat – kevés kivétellel – irodalmi alkotások helyett az évnevekben örökítették meg. Így az Ur III korszak fő irodalmi műfaját képviselő királyi himnuszok meglehetősen eltérnek az akkád királyi feliratoktól. Míg az Ur III-i királyok általában nem időztek el hosszán a világi tetteik taglalásánál, annál buzgóbban igyekeztek kifejezésre juttatni tiszteletüket a hagyományok és vallási szokások iránt. Ugyanakkor elérték, hogy az egyházi intézmények és a templomgazdaságok fölött mind ez ideig példa nélküli felügyeletet gyakoroltak, illetve felruházták magukat a legfontosabb szertartási és rituális szerepekkel. Ekkorra már ősi hagyománynak számított az az elképzelés, mely szerint a király a legfőbb közvetítő az istenek és az emberek között, illetve a királyság akkád kultusza is újjáéledt. A király és alattvalói közt így létrejött távolság elkerülhetetlenné tette radikális politikai és gazdasági változtatások bevezetését.

A királyi himnuszok fontos eszközei voltak ezen elképzelések kifejezésének és népszerűsítésének. Főként óbabiloni iskolai másolatok formájában maradtak ránk ezek az alkotások. Ez a műfaj különösen Ur-Nammu fia és utódja, Sulgi király 47 éven át tartó uralkodása alatt (2094–2047) élte virágkorát. Számos, különféle változata létezik a királyi himnuszoknak: néhányat a királynak szántak, ezek a szabályok alapján íródtak, és isteni áldásokkal éltették őt; mások jóval összetettebbek és azért készültek, hogy maga a király szavalja el őket. Nagy valószínűség szerint ezeket a költeményeket a királyi udvarban megrendezett szertartások alkalmával adták elő és énekelték el.⁵² Az összes himnusz sumer nyelven íródott, még ha ez volt a hivatalos írásos dokumentumok nyelve is. Feltételezhető, hogy ez is azon kísérletek egyike volt, melyekkel az uralkodó réteg és az átlagemberek közti szakadékot igyekeztek mélyíteni, akik ebben az időben (vagy egyáltalán soha) nem beszéltek sumerul.⁵³ Az

udvari költők azon erőfeszítése, hogy olyan kiművelt sumer irodalmat hozzanak létre, mely bővelkedik mesterségük minden fortélyében, jól mutatja, hogy az intellektuális körökben viszont folyamatosan ápolták ezt a nyelvet.⁵⁴ Ezeknek a himnuszoknak a legfőbb érdeme, hogy helyreállították a királyoknak azt a különleges státusát, mely szerint ők „az istenek kiválasztottjai”:

„Sulgi Pásztor, amikor magod szába szökkent anyád, Ninsun szent méhében, aki a világra hozott téged, a te saját istened, a szeplőtlen Lugalbanda megformált téged, Nintu anya dajkált téged, An jó nevet adott néked, Enlil felemelte fejed, Ninlil szeretett téged.”⁵⁵

És nevét így tette halhatatlanná:

„Hogy a király nevére emlékezzenek
az eljövendő időben is,
Sulgi, Ur királya
Megírta az ő erejéről szóló dalt, a dalt az ő hatalmáról,
Az örökkön élő üzenetet az ő felülmúlhatatlan bölcsességéről,
Melyet az eljövendő nemzedékek számára átörökített
Én elé helyeztem ezt az erősnek, Ninurta fiának,
Az ő szemei elé az eljövendőkre.
Ő dalban dicsőíti erejét,
Magasztalja bölcsességét, a drága ajándékot, mely sajátja.”⁵⁶

A király minden egyes tulajdonságát magasztalták: külsejét és termetét – „Királyom, összemérheti-e erejét veled bárki? Ki vehetné fel veled a versenyt?” (Sulgi D refrén), intelligenciáját, atlétikai ügyességét, az ősi királyi vadászat művészetében elért eredményeit (az oroszlánnal szemtől szemben küzd meg ahelyett, hogy csapdát állítana neki) és műveltségét: „Senki más nem ír úgy a táblákra, mint én (...) összeadok, kivonok, számolok és könyvelek, (én) elvégeztem mindezen kurzusokat.” (Sulgi B, C)⁵⁷ Kiténik a zenében is, hangja szerfelett lágy és még a legbonyolultabb hangszereken is játszik. Szakértő szemmel olvas az előjelekben, senki sem értelmezi úgy az áldozati állatok máját, mint ő.⁵⁸ Ezek a himnuszok nyilvánvalóan hízelegnek és túloznak, de azt is megmutatják, hogy milyen tulajdonságok és cselekedetek számítottak dicséretre méltónak a királyi udvarban. Természetesen jelentős szerepet kapott a zene és a költészet is, még az is előfordult, hogy az előkelő nők is próbálkoztak

tak olyan lírai költeményeket írni (vagy legalábbis megbíztak valamilyen költőt vele), melyek gyakran céloztak a királlyal folytatott szerelmi viszonyukra.⁵⁹

Hajlamosak vagyunk ezeket az uralkodót dicsőítő énekeket figyelmen kívül hagyni, mint a hízelt udvari költők olyan alkotásait, melyek alig állnak összefüggésben a királyi palota falain kívül zajló élettel. Nehéz elképzelni, hogy ezek a művészi megalkotott, ám csak egy szűk réteg által használt nyelven íródott dalok „népszerűek” lettek volna. Mégis érdekes képet festenek a király személyéről. Egyik részről a király minden kétséget kizáróan emberi lény (jóllehet igen kiemelkedik közülük), aki lelkesen és bölcsen látja el királyi teendőit. Másrészről viszont a többi embertől megkülönbözteti, hogy az istennel közeli kapcsolatban áll, nemcsak mint az emberiség képviselője, hanem valamiféle rokonság is köti hozzájuk. Az egyik legérdekesebb a király és Inanna istennő közti kapcsolat, melyet már más szövegösszefüggésben felületesen érintettünk.⁶⁰

A király mint Inanna hitvese

Az Ur III korszakban, különösen Sulgi uralkodása idején, a királyt rendszeresen illették az „Inanna férje/hitvese” névvel, eltérően az akkád királyoknál megszokott egyszerű „szeretett” vagy „Inanna szíve választotta” jelzőktől. Valójában számos királyi himnusz határozottan kitér kettőjük kapcsolatának szexuális természetére. Az itt következő kivonat egyike Sulgi himnuszainak, melyben az istennő úgy szól a királyról, mint az ő Dumuzi pásztoráról, aki a hagyományok szerint Inanna szeretője és vőlegénye. Számtalan ének ünnepli kettőjük udvarlását.⁶¹

„Mivel az ő finom kezei ágyékomat érintették,
Mivel a férfi, ki Szent Inanna mellé leheveredik,
Az ő Dumuzi pásztora,
Ölének tejével lecsillapított
Mivel az én... tiszta karjaimban... ő megnyugodott,
Mivel ő szereti a finom dolgokat... és a legjobb sört... ő megérintette
Ölemnek haját, melyet felborzolt,
Mivel játszott... hajával,
Mivel tiszta szemérmemen pihentette kezeit,
Mivel illatos méhembem megpihent,
Mint az „ő fekete csészéje” ő...
Mint az „ő fekete csónakja”, ő...

Mivel fekhelyemen kedves (szavakkal) szólt hozzám,
 Én (is) szép szavakkal szóltam az én uramhoz,
 Jó sorsot kívántam neki.”⁶²

Az istennőnek annyira kedvére való ez a szeretkezés, hogy a szokásos „legyen jó sorsod” kifejezéssel megáldja őt.

Az ebből az időszakból származó, Inannával foglalkozó szövegekben a bujaság az istennő legfőbb tulajdonsága. Ő annak az ősi készítésnek az istennője, amely erősen emlékeztet a freudi *idre*. Inannát úgy írják le, mint aki törekvéseiben az agresszivitástól sem riad vissza, ő az, aki „szereket csatározni”, és hatalmas szexuális étvágy jellemzi. Szemben férfiistenek, mint például Enki megtermékenyítő erejével, Inanna legfőbb ajándéka a vágy, amit a szövegekben a szeméremtesttel kapcsolnak össze, melynek orgazmusra való készsége határtalan.⁶³

Az akkád időszakban Enheduanna kihangsúlyozta Inanna életerejének ártalmas voltát, az istennő szörnyű *mejét*. Ekkor, az Ur III korszakban azonban újabb példáját láthatjuk annak, hogyan használják fel a valóságos hagyományokat politikai célokra. A király, mint Inanna hitvese, egy igen összetett fogalom, mely szerint a király bizonyos szinten képletesen rokonságban áll a főbb istenségekkel, ami kifejezi az uralkodónak az ország isteneihez fűződő közeli kapcsolatát. A királyt Ninsun „gyermekének”, az isteni Gilgames „testvérének”, Lugalbanda „fiának” és Inanna „férjének” hívták. Inanna férjeként ő Dumuzi, a Pásztor is. Számos történetet ismerünk a Pásztorról. Viselkedése egy igazi pásztoréhoz hasonlatos, kint él a karámban, ahol párzó jószágok veszik körül. Inanna türelmetlenül vágyódik egybekelésük után. A király azonban halálra is van ítélve, a leghíresebb mítosz, mely ezt megörökíti, az „Inanna alá szállása az Alvilágba”⁶⁴. Jó néhány ének és költemény témája a király nyugtalan és végeredményben hiábavaló menekvése az alvilági démonok elől.

A királyi himnuszokban, ahol a király a Dumuzi is, nem tesznek említést annak szerencsétlen sorsáról. Helyette a király betölti az istennő vőlegényének szerepét, ugyanúgy, ahogy Enheduannát „Nannar menyasszonyaként” hívták. Mindezt talán úgy foghatjuk fel, mint az ősi *en* tisztség átértelmezését, melyet a hagyományoknak megfelelően Urban egy papnő, míg Urukban egy pap töltött be. Mindez magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miért élveztek népszerűséget az uruki I. dinasztia királyairól szóló történetek, akik közel ezer évvel korábban uralkodtak, mint az uri III. dinasztia uralkodói. Ezeknek az elbeszéléseknek közös

vonása az a felfogás, mely szerint a király Inannához fűződő intim viszonya alapvető jelentőséggel bír. A történetek foglalkoznak az Uruk városa és a valahol az északi hegyvidéken elterülő, Aratta földje közti rivalizálással is.

A két város vetélkedésének lényege, hogy vajon Uruk vagy Aratta **enje** jár jobban Inanna kedvében. Enmerkar kigúnyolja Aratta **en**jét, aki csak álmában találkozik az istennővel, míg ő, Enmerkar valóban együtt hál vele „édes szendergéssel”, és Inannának „tizenöt dupla órán át” társa „az ékes fekhelyen”⁶⁵. Ezek a történetek régebbi elbeszéléseket is magukba foglalnak, így nem tekinthetjük őket teljes mértékben az Ur III. időszak udvari költőinek új műveiként. Mindazonáltal továbbra is kiemelkedően fontos marad a férfi **en**-papság, ami jellegzetes uruki intézmény, illetve a világi hatalom forrása. Sulgi, aki magára vette az „Inanna **enje**” címet, az uruki elbeszéléseket arra használta fel, hogy kihangsúlyozza saját hódításait és reformjait, melyeket feltehetően Inanna „szelme” szentesített. Természetesen ezek az istenekhez fűződő képzeletbeli rokoni kötelékek (különösen, mint Inanna „házastársa”) elfojtották az olyan vitatható reformjait ért kritikákat, mint például a templomi közigazgatásba való beavatkozás. Uralkodásának további huszonegy éve során az addig független ősi sumer templomok jó részét állami felügyelet alá vonta és adókat rótt ki rájuk⁶⁶. Csak néhányuk, például a nippuri Inanna-templom élvezett viszonylagos önállóságot.⁶⁷

Sulgi egy másik himnuszában a királynak arról az utazásáról olvashatunk, melynek során felkereste birodalma összes jelentős szentélyét.⁶⁸ Az ilyen jellegű nyilvános szereplések azért voltak fontosak, mert ilyenkor a király bőkezű adományokkal és hivalkodó módon kápráztathatta el a népet. Ismételten láthatjuk, hogy milyen fontosak a nyilvános rituálék, illetve a vallási, szertartási szféra és a réalpolitika összefonódása. Egy erős, központosított hatalomnak, melynek ellenőrző gépezete messzire elért, be kellett magát biztosítania, hogy az ősi intézmények, különös tekintettel a városokban lévő jelentős templomokra, nem helyezkednek túlságosan szembe a hatalommal. A király elérte, hogy bizonyos mértékben kezében tartotta a templomi hierarchia vezető pozícióit, illetve kijelentette, hogy adott szektorok, főleg a mezőgazdaság és a textilgyártás gazdaságilag eredményes ágazatai állami felügyelet alá tartoznak, ám mindehhez szüksége volt az istenek jóváhagyására is. Példának okáért a hivatalos találkozók időpontjait is jóslatok alapján döntötték el (melyeket egészen addig ismételtettek, míg rituálisan megfelelő és politikailag

elfogadható döntésre nem jutottak); a legjelentősebb reformokat azzal szentesítették, hogy az istenek szándékain alapulnak.

Ugyanilyen létfontosságú volt a királynak azon kötelessége is, hogy kifejezésre juttassa a főbb istenekkel való együttműködését is. A városok isteneinek különböző kultuszait egy dinamikus rendszer segítségével hozta összhangba: az istenek szobrai hosszú „utazásokat” tettek a főbb vízi utakon, hogy „felkeressék egyik várost a másik után”, mintha rokonok lennének. Így természetesen mindannyian részeivé váltak annak az újjászervezett, apai ágon tagolódott hivatalos panteonnak, mely a korabeli társadalmi viszonyokat tükrözte.

Az uri III. dinasztia hanyatlása

A dinasztia bukásához hozzájárult az is, ahogyan a kormányzat addig példa nélküli módon irányította a birodalmat. A közigazgatás összetettsége lehetetlenné tette a gyors döntéshozatalt. A gabonafélék túltermelése a termőföld fokozott igénybevételéhez és a termőképesség csökkenéséhez vezetett. A hatékonynak bizonyuló adózási rendszer egyre nagyobb terheket rótt a lakosság több rétegére. A nyugati sivatag peremvidékéről és az akkád hátszágokból érkező bevándorlók újabb hullámai megingatták az alárendelt területeken a politikai egyensúlyt.

Az amoriták – vagy ahogyan a jövevényeket együttesen hívták, a martuk – törzsi szervezettségű csoportok voltak, ám ne a mezopotámiai szövegekben ábrázolt vad, törvények nélkül élő nomádokra gondoljunk! Ahogyan az a későbbi, tömeges bevándorlások során is történt, a jövevények vagy a klánok közti kapcsolatokon vagy a kölcsönös árucserén keresztül a már meglévő hálózatokra építettek. Ezt tette számukra lehetővé, hogy a már itt élő népek közé letelepedhessenek. Babilóniában és az Eufrátesz középső területein az amorita vezetők új területekre tettek szert, melynek eredményeként ádáz versengés kezdődött a legelőért, a szántóföldekért, illetve a politikai befolyásért. Ur városának vezetése elvesztette az irányítást a keleti és északkeleti területek felett, majd kétségbeesésében, hogy megfékezze a lázongásokat és a bevándorlók tömegét, Su-Szín király (Amar-Szín utódja, kb. 2037–2027) elrendelte egy 274 km-es fal megépítését. Az uri III. dinasztia utolsó királyának, Ibbi-Színnek (kb. 2026–2024) nemcsak az állattenyésztő törzsek folyamatos terjeszkedésével, hanem a sumer hátszágbeli lázadással is szembe kellett néznie. Diplomáciai lépések és katonai ütközetek ötvözésével sikerült az ingatag békét mindaddig fenntartania, míg rövid távú szövetségekre épülő kölcsönös támogatási politikája kudarcot nem vallott. Mind-

ezek az események azokból a levélváltásokból rekonstruálhatók, melyek a király és egy bizonyos Isbi-Erra, Mari előző uralkodója között zajlott. Mari Ur vazallusa volt, mely nagy befolyásra tett szert Közép-Babilóniában. Amikor a főváros súlyos élelmiszerhiányban szenvedett, Isbi-Erra gabonaszállítmányok fejében fogságban tartotta a várost. Szövetségre lépett Nippurral és Iszinnel, kijátszva őket egymás ellen, majd Ur többi ellenségét maga mellé állítva végül fennhatósága alá vonta az uri III. dinasztia maradványait és Iszinben egy új dinasztiát alapított.

Ur városát nem az amoriták vagy Isbi-Erra csapatai, hanem az Ur által bekebelezett két nyugat-iráni tartomány, Elam és Simaski régóta elnyomás alatt élő lakói dúlták fel és rombolták le. A rombolás alapos és elsöprő volt. A szent templomkerületet kirabolták és felgyújtották, a templom kincstárát kifosztották, a lakóközveteket földig rombolták, azokra a túlélőkre, akiket nem vetettek fogságba, az éhínség vagy betegségek okozta lassú halál várt, hiszen a környező mezőket felégették, a csatornák pedig szennyezettek lettek. Egy terjedelmes sumer költemény körülbelül 520 sorban meséli el ezeket az eseményeket.⁶⁹

„Ur Lerombolása feletti Siralom”

A vers feleleveníti a város, istenei és lakói szenvedéseit, illetve a főváros lerombolásának hatását az ország egészére. Főképpen negatív mondatokat használ, ezzel utalva az államügyek megszokott menetének megszakadására:

„A Tigris és az Eufrátesz partjain gyom terem,
Senki nem kél útra, senki nem fürkészi az utakat,
A várost és népes környékét a földdel tették egyenlővé,

(...)

Kapa többé nem ostromolja a termékeny földet, nem vetnek magot már
a földbe,

Az ökörhajcsárok dala nem zeng többé a mezőkön,

(...)

A köpülés hangjai nem visszhangzanak többé a marhák karámjában.”

Az istenek elhagyták szentélyeiket, a templomokat bemocskolták, az en-papokat erőszakkal elhurcolták, a templomgazdaságok marháit és birkáit lemészárolták, a kincstárakat kifosztották. Ezt követően olvashatunk az Urban dúló éhínségről, mely akkora méreteket öltött, hogy még a király is szűkében volt az élelmiszernek, hiszen az összes raktárház üre-

sen állt. Még a „kutyák sem szimatoltak a városfalak tövében”, hiszen már semmiféle hulladékot nem találtak. Az istenek eztán úgy határoztak, hogy a sok szenvedést megélt várost ismét újjáépítik, hogy a pusztulás inkább az ellenséges nemzeteket sújtsa. A vers egy sor pozitív állítással és áldással zárul, mintegy ellentétként a kezdeti átkoknak, beharangozza a jólétet:

„A Tigris és az Eufrátesz (ismét) vizet szállít – An ne változtassa meg,
 (...)
 Teljenek meg a csatornák vízzel, a mezők gabonával – An ne változtassa meg,
 A mocsarakban nőjön a nád, a nádasok hozzanak új hajtásokat – An ne változtassa meg,
 (...)
 Népesüljenek be a földek északtól délig – An ne változtassa meg,
 (...)
 Épüljenek újjá a városok, számos nép éljen bennük – An ne változtassa meg,
 (...)
 Hosszan tartó, jó és gazdag uralkodás vegye kezdetét Urban.
 Népei biztonságot nyújtó legelőkön heverésszenek, sokasodjanak!
 (...)
 Ó, Nannar – ó, a te városod! Ó, a te templomod! Ó, a te néped!”

Miként a költemény fordítója rámutat, a vers Ur királysága és az azt követő, Iszin-dinasztia közti folytonosság szemléltetésére született. Ez utóbbit Ur előző kormányzója, Isbi-Erra hozta létre, bár a versben egyetlenegyszer sem említik konkrétan az iszini kormányzatot. A szerzemény alapjául az „Agade átka” szolgált, bár itt Ur szerencsétlen sorsú királyát semmiféle szentségtörő tettel nem vádolják, helyette úgy állítják be, mint az istenek által rendelt sors áldozatát.⁷⁰ A hatalmas istenek, különösen Enlil, politikai hatalmat és jólétet adományozhattak az általuk kiválasztott városnak, ám ugyanígy meg is vonhatták támogatásukat mindenféle különösebb ok nélkül. Ekkor, miként a vers is írja, elérkezett Iszin uralkodásának ideje, és Ur felett aratott egyértelmű győzelme annak a jele, hogy az istenek jóváhagyták a változást.

Isbi-Erra és követői igyekeztek Ur legitim örökösének nyilvánítani magukat, és átvették az előző „birodalom” ideológiai elképzeléseinek nagy részét annak ellenére, hogy a vezető szerepért versengő két város,

Iszin és Larsza sem tudta megtartani Sumert és Akkádót. A politikai üzeneten túl, melyet a vers közvetít, betekintést nyerhetünk az idealizált mezopotámiai életbe is. Felidézi a folyókat, melyek az élet alapjai, a mocsarak természeti erőforrásait és a jól igazgatott gazdaságokat, melyek a szántóvetők és a fejlőlányok énekeit visszhangozzák. A városi életet vidám tevékenységek jellemzik: a dobok és más hangszerek hangjától „hangos templomok”, a bőséges ételáldozatok, a sült hús illata; a rendezett társadalmi élet, a működő bíróság és a szakavatott emberek által levezényelt bonyolult szertartások.

A lerombolt városok fölötti siránkozás sumer irodalmi műfajjá vált, melyekben a legrosszabb helyzetet bemutató életképeket állították szembe a városnak és vidékének megszokott életvitelével. Ezeket olyan veszélyesnek minősülő tevékenységek során szavalták el, melyek az istenek szemében támadásnak minősülhettek – különösen akkor, amikor a felújítási munkálatok miatt kellett a templomokat lerombolniuk. Az alaptéma azonban mégis az volt, hogy a városok, a dinasztiák és a rangok mind részei a folyamatos hanyatlásnak, illetve a pusztulás és újjászületés körforgásának. Egy város kifosztása, sőt még a legelsőpróbb támadás sem jelenti minden város pusztulását, valamely királyi család bukása sem a királyság végét jelzi, egy uralkodóváltás nem jár a városlakók többségére nézve lényeges változással. A mezopotámiai nép ismervén a természet kiszámíthatatlanságát, kultúrája életképességét, megújódási adottságát hirdette. A lerombolt város fölötti siralmak történelmi feljegyzések egy éppen aktuális pusztításról, melyek megerősítik azt a hitet, hogy mivel „a városok újjáépültek”, az élet megy tovább.

Ami Ur városát illeti, az uri III. dinasztia bukásával elveszítette jelentőségét a királyi birodalom fővárosaként. Ám maga a város feltámadt és még jó néhány évszázadon át prosperált. A tudományok központjaként fontos szerephez jutott az óbabiloni időszakban, és ezt a tekintélyét lényegesen tovább megőrizte, mint politikai hírét. Egészen a mezopotámiai korszak végéig az egyik legnagyobb szertartási központ maradt, mint a holdistennek és hitvesének, Nannarnak és Ningalnak székhelye, akik az állatok termékenységéért is felelősek voltak.

Tanúi lehettünk annak, miként építették újjá a kassú uralkodók a szentélyeket, és hogyan járultak hozzá a babiloni királyok Ur templomainak helyreállításához és fenntartásához. A gazdasági táblákból kitűnik, hogy az ősi kereskedelmi hagyományokat is ápolták.⁷¹ Ur az egyik legjobb példája a mezopotámiai városok szívósságának, s annak, ahogyan a templomkerületek sérthetetlensége, a meglehetősen sokrétű városi inf-

rastruktúrával karöltve egy olyan hálózatot hozott létre, mely kiállta a politikai és gazdasági bukások és – ami fontosabb – sikerek próbáját. Akkád és Ninive, sőt Móri sem heverte ki soha azt, hogy a politikai hatalom középpontjai voltak. Ur nemcsak az elamiták pusztítását, de a Közel-Keleten valaha létezett legerőteljesebben központosított államberendezkedést is túlélte.

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

6. fejezet

NIPPUR

A mintegy egy évezreden át használatos ősi Nippur név napjainkban a Nifter település nevével azonos: A Babiloni-síkság szívében, az ősi Satt el-Nil folyó mentén Diwania város közelében terül el. A nippuri térség nemrégiben még ingoványos mocsárvidék volt, amit az 1880-as években csakis csónakkal lehetett megközelíteni.¹ Az ókorban a település az Euf-rátesz partján feküdt²: a folyami közlekedés által kapcsolatban állt az északi Szipparral, Kissel, a délebben fekvő Abu Salabikkal, Surupakkal, valamint a még délebbre eső Uruk városával. Nippur központi elhelyezkedése Babilóniában nagyban hozzájárult a település fejlődéséhez.

NIPPURI ÁSATÁSOK

Nippur romjai több mint egy négyzetmérföldnyi területet borítanak, legmagasabb pontja 25 méterrel emelkedik a talajszint fölé. A települést a helyiek által Satt el-Nil névre keresztelt folyó hasítja ketté. Az ősi meder mindkét partján több hordalékhalom sorakozik.

A jókora méretű Nippur-halom már régen felkeltette a felfedezők érdeklődését. Austen Layard, az angol kalandor-régész 1851-ben érkezett a helyszínre. A halom különböző pontjain gödröket ásatott, ám két hét elteltével kénytelen volt elhagyni a terepet az időjárás kedvezőtlen változása miatt. Nem folytatta többé a félbehagyott munkálatokat.³

Az 1880-as esztendőkből az amerikaiak élénk érdeklődést mutattak a közel-keleti régészeti lelőhelyek iránt: az „új kontinens” is bekapcsolódott a Biblia igazságainak bizonyítására és a régiségek felhalmozására indított régészeti vetélkedésbe.⁴ Amikor a Pennsylvániai Egyetem expedíciót indított Mezopotámiába, a kutatók az akkor még feltáratlan Nippur területén táboroztak le.⁵ A terepgyakorlattal nem rendelkező, a helyi szokásokról mit sem tudó J. P. Peters vezette 1887-ben az első ásatáso-

kat; a munkálatok fegyveres összecsapással és az amerikai csoport foglyul ejtésével zárultak, mivel az ásatást végzők agyonlőtték egy helyi törzs lopással vádolt tagját. Peterst nem rettentették el a történetek: a következő évben visszatért és nagy buzgalommal, saját módszereinek alkalmazásával látott hozzá a feltáráshoz. Különböző pontokon gödröket, árkokat, üregeket ásott, a felhalmozott földtörmelék hamarosan jókora kupaccá gyarapodott.⁶ A feltárás további anyagi támogatásához gyors eredményekre volt szükség: az idő sürgetésében Peters összevissza „ásogatott”.⁷ A siker nem maradt el: mintegy 17 ezer táblát szállítottak Philadelphia városába.

1890-ben a nagy ambíciókkal rendelkező német asszirológus, H. V. Hilprecht érkezett a helyszínre; segítőtársa a korábban Egyiptomban Flinders Petrie-vel együtt ténykedő angol építész, H. Valentine Gere volt. Hilprecht igyekezett tudományos alapokra helyezni a kutatást, így az akkoriban Babilonban ásó Robert Lodewey német régész módszereihez folyamodott.⁸ Az első régészeti évad után Hilprecht kijelentette, hogy a munka javát elvégezték. Hogy a feltárt helyszínt a térképen jelölhesse, s hogy második szülőföldjének jó pontokat szerezhessen, azt nyilatkozta, hogy Nippur Templom-könyvtárát sikerült azonosítania. Tézise szellemében könyvet adott ki *Exploration in the Bible Lands* (1903) (Bibliai tájak felfedezése) címmel. A kiadvány ellentmondásokat keltett a tudóstársadalomban: ellenségei felrótták, hogy a táblák java részét már Amerikába szállította és hogy „Mezopotámiának egyébként sem voltak könyvtárai”.⁹ Hilprecht visszavágott: tudományos igényű köteteket jelentetett meg a Templom-könyvtárból származó táblákról.¹⁰ Hilprechtnek az 1898-ban alapított új Pennsylvanai Múzeumban betöltött funkciója és a táblák tulajdonjoga miatt viták kerekedtek. Az I. világháború kirobbanása megakadályozta minden további régészeti elképzelés kivitelezését.

1948-ban a Pennsylvániával ideiglenesen együttműködő Chicagói Keleti Intézet¹¹ szisztematikus ásatásokba kezdett, a feltárások 1948 és 1990 között tizenkilenc régészeti idényt öleltek fel.¹² A kitartó munka meghozta gyümölcsét: bebizonyosodott az Inanna-szentély ősi mivolta; a templom az I. évezredbeli korai dinasztikus kortól a III. századi parthus megszállásig használatban volt. A város lakónegyedeinek feltárását szokatlan figyelem kísérte: az óbabiloni rétegekben a vagyon és a népsűrűség ingadozása kitűnően nyomon követhető volt.¹³ Az „írnoknegyednek”¹⁴ nevezett területen nagy számban kerültek elő táblák a korabeli szellemi vezetők magánházaiból.

Az amerikai kutatócsoport környezetarcheológiai tanulmányokat végzett, melynek segítségével fényt deríthetünk a város ökológiai változásaira.¹⁵ Nippur esete kitűnően szemlélteti, hogy a mezopotámiai városok élete milyen nagy mértékben függött a folyók mederváltozásaitól. Nippurnak a déli városállamok rendszerében és a centralizált királyságokban való helyzete meglehetősen szokatlan volt, hiszen jelentőségét nem birodalmi központ volta adta, hanem semlegessége és az egész ország feletti hegemoniájának eshetősége. Végül Nippur a tudományok városa volt, afféle mezopotámiai Oxford vagy Cambridge, mely hírnevét egyaránt köszönhetette intellektuális sznobizmusának és a sötét tanokban való jártasságának. A fejezet a szájhagyományokban fennmaradt történet egyikével zárul majd, mely elbeszéli, miként győzelmeskedett egy átlagember az ellenfelén bölcsessége és találékonysága segítségével.

A VÁROS BENÉPESEDÉSÉNEK TÖRTÉNETE

A település legősibb rétegeit csupán mélységmérési kutatások, valamint a felsőbb rétegekbe ékelődött cseréptöredékek alapján ismerjük. A leletek biztonsága szerint a területen már az Obeid-korban (5000) is éltek emberek. Az obeidi település méreteit sajnos nem ismerjük. Úgy tűnik, hogy a nippuri főszentély Ekur által elfoglalt kerületben korábban ceremóniális vagy vallási központ működhetett. A IV. évezred vége felé a nyugati halom szintén benépesült, ahogy azt az uruki és Dzsemdet Naszr-i kerámiák igazolják.¹⁶ A korai dinasztikus korban, valamint az Akkád-érában (2600–2150) a település a folyó mindkét partján tovább terjeszkedett.¹⁷ Az ekuri templomkörzet akkoriban jóval kiterjedtebb lehetett; emellett Inanna tiszteletére új templomot emeltek. A III. évezred középső időszaka mezopotámiai településeinek mintájára Nippur városát szintén masszív falakkal vették körül.

A dél-mezopotámiai településminták elemzése arra utal, hogy a Nippur-Adab térség lakott területeinek száma a IV. évezred alatt gyakorlatilag nem változott, hirtelen fordulat a korai dinasztikus korban következett be.¹⁸ Nippur legnagyobb kiterjedését az Ur III korszakban érte el: területe meghaladta a 135 hektárt.¹⁹ A szentélyeket kibővítették, a lakónegyedek dél felé tolódtak, a városfalakat Ibbi-Szín uralma (2026–2004) alatt megerősítették; a király feljegyzése szerint a védőfal megszilárdítására uralkodása hatodik esztendejében került sor.²⁰

Az Iszin-Larsza és óbabiloni korokban (2000–1700) a város méretét tekintve némiképp csökkent, s a déli halom egésze teljesen lakatlanná vált. A városfalak sem bizonyultak kifejezetten stabil építménynek, a város keleti negyedeit továbbra is benépesítették a lakosok. A XVIII. században súlyos katasztrófa sújtotta Nippurt: valószínűleg az Eufrátesz váltott folyómedret, megakadályozva ezzel a város megfelelő vízellátását. 1720-ra a település elnéptelenedett.²¹ A város homoklepelbe burkolózott, s mindössze az Ekur-szentélyben maradt kis létszámú „személyzet” a legalapvetőbb szolgáltatások elvégzésére.²²

Nippur újjáéledésére a XIV. és XIII. századokban, a kassú uralom idején került sor. Az Eufrátesz visszatért ősi medrébe: egy ókori térkép jelzése szerint ezúttal a város nyugati peremén futott végig. A régi folyómedret „a város szívének csatornája” névre keresztelték.²³ A kassú uralkodók helyreállították Enlil és Inanna szentélyeit, a nyugati halom területén új közigazgatási központokat létesítettek. A város újból prosperálni kezdett, ám terjedelme nem érte el a korábbi méreteket. Babilon „sötét korszaka” idején – a kassú uralom bukásától (1155) kb. 800-ig – azonban újra fordult a kocka. Az ősi templomhalmon csupán egy kisebb, falusias település közössége éldéglét. A babiloni dokumentumok szerint a csapást az Enlil-szobor szuteán és arámi törzsek általi elrablása okozta.

A város a VIII. században új erőre kapott, a VII. században – Samas-sum-ukin és fivére, Assur-ban-apli uralma idején – hihetetlen tempóban fejlődött.²⁴ A főbb szentélyeket, köztük a zikkuratot helyreállították, a déli városrészben is felgyorsult a lakóövezet terjeszkedése. Nem ismertes, hogy az Eufrátesz ekkortájt merre vette az irányt – talán ezúttal szintén kettészelte a települést.²⁵ A VI. századi Nippur lakosságának gerincét nem csupán babiloni és arámi közösségek alkották, hanem nagy számban éltek itt szülőföldjükről „deportált” idegenek is. Az asszírok nevéhez köthető az idegenek elhurcolása: e gyakorlattal a gyarmatvidékek lázadásának eshetőségét kívánták minimalizálni, ráadásul a kitűnő munkaerővel végeztették a mezőgazdasági teendőket is.²⁶ Nippurban és környékén a nyugat-anatóliai lüdiaiak és frígiaiak, a közép-anatóliai urartiak és a kelet-anatóliai melidiaiak tömörültek egy-egy közösségbe. Görögök, gázai filiszteusok, és feltehetőleg júdeaiak éltek együtt Nippurban.²⁷ A nippuri régióban 60 csatorna mentén fekvő mintegy 89 lakott településről vannak adataink.²⁸ A külföldiek némely csoportja még két századdal később is ezen a vidéken élt.

Az újbabiloni korban hanyatló Nippur az Akhaimenida-korban (550–330) visszaszerezte régi fényét; a perzsák egy új templommal és

számos palotaszerű építménnyel gyarapították a várost. A tehető Murasu család levelezéséből fény derül a lakosság bizonyos szegmensének anyagi jólétére.²⁹ A település a Szeleukida- és parthus korban (331–i. sz. 224) folyamatosan növekedett. A hely jelentőségét Szeleukida pénzérmék is igazolják; a parthus uralom (i. sz. I. század) idején Nippur Dél-Mezopotámia egyik legnagyobb városává nőtte ki magát. Az Oszlopok udvara (különlegesen formázott, égetett téglából készült) ezen korok szak legismertebb építménye. A Szasszanida-kor és a korai iszlám fennhatóság idején (i. sz. 242–750) jelentős urbánus központként funkcionált; a népességgyarapodás a korai Abesszida-érában érte el újabb csúcspontját, amikor Bagdadból irányították a szultánságot (i. sz. 800) a XIV–XV. századig a város újra elhagyatott lett. Nippur hosszú létezésének ez volt az utolsó városi szakasza. Az ottomán birodalom fennhatósága alá tartozó Nippur apró falvakra esett szét; a falvak napjainkban is lakott helységek.

A fentiekből egyértelműen kiderül, mekkora hatást gyakorolt Nippurra a hatalmas folyam viselkedése. Nippur esete természetesen nem egyedi, a folyóparton fekvő többi település szintén ki volt téve a folyó változékonyságának. A dél-mezopotámiai síkság nem rendelkezett a folyómedreket szabályozni képes természeti akadályokkal, az Eufráteszszel megbirkózni amúgy sem volt egyszerű feladat: a folyam megmagyarázhatatlan szeszéllyel váltogatta medreit, hol kitért eredeti medréből, hol visszatért oda. Napjainkban a vízzáró gátak lelassították az Eufrátesz folyását, ezáltal a víz kezelhetőbbé szelídült.

Gibson az elméletében a város viszonylagos stabilitását szemlélteti. Hiába nő rohamosan, fogy, vagy egyszerűen kiapad a lakosság lélekszáma, a város mit sem veszít státusából, szentségéből. Az isten – *genius loci* – jelenlétének időleges hiányával magyarázták a népességfogyást. Az isten visszatérését időjárás-változás, a folyam visszakanyarodása, esetleg megújuló politikai stabilitás kísérte. Megtisztítják a templomkörzetet a homoktakarótól, s az új kezdet jeleként újjáépítik a szentélyeket.³⁰ A mezopotámiai istenségek székhelyének tekintett Nippur presztízsének köszönhetően – illetve politikai szempontból is – az uralkodó előkelő lakhelyeként jöhetett szóba. A nippuri istenségek iránti elkötelezettségüket előszeretettel örökítették meg írásos formában, miként azt a nagyszámú, korai dinasztikus kortól az újbabiloni korig keltezhető – feliratozott tárgyak és alapító okiratok bizonyítják.

NIPPUR ÉS A KIRÁLYI IDEOLÓGIA

Minden mezopotámiai település a várost védő istenek jóindulata és aktív védelme alatt állott. Mióta az emberiség megteremtetett, s az istenek szolgálatába állítatott, a kozmogóniai írások tanúsága szerint a helyi istenek feladata a lakosság szolgálatot végző védelme volt.³¹ Az isteni lények és az emberek közti viszony azonban korántsem volt ennyire egyszerű megállapodás. Láthattuk, hogy Eridu, mint az Apszú földi megnyilvánulása szakrális jelentőségű helynek számított. Eridu csak másodszorban volt a többi istenséggel, Nammuval, Enkivel és Damgalnunnával asszociálható. A város a történelmi időkben „Enki-Éa székhelyeként”³² funkcionált, ám mielőtt az Apszú egy fényes edény vagy medence absztrakt formájában bármely templomban megjeleníthetővé vált, a település veszített jelentőségéből. Enmerkar és Lugalbanda uruki történetei elbeszélik, hogy az uruki uralkodóknak el kellett csábítani, bolondítani Inanna istennőt, csak hogy Urukot védőszárnyai alá vegye.³³

„Agade átká”-ban Inanna elhatározza ugyan, hogy Sarrukín fővárosában ver tanyát, ám amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan hagyta maga mögött a várost.³⁴ Az istenek távozását követően a város – még ha ideiglenesen is – szenvedett, hanyatlásnak indult, felvirágzása csakis az istenek megenyhülése után következhetett. Hogy az istenek miért hagyták el váratlanul, majd tértek vissza hirtelen, sokféleképpen magyarázták, ám fatalista látásmódjuk szerint legésszerűbb válasz az istenek kifürkészhetetlen útjaiban keresendő. Az isteni lények gondolatmenete egyszerűen megmagyarázhatatlan. Rejtelmes viselkedésük Mezopotámia ökológiai instabilitására is választ adott.³⁵ Miért működhetett hosszú távú, gyümölcsöző kapcsolat az istenek és emberek között az egyik városban, miközben a másik településnek hátat fordítottak az isteni lények? – ez a kérdés éppúgy foglalkoztatta a korabeli gondolkodókat, mint napjaink kutatóit. Uruk „Aratta”, „a távoli hegyek” misztikus rivalisa fölötti dicsőséges győzelme több elbeszélés tárgyát képezi; a történetek szerint a királyok intelligenciájukkal, leleményességükkel, tekintélyes varázslók támogatásával elnyerték az istennő pártfogását.

Az istenek kedvező elszállásolásának alárendelt túlélés és jólét hite a politikai manipulációk melegágyát kínálta. Az idegen város elleni katonai akciót sokszor a város istenének akaratával magyarázták³⁶; a hatalmat mindig az istenség szívéhez közelebb eső fél szerezte meg. Arra nincsen bizonyíték, hogy az egyik pártfogó istenség hatalmasabb lett volna a másikkal. A korai dinasztikus korszak vége felé a centralizált politikai rend-

szerek felemelkedésével módosult az ideológiai definiálás. Változott az egyes városvédő istenségek egymáshoz való viszonya, a hatalom kizárólagos legitimizálója a nippuri Enlil lett.³⁷

A fordulat okát homály fedi. A legelterjedtebb nézet, melyet szinte minden kortárs ókori Mezopotámiával foglalkozó kiadvány ismertet, 1957-ből, Thorkild Jacobsentől származik.³⁸ Vélekedése szerint Nippur és Enlil nem dicsőséges hódítások miatt lettek „a sumer birodalom fölötti hatalom vitathatatlan birtokosai”, hanem mert „Nippur szintiszta sumer település lévén tökéletesen megfelelt az uralkodóválasztás feltételeinek”.³⁹ A korai dinasztikus kor politikai rendszerét a görög *amphiktion*hoz hasonló szövetségen alapuló szerveződésnek tekintette, amelyben „Sumer föderáció”, a „Kengi-liga” minden résztvevője, minden egyes város uralkodója egyaránt kompetens volt a regionális kérdésekben.⁴⁰ Az idők múltával, a királyság koncepciójának módosulásával a szövetség – főként egy katonai győzelmet követően – Nippurra ruházta a hatalmat. Jacobsen tézise jóval későbbi irodalmi feljegyzéseken alapul, melyek szerint az istenek Enlil irányítása mellett Nippurban gyülekeztek.

Azóta nyilvánvalóvá vált, hogy ezen állítások az Ur III korszakra datálhatók. Az uri ideológia rendkívül fontos momentuma, hogy egyszerre csakis egyetlen uralkodó gyakorolhat hatalmat, s az egyetlen istenség, aki legitimizálhatja a király uralmát, kizárólag Enlil lehet. Enlil privilégiuma, hogy a királyság titulust egy-egy városra ruházza. Az uralkodójelöltet, aki „a föld királya” címre pályázott, hivatalosan Nippurban iktatták a hatalomba.⁴¹ A III. évezredi királyi feliratokban jártas Ur III-i írások egy dinasztialistát szerkesztettek, amelyben a városállamok közül egy gyakorolta a hatalmat. A végeredményt a sumer királylistaként ismerjük: korunk történészei mind a mai napig merítenek a korabeli adatokból.⁴²

A Nippurra vonatkozó pszeudotörténeti dokumentum, a „Tummal-felirat”, megörökíti a nippuri Enlil főszentély, Ekur és hitvese, Tummal lakhelyének történetét.⁴³ Ekur első építőjeként a kisi Mebaragesit (korai dinasztikus II kor) említi. Tummal létrehozásáért fiát, Aggát tisztelik, akinek nevét más korai dinasztikus királyok, az uruki Gilgames, az uri Mesannapada, az Ur III állam alapítója, Ur-Nammu és utódjai neve követik. A szöveg szerint az Ur III-i királyok uralkodóvá választásukat követően folytatták a királyi építkezések ősi hagyományát.

Az Ur III tradíció, mely Nippurt „királycsináló” szerepre emelte, meglehetősen szívósnak bizonyult. A hagyományt az uri dinasztia követői, még a viszonylag kisebb Iszin- és Larsza-királyok is követték, akár-

csak az óbabiloni uralkodók, köztük Hammurapi. A II. évezred végének közeledtével a királyságadományozó „enlili” szerep (akkád nyelven *ellilutu*, azaz „Enlilség”) a babiloni isten, Marduk kezébe került. Nippur városa több szempontból is profitált e hagyományból: a templomokba gazdag adományok, értékes ajándékok érkeztek, a mindig alázatos színben tetszelgő uralkodók véget nem érő építkezésekbe, nagyarányú felújításokba kezdtek⁴⁴; a város mentesült a közmunka terhe, a katonai szolgálattól és az adók alól.⁴⁵

Noha az Ur III írások a centralizált államrendszer szellemének megfelelő teológiai és történetírási formulákhoz folyamodtak, a történeteik természetesen nem teljes egészében fiktívek, valós hiedelmekre és intézményekre építettek. Jacobsen elméletét, miszerint minden sumer város egy törzsszövetségbe tömörült, nem sikerült korai dinasztikus kori tárgyi leletekkel igazolni; tény viszont, hogy néhány város uniót hívott életre.⁴⁶ A fárai dokumentumokban nem találunk arra utaló információt, hogy Nippur speciális státussal rendelkezett, illetve hogy Enlil a korszakban kiemelkedő tekintéllyel bírt volna. Éppen ellenkezőleg, Inanna, Enki és Ningirsu egyaránt jelentős istenségek voltak, kultuszhelyeik, szentélyeik nemcsak eredeti „otthonaikban” (Uruk, Eridu, Lagas) emelkedtek, hanem az ország más részeiben is jelen voltak.⁴⁷ Úgy tűnik, Enlil felemelkedését a Surupak bukása (2350) utáni egyik leghatalmasabb város, Lagas kezdeményezte, propagálta. Mindez egyértelműen kiolvasható a korabeli propagandaszövegekből, a királyi feliratokból. A nippuri Enlil Ningursu atyjává lép elő, s az istenek legfőbbikévé válik, akinek fia leteszi a hűségesküt.⁴⁸ A háttérben Lagas és Nippur politikai egyezsége állhatott. Lagas hatókörébe eső más uralkodók szintén hasonló frazeológiához folyamodtak.⁴⁹

Enlil előléptetése a panteon átszervezését vonta maga után, vagy talán egy kísérletet jelentett egy pánsumer, koherens királysági rendszer megteremtésére. Ningirsut, Lagas védőistenét Enlil fiának nevezték ki; őt korábban Enki és Ninhurszaga sarjának tekintették.⁵⁰ Enannatum utódja, Entemena megszilárdította Lagas befolyását, uralkodásának jogosságát a nippuri Enliltől eredeztette. Nippur papsága aktívan közreműködött az előléptetési folyamatban; legalább egy nippuri templomi tisztviselő nevével is találkozhatunk a lagasi feliratok között.⁵¹ Istenük felemelkedéséből a város mindenképpen profitált. Nippur előkelősége tekintélyes politikai befolyást szerzett, mivel az uralkodói szerepkörre nem kizárólag lagasi uralkodó jelölthetett. Egy sor reform révén Uru-inim-ginanak (2378–2371) sikerült más sumer városok támogatását „el-

idegeníteni”.⁵² A király ugyan értékes ajándékokat küldött Nippurba, az enlil papság azonban továbbra is az Uru-inim-gina felett győzedelmeskedő ummai Lugalzagisszit támogatta. Enlilnek adományozott, kőedényre vésett hosszú felirata szerint az ummai király a nippuri istenségnek köszönhette diadalát.

Midőn Enlil, minden földek ura, Lugalzagisszinek adományozta a nép királya címet, minden szem a király felé fordult, minden föld a lábai előtt hevert, és kelettől nyugatig mindenki az ő alattvalója lett... Enlil teremtetett más riválist, a király uralma alatt a birodalom békében élt, a férfiak, a sumer hűbérúrnők vidáman éltek, s más földek uralkodói Urukban átengedték a királynak a kormányzás jogát.⁵³

Mint Akkád esetében láthattuk (4. fejezet), Lugalzagisszi lerakta az első egységes sumer monarchia alapjait, majd megszilárdította Nippur pozícióját.⁵⁴ Miután az akkád Sarrukín „többfordulós” csatában elnyerte Lugalzagisszi királyságát, szörnyű brutális módon hozta a nép tudomására újszülött hatalmát: nyakbilincsbe verve vezette az uruki királyt a nippuri Enlil-kapuhoz.⁵⁵ Az akkád birodalom idején Enlil jelentősége az uralkodó ideológia kevésbé jelentős komponensévé sűrűsödött, amit majd az Ur III hatalom tudott újjáéleszteni. Ugyanakkor Nippur státusából adódóan mindennemű döntések, főként jogi ügyek döntőbírája lett; az ítéletek Ekur kertjében (*kisallu*) születtek.⁵⁶

A politikailag semleges, ám mégis befolyásos település hírnevét a helyi elit képviselői nagy gonddal ápolták. Még a viharos időkben, amikor rivális dinasztiák küzdöttek a trónért, sem változott Nippur helyzete. Az Ur III állam összeomlását követően Iszin és Larsza fegyveres összetűzésbe keveredett egymással: Nippur hol egyik, hol másik városállam melletti tette le a voksát, mint az a városban használt évnvekből kitűnik.⁵⁷ Ez a helyzet természetesen nem lehetett könnyű sem a templomi hivatalnokoknak, sem a város lakóinak. Noha úgy tűnik, Nippurt ritkán érték támadások, a lehetőség fennállt, és a lakosság ebben a korszakban legalább egyszer kénytelen volt máshol menedéket keresni. Nem tudhatjuk, Enlil tekintélye milyen politikai súllyal bírt, a megfelelő választásba bizonyára a nippuri vezetők is beleavatkozhattak, hiszen a város léte bizonyos mértékben a királyi támogatásoktól is függött. A babiloni I. dinasztia uralkodói még mindig Enlilt ismerték el a királyságot legitimizáló istenséggént.

Hammurapi híres törvénykönyvének előszavában kijelentette, hogy a nagy istenek neki adományozták az „enlilség” státusát. Ezzel az istenek hatalmának kizárólagossága megszűnik; Enlil királyosztó tisztsége az iszini II. dinasztia uralma, a teológiai rendszer átszervezésének idején Mardukra öröklődik át: Enlil elveszti felsőbb pozícióját a babiloni Mardukkal szemben.⁵⁸ A Marduk-papság megnövekedett befolyása ellenére Enlil és városa gyakorlatilag nem veszítette el presztízsét.

A nippuri Enlil-szentély ideológiai bázisának politikai alakulását végigkövettük; most lássuk, mit is tudunk magáról a istenségről.

ENLIL

A mezopotámiai istenekkel foglalkozó szakirodalom Enlil nevét a sumer nyelvből eredezteti: az „en” címet és a lil, „szél, szellem” szócskát tartalmazó név „a Levegő Uraként” fordítható. An égisten és Enki földisten mellett ő a harmadik természeti istenség: birodalma a mennyország és a föld között helyezkedik el. E feltevés alapja a későbbi babiloni hitvilág, melyet a teremtőeposz, az *Enúma elis* által jól ismerünk. Marduk a főisteneknek más és más hatalmi jogkört adományoz: Éa uralkodik az Apszú felett, Anu a mennyország uralkodója, Enlil pedig Anu égi lakhelye és Marduk babiloni temploma között félúton „foglal helyet”. Státusa nyomán azonban nem azonosítható a Levegő princípiummal (Mezopotámiában a levegő nem számított „ kozmikus fogalomnak”). Az elmúlt években sor került Enlil etimológiájának felülvizsgálatára; mint kiderült, az isten neve egy eredetileg sémita szó sumer megfelelője. A szótő *il* jelentése ’isten’, a sémi istennevek, mint például az El, vagy az Allah jól ismert szógyöke.⁵⁹

A sémi nyelvet beszélő törzsek már jóval a fárai korszak előtt letelepedtek Dél-Mezopotámiában, magukkal hozták isteneiket is, a különféle időjárás-istenségeket, melyek összefüggésben álltak a Termékeny Félhold és a hegyvidék régióival. Az istenek egynémelyike, akik a III. évezredi elbeszélésekből már ismertek, keresztezési folyamat szülöttei, vagy eredetileg különböző istenségekből összegyúrt isteni lények voltak. Ez történt Uruk istennőjével, Inannával is, aki a sémi Istár istennő alakjával összeolvadva egy vadonatúj istenséget hozott létre: a harci erényeket a nemzéssel és a libidóval egyesítő istennőt. Enlil neve szerepel a fárai istenlistákon, ám viszonylag későn érkezett Nippurba Enki helyére.⁶⁰

A korai dinasztikus kori szentély rétege alatt a régészek monumentális építményekre bukkantak, a feltárások igazolták, hogy Nippurban ez idő tájt jó néhány templom működhetett. Nippur több istenség kultuszhelye lehetett; e tény feltehetőleg a város földrajzi elhelyezkedésével állhatott összefüggésben. Elképzelhető, hogy ezen a viszonylag sűrűn lakott területen Nippur az egymás nyelvét nem beszélő, eltérő életmódot folytató népek (földművesek, pásztorok, gyűjtögetők) semleges befogadó közege lehetett. Isteneik betelepítésével lehetőség nyílt érdekeik védelmére. Ez talán magyarázatot adhat a Nippurban székelő istenségek nagy számára, indokolja a politikai semlegességét azon városban, ahol jelentős döntések születtek. Enlil az isteni határozathozatal leghíresebb intézményesített döntőbírája volt.

Enlil neve nem csupán egy sémi kifejezéssel hozható összefüggésbe, hanem a „hegy” és az „idegen” szavakkal rokon **kur** szóval is analógiát mutat. Jellemében egyesíti az időjárásisten minden sajátosságát. Az időjárást alakító istenek kiszámíthatatlan természetükről voltak ismertek; lakhelyükként előszeretettel választották a hegyvidéket.⁶¹ Enlil fő epithetonjai a **kur-gal**, azaz a „nagy hegy”, illetve a **lugal-a-ma-ru**, azaz a „vihár királya”. Templomának **é-kur**, azaz a „a hegy háza” nevet adták. A vízőöntörténet mindegyik verziója Enlilnek tulajdonítja a földet elárasztó, „ég megnyílt csatornái” fölötti uralmat. A durvaság, a hirtelen harag és a jóindulatú racionalitás egyaránt összhangban áll a viharisten személyiségével. Mezopotámiában, ahol a mezőgazdaság termelékenysége nem feltétlenül a csapadék függvénye volt, az időjárásistenek pozitív, termékeny aspektusai kevésbé voltak hangsúlyosak, mint tradicionális szülőföldjükön, a szíriai és palesztin területeken. Enliltől inkább féltek, mintsem szerették volna, hiszen hatalmát hirtelen áradásokban, viharokban, sőt a folyók váratlan mederváltozásaiban manifestálta.

A későbbi mitológiai elbeszélések szerint Enlil és az emberiség viszonya meglehetősen problematikussá vált: az isten hirtelen haragú lévén dühét pusztítás formájában vezette le. Az özönvízeposzok elbeszélik, hogy az emberiség zajától felbőszülve hirtelen elhatározta, hogy lesöpri az embereket a föld színéről.⁶² Vele ellentétben a bölcs Enki/Éa felismerte, hogy az istenek nem boldogulhatnak az emberek nélkül, ezért szembefordult Enlil tervével. Az időjárásistenek termékenységgel való hagyományos kapcsolódása szintén módosult a későbbi tradíciókban. Az elsődleges vízszimbólum – mint láthattuk, az Apszu volt, így Enki a víz termékeny erőit jelképezte. Az irodalmi források Enki falloszát dicsőítik, mely életet adó „vizet” permetezett, a mocsárvidéken való paráználkodá-

sa a nedvesség és termékenység szimbolikus megjelenítése, mely áthatja a sumer erotikus költeményeket.⁶³

Enlil szerepe ebben a kontextusban meglehetősen érdekes. Az északi időjárásistenből pánmezopotámiai „istenatyává” lett Enlillel több elbeszélésben találkozhatunk. Az egyik történetben – „Enlil és Ninlil”⁶⁴ – a mocsárvidéken az intő szavak ellenére, miszerint a lány „túl zsenge a csókhoz”, teherbe ejti a hajadon Ninlilt, amiért azonban büntetés vár rá. A „vén istenek” Ékur kertjében (a problematikus jogi ügyek házában) megvitatják az ügyet, s száműzik Enlilt a városból. Ninlil követi Enlilt; az isten háromszor egyesül asszonyával, így Ninlil három istenséget hoz világra. Egy hasonló mítosz, „Enlil és Sud”⁶⁵ története szintén a házasságon kívüli viszonyokkal foglalkozik, ám Enlil ebben az esetben sokkal kulturáltabban viselkedik. Találkozásukkor a fiatal istennő szülei felől érdeklődik, majd a lánykérés hivatalos formát ölt: menyegzői ajándékokat hoz, aztán sor kerül az esküvőre is. A házasság a kultúra győzelme a tradicionális mezopotámiai felfogás szerint. A himnusz utolsó soraiban Niszabát, Ninlil anyját, a gabona és az írás istennőjét dicsőítik, akinek sikerült egyesíteni az ösztönöket és a kultúrát.⁶⁶

„Enlil és Ninlil” folyóparton játszódó, a teherbe esést hangsúlyozó története az Enki személyéhez kötődő paradigmát, a fallikus erotikát és potenciát taglalja. A tiltott szerelmi együttlét azonban nem a sűrű mocsarasban történt, hanem Nippurban, a tudás, az igazság és az erkölcs városában. Amennyiben Enlil nippuri istenség akar lenni, el kell fogadni a civilizált városi lét reguláit. Ninlil akciója megmenti Enlilt a száműzetéstől, s a vers sorai az istennőt dicsőítik. „Enlil és Sud” történetében Enlil a kulturálatlanság másik „tradicionális” formáját választja: egy helyi „lányt” vesz nőül. A sumer irodalom igen kedvelt témája volt a vidéki férfi és a városi lány frigye. Ennek legszemléletesebb példái Inanna és Dumuzi, a pásztor viszonyát boncolgatják: Dumuzi a durva, faragatlan stílusával veszi le a lábáról az istennőt.⁶⁷ „A Martu házasságában” arról olvashatunk, hogy Numusda nevenincs lánya a civilizálatlan Martu hitvese lesz; Martut nyílt városi előítéllettel kritizálják, mert ahonnan ő jött, ott „az emberek nyers húst esznek, a szabad ég alatt élnek, nem temetik el halottaikat”.⁶⁸

Enlil habitusának elfogadása, a nippuri istenségek közé tartozása, az özönvíztörténetekben való viselkedése az istennel kapcsolatos ellentmondásra utalnak, mely talán az Enlil és a királyság burkolt kritikájaként értelmezhető, hiszen a királyság intézménye a papság kezében összpontosuló kétélű kardként működött.

NINURTA

Nippur másik jelentős, hasonlóképpen ellentmondásos istenalakja Ninurta. Szentélye, az Esumesa a város egyik legnagyobb temploma volt. Enlil elsőszülöttjeként tisztelték, az „Enlil és Ninlil” mítosz szerint az istenpáros első gyermekeként a holdisten, Nanna látott napvilágot. Ninurta egy személyben földművelő és esőistenként funkcionált, szerepe egy mezopotámiai istenhez képest túlságosan is antagonisztikusnak mondható. Az árpatermesztéssel kapcsolatos feladatokat „Ninurta parancsolatai” tartalmazták. Egy sumer himnusz „Enlil szántóvetőjének” nevezi az istent, akinek „életadó ondója” megtölti a csatornákat, s neki köszönhetően az árpa bőven terem.⁶⁹ Más szövegekben azonban a viharistenre jellemző sajátságokat emelik ki.

Az óbabiloni korban keletkezett „Ninurta visszatérését”⁷⁰ a későbbi korokban sokszor másolták. A hosszú költemény Ninurta öndicsőítő himnusszerű elbeszélése; a veszélyes északi hegyvidéken, a mezopotámiai síkságtól keletre eső **kur**ból, a csatából való visszatérését beszéli el. Ninurta győzedelmeskedik **kur** lakói fölött, hadizsákmánnyal bőségesen megrakott harci szekerekkel Nippur felé veszi az irányt. Teljes harci díszben hadvezérei kíséretében éppen belépni készül atyja templomába, Ekurba: „Ninurta, a lázadó földek viharfellege, úgy suhant, mint az áradat, lerombolta a lázadó föld erődtítményeit”. Harci kedve szinte megrémiszi a nippuri isteneket. Még „az otthonában tartózkodó Enlil is öszszeretren”. Az istenek küldötte arról értesíti Ninurtát, hogy mivel sikerült győzedelmeskednie az ellen felett, „Enlil nem küld melléd más istent”. Miután végighallgatja az üzenetet, Ninurta

leengedte ostorát, letámasztotta buzogányát, harceszközét, s belépett Enlil szentélyébe. Foglyait vadbikák vonszolták a templomba (...) és lerítette a leigázott városból hozott hadizsákmányt.

Az istenek igencsak meglepettek, különösképpen Ninurta anyja, Ninlil és „a nagy hegy Enlil is meghajtja fejét”. Ninurta aztán önmagasztalásba kezd. Megszámlálhatatlan trófeáit idézi, félelmetes fegyvereiről, ellenállhatatlan és rémisztő erejéről énekel, s végül megállapítja, hogy ő „a legrátermettebb az istenek között”. Amikor elhagyja a templomot, arra kéri, hogy „békéljen meg szeretett városával” és térjen vissza szentélyébe, Esumesába, hogy „elmondhasd hitvesednek, Ninnibrunak, mit rejt a szí-

ved, s hogy kedvesen szólj a királyhoz”. A zárósortok ekképpen hangoznak:

Hatalmas férfi, Enlil áradata, Ninurta, Ekur nagyszerű sarja, Atyja büszkesége, ki nemzette őt, szavaid édesek.

E mítoszban Ninurta bebizonyítja, hogy ő is ugyanolyan „beleváló fickó”, mint az apja: igazi „özönvíz”, korlátlan ifjúsága teljében. Mint általában a mítoszokban, az ifjú istenség képességei meghaladják atyjáét, s léte fenyegetést jelent apja hatalma számára. Az istenek az ifjú túláradó ereje fölött tanácskoznak, s a hízélgés tűnik az egyetlen járható útnak, hogy helyrerakják a fiatal harcos helytelen önértékelését. Ám lényegében semmi sem történik: Ninurta bemutatja zsákmányát az őt dicsérő, egybegyűlt isteneknek, majd hitvesével az oldalán elvonul saját szentélyébe. Az egyensúly és a status quo sértetlen marad. A szöveg élethű képet fest a potenciális veszélyforrást jelentő győzedelmes uralkodóról, amikor Ninurta a diadal mámorában a város felé tart. A jelenet jól érzékelteti a városlakók és az uralkodó hatalom reakcióját, amikor a felfegyverkezett hadsereg Nippur felé vonul. Cooper megállapítása szerint a mítosz bizonyítja, hogy a királyok katonai sikere mindig Enlil és fia, Ninurta szándékától és támogatásától függ.

Az Enki és Enlil közötti feszültség továbbhagyományozódott Ninurtára (Enlil kultusza állítólag az Enki-kultusz érdekeit sértette, ezzel magyarázható az Enkihez hű papság irodalmi bosszúja). A feszültség tovább éleződik Enlil kicsinyített mása, Ninurta túlzott hevessege miatt. A „**Király, Viharának Gyönyörűsége Megsemmisítő**” (**lugal-e ud melam-bi nir-gal**)⁷¹ címet viselő történet elbeszéli, hogy Ninurta Eriduba utazik, hogy Enkitől áldást kérjen, ám követelőzően, modortalanul viselkedik. Enki válaszát sajnos nem ismerjük, Ninurta mindenesetre elégedetten tér haza. Arroganciájáért azonban elnyeri méltó büntetését. Észreveszi, hogy az Anzú madár elvesztette a sorstáblákat, s azok az Apszúba zuhantak. Ninurta Enkihez fordul segítségért, hogy visszaszerezhesse a táblákat, ám Enki elutasítja a kérést. Ninurta azonban erőszakoskodni kezd, rátámad Enki kísérlőjére is, ezért Enki egy óriásteknőst teremt az Apszú iszapjából, amely aztán lesújt Ninurta lábujjára. Enki gödröt ás, ebbe taszítja az ifjú istent és kínzóját. Az istenség csakis anyja, Ninlil könyörgésére szabadulhat fogságából. Cserébe Enki emlékezteti Ninlilt, hogy egy szívességgel adósa.

INANNA

Inanna nippuri szentélye a feltárások alapján legalább olyan régi építmény, mint Ninurta ekuri temploma. A III. évezred második felének mítoszai Enlil és Ninurta nevét visszhangozták, mellettük Inanna szentélye lényegesen kevesebb királyi hódolatban részesült. A helyzet az uri III. dinasztiabeli uralkodó, Sulgi uralma idején változott: a király elrendelte az istennő templomának teljes renoválását és kibővítését. Más jelentős istenekhez hasonlóan Inanna is Urukban székel, és más városokban is rendelkezett „saját tulajdonú” templommal.

Az Ur III korszaktól kezdődően az Inannát szolgáló papság látszólag az istennő egyedi, Nipurral asszociálható manifesztumát igyekezett meghatározni. Az óbabiloni korszakban keletkezett sumer himnusz, mely talán egy korábbi, az istennő Nippur városba való költözését megéneklő költemény új átírata, determinálja Inanna befolyásának mértékét. Inanna az esti és reggeli csillag, a nyájak őrzője, aki kinn a karámban együtt iszik az állatokkal a vályúból. A szenvedők gyermekeit ölébe ülteti, részt vesz az újévi halotti áldozásokban, An és Enki oldalán az ételtekinyilatkoztatások közreműködője.

Női mivoltát meglehetősen összetett alakban ábrázolják; hontalan asszonyként az utcákon barangol, hogy társasága legyen, idegenekkel barátkozik; kurtizánként tavernákba jár, hogy „felcsípjén” valakit; Dumuzi isten nejeként az éjszakát az istenség karjaiban tölti.⁷² Enlillel való viszonya semleges lévén, alakja mellőzte a részletes mitológiai kidolgozottságot. Egy himnusz⁷³ szerint különleges nevet kapott Enliltől: „aki az eget, mint egy sipkát a fejemre helyezte, a földet, mint egy szandált a lábamra húzta”.

Nippurban Enlil Ekurján kívül több forgalmas szentély is működött, minden templom más istenek számára is tartogatott egy szakrális helyiséget. Máskülönben Nippur „az isteni utazások” fő végállomása is volt. Az Ur III korszak idején bevett gyakorlat szerint az istenszobrokat – más templomokba tett látogatás formájában – időnként megutaztatták. Egy sumer költemény elbeszéli, hogy a Nanna-Suen holdisten miként utazott Nippurba Enliltől áldást kérni.⁷⁴

Nippur templomépítési tradíciója, s semleges politikája biztosította a város egyéni státusát. Sulgi reformjai hatással voltak a legtöbb szentély életére: központi irányítás alatt álló termelőközpontokká alakították át a templomokat; a legutóbbi vizsgálatok szerint Inanna nippuri szentélye azonban viszonylagos függetlenséget és szuverenitást élvezett.⁷⁵

TEPLOMOK, ISKOLÁK ÉS ARCHÍVUMOK

Nippur városában jó néhány templom magaslott. Egy feliratozott terrakottaedényből előkerült agyagtábla felsorolja a szentélyekkel „borított” városrészeket. Keletkezése idejében, a kassú uralom alatt Enlil és Ninlil, Ninurta és Ninnibru templomain kívül mintegy huszonkét szentély állt a városban.⁷⁶

Nippur szociális, gazdasági és politikai arculatát jelentős mértékben befolyásolta a templomok nagy száma és a világi irányítás hiánya. Persze az egyes templomok elvételre biztosan rivalizáltak egymással, különösen akkor, amikor a királyi nagyság a többi templom kizárásával egy szentélyre koncentrált. „Agade átkából” kiderül, hogy az akkád Naram-Szín nemigen rombolta az Ekur-templomot, csupán hébe-hóba Inannának juttatta az Enlilnek szánt adományokat.⁷⁷ A sértett papság írásban gyalázkodott, átkozta a szentségtörő királyt – igaz, csak halála után!⁷⁸ Amikor Naram-Szín a déli államok lázadásával szembesült, Ninurta papsága a király egy riválisát segítette hatalomra, akit ráadásul legitim uralkodónak nyilvánítottak. A lázadást elfojtották, az akkád király pedig megszilárdította hatalmát. Utódja, Sar-kali-sarri Nippur és az Enlil-papság pártfogásának megszerzésén fáradozott. Néhány példával kitűnően szemléltethető a Nippurra annyira jellemző politikai és vallási összefonódás.

A templomszervezet

A templomok működtetése – legyen szó akár kisebb vagy kevésbé tehető szentélyekről – mindig nagyszámú személyzetet és szokatlanul sok írástudó személy jelenlétét követelte meg. A személyzet jelentős hányada a szentélyekben látott el feladatokat, s egyszerre több státust töltött be. A templomok óriási földbirtokokkal rendelkeztek, a távolabb eső uradalmak további tennivalókat róttak az alkalmazottakra. Az Ur III korszakban a templomokba érkező állatállomány Puzris-Daganból (a mai Dreheemből) származott, mint azt a helyi tárgyi leletek igazolják. A templomgazdaság emberek százazreinek nyújtott megélhetést. A templomok felügyelték a bőrárú, a szőttek és kézműves termékek előállítását. Bér munkások, rabszolgák dolgoztak a mezőkön, gondozták a kertet és jó karban tartották az öntözési hálózatot. Bérüket természetben kapták: elsősorban árpára, olajra, B-vitaminban gazdag, tiszta vízből készült, alacsony alkoholtartalmú sörre tehettek szert. A templomi alkal-

mazottak között énekesek, táncosok, ördögűzők, jósok és „kultuszspecialisták” is előfordultak.⁷⁹

Igen nehéz a különféle funkciókat és státusokat megkülönböztetni a hivatalnoki címek alapján. Jelentésbeli eltérések léteztek az egyes kultuszok között, s a titulusok konzervatív nomenklatúrájából nem tudjuk leszűrni a történelem során bekövetkezett változásokat. Jelentős átfedés volt a kultikus és világi szerepek között is. Nippurban a vallási címek a nippuri politikai államszervezet alárendeltjei voltak. Az Ur III korszakban a várost egy heterogén közösség, a nippuri lakosok kollektívája irányította, köztük a város kormányzója (enszi), valamint az Enlil- és a Ninurta-templomok legfőbb tisztviselői.

A templomi birtokokat státus szerint – a haszonélvezetben művelt templomi birtokokat később bérbe adhatták, esetleg élelmiszeradagok szerint oszthatták fel, melyek időnként további adagokra voltak oszthatóak, időnként éppen a napi szükségleteket elégítették ki. Bizonyos hivatalok örökölhetőek voltak, másokat a király vagy templomhatóság adományozott a kijelölt személynek, illetve a II. évezred kezdeti periódusától adoptálás útján is lehetett címet szerezni. Természetesen nem gyermek adoptálásáról van itt szó: egy rokonság nélküli felnőttet fogadtak a családba anyagi támogatásért cserébe. Az örökbe fogadott személynek elidegeníthetetlen földbirtokokat vagy templomi hivatalokat adományoztak. Bizonyos Mannum-mesu-lissur levéltára jól példázza eme szokást.⁸⁰ Tipikus *nouveau riche* üzletember lévén beférkőzött egy elszegényedett, magas státusú földbirtokos családba, majd pozícióját kihasználva a templomi hierarchiában tekintélyes posztokhoz kötött nagy kiterjedésű földeket és ingatlanokat szerzett.

A nagyszámú vallási intézmények közül csupán egy kisebb templom levéltára maradt az utókorra. A lelet Iszin-Larsza és a korai óbabiloni korszakra (pontosabban az Iszini Lipit-Enlil első uralkodási évétől a larszai Rim-Szín 28-ik uralkodási évéig terjedő időszakra – kb. 1934–1794) datálható.⁸¹ A dokumentum rendkívül jelentős: a könyvelés kezdetleges formájaként listázza a bevételi és a kiadási – adományok, élelmiszerek – tételeket. Az egyik oldalon a **sá-du** jelölést és istenek, szentélyek és kultikus tárgyak listáját találjuk, melyek megkaphatták a **sá-du** (az akkád *sattuku*) címet, a hátoldalon a kiadás felirat alatt bizonyos, névvel és foglalkozással jelölt személyeknek kiosztott élelmiszer-mennyiségeket követhetünk nyomon. Az irat bizonyítja, hogy a gyakorlatban az isteneknek élelmet és más tárgyakat ajándékoztak, amiket aztán előre meghatározott adagok szerint szétosztottak a templomi személyzet tag-

jai között. A számítások eme komplexitása valamely központi szervezet felelősségét jelzi, ám sajnos nem tudjuk, mely hivatal végezte a pontos számvetéseket.

Nippuri írnokok

A jövőbeni ásatások más szentélyek levéltári anyagát is felszínre hozhatják. A dolgozók ezreit foglalkoztató hatalmas uradalmak működtetéséhez elengedhetetlen feltétel volt a nagy létszámú, jól képzett hivatalnoki apparátus. A „döntéshozatal” megfelelő szakmai felkészültséget, a jóslatok vagy a jogi ügyek ismeretét követelte. Az egyházi szertartások a kultikus énekek, himnuszok, varázsigék tudását kívánták, ráadásul az uralkodók irodalmi feljegyzéseket rendelték, hogy e formában emlékezzenek meg a király tevékenységéről. E szolgálatok teljesítéséhez jó néhány írástudó tisztviselőre, írnokra és „szakemberre” volt szükség.

Éppen ezért nem meglepő, hogy a nippuri agyagtáblák az írásos leletanyag egész garmadáját kínálják. Eddig közel 30 000 táblára bukkantak a régészek, többségük a harmadik évezred idejéből való. A feljegyzések sumer nyelven íródtak; köztük mintegy 2100 irodalmi szöveget találunk. A sumer elbeszélések, lexikális jegyzetek és „szakirodalmi” feljegyzések java része Nippur városából származik, akárcsak a mezopotámiai értelemben vett babiloni „tudományos” szövegek – jóvendölések, jóslatgyűjtemények, orvosi szövegek, asztronómiai ismeretek.

Az Ur III korszakban már nem beszélt sumer nyelv átöröklítése Nippur város egyik jelentősegteljes missziójának számított. Az óbabiloni érára datálható feliratozott táblák főként Nippur írnoki negyedéből kerültek elő. A régészeti dokumentumokban TA és TB jelzéssel ellátott más városrészek életének közel kétszáz éves periódusát (1923–1739) követhetjük nyomon; az időintervallum az Ur III kor végétől az óbabiloni korszak kezdetéig terjedő időszakot öleli fel, melynek záróakkordját a XVIII. századi katasztrófa jelezte, amikor is a város 1720-ban teljesen elhagyottá vált.⁸²

Az Ur III korban az írnoknegyed elsősorban közigazgatási körzetként funkcionált, ahol az idősebb tisztviselők építész építette hatalmas házakban éltek. A házak alaprajza megegyezik a mai közép-keleti régió építési szokásaival. Egyetlen bejárat vezetett a jókora udvarra, melyet szobák és raktárhelyiségek szegélyeztek, a magánhelyiségek a fogadószoba mögött vagy két oldalán helyezkedtek el. A nagyobb lakóházakban egy vagy több belső udvar közbeiktatásával különítették el a közös használatú és a privát helyiségeket, fürdőszobákat, konyhákat és lépcső-

házakat építettek. A nagyobb házak kisebbekre való felosztása az Iszin és Larsza közti rivalizálás nehéz éveitől történt. Miután az Iszin uralkodók megszerezték Nippur fennhatóságát, kétszáz évnyi béke és jólét köszöntött a birodalomra. A TA és TB lakónegyedeket átépítették, a TB negyedben továbbra is hivatalnokok laktak, a TA városrész a lakosság fennmaradó részének lakóhelye maradt. Az épületek kialakításában bekövetkezett változások a népesség- és a vagyongyarapodás számlájára írhatók.

A jólét fokozódásával az írásbeliség is nagyobb hangsúlyt kapott. Az épületeket úgy alakították ki, hogy írnokképzésre alkalmasak legyenek – padokat, agyag- és víztartó edénykéket helyeztek el a belső udvarokban. Számtalan agyagtábla – gyakorlótábla, szójegyzék és irodalmi szövegki-vonat – ilyen udvarokból került elő. Az iskolák, az ún. **é-dub-bák** („táblák háza”) Szamsiulúnának, Hammurapi utódjának hatalomra kerüléséig virágkorukat éltek; az új király trónra lépésével azonban a lakosságot mélyen érintő, természeti problémák okozta gazdasági válság köszöntött a vidékre. Az írnokság, mint a társadalom nem termelő rétege elsőként menekült el a városból.⁸³

Az óbabiloni korban kitűnően dokumentált írnokképző központokat azonban más városokból is ismerünk.⁸⁴ A II. évezred korai periódusának feltételei az írnokképzés szélesebb skáláját tették lehetővé. Az oktatási módszerek, a tanterv gyakorlatilag minden városban azonos volt; a felhasznált „szakirodalmat” évszázadokon át másolták az írnoktanoncok.

A latin nyelv középkori státusához hasonlóan az ókori Mezopotámiában a sumer nyelv volt az írásbeliség fundamentuma. A sumer nyelv a művelt, kulturált kommunikáció eszköze lett. „Miféle írnok az, aki nem tud sumerul?” – szól a korabeli szállóige.⁸⁵ A III. évezred végének közeledtével az írnokképzés kétnyelvű tanintézmény lett. Az „Edubba szövegek” sokszor humorosan illusztrálják a nyelvismeret jelentőségét: az egyik írnoktanuló ekként kritizálja társa képességeit: „Süket bolond, amikor az írásművészetre kerül a sor, csendes idióta, amikor a sumer nyelvre kerül a sor”.⁸⁶

Az írnokképzés több fázisban történt. Kezdetben a tanulónak el kellett sajátítani a betűformázás alapszabályait, a tábla és az íróvessző megfelelő kézben tartását.⁸⁷ Aztán a szótagábécé⁸⁸, a jeleket és kiejtésüket csoportosító „ábécérendszer” következett. „Ha valaki nem tudja kiejteni az a-a hangot, hogyan fog majd folyékonyan beszélni?” A tanulás következő lépcsőfoka az először az istenlistákat tartalmazó szójegyzékek megismerése volt: „leírtam Innana neveitől kezdve a sztyeppén élő álla-

tok nevét (és a különféle) kézműves-foglalkozások neveit”⁸⁹ – hangzik el egy buzgó diák szájából. Ezeket az eredetileg sumer nyelven írott, csoportokba szedett szójegyzékeket hasznos szótárakként „forgathatták”, mivel a sumer bekezdés babiloni fordítását is tartalmazták.⁹⁰ Számos gyakorlótáblára – melyek egyébként kerekded, kézre álló alakjukról könnyen felismerhetők – standard szövszedeteket véstek.

A kezdeti általános nyelvi képzés szakirányok alapján folytatódott. Egy valószínűleg nippuri keletkezésű szöveg, az *Ana ittisu* a törvénykezés és jogi frazeológia szókincsére épült, természetesen két nyelven.⁹¹ A levélírást Babilóniában meghatározott formulák szerint gyakorolták, a tanulóknak a diktálásban és a hangos olvasásban is járatosnak kellett lenni.⁹² Az írnokok azt is megtanulták, hogyan kell sztéléfelíratot készíteni: nagy buzgalommal másolták a régi dinasztiai feliratait. Az alapos matematikai ismeretek szerzése rendkívül fontos volt: „Ismered-e a szorzást, a reciprok értéket, a az együtthatókat, a mérlegkészítést, a könyvelést, tudod-e, hogyan kell fizetéseket osztani, a javakat szétosztani, és csökkenteni a földek költségeit?” – teszi föl a kérdést a tanító az úgynevezett „»A« vizsgatesztben”.⁹³

Valószínűleg egyetlen tanuló sem jeleskedett minden tantárgyban, s választott foglalkozásuknak megfelelően választhatták meg képzésük menetét. Aki a legnagyobb tudás után sóvárgott, annak hosszú évekbe telt az idős mester cím megszerzése, aminek birtokában tovább is adhatta ismereteit. Az irodalmi szövegek ismerete különösen az óbabiloni korban jelentős hangsúlyt kapott. Feltehető, hogy az „irodalmi alkotások”, az iskolai dialógusok és némely királyi himnusz az Edubbában íródott. A Mezopotámiában működő oktatási intézmények egy része vezetőjének nevét az utókor is ismeri.⁹⁴ Ám miként egy írnoktanonc írta: „nincs párja a nippuri Edubbának”.⁹⁵

Nippur nagy oktatási centrumának hírnevét egy másik edubbai feljegyzés is megőröki. A történet főszereplője a gyógyító hatásairól híres városból, Iszínből való orvos. A jó doktor meggyógyít egy kutyaharapást szenvedett nippuri páciens; cserébe a beteg megkéri, hogy ha az orvos legközelebb Nippurban jár, látogassa őt meg – vendégül látja, jó étellel, jó sörrel fogadja. Amikor a doktor útbaigazítást kér betegétől, ezt a választ kapja:

Lépj be a nagy Kapun, haladj át egy utcán, egy sugárúton, egy téren, a Tíllazida és a Nusku utcán, majd a tőled balra eső Ninimena utcán. Ott kérdezd meg Nin-lugal-absut, Ki-agga-Enbilulu leányát, Nisu-an-Éa-

takla menyét, a Henun-Enlil kert kertészasszonyát, aki a Tillazida utcán a földön ülve árulja portékáját, ő majd megmutatja az utat.

A doktor követi az utasításokat, meg is találja az asszonyt, ám amikor babiloni nyelven megkérdezi tőle, merre kell továbbmennie, a válasz sumer nyelven érkezik. A férfi azt hiszi, hogy az asszony átkozódik, ezért az asszonynak le kell fordítani mindent babiloni nyelvre. A rövid történet konklúziója: „Micsoda bolond! A tanulóknak össze kellene gyűlniük és gyakorlótáblájukkal ki kellene ebrudalják a Nagy Kapun túlrá”.⁹⁶ Nippurban – ha hihetünk az elbeszélésnek – még a zöldségárus is beszél a sumer nyelvet.

A nippuri lakosok ravaszsága és bölcsessége a következő történet mondanivalója, amely a kevés számú mezopotámiai népmese egyike. A mese „A nippuri szegény ember”⁹⁷ címet viseli, főhőse a szerencsétlen Gimil-Ninurta, aki „városában, Nippurban nyomorog”. Esténként éhesen tér ágyába, nincs egy váltásra való ruhája sem. Eppen annyi pénze van, hogy vegyen a piacon egy kecskét, s azon töpreng, mihez kezdjen az állattal. Ha hazavinné, családja biztosan felbőszülne, s még sör sem lenne, ami illene az ízéhez. Abban a reményben, hátha kap néhány finom falatot és rendes innivalót, elviszi hát az előljáró házához. Bemutatkozik a kapuőrnek. Beeresztik az előljáróhoz, ahol előadja, miért hozta az állatot. A városi előkelőség azonban nem úgy válaszol, ahogy a szerencsétlen ember remélte. Mielőtt kidobják a palotából, csak „csontokat, porcot és harmadosztályú sört” adnak Gimil-Ninurtának. Gimil-Ninurta odakiáltja a kapuőrnek, hogy a csúfságot háromszorosan fogja megfizetni.

Bosszúja kivitelezése érdekében Gimil-Ninurta a király elé vonul, egy napra kölcsönkér egy új szekeret, s nemesemberhez illő ruhákat. Mindezek mellé még fog két galambot és berakja őket egy lepecsételt dobozba. Ekképpen felszerelve az előljáró házához megy, aki nem ismeri fel a szegény embert, hát örömmel beengedi. Gimil-Ninurta előadja, hogy aranyat hozott az Ekur-szentélybe, Enlil templomába. Az előljáró, hogy jó étellel szolgáljon, a jövevény tiszteletére levágot egy bárányt. Gimil-Ninurta sokáig ébren tartja a már félig alvó előljárót. Amikor a vendéglátó álomba szenderül, Gimil-Ninurta kiszökik, s szabadon engedi a két madarat. „Ébredj, előljáró, kinyitották a ládám és elvitték az aranyamat!” kiáltja, majd leveti ruháját, s jól elveri az előljárót, aki már az életéért könyörög. Kárpótlásképpen aranyat és új ruhákat ad a vendégnek.

A kapun áthaladva Gimil-Ninurta így kiált a kapuőrhez: „Ez volt az első!”

Legközelebb egy doktor ruháját ölti magára. Felkeresi az előljárót, aki megmutatja sebeit az idegen orvosnak. Gimil-Ninurta azonban felvilágosítja, hogy ő csak akkor tud gyógyítani, ha egyedül marad a beteggel. Magukra maradnak a szobában: Gimil-Ninurta kikötözi az előljárót, s lába ujjától a feje búbjáig jól helybenhagyja. „Kétszer már eljöttem, eljövök harmadszor is!” – rikkantja a kapusnak.

Utoljára felbérrel egy férfit, hogy a kecskéjével menjen el az előljáró házához, és kiáltsa azt, hogy „Én kopogok a kapun, a kecskés ember!” Míg a férfi a megbeszéltek szerint cselekszik, Gimil-Ninurta egy híd alatt várakozik, „mint egy kutya”. Megvárja, hogy az előljáró háza népe a kecskés férfi nyomába eredjen. Mikor mindenki elfut mellette, s már csak az előljáró marad a házban, előbújik, nyakon csípi az előljárót, s harmadjára is jól elveri. A nippuri szegény ember így áll bosszút a tekintélyes hivatalnokon az elszenvedett sérelmekért.

Noha a nippuri táblák nagy része az Iszin-Larsza és a kora óbabiloni korból maradt fenn, jelentős számú tábla származik a későbbi korokból is, amikor Nippur újra a jólét és a béke éveit élvezte. A város neve mindvégig a tanulással és az írásbeliséggel volt asszociálható. Egy igen érdekes, mintegy ötven táblából álló írásos gyűjtemény a negyedik évezredből maradt fenn, abból az időből, amikor a perzsák II. Dareiosz és II. Artaxerxész uralma idején leigázták Babilont.⁹⁸ A táblák az előkelő Belsunu család, egy ördögűző pap és fiai tulajdonát képezték. Belsunu az ősi sumer írnok, Ab-sum-mu leszármazottja volt; fiai szintén írástudó templomi hivatalnokokként tevékenykedtek. Az egyik legősibb írnokcsalád tagjai voltak, akiknek az Ekur-szentéllyel fennálló viszonya hosszú generációkra nyúlt vissza. A pénzügyi adatokat tartalmazó tábla sokat elárul életük anyagi aspektusáról, a rangjukkal járó földbirtokok műveléséről, valamint a státusukból adódó feladatokról. A táblagyűjtemény szójegyzékekből származó kivonatokat, egy óbabiloni királyi felirat másolatát, egy Nergálhoz szóló himnuszt, egy istenlistát, varázserővel bíró kövek lajstromát is tartalmazta. Mindezek fölött rituálékat és varázsigéket, a mágikus szertartásokhoz nélkülözhetetlen dolgokat, valamint orvosi diagnóziselemzést is magába foglalt. A gyűjtemény része volt egy asztrológiai feljegyzés és a legrégebbi horoszkóp, mely az egyik Belsunu fiú születése alkalmából készült.⁹⁹

A leletek bizonyítják, hogy az Akhaimenida-korszak estében a nippuri vallási élet még mindig élénk volt, az ősi írnokhagyományokat

hűen őrizték a város ősi írástudó családjai, akiknek feladatait a közigazgatás, a liturgikus tevékenység és az általuk végzett önálló, speciális elfoglaltság határozta meg. Joannes hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy a Belsunu sarjak Platón kortársai voltak, s hogy a tárgyi leletek nem csupán Níppur ősi hagyományait igazolják, hanem az új irányzatok, az asztrológia és az asztrológia iránti fogékonyságot is demonstrálják.

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

7. fejezet

Szippar

KÉT VÁROS MESÉJE

Bagdadtól körülbelül 20 km-re délre található Szippar, azon a vidéken, ahol az Eufrátesz és a Tigris vizei megközelítik egymást. Számos mezopotámiai városhoz hasonlóan Szippar sorsa is e két folyó szeszélyes viselkedésétől függött. A két folyam közelsége és kölcsönhatása sajátos vízi jelenségeket idézett elő. A geoarcheológiai kutatások tanúsága szerint az Uruk-időszakban, a régió kezdeti benépesülése idején a két folyó valóban összeköttetésben állt egymással.¹ Az Eufrátesz által lerakott hordalék töltéseket emelt, ezáltal az ártér fölötti magaslát vált lakhatóvá. Maga a város az Eufrátesz mentén terült el. A folyó által felhalmozott óriási mennyiségű hordalék fokozatosan feltöltötte a Tigris hajdani medreit, így mintegy keletre tolva a folyót. A folyómeder emelkedése még nyugatabbra kényszerítette az Eufráteszt, melynek eredményeképpen véglegesen különvált a két folyó útja, maguk között hátrahagyva a mezőgazdasági művelésre alkalmas területet.

Szippar elhelyezkedése nem csak a viszonylag stabil vízellátásra volt biztosíték, de nagy jelentőséggel bírt az infrastruktúra szempontjából is. A közlekedés főleg a csatornák vízi útjain zajlott. Szipparból mindkét fő folyam és azok mellékfolyói is megközelíthetőek voltak, bár a történelmi időszakok során az Eufrátesz jóval fontosabb hajózási útvonal volt, mint a Tigris. Szippar tágabb értelemben véve is központi szerepet játszott Mezopotámiában, könnyen elérhető volt az Asszír-fennsíkről, a Jezirah felől és a szíriai völgyeket ellenőrzése alatt tartó Középső-Eufrátesz folyamvidékéről is. Éppen ezért nem meglepő, hogy Szippar mindig is fontos kereskedelmi terület volt, és ezen szerepének köszönhetően a legtöbb mezopotámiai településnél lényegesen városiasabb is.

Szippar fontos vallási központként működött. Két fő istenségnek hódoltak hatalmas, önálló templomaikban: a napistennek, Samasnak, és az Istárhoz hasonlatos istennőnek, Annunitunak. Mivel a napistenre

mint az igazság megtestesítőjére tekintettek, Szippar elsősorban a tisztességes kereskedelem szülőföldje lett.

Szippar létezését két forrásmű is alátámasztja. Egyrésről az óbabiloni kor dokumentumai, melyek az 1800–1600 közötti időszakot ölelik fel; másrésről a Szippar virágzásának utolsó időszakából, az I. évezred közepéből származó feljegyzések. A régészek munkáját nehezítette, hogy a romok két, egymástól távol eső halom, az Abu Habbah és az ed-Der között szóródtak szét.

AZ ÁSATÁSI TERÜLET ÉS A RÉGÉSZEK

1880-ban egy moszuli őslakos, Hormuzd Rassam (aki Austen Layarddel dolgozott és magáénak tudhatta az ottomán szultán mindenre kiterjedő ásatási engedélyét) kapta a küldetést, hogy a British Museum számára régiségeket mentsen meg. Amikor rábukkant az Abu Habbah-halomra, a megművelt mezők fölé emelkedő dombra, a helyi sejk készségesen engedélyezte számára a romok feltárását. Rassam szerencséje legendássá vált, mivel azonnal a legjelentősebb helyszínre talált rá. Legjobbnek látta, ha a legmagasabb ponton kezdik el az ásatást, mivel a halom kísértetiesen hasonlított egy zikkurat romjaihoz. Őt igazolta, hogy a felszíni törmelék eltakarítása után egy szuorkkal betapasztott padlójú kamrát találtak.

„Rögvest feltörtük a szuorkborítást, és a munkások meglepetésére, s nem kis örömmre a kamra délnyugati sarkában, háromlábnyira a felszín alatt találtunk egy vésett, fedeles agyagedényt. Az edényben egy 29,2 cm hosszú és 17,7 cm széles kőtábla volt, melynek mindkét oldalán aprólékos vésetek, te-tején pedig egy kicsi síkdombormű volt látható.”²

Ezt az alapító okiratot Nabu-apla-iddina babiloni király (870 körül) készítette. A domborművön levő ízléses véset tanúsága szerint a rajzolat Samas napistent ábrázolja a Szipparban található Eabbar nevű szentélyében. Így egy csapásra azonosítani lehetett a helyszínt és az épület azon részét, ahol az edényt megtalálták.³ Rassam rögvést összefüggésbe hozta Szippar nevét a Bibliában olvasható Szeфарvajimmal (2Kir 17:24, 31). A bibliai szakasz szerint Asszíria királya embereket telepített át innen Szamariába, hogy pótolja a száműzött helyieket. Rassam három hónapon át még lelkesebben folytatta kutatásait. Elkészítette Eabbar előzetes tervrajzát, melyben becslései szerint háromszáz szoba és udvar lehetett,

ezekből megközelítőleg százhetvenet tárt fel. Erőfeszítéseit bőségesen jutalmazta, hogy nemcsak a templom értékes fogadalmi tárgyakkal teli kincstáira, hanem több ezer ékírásos táblára is rátalált.

Az asszír palotákban korábban kiásott tábláktól eltérően ezeket nem égették ki, így „az agyag olyan porhanyóssá vált, hogy mihelyst levégő érte őket, szétmorzsolódtak.”⁴ Rassam *in situ* kiégette őket, így azok összetapadtak. Mindazonáltal becslése szerint közel ötvenezer táblát tudott Londonba szállíttatni, mielőtt a szultán visszavonta engedélyét, és így hirtelen távoznia kellett. A British Museumnak küldött számos láda tartalma nem csak a múzeum gyűjteményét gyarapította érdekes tárgyakkal a hatalmas mennyiségű feliratos anyagon túl, de betekintést nyújtott Szippar ez idáig foghíjas történelmébe is.

A legrégebbi lelet egy, a Dzsemdet Naszr időszakból (2500 körül) származó kőváza volt. Számos tárgy és váza került elő a korai dinasztikus korból, köztük egy szobor, melyet Mari egyik királya, Iku-shumugan szentelt fel. Ez a lelet az eddig ismert legkorábbi (kb. 2500) történelmi feljegyzés Szipparból. Az akkád királyok, Man-istuszu, Rímus és Sarkali-sarri vésett buzogányfejeket és egyéb kőtárgyakat ajándékoztak, melyeket más királyok adományával együtt őriztek a templomban: egy sztélét Hammurapitól (1792–1750), határköveket a kassú uralkodóktól és Nabu-apla-iddina (kb. 870) napisten tábláját. A legújabb, datálható lelet egy egyiptomi kartussal díszített váza volt, melyet az Akhaimenida-időszakban adományoztak a templomnak. Magánházakból és sírokból előkerült cserép- és üvegtöredékek bizonyítják, hogy a területen a parthus és Szasszanida időszakban még mindig éltek emberek.⁵

Rassam sikere, hogy megtalálta az ásatások leggazdagabb rétegeit, nagymértékben hozzájárult ahhoz, amit napjainkban is tudunk Szipparról. Sikere és hirtelen távozása azonban kedvezőtlenül befolyásolta a régészetet, mivel az így fellelkesült helyiek nekiláttak a táblák utáni kutatásnak. Kétségtelen, hogy tekintélyes mennyiségű tábla tűnt el régészetben járatlan emberek keze közt. Megrongálódott állapotuk ellenére a leletek többsége a régiségkereskedők kezén átjutva végül a Louvre-ban, illetve berlini, philadelphiai és más intézmények gyűjteményeiben lelt otthonra. A British Museum munkatársa, Wallis Budge jó néhány, az edderhalomból titokban kiásott táblát szerzett meg Bagdadban.⁶

1894-ben a franciák Vincent Scheil vezetésével egy régészcsoporthoz küldtek az ásatások folytatására. Scheil is mindössze pár hónapot tudott Szipparban tölteni. Feljegyzéseit mára már iraki régészek egészítették ki friss jelentéseikkel. Ő körülbelül hetven tábla tartalmát publikálta.⁷ Az

1930-as években az Assurt feltáró német régészek is töltöttek egy kevés időt Szipparban, hogy „gyors háromszögeléssel” megtalálják az úbbabiloni templomkörzet létezésének bizonyítékait.⁸ A II. világháború után az Iraki Régészeti Felügyelőség rövid kutatást végzett ed-Derben.⁹ Máig rejtély, hogy egy ilyen jelentős helyszínt miért nem vizsgáltak még soha szisztematikusan. A Szipparról szóló tudományos irodalom a Rassam által felfedezett írásos forrásokra vagy a régészeti háttérrel nem rendelkező „engedély nélküli” ásatók leleteire támaszkodik. Több információ látott napvilágot a hetvenes években, amikor egy tőkével és technikai felszerelésekkel jól ellátott belga expedíció utazott ed-Derbe, hogy kiterjedt kutatásokat folytasson, s geofizikai módszerek alkalmazásával a környezeti tényezőkre összpontosítson. Ez a csapat ásatásokat folytatott Eulmash területén is, illetve a város lakónegyedeiben, valamint mélységméréseket végeztek Abu Habbahban.¹⁰

Kezdetben a napisten alapító táblája alapján az Abu Habbah-halmot az ősi Szipparral azonosították, de az ed-Derben feltártak alapján a képlet nem volt ilyen egyszerű. Néhány tudós Akkáddal, Sarrukín III. évezredbeli fővárosával azonosította a helyet. Csak akkor vált világossá, hogy ez Annunitu Szipparja, amikor a Budge által megszerzett táblákat megvizsgálták.

A helyzetet bonyolította, hogy az ókorban a várost számos különböző néven ismerték. Emiatt feltételezték, hogy Szippart peremvárosok ölelték körül, melyeknek nevében szerepelt a „Szippar” szó, mint például Nagy Szippar, Fallal körülvelt Szippar, Jhururum Szippar és Amnamum Szippar (mindkettő törzsi név), Sztyepp Szippar és Annunitu Szippar.¹¹ Más halmok híján, s a szövegösszefüggések körültekintő vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy az írnokok a helyi terminológiának megfelelő nyelvjárást használták¹²; a kutatók végül rájöttek, hogy Szippar minden bizonnyal egy ikerváros volt. Abu Habbahban volt Ebbabar, a napisten temploma, míg ed-Derben állt Eulmas, Annunitu temploma. Külön elnevezésük Nagy Szippar és Szippar Amnamum volt. Míg a két szentély meghatározta a két város arculatát, addig az ikerváros a III. évezred közepétől politikailag egységesnek számított.

SZIPPAR TÖRTÉNELME

A legutóbbi mélységmérések és a felszíni kutatások által hiteles képet kaphatunk Szippar benépesüléséről. A felszíni leletekből kitűnik, hogy

Abu Habbah volt a korábbi település, valamikor az Uruk-időszakban alapították, míg a legutóbbi mélységmérésekkel a korai dinasztikus kor szintjeit is elérték.¹³ Amint azt a Rassam által feltárt templom fogadalmi tárgyai is mutatják, a napisten szentélye elég jelentős volt ahhoz, hogy királyok és helyi vezetők igen értékes ajándékokat adományozzanak az istenségnek. A területet és a szentélyt szinte folyamatosan lakták az újbabiloni időszak alatt, sőt még a későbbi szasszanida időszakban is. A második halom, az ed-Der benépesülése feltehetően az akkád időszakra tehető, de egyértelmű bizonyítékok az Ur III szintekből származnak. Ekkortól kezdve egészen Szippar létezéséig lakott volt.

A korai óbabiloni időszakból származó írásos emlékek bőséges információval szolgálnak a korabeli város életéről. Ezen dokumentumok nagy részét magánházakban és az úgynevezett *gagum*okban (melyeket többnyire „kolostor”-nak fordítanak) találták.¹⁴ A szövegek egy másik, jelentős része főleg a VI. századra datálható, és eredetileg a templom levéltárából származnak. A többi történelmi korszak írásos emlékei igen szegényesek, így Szippar történelmének átfogó rekonstruálásához kénytelenek vagyunk más mezopotámiai városok forrásaira támaszkodni.

Mivel Szippar – Nippur és Babilon mellett – egyike volt a három kiváltságos városnak, nevét gyakran említik a királyi feliratokban és krónikákban. Földrajzi helyzeténél fogva újra meg újra kulcsfontosságú szerepet tölt be a Babilon fennhatóságáért vívott politikai csatározásokban, az Asszíria és Babilon, illetve a Mezopotámia és keleti szomszédai, Elám, majd Perzsia közti konfliktusokban.

A sumer királylistán Surupak előtt Szippar volt az özönvíz előtti dinasztia székhelye, melynek egyetlen királya, Enmeduranna huszonegyezer évig uralkodott. Néhány kozmogóniai írás Szippart Eriduhoz hasonlóan a föld legrégebb városainak egyikeként említi. Ahogy már láthatuk, valójában keveset tudunk Szippar II. évezred előtti történelméről. A Samas-kultusz elég jelentős volt, hiszen a templom drága ajándékokat kapott az akkád királyoktól és a helyi uralkodóktól. Az Ur III korban és az azt követő Iszin-Larsza korszakban (kb. 2150–1800) a larszai nap-szentély jelentősége túlszárnyalta a szippari templomét.

Szippar javára változott a helyzet, amikor a hatalom délről északra tolódott, követve az amoritákként ismert nép növekvő befolyását, akik vándorlásuk során a III. évezred végén a nyugati sivatagokból elkezdtek Mezopotámia földjére beszivárogni. Iszin és Larsza uralkodóinak azon erőfeszítései, hogy megakadályozzák az amoriták Mezopotámia déli részére való vándorlását, kudarcot vallottak. Mivel Szippar volt a síkság

legészakibb városa, különös jelentőséggel bírt az amorita uralkodók számára, akik befolyásukat délre igyekeztek kiterjeszteni. A dinasztia legelső királyai, akik kétségtelenül a „legmodernebb” városból, Babilonból irányították az országot, váltakozó sikerrel próbálták ellenőrzésük alá vonni Szippart. A hatalomátvétel végül Szumuél uralkodásának 29. évében, 1838-ban történt meg. Annak az évnek, melyben valószínűleg a harcok során lerombolt városfalat újjáépítették, külön nevet adtak.¹⁵

A babiloni királyok nagymértékben támogatták Szippart és a délen fekvő Nippurral párhuzamosan elsőrangú vallási központtá tették. A város védnökségük alatt növekedett és a templom, illetve a kolostor különösen jelentős volt. Szippar fénykorát Hammurapi uralkodása idején (1792–1750) érte el, és az óbabiloni táblák többsége is erre az időszakra datálható. Hosszú uralkodásának köszönhetően Hammurapi számos jelentős közigazgatási reformot tudott végrehajtani. Szippar jólétét különösen szívügyének tekintette, és a napisten templomának újjáépítésére utalva „Samas Ebabbarja újjáépítője”-nek nevezte magát.¹⁶ A királyságát fenyegető nyughatatlan törzsek miatti óvintézkedésként helyreállította és megerősítette a városfalakat is. Jó szándékú politikáját örökösei is folytatták, ám a politikai helyzet fokozatosan romlani kezdett és egyre gyengült a babiloni királyok hatalma, mivel elvesztették a déli városok fölötti ellenőrzést, illetve különböző konfliktusokba keveredtek a szomszédos, kisebb királyságokkal.

1595-ben I. Mursilis hettita király az Eufrátesz mentén villámháborút folytatott Babilon ellen, majd kifosztotta a várost. Hogy Szippar miként vészelte át ezt az időszakot, nem tudjuk, ám egy sürgönyben a város kormányzója felhívja a babiloni király figyelmét a közelgő veszedelemre, és hogy az ellenség készen áll a támadásra. Úgy tűnik, katasztrófa érte a várost, mert évszázadokon át nincs több feljegyzés. Valószínűsíthető, hogy a város újjászületett a kassú dinasztia idejében (kb. 1600–1155), akik a szomszédos Dur-Kurigalzuból irányították Mezopotámia birodalmát. A Kaukázusból érkező kassiták a II. évezred elején telepedtek le a Tigris keleti területén. Ezek az idegen királyok olyannyira asszimilálódtak a babiloni hagyományokhoz, hogy az ősi vallási központok lelkes támogatóiként jelentős áldozatokat hoztak a templomok helyreállítására. Bár dokumentumokkal nem támaszthatók alá ezek a szippari építkezések, tény, hogy Samas temploma egészen az iszini II. dinasztia idejéig töretlenül működött. I. Nabu-kudurri-uszur (1126–1105) az országban mindenütt helyreállíttatott templomokat, és szippari tevékenységének emlékét egy vésett határkő (babiloni nyelven *kudurru*) őrzi.

Mindemellett nehéz idők köszöntöttek a térségre. Egy Adad-apla-iddina uralkodásának idejéből (1069–1048) származó szöveg tanúsága szerint az arámi és szuteán törzsek olyan kíméletlenül feldúlták a környéket és lerombolták Szippart, hogy közel száz évre megszakadt a kultusz.¹⁷ A város, vagy legalábbis a templomkerület a XX. században éledt újjá. A béke Babilon megerősödésével köszöntött újra be, illetve amikor egy Asszíriával kötött békeszerződés 150 éves politikai stabilitást biztosít a térségnek. Az a napistentábla is, melyet Rassam az agyagedényben talált, ebből az időszakból származik, amikor Nabu-apla-iddina király (kb. 870) új alapítványt tett Ebabbar számára.

Amikor Asszíria és Babilon kapcsolata újra romlani kezdett, a két állam határán fekvő Szippar ismét a harc vonalába került. Szin-ahhé-eriba, míg háborúban állt ösellségével, a déli törzsek vezetőjével, Marduk-apla-iddinával (kb. 700–690), az asszír trónörökös tette meg Babilon kormányzójává. Egy akkoriban erős nyugat-iráni állammal, Elámmal is harcban állt, és az elamiták kihasználva Szin-ahhé-eriba déli államokban való csatározásait, elfoglalták Szippart (kb. 694). Közben egy asszírrelles csoport Babilonban foglyul ejtette az asszír trónörökös és átadta az ekkor már Szipparban székelő elámi királynak. Úgy tűnik, a herceg itt halt meg túszként. Az események ilyenén fordulata csak táplálta Szin-ahhé-eriba Babilonnal szemben érzett haragját, melyet egy kegyetlen támadásban engedett szabadjára. Szippar sem kerülhette el dühét. Az asszír király lerombolta Annunitu templomát és elrabolta más babiloni istenségek szobrával együtt Samas kultikus szobrát is.

Az istenszobrok elrablása bevett szokás volt, mivel a város istenének elvesztése nagy szerencsétlenséget jelentett a város lakóira. S valóban, az elamiták megsemmisítő vereséget mértek egy tömegmészárlás során Szipparra, miután Szin-ahhé-eriba felújította a harcokat Elam ellen. Fia, Esszarhadon (680–669) azonban tudatában volt a babiloni szent városok ellen elkövetett templomgyalázásoknak és igyekezett apja bűneit jóvátenni. Projektet indított a lerombolt szentélyek újjáépítésére, melyet fia, Assur-ban-apli is folytatott, sőt 669-ben visszaállította eredeti helyükre Szippar és más városok száműzött isteneit.

Asszíria bukása után, a VI. században a város feltámadt és ismét fénykorát élte. II. Nabu-kudurri-uszur és örökösei bőkezűen támogatták a templomokat, és újjáépítették a romokban heverő erődítményeket is. Az utolsó babiloni király, Nabu-naid (555–539) megemlékezett az Ebabbar-templom helyreállításáról; feljegyezte, hogy megtalálta az ősi alapító dokumentumokat, melyeket királyi elődei, köztük Hammurapi

helyeztek el. A Nabu-naid által kezdeményezett rekonstrukciós munkák voltak az utolsók az egyházi körzetben, és az 1890-es években Rassam és mások által végzett ásatások ennek a viszonylag jó állapotban lévő romjait tárták fel.¹⁸

Az ebabbari szövegek utolsó nagy gyűjteménye Nabu-naid idejéből származik.¹⁹ Ekkor azonban már a küszöbön állt Babilon bukása, és II. Kúrosz perzsa király Opisnál leverte a babiloni sereget. Miután Szippar 539-ben megadta magát, behatolt a városba és várta Nabu-naid kapitulációját, akit aztán elhurcolt Perzsiába. Az uralkodóváltás, úgy tűnik, nem sok változást hozott a város számára, és a szövegekből kitűnik, hogy a templom az Akhaimenida-uralom alatt is zavartalanul működött. A város, ha kisebb mértékben is, de lakott volt a Szeleukida és az azt követő Szasszanida-perzsa dinasztiák idejében is, egészen a kereszténység előtti időszak végéig, amikorra teljesen elhagyatott lett.

AZ ÓBABILONI SZIPPAR

Az óbabiloni Szipparról, vagy egyszerűbben az Ősi Szipparról megjelent legjelentősebb forrást az amerikai Rivkah Harris publikálta,²⁰ aki felhasználta a bőséggel rendelkezésre álló közigazgatási és jogi dokumentumokat. Őt leginkább az a kérdés foglalkoztatta, gazdaságilag hogyan működött a város, miként szervezték meg a munkát a földművesektől, a hivatalnokokon keresztül egészen a templomi személyzetig. Sajnálatos módon ezeknek a tábláknak a számottevő része egyetlen helyről, a „kolostor”-ból vagy más néven az „elzárt hely”-ről származik, így a város egészét igen egyoldalúan mutatják be.²¹ Ennek ellenére mégis általános képet nyújtanak a város életéről, mivel a *gagum* egy sor gazdasági tevékenység lebonyolításában részt vett.²² További levelek és jogi szerződések is napvilágot láttak, de sem a templomi archívum, sem a központi dokumentumgyűjtemény nincs birtokunkban. Nem ismerjük Szippar minden kétértelműségét kizáróan jól szervezett kereskedelmi közösségének feljegyzéseit sem. Így Harris következtetései nagymértékben spekulatívak. Ráadásul az olyan alapvető kérdések, hogy mekkora lehetett a város lakossága, melyet Scheil szerényen ötezerre taksál, megválaszolatlanok maradtak.

Mindemellett a szövegek megmutatják, hogyan került Szippar fokozatosan a babiloni központi kormányzat közvetlen irányítása alá. Hammurapi helyőrséget állított fel a városban és a főbb intézményeket királyi fennhatóság alá vonta, míg a kormányhivatalnokok írásban tájé-

koztatták a királyt. Másrésről a város hasznát látta a királyi befektetéseknek, a város védelmének vagy a csatornák karbantartásának kérdésében csakúgy, mint a templomépítkezéseknél. Korábban a várost a „vének” tanácsa kormányozta, élükön egy előljárával. Hammurapi örökösének, Szamsuilúna idejére (1749–1712) a kormányzótestület a Menedék (így hívták a kereskedők negyedét) képviselőiből és egy, a király által kinevezett tisztségviselőből állt. A „levéltári” leletek szerint a kezdeti időszakban ezek a testületek csak a város lakóinak tartoztak elszámolással, míg később a központi kormány is számon kérte őket. Ezt a szigorúbb felügyeletet a közvetlenül az uralkodó szolgálatában álló hivatalnokok léptették életbe. A Hammurapi által meghonosított állandó katonaság a király közvetlen parancsnoksága alá tartozott, és a rangidős tiszt sosem a szippari lakosok közül került ki. Jogi kérdésekben a helyi bírók hoztak döntést, bár a pereskedők kérhettek királyi végzést, ha elégedetlenek voltak egy ügy kimenetével.

Ahogy az erősen centralizált politikai időszakokban gyakorta megtörtént, a kormány megkísérelte ellenőrzése alá vonni a templomokat is. Szipparban ez Hammurapi uralkodásának közepe felé történt meg. Ekkortól kezdve a templomi tisztségviselők „a király szolgái” nevet viselték az „Ebabbar (vagy az isten) szolgái” helyett. A király a közigazgatási intézményekben betöltött vezető szerepénél fogva teljesen meg tudta szilárdítani a városra gyakorolt befolyását. A legfontosabb kérdés az adók beszedése volt, melynek számos fajtája létezett. A „szakemberek”, mint például az írnokok, orvosok, kocsmárosok vagy bírók gyakran ezüstben fizették adójukat, de a mezőgazdasági terményadót természetben rótták le, elsősorban árpa és állatok formájában.

Hivatalnokok garmadája felelt az adók kiszámolásáért és begyűjtéséért, bár nem egyértelmű, hogy a rendszer mennyire volt hatékony. A terményt a királyi hombárokban tárolták, és a királyi beruházásokon dolgozó munkások, katonák és állatok ellátására használták fel. A hombárok könyvelőirodájának dokumentumaiban találunk feljegyzéseket arról, hogy a gabonát kölcsönbe is adták. A királyi műhelyek, különös tekintettel a gyapjúfeldolgozásra, a központi gazdasági élet részét képezték. A termékeket és a nyersanyagokat szintén ezüstre lehetett váltani, melyet a város polgárainak adott kölcsönökbe fektettek be, ha a különböző kereskedelmi ügyleteknél szükség volt rá. A fontos közművek karbantartásáért, főleg a csatornák kotrásáért, illetve az erődítmények fenntartásáért a helyi hatóságok és az állam közösen felelt.

A közigazgatási hivataloktól eltérően, melyek a központi kormányzással, így főleg magával a várossal foglalkoztak, a helyi hatóságok feladata a közegészségügyi ellátás és a rendfenntartás megszervezése volt. Szippar minden kerületét (*babtum*) egy *hazannunak* nevezett hivatalnok képviselte, a városi testület („A Város” néven) jogi személyiségként és a városfalakon belül levő ingatlanok bérlőjeként is funkcionált. A város legfőbb előljárója (*rabianum*) rangban felette állt a *hazannunak*. Korlátozott időre, egy évre nevezték ki; valamilyen oknál fogva gyakran tanúskodott ingatlanügyleteknél.

Szippar kereskedelmi szektorát a kikötői hatóság (*karum*) képviselte, melynek, úgy tűnik, elsődleges szerepe a kereskedő közösségen belüli vitás helyzetek megoldása volt. Szamsuilúna uralkodásának idejére ez lett a legfontosabb közigazgatási testület, melyet az adók beszedésével és a királyi hombárok felügyeletével bíztak meg. A „Kereskedők Felügyelője” akkor lépett hivatalba, amikor a *karum* szerepe egyre fontosabbá vált. Ezt a tisztségviselőt is csak egy évre választották meg, egy ember kivételével, aki rekordnak számító huszonkét évig töltötte be ezt az állást. A „Felügyelők” minden kétséget kizáróan a város tehetős emberei közül kerültek ki, ám arra nincs bizonyíték, hogy maguk is kereskedők lettek volna. Természetesen számos más közigazgatási hivatal is működött a helyi önkormányzatok és az állam köztisztviselői karán túl.²³

A templomi levéltárak jól szemléltetik, hogy a templomgazdaságok milyen fontos szerepet töltöttek be a város gazdasági életében. A hatalmas haszonbérletbe kiadott földeken túlnyomórészt a templomi személyzet, illetve a közmunkára kötelezett emberek dolgoztak. A termést a templom és személyzetének ellátására fordították; minden felesleget elraktároztak, melyet vagy kölcsönadtak kis mennyiségben a rászorulóknak, vagy üzleti kölcsönökbe fektettek be.

Az ismert leletek birtokában biztos állíthatjuk, hogy egészen az óbabiloni időszakig messze Ebabbar volt Szippar leggazdagabb temploma.²⁴ A napistenkultusz jelentőségét mutatja az is, hogy igen sok ember nevében szerepelt a „Samas” szó.²⁵ Más istenségeknek is hódoltak Szipparban. Kisebb templomok épültek Színnnek, a holdistennek és Adadnak, az időjárás istenének, akinek esőhozóként igen jelentős szerepe volt Észak-Mezopotámiában. Volt temploma Marduknak, az újonnan „divatba jött” babiloni istennek²⁶ csakúgy, mint Enlilnek, Éanak, Nergalnak és az amorita istennek, Amurrunak is. Annunitu volt Szippar legfontosabb istennője, akinek kultusza egyre fontosabbá vált Szamsuilúna uralkodásának ideje alatt. Aya, „Samas menyasszonya” az Ebabbar egyik kápolná-

jában lelt otthonra. Istárnak, ahogy ekkor Inannát nevezték, saját temploma volt, akárcsak a gyógyító istennőnek, Gulának. Az Ebabbarban talált archívum és egyéb jogi, illetve közigazgatási szövegek sok hivatalnok, pap és a szentélyekben dolgozó ember nevét és címét örökítik meg, a legrangosabb *sangától*, aki a teljes személyzet főnöke volt, az ügyvezető-kön, a kultuszfelelősökön, írnokokon, álmofejtőkön és jósokon keresztül egészen a templomi szolgáláig.²⁷

SAMAS „NADITU ASSZONYAI” SZIPPARBAN

Vessünk egy közelebbi pillantást a *gagumra* és lakóira, a *naditu* asszonyokra.²⁸ Más városokban, mindenekelőtt Babilonban, Nippurban és Kisben is léteztek hasonló intézmények, de ezek a „kolostorok” az óbabiloni idősakra jellemzőek, és talán a babiloni királyokhoz való szoros kapcsolatuk miatt nem maradtak fenn a dinasztia kihalása után. A legkorábbi feljegyzés Immerum idejéből (1880–1845) származik, aki a babiloni királyok hatalomátvétele előtt uralkodott.²⁹

A *gagum* nem összetévesztendő az Urban előforduló *giparuval*,³⁰ ami egyetlen papnő, az *entu*, és személyzete háztartásának és otthonának adott helyet. A *gagumban* sok, általában a legvagyonosabb családokból származó nő élt, akik közül legalább egy hercegnő volt. Ezeknek a „*naditu* asszonyok”-ként emlegetett nőknek magánvagyonuk bevételeiből kellett magukat eltartaniuk. Kisebb-nagyobb vállalkozásokba való befektetéseiken keresztül aktív résztvevői voltak a város gazdasági életének. A „*naditum*” szó jelentése „parlagon hagyott” vagy „tabu”, ami jól mutatja különleges nemi hovatartozásukat. Ezeket a nőket úgy tekintették, mint a hagyományos női szerepeken kívülállókat, ám ez a megkülönböztetés térben és időben igen változatosan nyilvánult meg. Szipparban a *nadituk* nem mehettek férjhez, ellentétben Babilonban a Marduk szolgálatába ajánlott hölgyekkel.³¹ Nippurban szintén cölibátusban éltek, de nem laktak a *gagumban*.³² Fontos volt, hogy egy intézkedés szerint a *nadituk*, akárcsak a kultuszhoz kötődő többi nő, nem szülhettek gyermeket. Az más kérdés, hogy ezzel milyen mértékben járt együtt a szüzesség megőrzése, illetve az egész életre szóló önmegtartóztatás. Hammurapi Törvénykönyve halálbüntetéssel fenyegeti azokat a *naditukat*, akik gyakran látogatják a kocsmákat, melyek az alkalmi szerelmi légyottok kedvelt színhelyei voltak. Ez az intézkedés is a *nadituk* tabuként kezelt szexualitására hívta fel a figyelmet.

Bár elszigetelt esetekben előfordult, hogy egy naditunak szoptatós dajkára volt szüksége, teljesen egyértelmű, hogy az elzártan élő nőknek nem volt gyermekük. Mindez nagyban megnövelte túlélési esélyeiket, hiszen az akkoriban élő nők nagy többségétől eltérően életmódjuk megővta őket termékeny időszakban a terhesség és a szülés kockázatos következményeitől. Sterilitásuk és a *gagum*on belüli társadalmi elkülönültségüknek köszönhetően elkerülték őket a Mezopotámiában megszokott járványok is, így a *nadituk* viszonylag magas, néhányan akár negyven év fölötti kort is megérhettek.³³

A *nadituk*, nemük többi tagjától eltérően rendelkezhettek apai örökségükkel. Míg a kor többi asszonyának öröksége házasságkötéskor a férjet illette meg, a *nadituk* saját belátásuk szerint dönthettek örökségük felől. Kötelesek voltak visszaszolgáltatni (minden passzív jutalékkal együtt) apai családjuknak, de a dokumentumok világossá teszik, hogy ezt a szabályt meg lehetett kerülni, ha örökbe fogadtak egy fiatal lányt, aki majd időskorukban gondoskodik róluk és *nadituk*ként él. A *nadituk* egytől egyig előkelő családokból származtak, néhányuk királyok vagy helyi uralkodók leányai voltak, és nem feltétlenül kellett szipparinak lenniük. Úgy tűnik, a családok tekintélyét növelte, ha gyermekük a *gagumban* szolgálta az isteneket, és a családok sokszor már születésükkor erre az életre szentelték fel lányaikat.³⁴ Olyan korban éltek, amikor a nők jogi helyzete a férfiak javára változott meg. Ennélfogva a lányok előtt a házasságon vagy isten szolgálatán túl nem sok választási lehetőség állt.³⁵ Egy *naditu*, kinek mostohaanyja nem törődött szükségleteivel, így tett szemrehányást:

„Én egy király lánya vagyok! Te egy király felesége vagy! Még ha semmibe is veszed a táblákat, melyekkel férjed és jómagad beléptettetek a *gagumba* – a foglyokkal is jól szokás bánni. Te is bánj velem jól!”³⁶

A *nadituk* valószínűleg serdülőkorban léptek be a *gagumba*. A beavatási szertartás során felajánlásokat tettek Samas és Aya isteneknek, díszvacsorát tartottak az elhunyt *nadituk* emlékére és formálisan felajánlották az új jövevényt az isteneknek.³⁷ A nagyon magas rangú nők esetében az istenek beleegyezését is kérték jóslat formájában. A *gagum* vezetősége úgynevezett „eljegyzési ajándékot” fizetett, ami lényegében a beavatás költségeit volt hivatott fedezni. A *naditu* támogatásának mikéntjéről egy megállapodásban volt köteles a családja nyilatkozni. Hammurapi törvényei három különböző lehetőséget említenek. A *naditu* örökrészét a fiú-

testvérek (vagy ha ők nem, akkor a *naditu* által kijelölt ember) kezelhetők, amennyiben élete végéig ruhát és ellátást biztosítottak neki. Másik lehetőség volt, hogy örökségét bárkire ráhagyhatta, ha ahhoz apja írásban hozzájárult. Amennyiben nem volt külön örökrésze, úgy a fiútestvérekkel egyenlő arányban osztozott az örökségen.³⁸ A jogi táblákból kitűnik, hogy ezek az egyezségek nem mindig hozták meg a hozzájuk fűzött reményt, így a bíróságoknak néha felül kellett vizsgálniuk a *nadituk* vagy családjuk által támasztott igényeket.

Szipparban a *gagum* az Ebabbar területén állt, de körülkerítették és saját kapuja volt. Az elkerített részen belül a *nadituk*nak és hivatalnokaiknak több száz háza volt. Ők is rendelkeztek saját hombárral, közigazgatási épülettel, talán műhelyekkel is, illetve volt némi művelhető földjük is. Hammurapi idejére, ahogy az intézmény népszerűsége egyre több lakót vonzott, és mert a nők várható élettartama itt meghosszabbodott, a *gagum* zsúfolásig megtelt.³⁹ A *nadituk*at felügyelő hivatalt eredetileg szintén egy *naditu* vezette. Később, a vallási szervezetek államosítására irányuló törekvésekkel összhangban egy, a király által kinevezett férfi töltötte be ezt a befolyásos pozíciót, ami így számára igen magas rangot jelentett, hiszen az Ebabbar *sangaja* után ő lett az első ember. A *naditu* aszszonyok közül sokan olvasottak voltak és írnokként tevékenykedtek.⁴⁰ Egyikük, egy bizonyos Amat-Mamu például közel negyven éven át töltötte be ezt a tisztséget.

Néhány esetben a családok fontosnak tartották, hogy fenntartsák a hagyományt, mely szerint lányaikat a szippari „kolostorba” küldték. Érdekes, ahogyan néhány *naditu* a különböző üzleti vállalkozások segítségével gyarapítani tudta örökségét. Volt olyan, aki közvetítő közreműködésével ónnal kereskedett. Kölcsönöztek árpát, ezüstöt és más árucikkeket vagy saját vállalkozásuk volt, például fogadót üzemeltettek, ahova belépniük ugyan nem ajánlatos, de a befektetésnek egy elfogadható formája volt. Egymással összefogva vegyes vállalatokat hoztak létre, illetve közösen vettek meg szomszédos szántókat vagy megosztották legelőiket.⁴¹ Szín-muballit lánya és Hammurapi testvére, Iltani hercegnő volt a leggazdagabb *naditu*. Nemcsak hatalmas földterületeket birtokolt, de haszonállatok tartásába is befektetett, így előfordult, hogy hat pásztort bérelt, akik gondját viselték 1085 marhájának.⁴²

Az írásos emlékek jól őrzik Iltani és a többi *naditu* aktív részvételét a város gazdasági életében. A dokumentumok azt a benyomást keltik, hogy a *nadituk* éles eszű üzletasszonyok voltak, akik örökségük miatt állandóan harcoltak családjuk férfitagjaival, és akik hasznot hozó alkukat

kötöttek. Mari hercegnőjének, Eresti-Ayának a levelei azonban felhívják a figyelmet arra, hogy helyzete igen egyoldalú.⁴³ Bár sokat panaszkodik, hogy családja nem törődik folyamatos ellátásával, nyilvánvaló, hogy az ő legfontosabb feladata vallási természetű. Újra meg újra felemlegeti apjának, hogy szolgálata, mely szerint folyamatosan imádkozik érte Samas és Aya előtt, létfontosságú, és cserébe elvárja a megfelelő gondoskodást:

„Házad leányai... megkapják gabona-, ruha- és jóféle söradagjukat. Ennek ellenére egyedül én, aki imádkozik érted, nem kapok ellátást!”

Újra és újra felemlegeti, hogy ő a „jelkép” (*surinum*):

„Nem én lennék a te imádkozó jelképed, aki folyvást könyörög az életedért?

Nem én lennék a te imádkozó jelképed, aki Ebbabarban kedvező képet fest rólad?”

Ahhoz a híres napistenjelképhez hasonlítja magát, mely az isten különböző megtestesüléseit, mint például az eskütételt vagy a folyamatos imádkozást (*karibtum*), ábrázolja. Úgy látja önmagát, mint egy élő fogadalmi szobrot, melyet azért adományoztak a templomnak, hogy az adományozó helyett örökké az isten társaságában legyen. Legfőbb feladataként az apjáért való imádkozást határozza meg. Nem egyértelmű, hogy más *nadituk* is ugyanilyen mértékben láttak-e el ilyen jellegű feladatot a szüleikért. A templomban tett napi kétszeri felajánláson túl minden hónap huszadik napján egy *pikittum*⁴⁴ nevezetű speciális, húsból, kenyérből és sörből álló áldozatot is be kellett mutatniuk mindannyiuknak. Abban az esetben, ha nem rendelkeztek saját vagyonnal, családjuknak vagy örökségük kezelőjének volt kötelessége a felajánlást megtenni. Úgy tűnik, a *nadituk*knak részt kellett venniük egyházi lakomákon, talán körmenetekben is⁴⁵, és bizonyos kötelességeik voltak isteneik felé.

A *gagum* elsősorban vallásos intézmény volt, bár egyértelműen különvált a többi női egyházi hivataltól. Bár a *nadituk* nem tartoztak a templomi személyzethez, a templom vezetőjének kellett engedelmessékedniük. Peres ügyekben a templomi igazságszolgáltatás döntött, tanúik templomi hivatalnokok voltak. Nincsenek bizonyítékok arról, hogy végeztek volna bármiféle rituálét a templomon belül, vagy hogy a templomi felajánlásokon túl mutatták-e be a napi áldozatokat. A *pikittum*hoz ha-

sonlóan valószínűleg ezeket is a nadituk és más tisztségviselők fogyasztották el.⁴⁶

A *nadituk* Samashoz fűződő viszonyát a *kallatum* szó fejezi ki, melynek igen széles körű jelentése a „jegyesség” állapotához kötődik⁴⁷. A „menyasszonyságra” való utalás nem feltétlenül vonja maga után a szexualitás meglétét vagy hiányát. A gyermek- és felnőttkor közötti mellékes és átmeneti női szerep megjelöléseként is felfogható, amikor a nők az apai család elhagyása és a férj családjába való beilleszkedés közötti állapotban vannak. A *nadituk* egész életüket ebben a társadalmi „rábságban” töltötték, gyermektelenül, az apa családjától elkülönítve, illetve az isten házához lazán kötődve. Így a kifejezés, mindenféle teológiai utalás nélkül egyszerűen csak felfedi a *nadituk* nemi szerepét.

Az intézmény egyházi mivoltára jól rávilágít, amikor Eresti-Aya kihangsúlyozza *karibtum*nak nevezett kötelességét, melyet „szakadatlan ima”-ként fordítottak. A hatalmas mennyiségű okiratnak köszönhetően jóval nagyobb figyelmet kapott a *nadituk* gazdasági életben játszott szerepe. A dokumentumok azt a látszatot keltették, mintha a lánygyermek *gagumba* való küldésének célja az ingatlanok egységének megőrzése, illetve a vagyon szétforgácsolódásának megelőzése lett volna.⁴⁸ Nem ez lehetett a legfőbb szempont, tekintve, hogy sok *naditu* nem szolgáltatva vissza örökrészét családjának, hanem inkább olyan emberekre hagyták, akikben idős korukra is megbízhattak.

Minden kétséget kizáróan jelentős fellendülést hozott a város gazdasági életébe a *nadituk* igen sokszínű, főleg földbirtokosi, illetve hitelezői vállalkozása. A családok tekintélyét nemcsak azért növelte, ha a család egy vagy esetleg több nőtagja élt a *gagumban*, hanem mert a *gagum* menedéket nyújtott a társadalmi hierarchia csúcsáról származó nőknek. A hatalmuk legitimizálására törekvő uralkodók politikailag hasznosnak vélték, ha lányaikat a *gagumnak* szentelik, így létrehozva egy közvetett, ám hosszú távú kapcsolatot főbb isteneikkel és azok szentélyeivel.⁴⁹ Ismét láthatjuk, hogy az Eresti-Aya által használt „élő fogadalmi szobor” metaforája igencsak találó.

Az óbabiloni vízözönesposz egyik szakaszában olvashatjuk Atrahaszisz történetét,⁵⁰ mely rámutat a *nadituk* és a hozzájuk hasonló nők biológiai szerepére. Amikor Éa isten újra benépesíti a földet, különböző rendelkezéseket hoz, hogy csökkentse az emberiség lármáját és nyüzsgését, ami miatt Enlil a földre zúdította az áradást. Éa elrendeli, hogy legyenek olyan asszonyok, akik „szülnek, de mégsem szülnek” és hogy legyenek démonok, melyek „elragadják a gyermeket anyja öléből”; azt is

kiköti, hogy néhány asszony „tabu legyen, így szabályozva a gyermekszületést”.⁵¹ Bár a szöveg kimondottan nem említi a *nadituk*-kat, nyilvánvalóan ugyanebbe a kategóriába tartoztak ők is, a „parlagon hagyott” nők, akik nem járultak hozzá a már akkor is gondot okozó népességnövekedéshez.

A szippari *naditu* asszonyokról szóló dokumentumok nem csupán a leglényegesebb intézmények és szellemi irányzatok megértését segítik, hanem egyediek abban a tekintetben is, hogy a kort az adott női szemszögből is bemutatják. Kétségtelen, hogy ők a nők egy igen rendhagyó és privilegizált csoportját alkották, ám bőven áll rendelkezésünkre bizonyíték, mely megmutatja, hogy ezek a nők miképpen járulhattak hozzá a város társadalmi életéhez.

AZ ÓBABILONI SZIPPAR LAKOSSÁGA

A *gagumból* származó közigazgatási és jogi szövegek körülbelül 18 ezer ember nevét említik, köztük sok munkásét, napszámosét, szolgálét és néhány szakemberét is,⁵² melyek így valamelyest feltárják a város társadalmi összetettségét. Éltek itt molnárok, akik a királyi házaknál és helyőrségeknél dolgoztak, bőrművesek, nemezelők (igen fontos szakma egy olyan városban, ahol virágzik a textilterekeskedelem) – ők mind valamiféle szakmai szervezetbe tömörültek. A takácsokat az államhoz vagy a templomokhoz tartozó nagy szervezetek foglalkoztatták, és az Ur III korszaktól eltérően férfiakat és nőket egyaránt alkalmaztak a textilmanufaktúrák minden területén.

A többi mesterember függetlenül gyakorolhatta szakmáját, mint például az aranyművesek, akik a vidéki vásárlók elkápráztatása végett a főbb utcákon nyitották meg boltjaikat. A pékek engedéllyel dolgozhattak magánvállalkozóként is, illetve a kolostorokba és templomokba is elszegődhettek. A kocsmárosok, akik közül néhányan maguk készítették a sört is, úgy tűnik, hogy külön adót fizettek vagy engedélyt váltottak. Ez az üzletág minden kétséget kizáróan jövedelmező volt, egyike azoknak, melyekbe a tehetősebb *nadituk* szívesen fektettek be. Sok írnok is tevékenykedett a városban, bár az ebből az időszakból talált levéltárakban semmilyen nyoma sincs a nippurihoz hasonló tudományos intézményeknek vagy tudóscsaládoknak.⁵³ Fő feladatuk a közigazgatás és a bírói testületek segítése, és a gazdasági ügyletek feljegyzése volt. Szippar nem igazán érdeklődött az irodalom és a tudományok iránt. Az a tény azon-

ban, hogy jó néhány írnok sumer nevet viselt, azt mutatja, hogy valame-lyest büszkék voltak mesterségük szellemi hagyományaira.⁵⁴

KÜLKERESKEDELEM

Szippar és az óbabiloni királyság jólétében igen fontos szerepet játszott a külkereskedelem.⁵⁵ Nincs birtokunkban a kikötő egyetlen összefüggő agyagtábla-gyűjteménye sem, mivel azonban a *naditu* asszonyok részt vettek a kereskedelemben, a „kolostorok” szövegeiben lévő utalásokból betekintést nyerhetünk a város export-import ügyleteibe. Földrajzilag Szippar különösen alkalmas volt az Eufrátesz és Tigris menti északi és keleti területekkel folytatott kereskedelem lebonyolítására. A *nadituk* tábláin szereplő luxuscikkeket, mint például a borókaolajat, a mirtuszolajat és a parfümöket („Keresd a jó minőséget és vedd meg!”)⁵⁶ a keleti régiókban ezüstért értékesítették, míg a Tigris keleti részéből származó „pompás guti szolgákat” olajra vagy ezüstre cserélték Mezopotámiában. A faolajakat és esszenciákat viszont valószínűleg Libanon hegyvidékeiről importálták.

Szipparból szövetek is érkeztek hajón Assurba, melyeket anatóliai ezüstre, aranyra és vörösrézre cseréltek.⁵⁷ Az asszír kereskedők szippari jelenléte egyértelműen kitűnik az asszír nyelven íródott táblákból csak-úgy, mint azoknak a neveiből is, akiknek ezüstben adtak kölcsönöket.⁵⁸ A bort a faanyaghoz és a fabútorokhoz hasonlóan hajón hozták az észak-szíriai Karkemisből. A szövegek megemlítik, hogy ez a város volt a lókereskedelem központja is, bár tisztázatlan, hogy szállításra vagy eladásra vásároltak.

Fontos kereskedelmi állomás volt az Eufrátesz mentén fekvő Haleb (a mai Aleppo) és Emar is. A folyami közlekedés kormányzati ellenőrzés alá tartozott, így a hajókat megállították a vámnál, hogy kifizessék az adót és felmutassák a király átkelési engedélyét.⁵⁹ A kereskedők, főként a távolabbi keleti régiókba utazók szamarakat is használtak áruszállításra. A virágzó és politikailag stabil időszakokban, mint például az óbabiloni periódus nagy részében nagy volt a luxuscikkek iránti kereslet, így a kereskedelemben való befektetés jó üzleti érzékre vallott, ahogy azt a *nadituk* is felismerték. Az általános bizonytalanság időszakaiban viszont, amikor a karavánok és hajók biztonságát nem lehetett hivatalos egyezményekkel szavatolni, a kereskedelem túlságosan kockázatosá vált ahhoz, hogy még hasznot is hozzon.

SZIPPAR TÁRSADALMI RENDSZERE

A város társadalmi szerkezete egy igen összetett és szorosan összekapcsolódó hálózat volt, mely az egyes emberek kötelezettségeire és feladataira alapult. Különbféle intézményeknek tartoztak cserébe a megélhetésükhöz való hozzájárulásért, a katonai védelemért és egyéb (jogi, illetve rituális) szolgáltatásokért. Hammurapi Törvénykönyve jogilag megkülönböztet szabad, nem szabad (szolga) és félig szabad embereket. Egy *awilum* (szó szerint „ember”, aki jogai teljes birtokában van) ellen elkövetett vétséget szigorúbban büntet, mint egy *muškennum* (akinek kevesebb joga van) ellenit, míg a szolgán (*wardum*) esett bármilyen sérelemért tulajdonosának kellett fizetni. A *muškennum* szó jelentése, mely legfőképp az olyan jogi összeállításokban szerepel, mint Hammurapi Törvénykönyve, máig ismeretlen.⁶⁰ A szippari szövegekben nagyon ritkán fordul elő ez a kifejezés, és elképzelhető, hogy helyrajzi mellékjelentése is volt, mely egy adott helyen élő emberekre utalt.⁶¹

Mindaddig nem sikerült bizonyítani azon feltevéseket, melyek szerint az óbabiloni társadalom három szintjét a nemesek (*awilum*), a városi polgárok (*muškennum*) és a szolgák alkották volna. Szintén megkérdőjelezhető az úgynevezett törvénykönyvek hitelessége. Általában a „szabad” és „nem szabad” fogalmak sem egyértelműek, mivel az egyének egész életük során szabadon mozoghattak egyik államból a másikba. A felnőttek számára fizetés helyett önkéntes alapon volt választható a meghatározott idejű adósrabszolgaság, vagy ami még jellemzőbb volt, hogy eladták a jogilag alárendelt embereket, a gyermekeket és a nőket.

Minden társadalmi állapotban bekövetkezett változást egy jellegzetes frizura szimbolizált. A szolgáknak például levágták egy hajtincsét, amikor visszanyerték *awilumi* státusukat. A hadifoglyok és a külföldön született szolgák azonban nemigen tudtak társadalmi helyzetükön változtatni. A birodalom és a templomok központosított gazdasági vállalkozásainak terjeszkedésével egyre több, főleg Subartuból (későbbi Asszíría) származó szolgát hoztak be munkaerőnek a textildolgozó műhelyekbe és más vállalkozásokba. A szövegekből ismert korai időszakok és a XVIII. század kései időszaka között egy általános változás megy végbe. Kezdetben a szolgák nem lényeges szereplői a gazdaságnak, leginkább magánházakból származó belföldi munkások voltak, és a szolgák, illetve szabad emberek közti házasságkötések nem jellemzőek. Azt a paterfamilias rendszert, mely a szolgák és tulajdonosaik közti viszonyt jellemzi, jól tükrözik a szolgák nevei, melyekben rokonsági kifejezések fe-

dik fel a kapcsolatokat.⁶² A gazdaság növekvő centralizációjának következményeként a szolgákkal kezdték el betömni a munkaerő-piaci hézagokat. A királyok a portyázások és háborúk során ejtett szolgálatait a templomgazdaságoknak adományozták, így azok még nagyobb felesleget tudtak termelni, melynek egy részét adóként be kellett a királynak szolgáltatni. A megnövekedett termelési igények nemcsak a templomgazdaságokra voltak hatással, hanem a földbirtokokra is, így ezzel arányosan nőtt a magánházakban és a királyi birtokokon dolgozó szolgák száma is. Ennek eredményeképpen fokozódott a társadalmi rétegződés, illetve mélyült a szabad és nem szabadok közti szakadék.

A kötelezettségek sorát is egyre szigorúbban ellenőrizte a központosított babiloni állam. A szabad emberek is kötelességgel tartoztak a királynak: katonai szolgálatot teljesítettek, a közösséget érintő beruházásoknál (csatornakotrás vagy középületek karbantartása) közmunkát végeztek a földbirtokok utáni adózáson és a szakmai tevékenységekhez kíváltott jogosítványokért fizetett összegeken túl.

Sokuknak a megélhetése függött a nagy templomi vagy magánbirtokokon végzett munkától. Földparcellákat műveltek meg a terményből való részesedés fejében, vagy más képességeiket kamatoztatták az élelmiszeradagért cserébe. Nem kizárólag az olyan gazdaságilag önellátó emberek, mint a kereskedők vagy az iparosok mentesültek a város vagy az uralkodó felé munkában vagy adóban lerovandó kötelezettségek alól. Ha betegség, rossz termés vagy egyéb szerencsétlenség miatt nem volt a kötelezettség teljesíthető, kölcsönöket lehetett felvenni (a templomok, úgy tűnik, kamat nélkül kölcsönöztek a szegényeknek), melyek mértékét a hitelező szabta meg. Néhány esetben az eladósodás már annyira kezelhetetlen volt, hogy az adósrabszolgaság maradt az egyetlen kiút.

Az állam különböző politikai nehézségei, különösen a Mezopotámia déli része feletti uralom elvesztése és a kassú csoportok bevándorlásához hasonló törzsi megmozdulások a királyság többi területén is éreztették hatásukat. Az Abi-esuh (1711–1684) idejében és az azt követő időszakban a király és a szippari hivatalnokok között zajló levelezésből megmutatkozik, hogy ez idő tájt a katonai védekezésre összpontosítottak.⁶³ A társadalmi nyugtalansághoz hozzájárultak azok a gazdasági nehézségek is, melyeket a népességnövekedés és a földterületek egyre fokozódó kizsákmányolása idézett elő. A babiloni I. dinasztia utolsó előtti királya, Ammíszaduka (1646–1626) kiadott egy rendeletet, mellyel megkísérelte ezeket a tüneteket enyhíteni. Törvényerőre emelte az árpában és ezüstben lévő magánadósságok eltörlését, illetve lemondott a magának a kirá-

lyi közigazgatásnak járó hatalmas adóhátralékokról, és más különböző bénító adósságokról, melyekkel teljes körzetek tartoztak. Ezzel egy időben csökkentette a különböző bérlemények bérleti díját, illetve amnesztiát hirdetett az adósrabszolgaságban sínylődőknek.⁶⁴

Szipparra nem gyakorolt mély hatást ez a rendelet. Nem egyértelmű, hogy vajon azért, mert a városban jobbak lettek volna a körülmények, mint a birodalom többi részében, vagy azért, mert a király máshol akarta megszilárdítani uralmát. Elődje, Szamszuditána (1625–1595) uralkodása idején Szippart valószínűleg lerombolták, mert ekkortól fogva hirtelen megszűnnek az írásos feljegyzések.

AZ ÚJBABILONI SZIPPAR

A Szipparból származó szövegek második csoportja több mint ezer évvel későbbi, mint az óbabiloni *gagum* leletei. A XX. század elején számos múzeum megszerezte a szövegek többségét S. Rassamtól. Az Abu-Habbah-halomból származnak, és az újbabiloni Samas-szentély archívumának a részét képezik. Babilon utolsó királyának, Nabu-naidnak (555–539) a fővárosban nehézségei támadtak a Marduk-papsággal, így inkább a királyság néhány vidéki központjában felújítandó kultuszra összpontosította erőfeszítéseit, melynek részeként nagymértékben felújíttatta Szippar szentélyeit. Fontosnak tekintette, hogy újjáélesszen néhány korábbi intézményt is, ahogy azt az uri *entu*-hivatal is jól példázza.⁶⁵ Kísérletet tett a *nadituk* intézményének visszaállítására is, mely a babiloni I. dinasztia kihalásával teljesen eltűnt. Az ősi szentélyeken végzett munkálatok előrehaladtával a munkások ráakadtak a régi alapító okiratokra, melyeket királyi elődei helyeztek a téglafalak alá. Azt a táblát, melyet Rassam először talált meg, az utolsó babiloni király, a mezopotámiai hagyományokat követve, visszaállította eredeti helyére.

A táblákból egyértelműen kitűnik, hogy a templom és a város új erőre kapott. A feliratok főleg az Ebabbar templomgazdaságával foglalkoznak, ahol az előző időszakokhoz hasonlóan a mezőket árpával és búzával ültették be, datolyapálma-ültetvényeket telepítettek, gyümölcsösekben gránátalma és füge, sőt némi szőlő is termett.⁶⁶ A város népessége a korábnál lényegesen kisebb volt, és a templom birtokait haszonbérletbe kellett adni vagy földjeik kétharmadát a magánföldbirtokosoknak adták ki alvállalkozásba. Szembeszökő a különbség az óbabiloni időszakhoz képest, amikor a templom tulajdonában lévő mezőgazdasági területek 67

százalékát a templomi cselédség művelte meg.⁶⁷ Az új gazdáknak nemcsak dolgozniuk kellett, de saját pénzüket fektették be a termelőeszközök és vetőmagvak megvásárlásába, a szántás és öntözés költségeibe. A gazdálkodási módszerek nem változtak. A független kiscsapatok is bérelhettek templomi birtokot, melyeken három-négy fős szántóvető csapat dolgozott együtt.

A dokumentumok között találunk utalásokat a templomi közigazgatásra, illetve arra a szoros kapcsolatra, mely a több száz állás, hivatal és feladat betöltésével jött létre a város lakói és a templom között. Mivel azonban a kései szippari táblákat csak az utóbbi időkben publikálták, és még mindig vizsgálódás tárgyát képezik, az Urukából származó kortárs és jóval terjedelmesebb templomi levéltár sokkal jobb forrása az ilyen jellegű kutatásoknak.⁶⁸ A lexikális jegyzékek és különféle irodalmi szövegek kivonatát tartalmazó számos gyakorlótábla tanúskodik arról, hogy az írónoki mesterséget újfent gyakorolták Szipparban. Az 1986-ban feltárt könyvtár több, jó állapotban levő gyakorlótáblát tartalmazott.

SZIPPARI ISTENE, SAMAS

A babiloni napisten, Samas személyisége sok szempontból emlékeztet a sumer napistenségére, Utuéra. Templomaikat gyakran Ebbabárnak hívták, mely azt jelenti, hogy „ragyogó (fehér) ház”. Utu egy déli város, Larsa istene volt. A sumer panteonban a napisten a holdisten fia, és néhány szerzeményben Inanna testvéreként is említik.⁶⁹ Egy különös szöveg kifejti, hogy Utu kapcsolatban áll a sörfőzéssel, és hogy elkíséri Inanna istennőt a Cédrusok hegyére, ahol aromás gyantákat, ezüstöt, sőt és lapis lazulit lehet találni. Az istennő azért akar ide eljutni, mert „ami a nőket foglalkoztatja, a férfiakról semmit sem tudok; ami a nőket foglalkoztatja, a szerelmeskedésről semmit sem tudok; ami a nőket foglalkoztatja, a csókolózásról semmit sem tudok”.⁷⁰ Ahhoz, hogy mindezt megtapasztalja, ennie kell „abból, ami a hegyen van” – talán egy fáról? Érdekesek a szövegben az óbabiloni időszakból származó, faolajokra való sumer nyelvű utalások, mivel tudjuk, hogy Szipparban jelentős szerepet játszott a különböző aromák kereskedelme. A parfümöket és kenőcsöket a szertartásokhoz használták, illetve a nők szerelmeskedésre való felkészülésében is szerepet játszottak, ami megmagyarázza az okozati összefüggést Inanna utazásával.

Samas, a hős, Gilgames védelmezője is egyben. Segítségével Gilgames és barátja, Enkidu legyőzi a Cédruserdők őrét, a szörnyűséges Huwawát, akit Enlil jelölt ki, hogy senkit ne engedjen az erdőbe belépni. Gilgames későbbi vándorlásai során is Samas isteni oltalma alatt áll, majd végül biztonságban visszatér Urukba.

Az egyik legcsodálatosabb mezopotámiai himnusz a napistenhez íródott.⁷¹ Pontosan kétszáz soros, melyben száz rímpár van, minden bizonnyal az újbabiloni időszakra datálható, de tartalmaz korábbi részeket is. A legtöbb létező másolat újasszír, egy része pedig Szipparból származik. Valószínű, hogy a templomban szavalták, mivel ez a mezopotámiai napteológia legátfogóbb összefoglalása. Samast főképpen úgy magasztalják, mint aki fényt hozott az egész univerzumba, és aki minden lényt egyaránt beragyog. Mindent látó szemei előtt a titkok lelepleződnek. Mivel a nap állandóan mozgásban van, Samas lett az utazók és kereskedők patrónusa, védelmezője mindenkinek, aki veszélyes utakon és kiszámíthatatlan vizeken jár.⁷²

Ragyogó fény, ki eloszlatod a sötétséget az ég boltozatáról,
Ki lángba borítod a fény szakállát, a búzamezőket, a földnek életét.
Beragyogod a hatalmas hegyeket, melyek a földnek őrszemei,
Te bocsátod alá az egekből a földet.

(...)

Különbséget nem téve őrzöl minden élőt,
Te vagy az ő védelmezőjük az alsó és felső világokban.
Állhatatosan, folyvást figyeled a mennyeket,
Mindennap áthaladsz eme széles földön.

(...)

Az alvilágban törödsz Kusu tanácsadóival, az Anunnakikkal,
Míg fent az emberek dolgát irányítod.
A lenti világ pásztora, a fenti világ őrzője,
Te, Samas uralkodsz, te vagy a fény.

(...)

Az emberek mind egyként hajtának fejet előtted,
Samas, a mindenség fényedre áhítozik.
Megvilágítod az álmofejtő papokat és értelmet adsz az álmoknak.

(...)

(Az alvilágba) űzöd a szélhámost, kit körülvesz...
Az alvilági folyóból felhozod, ki perbe keveredett,
Szavad igazságos ítélet, Samas...

Megnyilatkozásod örök, és nem...

Ott állsz az utazó mellett, kinek útja nehéz,

A hullámoktól rettegő tengerészeknek adod...

(...)

Kimenekíted a viharból a portékáját szállító kalmárt,

Szárnyakat adsz annak, ki az óceán mélyére süllyed.

Táborhelyet adsz a menekülteknek és számkivetetteknek,

A fogságban lévőeknek oly utakat mutatsz, melyeket (csak) Samas ismer.

A napisten az utolsó bíró; a himnusz felsorol számos Samas elleni vétet, különösen a bíróságokon és az üzleti életben elkövetett mulasztásokat.

A lekiismeretlen bíróval megismerteted a béklyót,

Ki elfogadja az ajándékokat, és az igazságot cserbenhagyja,
megtapasztalja büntetését.

Ám ki elutasítja az ajándékot, és pártját fogja az elesettnek

Az kedves Samasnak, aki meghosszabbítja az ő életét.

A körültekintő bíró, ki igazságos ítéletet hoz

Irányítja a palotát és hercegek közt él.

(...)

A kereskedő, ki csalóként mér,

Kinek két súlymértéke van, így csökkentve...

Ő [a haszonban] csatlakozni fog és elveszti [tőkéjét].

A tisztességes kalmárnak, ki becsületesen mér

Minden megadatik bőséggel.

Samas oltalmazza a civilizáció kényelmétől elszakadtakat, mint például a vadászokat, az utazókat, sőt még az útonállókat is:

Ő, kinek családja messze van, kinek városa távoli,

A juhász, ki a pusztaság veszedelmeiben veled kerül szembe,

A háborúzó pásztor, a birkák őrzője ellenségek közt.

(...)

Samas ellensége, a portyázó tolvaj,

Az ösvények mentén lesben álló martalóc, szembeszáll veled.

A kísértő holtak, a kósza lelkek

Szembeszegülnek veled, Samas, és te hallod mindőjüket.

Nem akadályozod a veled szembenállókat.

Rám való tekintettel, Samas, kérlek, ne átkozd el őket.

A himnusz leírja a huszadik napon rendezett fesztivált is – a húszas a nap szent száma volt – amikor sört ajánlottak fel neki, és ő cserébe teljesítette a hívek kívánságait.⁷³

A huszadik napon jókedvvel, vidáman örvendezel,
Eszel, és megiszod tiszta világos sörüket, a piaci csapos sörét,
Neked öntik a csapos sörét, és te elfogadod azt.
Cserébe tiszta, világos italáldozatot ajánlanak fel neked,
Te eltelsz könnyű sörükkel,
És teljesíted szívük kívánságait.

A himnusz többi része korábbi témákat ismételi, Samast magasztalják benne, mint például az időjárás és az évszakok irányítóját. A himnusz egy családias vigasztalással zárul: „Hálókamrádban mondja néked [hitvesed, Aya]: [Békülj meg!]”. Ez a záró szakasz a fordító szerint „nem méltó az egész költemény fennkölt hangulatához”.⁷⁴

Ez a szerzemény elárulja, hogy Samas a többi mezopotámiai istennél nagyobb mértékben volt a társadalmi igazságszolgáltatás képviselője, a gyengék védelmezője és a tisztességes üzlet jelképe. A gazdasági táblák alapján hajlamosak vagyunk a szippari embereket keményfejű üzletembereknek és üzletasszonyoknak látni, akiknek legfontosabb mozgatórugója a profit volt. A hatalmas mennyiségű közigazgatási dokumentum alapján, melyek a munkásokkal, a betakarítás számításaival és az ökörfogatokkal foglalkoznak, a templomokra is úgy tekintünk, mint a termelés központjaira. Samas himnusza helyreállítja az egyensúlyt, emlékeztetvén arra, hogy a templomi rituálék során az alapvető morális és etikai értékeket igyekeztek az emberek szívébe beültetni.

Utószóként hadd idézzek egy válással kapcsolatos jogi döntést, mely az óbabiloni Szipparban hangzott el. A történet egy hétköznapi asszonyról szól; betekintést enged a házastársi kapcsolatok örök érvényű problémáiba. Megmutatja, hogy a könyöröletes esküdszék miként védelmezi a feleséget, nehogy férje szándékosan utasítsa el, illetve azt, ahogyan igyekeznek biztosítani, hogy anyagilag legalább olyan helyzetben kerüljön ki az asszony a házasságból, mint amikor férjhez ment.

A szemtanúk jelenlétében megkérdezték Aham-nirsut: „Ez az asszony a te feleséged?”

Ő kijelentette: „Felköthettek egy cölöpre, sőt fel is darabolhattok, (mégsem) akarok (továbbra is) a férje maradni!” – így szólott ő.

Eztán megkérdezték a feleséget is, aki így válaszolt: „Én még mindig szeretem a férjem.” Ő azonban elutasította. Összecsomózta az asszony szoknyájának szegélyét, és levágta.⁷⁵

A bírák (újfent) megkérdezték a férfit: „Egy asszony, aki eljött, hogy családdal éljen, és akiről mindenki tudja, hogy férjezett, ilyen egyszerűen távozzon? Pontosan úgy kell ellátnod őt, ahogyan házába költözött.”⁷⁶

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

7. fejezet

Assur

A két asszír város, Assur és a 9. fejezetben szereplő Ninive Mezopotámia északi részének mészkőfennsíkján terült el. A térség földrajzi szempontból, s társadalmi rendszerét tekintve is különbözik a déli síkságoktól¹, bár az északiak városi kultúrája sokat köszönhet a déli fejlődésnek. Mindez egyértelműen kitűnik az asszír területeken feltárt írásos feljegyzésekből. Assur és Ninive szokatlanul sokáig volt lakott, míg a legtöbb fővárosban, mint például Nimrudban és Kalahban – az asszír építészet fellegváraiban – csak igen rövid ideig, alig egy évszázadon át élt a király.

Assur és Ninive jóval több volt a hatalmas királyok hóbortjából emelt, rövid ideig lakott fővárosoknál. Mindkettő szent hely volt – az előbbi névadó istenének, Assurnak a székhelye, utóbbit pedig a szerelem és háború istennőjének, Istárnak szentelték. A két város Asszíria hatalomra kerülése előtt és után is jelentős településnek számított, az asszír birodalomban betöltött szerepük azonban kitüntetett figyelmet érdemel. A régészeti leletek bizonyítják az építészet sokrétűségét, táblagyűjteményeik sokat elárulnak a városok kereskedelméről, a királyok uralmáról, s arról, a lakók miként gondoskodtak városukról, megismerhetjük az ősi templomok vallásos gyakorlatait, rituáléit.

ASSUR FELTÁRÁSA²

A sziklás mészkőszirtre épült Assur a gyors folyású Tigris egy éles kanyarulatba kényszerítette. Az ókorban egy mellékág is csatlakozott a főághoz, mely így egy tojásdad, 1,8 km-es partvonalú szigetet hozott létre. A meredek falú, sziklás képződmények akár 25 méternyire is kimagaslottak a völgyből. Stratégiailag jelentős volt ez a természeti képződmény, hiszen viszonylag könnyen védhetővé tette a területet, s a völgy is könnyen áttekinthetővé vált a magaslatról. Nyugatra Jezirah pusztasága húzódott, a völgy keleti és északi felén termékeny, művelésre alkalmas földek húzódtak. A város a két Zab-folyó közt, az Alsó- és a Felső-Zab fo-

lyamvidéke közelében terült el. A Zagroszon keresztül fontos átkelőhely vezetett az Iráni-fennsíkra.

A Kalat Serkatként ismert assuri halom – más asszír telephalmokhoz hasonlóan – a XIX. században az ottomán birodalom legtávolabbi és legfejletlenebb szegletének számított. Bár szokatlan fekvése felkeltette a bagdadi brit főkonzul, Claudius James Rich érdeklődését; ő talált rá a városra 1821-ben, felfedezéseiről írt beszámolója is napvilágot látott³, mégsem tartották jelentős régészeti lelőhelynek. Austen Layard és Hormuzd Rassam 1840-ben járt a helyszínen, majd 1847-ben újra visszatértek.⁴ Jutalmuk a valaha talált legrégebbi asszír szobor, III. Sulmánu-asaridu életnagyságú, egy ékírással teljesen beborított, trónuson ülő képmása volt. A feliratokról később kiderült, hogy Assur falainak részletes leírását tartalmazták. Két évvel később I. Tukulti-apil-Ésarra agyaghasájára bukkantak rá, az itteni leleteket Rassam továbbította Moszulba. Ezt a szöveget használták az asszír írás megfejtésének ellenőrzésére, mely Henry Rawlinson ékíráslelemzésben elért úttörő munkájára alapult.

A britek által támogatott kutatók nem fogtak bele Kalat Serkat komoly feltárásába, bár időnként vissza-visszatértek, s magukkal vittek néhány táblát. (Rassam 1853-ban, George Smith pedig 1873-ban találta meg I. Adad-nirari alapító dokumentumát, mely bemutatja a király templomépítő tevékenységét.) Általánosságban elmondható, hogy figyelmüket inkább a Moszul közelében fekvő, ígéretesebb asszír lelőhelyekre koncentrálták. A Német Keleti Társaság, mely 1899-ben kezdett neki a babiloni ásátásoknak, úgy döntött, keres egy másik halmot, ami a babilóninál régebbi leletekkel szolgálhat egyik tudományos alapú, szisztematikus kutatásához. A németek számára – látva, hogy a gazdag leletanyagot sejtető bizonyítékok ellenére a franciák és britek elhanyagolják Kalat Serkatot – a vidék vonzó lelőhelynek bizonyult. Ráadásul II. Abdul Hamid ottomán szultán a német császár rendelkezésére bocsátotta a romok helyszínét, ami történetesen az ő magánbirtokához tartozott. Ezzel kezdődtek az 1903-tól 1913-ig tartó német ásátások.

Robert Koldewey Babilonból érkezett ide, hogy megszervezze a feladatokat, mielőtt teljesen átadta volna a helyszínt a kezdetektől fogva Babilonban vele dolgozó munkatársának, Walter Andrae-nak. Akárcsak Warkában, itt is jól képzett építészek végezték az ásátásokat, akik (a vályogtéglá azonosítására kidolgozott módszerrel) az épületek feltárására összpontosítottak. Egyik réteget a másik után távolították el, hogy megismerjék a falak és alaprajzok sorrendjét, de alig fordítottak figyelmet a kötőrmelék tartalmára, a cseréptörmelékre, a csontokra és az egyéb ma-

radványokra. A táblák és feliratok iránt sem mutattak különösebb érdeklődést. Sőt mi több, a Sulmánu-asaridu trónján lévő mérhetetlenül hasznos ékírást bizonyítékot is még jó néhány éven át figyelmen kívül hagyták. Mintha a tábláknak semmiféle kapcsolata nem lenne feltalálásuk helyszínével, a távoli Berlinben levő epigráfusok feladata volt azok értelmezése. Andrae és kollégái publikációikban ezek helyett elsősorban az építészeti szerkezetekkel foglalkoztak, s bemutatták, az egyes épületrétegek miként épültek egymásra.

Az Assurban fellelt jelentős épületek sokasága részben őket igazolta. Andrae konkrét rajzokon mutatta be a leleteket, elkészítette a város képzetbeli rekonstrukciós képét, valamint írt egy népszerű tanulmányt⁵, melyben megkísérelte megeleveníteni az egyébként száraz régészeti anyagot. Leírja, hogy egy „tisztán látó és józan eszű” görög milyennek látta volna Assurt 688-ban. A iónok „európai” látásmódjával szorosan azonosulva az asszírok kultúráját és műszaki fejlettségét, némileg zavarba ejtően (saját korának mértéke szerint csak enyhén) antiszemita módon értékeli ki. Az ásatásokról szóló tudományos beszámolói, annak ellenére, hogy a fő hangsúlyt az építészetre helyezte, példaértékűek és alaposak.⁶

Bár Andrae remélte, hogy sikerül jóval az első évezred rétegei alá ásnia, a hatalmas újasszír épületek akkora részét foglalták el a belső városnak, hogy egyszerűen kivitelezhetetlen volt a II. és III. évezred összefüggő rétegeinek szisztematikus feltárása. Így a legtöbb figyelmet Assur főbb vallási épületei (az Anu-Adad-templom, az Assur-templom, Szín és Samas templomai, I. Adad-nirari palotája a királyi kriptákkal, és a városfalak) kapták. Nagyobb mélységméréseket csak az Istár-templom területén végeztek, ahol a korai dinasztikus kor és az Ur III rétegeit fedezték fel.

Bár Assurnak jelentős szerepe volt a második évezred elején, a város óasszír időszakból származó romjaiból alig sikerült valamit feltárni. Sokkal ismertebbek a XV–XIII. századi épületek, melyeknek a későbbi helyreállításakor egyszerűen a régi alaprajzokat követték. A közép-asszíriai periódusból szintén maradtak fenn feliratos leletek, főleg sztélék,⁷ ám a város legjobban dokumentált részei a IX–VIII. századra datálhatóak. Ezeken az igen értékes épületeken is mély nyomokat hagyott az idő foga. A város 614-ben a médek támadása folytán megsemmisült, a romok közel ötszáz évig az enyészeté lettek egészen a parthusok letelepedéséig. Ők új városukat az ősi asszír főváros elegyengetett, jellegzetesen hellenisztikus romjaira építették rá; az „akropolisz” templomaiban helyet ka-

pott néhány asszír isten szentélye is. A legnagyobb épület a hatalmas parthus palota volt. A parthusok háromszáz évig éltek Assurban. Ettől kezdve a Tigris menti úttal senki sem törődött egészen a Szasszanida vagy korai iszlám időszakig (VII. vagy VIII. század), amikor is egy karavánszerájt emeltek a romok közelében. A terület elmaradt vidék maradt a korai iszlám és különösen az ottomán periódusban.

A III. évezred maradványai

Kalat Serkatnak a „régí Istár-templom”-mal összekapcsolható korai rétegei a korai dinasztikus III időszakból (kb. 2600–2350)⁸ származnak. A templom lerombolásakor a gerendából és a vályogból készített tető beszakadt, így a szertartási szoba berendezésének nagy része épen maradt. Az értékes tárgyakat a kisebbek kivételével elrabolták, de maradt néhány imádkozó, a kor jellegzetes rojtos szoknyáját viselő nőt ábrázoló apró gipsz- és alabástromszobrocska, illetve nagy agyagállványok, melyek közül néhány miniatűr épületeket formáz. Az egyik apró gipszszobor egy gazdagon tetovált, ágyon fekvő női aktot ábrázol. Egy másik, csodálatosan faragott női fej – az *enekre* jellemző fejpántviselet alapján – egy papnő képmása lehetett. Rábukkantak nagy agyagedényekre, kisebb fogadalmi ajándékokra, ékszerekre és elefántcsont szobrokra is. A templomot csak részleteiben tárták fel, többek között egy keskeny folyosót nyitottak meg, mely téglalap alakú termekkel körülvett udvarokra nyílt; az egyik helyiséget az ott talált tárgyak és központi áldozati emelvény alapján a fő kultikus területként azonosították.

Ezt a szentélyt feltehetőleg a hurrik alapíthatták a III. évezred elején, a korai dinasztikus korban, miután törzseik benépesítették a Tigris keleti vidékét⁹. Akkoriban egy istennőnek ajánlott kis hegyi szentély¹⁰ állhatott itt. A szertartási szobában talált tárgyak hasonlítanak más észak-mezopotámiai városokban, a Mariban, Hafadzsiiban és Esnunnában felletekhez; ezekből tudhatjuk meg, hogy a templomot a helyi elit támogatta. A templom a korai dinasztikus és az akkád időszakokban virágkorát élte, lerombolásának köze lehet a feltehetően a Zagrosz hegyeiből származó gutik inváziójához¹¹. Ezt a területet az akkádok idejében (kb. 2350–2150) Assurnak hívták, korábban azonban valószínűleg más nevet viselt¹². Az uri III. dinasztia idején (kb. 2150–2000) Ur egyik kormányzója, Amar-Szín ugyanezen a helyen építette újjá a templomot vastagabb falakkal és valamivel nagyobb méretben, de a régi elrendezés alapján, mely minden bizonnyal Istár szentélye lehetett. A gazdagon felszerelt sírok és a jó néhány hatalmas lakóház arra enged következtetni, hogy

Kalat Serkatot tehetős emberek lakták, akik könnyen hozzájutottak az olyan luxuscikkekhez, mint például a lapis lazuli pecsétnyomók, a vörösréz szerszámok, fegyverek, illetve az igazgyöngyből készült nyakláncok. Semmiféle utalás nincs a település korabeli méretére vonatkozóan.

ASSUR AZ ÓASSZÍR IDŐSZAKBAN (KB. 1900–1400)

Az ebből az időszakból származó bizonyítékok kevésbé egységesek. Az épületeken talált feliratokon kívül csak az assuri templom korai szintjeit, a régi palotát és a városfal egyes részeit ismerjük. Ezen beruházások többsége a babiloni Hammurapi egyik kortársának, Samsi-Adad uralmára (1813–1781) tehető, a város lakónegyedeiből azonban jóformán semmit sem tártak fel. Assur létezésének történelmi bizonyítéka mindössze néhány, épületeken lévő vésetből, illetve táblából származik. Mindazonáltal az a tény, hogy az írásos bizonyítékokra egészen más helyszínen akadtak rá, teljes mértékben pótolja a hiányosságokat. Körülbelül tizenhatezer ékírásos táblát találtak a Kappadókiában lévő Kayseri mellett fekvő török faluban, Kültepeben. Ezekről a táblákról kiderült, hogy olyan asszír „üzletemberek” és kereskedők feljegyzéseinek részletei, akik a helybéli várostól, Kanestől néhány percre létrehoztak egy köztes kereskedelmi területet. Ezeknek az Anatóliában működő „cégeknek” Assur volt a központja. A Samsi-Adadot megelőző időszak legfőbb információforrásai ezek a még nem teljes egészében publikált táblák. Közel száz éven keresztül (kb. 1900–1800) karavánok járták az Assurt és Anatólia középső részét összekötő utakat. Bár a feljegyzések csak bizonyos kereskedelmi kapcsolatokat érintenek, nevezetesen az ón és textil átváltását ezüstre, aranyra és vörösrézre, sokat felfednek a kor „nemzetközi” kereskedelmi tevékenységének egy bizonyos részéről, különös tekintettel annak megszervezésére, finanszírozására és kivitelezésére.¹³

A mai napig tisztázatlan, hogy miként és mikor vált Assur gazdag kereskedővárossá. A kappadókiai táblák többsége körülbelül az 1900–1830 közötti időkből származik. Az üzleti levéltárak közül néhány többé-kevésbé érintetlen maradt, míg másokat szétszóródott darabokból kellett összerakni.¹⁴ Óasszír ékírással készültek, nyelvezték a korabeli babiloni szövegekével összevetve igen régies, anakronisztikus. Mivel ezek a tömör üzleti dokumentumok elsősorban az áruszállítással, átvételi elismervényekkel, az adásvételi irányelvek előírásával, a fizetendő adókkal és az üzletkötésről készült beszámolókkal foglalkoztak, alig tartalmaznak bármi-

féle utalást az anyaországban uralkodó politikai helyzetre. Ennélfogva az Assur kereskedelmi vállalkozásainak történelmi háttéréről szóló bizonyítékokat más, kevésbé megbízható forrásokból kell összerakosgatnunk. Például az asszír királylista, melyet 609 körül készítettek, megemlíti a második évezred elejétől egészen a II. Assur-uballitig (611–610)¹⁵ élő összes király nevét. Az iromány szerint az első „tizenhét király sátrakban élt”, ezzel utalva az asszír királyság törzsi eredetére. Az itt szereplő királyok nevei megjelennek Hammurapi őseinek listáján is, bár említésük itt inkább tiszteletadás, nem pedig a valódi ősök felsorolása.

Az Assurban feltárt épületeken lévő feliratok őrzik néhány uralkodó nevét, akik egyszerűen „Assur istene kormányzója”-nak hívták magukat. Úgy tűnik, hogy a XX. században alapították meg ennek az istenségnek a kultuszát, akit a város neve alapján „Assur isteneként” hívtak, leváltva a korábbi, „címzetes” istennőt.¹⁶ A legrégebbi ismert királyi felirat I. Ilusumától (kb. 1960–1939) származik:

„Ilusuma, Assur kormányzója, Assur isten és Istár istennő kegyelteje, Assur kormányzójának, Shallim-ahhénak és Puzur-Assurnak a fia:

(...)

Assur isten két forrást fakasztott nekem Ebih hegyéből, én pedig elkészítettem a forrás menti fal tégláit.

(...)

Megalapoztam az akkádok és gyermekeik „szabadságát”. Megtisztítottam rezüket. Szabadságukat megteremtettem a lápok határától, Urban és Nippurban, Awalban és Kismarban, Istáran isten városában Derben, egészen a városig [azaz Assurig].¹⁷

Walter Andrae német régész munkája során feltárt „csatornákat és egyébe vízi berendezéseket”, melyeket szurokkal gondosan vízállóvá tettek, illetve „trapéz alakú téglákból készült kutakat”.¹⁸ Ilusuma hivatkozása az „akkádok szabadságára” és a megtisztított réz említése együttesen rávilágít Assur uralkodójának azon törekvéseire, hogy létrehozzon egyféle szabadkereskedelmi zónát, ezzel csábítva a kereskedőket, hogy a számukra különleges kiváltságokat biztosító Assurral üzleteljenek.¹⁹

Elképzeltető, hogy a város ekkor már ellenőrzése alá vonta a bronzkészítéshez nélkülözhetetlen fém, az ón behozatalát. Ezt a fémet széles körben használták fegyverek és más eszközök anyagaként. Az ónt valahonnan keletről, valószínűleg Afganisztánból kereskedői hálózaton keresztül hozták Assurba. Ilusuma a kereskedelmi kapcsolatok központjá-

vá tette Assurt azzal, hogy a dél-mezopotámiai kereskedőket ösztönözte, hogy a városban vegyék meg az ónt, és itt értékesítsék árukészletüket, kiváltképpen a finom textíliákat csakúgy, mint a Perzsa-öbölből Uron keresztül importált vörösrezet. Utódja, Erishum még kedvezőbb feltételeket teremtett azáltal, hogy „az ezüstöt, az aranyat, a rezet, az ónt, az árpat és a gyapjút adómentessé” tette.²⁰

Az akkádok Assurban ezüstre és ónra cserélték rezüket és ruházati cikkeiket, bár az ónkereskedőkkel kötött üzleteket nem foglalták írásba. A keletről érkező kalmárok valószínűleg maguk szállították portékáikat, ennél fogva keveset tudunk az általuk bonyolított ügyletekről. Feltehetően ezüstöt és ruhaneműt hoztak, és maguk az asszírok szervezték meg saját kereskedelmi képviselőiket Anatóliában, ami akkor sok kis fejedelemségre osztott, ásványi anyagokban és fémekben bővelkedő ország volt, s égett a vágytól, hogy hozzájuthasson a legújabb mezopotámiai divatnak megfelelő öltözetekhez és anyagokhoz. Különböző minőségű ónt és babiloni textíliákat szállítottak Assurból Közép-Anatóliába, ahol a Kanesh melletti kereskedelmi hivatal (az asszír *karum*) a legjelentősebb közraktárként működött. Bár úgy tűnik, az assziri kormányzat nem vett ki adókat, ez mégsem állami, hanem magánvállalkozás volt.

A kalmárok profitra törekvő vállalkozók voltak, akik általában a család tagjaiból álló csapatokban dolgoztak.²¹ Az ónt és a ruházati cikkeket számarakavánnal szállították Kanesbe. A szamarakat is értékesíthették itt, és az értük kapott aranyat és ezüstöt lepecsételve visszaküldték Assurba egy levél kíséretében, melyben rögzítették, hogy a címzettnek pontosan mekkora összeget kell kézhez kapnia. Másik lehetőségként elcserélhették egyéb árucikkekre őket, mint például gyapjúra és vörösrézre, melyeket aztán más anatóliai városokba, egészen a Fekete-tengerig is elvittek, ahol ezüstöt és aranyat kaptak értük. Az ón és a textíliák eladási ára duplája volt a vételi árnak.²² Bár a szállítás és a szállás különféle költségeit és az adókat levonták a profitból, elég haszna maradt a kereskedőknek ahhoz, hogy mindez megérje a fáradságot. A textíliák szállításkor jóval terjedelmesebbek voltak, illetve értékük az ónnak csak a felével ért fel, de mivel igen keresett külföldi árunak számított, ezt is importálták.

Egy tipikus, Assurból a kanesi *karumba* tartó karaván öt vagy hat öszvérből állt, melyben mindegyik jószág 60–90 kilogrammot (2–3 talentumot) cipelt. Nemcsak textíliákkal és ónnal rakodták meg őket, hanem az öt-hat hetes út első szakaszain abrakkal is. A szamarak is részét képezték a tőkének, hiszen megérkezésük azokat is el lehetett adni. Az

ezüst, az arany, egyéb nemesfémek (vas) és drágakövek jóval könnyebbek, illetve kevésbé terjedelmesek voltak az ónhoz és ruházati cikkekhez viszonyítva. Az anatóliai, főleg alföldi utazásokhoz számár vagy ökör vontatta szekereket lehetett vásárolni vagy bérelni.²³ A karavánok útvonalát és azt, hogy mennyi időbe került megtenni az utat Assurból Közép-Anatóliába, nem mutatták ki és valószínűleg változó volt. Úgy tűnik, magát a szállítást átruházták speciális fuvarozókra, akik a kereskedők képviselőiként léptek fel.

A biztonság kérdése nem jelentett különösebb problémát, mivel a helyi hercegek a különböző adók kivetésével hasznot húztak az átmenő kereskedelemről. Akkoriban a közel-keleti kereskedők diplomáciai védettséget élveztek.²⁴ Kanesh uralkodója is élt elővásárlási jogával: minden karavánt kötelezett, hogy „először a palotába menjen fel”. A szövegek tanúsága szerint a kereskedők nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a tisztesség létfontosságú a bizalom fenntartásához, továbbá biztosítja az ismételt üzletkötést is. A súlyokat alaposan ellenőrizték, illetve a „cég” partnereitől elvárták a precíz számlák kiállítását.

Sok kereskedő a tábláiról lett jól ismert. Néhányuk fiatalon költözött Anatóliába és évekig ott maradt. Egy kereskedő az Assurban lévő feleségein túl elvehetett egy helyi asszonyt is mindaddig, míg egyformán el tudta őket látni. Az anatóliai kereskedők és Assurban élő asszonyaik közti levelezésből kitűnik, hogy a nők mindenféle kereskedelmi és jogi vonatkozásban képviselték férjeiket.²⁵ A háztartásban élő többi nő segítségével ők állították elő a textíliák széles választékát is. Néhány levél tanúsága szerint elvárás volt velük szemben, hogy gyorsan reagáljanak a divat változásaira. Míg a textilkereskedelem legfontosabb tömegcikke a lepedőszerű szövet volt, addig az anatóliai elit mohón vásárolta a drága, finoman kidolgozott és hímzett öltözékeket.²⁶ Munkájukért a nők részesedtek a nyereségből, és úgy látszik, jelentős szerepet játszottak a pénzügyek irányításában.²⁷

A kanesi *karum*mal nem csak Assur és a gyarmatok üzemeltek. Úgy tűnik, néhány cég a belső-anatóliai kereskedelemre, főleg a vörösrézre szakosodott, melyet ritkán hoztak be Asszíriába.²⁸ Voltak olyanok is Assurban, akik nem a közvetlen kereskedelembe vettek részt, hanem tőkét biztosítottak a vállalkozásokhoz.²⁹ Gyakran ez volt a hosszú távú, éveken át tartó befektetések módja, ahol a kereskedő és a hitelező előre megállapodott a nyereségrészesedés arányában.³⁰ Ahogy azt már láthattuk, az asszíroknak más babiloni városokban, Szipparban, Mariban és Nippurban is voltak képviselőik. Ez a kereskedőhálózat néhány száz

éven át olyan kereskedelmi hálózatot hozott létre, ami mesés gazdagságot és sok tapasztalatot hozott Assurnak. Mindazonáltal az, hogy Assur és anatóliai piaca különösen jól dokumentált, nem jelenti, hogy Assurnak bármiféle kereskedelmi monopóliuma lett volna, vagy hogy bármiképpen is felügyelte volna az összes Felső-Mezopotámiában folyó kereskedelmi tevékenységet. Éppen ellenkezőleg, ahogy egyre több levéltárat fedeznek fel, úgy válik világossá, hogy Assur csak egyike a számos kereskedelmi hálózatnak. Az Eufrátesz mentén Emar és Mari, Észak-Szíriában Karke-mis és természetesen Szippar és Babilon is működtetett barter-hálózatokat.³¹

A Kappadókiában talált táblák Assur vezető testületéről is szólnak információval, melyre mindig egyszerűen „a város”-ként hivatkoznak³². Minden bizonnyal a nagy kereskedőházak vezetőiből álló testület volt, akik egy „városháza” (*bit alim*) elnevezésű épületben találkoztak. Ők döntöttek a kereskedelmi irányelvekről, meghatározták a kiviteli adók mértékét, és lepecsételték a városból távozó karavánok bálait. Diplomáciai testületként is működtek (némileg a Brit Kelet-indiai Társasághoz hasonlóan), és ápolták az anatóliai uralkodókkal a kapcsolatot, akiknek az együttműködésére és védelmére a karavánok és a helyi kalmárok is számítottak.

A befolyásos üzletemberek egy másik, *limmunak* nevezett hivatalt is betöltöttek, melyet „névadónak” fordítanak, mivel az éveket visszamenőlegesen nem a jelentős események alapján nevezték el, ahogyan Dél-Mezopotámiában szokás volt, hanem maga a *limmu* után. A *limmut* sorshúzás alapján választották ki és egy évig volt hivatalban. Lehetséges, hogy a város vezetésének elnöke az éppen hivatalát töltő névadó volt, és egy szűk, befolyásos csoport tagjai egymást váltogatva kapták meg ezt a kinevezést. Az uralkodónak, aki a feliratokban mindig „Assur isten kormányzójának (*iššiakum*)” hívta magát, úgy tűnik, nem előljárói, hanem sokkal inkább csak kiegészítő szerepe volt.³³ Ő felelt a közmunkákért, felügyelte a bírói testületeket, és vezető szerepet játszott a város vallási és ünnepi rítusaiban.³⁴ A *rub'a'um* cím az arisztokrácia fejeként jellemzi őt, ami Assur társadalmában a legmagasabb státusz volt.³⁵

A kereskedők beszámolóiban semmilyen utalást nem találunk a város és lakói közti kapcsolatról vagy a templomok szerepéről, melyek így azt a benyomást keltik, hogy a XX. században Assur elsősorban egy kapitalista kereskedő állam volt, melynek jóléte kizárólag a kereskedelmi vállalkozásoktól függött, akárcsak az *Ezeregy éjszaka* meséinek Bagdadjában. Az intenzív kereskedelmi tevékenység mindig serkentően hat a helyi

gazdaságra, bár keveset tudunk például arról, hogy miként szervezték meg Assurban a textilgyártást, vagy hogyan ösztönözték a földműveseket és az állattenyésztőket. Ilusuma kútjai, a városfalak és az új templomépítések mind olyan fejlesztések, melyeket a város gazdagsága tett lehetővé.

Assur I. Samsi-Adad uralkodása alatt

Amikor I. Samsi-Adad magához ragadta Assur irányítását, az anatóliai kereskedelem éppen összeomlóban volt, a kaneshi *karum* pedig hirtelen lemondott hivataláról. Mindez azt eredményezte, hogy „a város” elvesztette legfőbb állami bevételeit, ami olyan válságot okozhatott, melyet egy erős külső hatalom kihasználhatott. Samsi-Adad uralkodásába betekintést nyerhetünk a kor egy másik, Eufrátesz menti virágzó kereskedővárosnak, Marinak a levéltárából, az asszír királylistából és a maga a király által ránk hagyott számos feljegyzésből.

Samsi-Adad Ilu(a)-Kabkabi amorita vezér fia volt, aki az Eufrátesz mentén fekvő Terqából irányította birodalmát, és más helyi vezetőkkal csatározott, mint például Mari kormányzójával, Yaggid-Limmel, aki azt állította, hogy Samsi-Adad üzte ki őt Terqából.³⁶ Az asszír királylista feljegyzése szerint Samsi-Adad akkor járt Babilóniában, amikor igen heves küzdelem folyt a politikai és területi befolyásért, különösen az Eufrátesz középső régiójában. Alapvetően fontos volt számára, hogy ismerje a kulcsembereket, a változásokról, szövetségekről, vitákról és katonai akciókról naprakész információval rendelkezzen, és természetesen a mari táblák között sok hírszerzői jelentést is találunk, melyek egy széles földrajzi terület történéseiről tudósítanak. Az adott körülmények között egy gyors észjárású, jól informált, határozott ember, aki képes a helyzetet kihasználni befolyásának növelésére, akinek kegyetlen hatalmi törekvései ellenére elég higgadt is uralma megtartásához, beírhatta nevét a történelembe. Samsi-Adad, aki az ismeretlenségből a „világ királyává” avanzált, ilyen ember volt.

Hogy az események pontosan miként követték egymást, lehetetlen rekonstruálni, csak felemelkedésének főbb mozzanatait örökítették meg. Elfoglalta az Assur közelében fekvő Tigris menti várost, Ekallatét és elűzte a helyi uralkodót, I. Erisumot.³⁷ Nincs bizonyíték arra nézve, hogy Assuron kívül is ténykedett volna; Assurt megtette az akkor még nem létező óasszír birodalom fővárosának.³⁸ Ez a feltevés teljes mértékben az asszír királylistára alapszik, mely Samsi-Adadot, a trónbitorlót beleolvasztotta az összefüggő dinasztikus származási vonalba. Uralkodásának

harminckét éve alatt fokozatosan terjeszkedett, egyaránt támaszkodva a dinasztiák közti házasságokkal megerősített diplomáciára és a katonai erőre. Meghódította Marit, ahova fiatalabbik fiát nevezte ki kormányzó-nak. Ekallatéból irányította egész Dzszeirát, Mezopotámia középső részét, Terqával és Karanával, egészen a Habur-völgyig, ahol Subat-Enlil (a mai Tell Leilan) virágzó vidéki fővárossá nőtte ki magát. Hatalmát keletebbre, a Zagrosz-hegységig is kiterjesztette, így biztosítva az Iráni-fennsík megközelítését a Samsara-hágó mentén. Felvette a régi mezopotámiai királyi címet, a „*šar kiššati*”-t (a Mindenség Ura), mely egy szójáték, ami egyaránt rímel a régi jelzőre, a „Kis király”-ra (mely fölött nem uralkodott!) is, és a „teljesség” fogalmára is.³⁹ Úgy tűnik, Assurt olyan különleges helyzetű városnak tekintette, mely maga intézte ügyeit. Egy alkalommal Assur még döntőbíró szerepet is betöltött egy nézeteltérésben Ekallate és egy másik város között.⁴⁰

Talán a babiloni királyok példáját követve Samsi-Adad is építkezésekben és saját maga számára készíttetett feliratokban juttatta kifejezésre hatalmát. Mivel ezen feliratok mindegyike óasszír helyett babiloni nyelven íródott, elképzelhető, hogy babiloni írnokok végezték ezt a feladatot. A német régészekre mély benyomást gyakorolt magas fokú építészeti tevékenysége, egészen a téglákhoz használt agyag tisztaságától és tömörségétől kezdve az épületek összefüggő és áttekinthető alaprajzáig.⁴¹ Samsi-Adad főműve a későbbi Assur-templom, melyet a számos alapító okirat tanúsága szerint a babiloni Enlil istennek szentelt. Ez is azt mutatja, hogy birodalmi törekvései a déli mezopotámiai mintákon alapultak, és nem kitalálta az első „asszír” birodalmat, mint ahogyan azt állították. Az ő ereiben nem asszír vér folyt, így semmilyen erőfeszítést nem tett, hogy a város saját istene, Assurhoz való kötődéséhez alkalmazkodjon.

A templom a szikla északkeleti csücskének legmagasabb pontján állt, ott, ahol megnyúlt ovális formájú volt a sziklás fennsík. A téglalap alakú, 110 m hosszú és 60 m széles templom, melynek két egymásba nyíló udvarát a kétméteres szintkülönbség áthidalása érdekében egy lejtővel kötötték össze, mélyen a sziklafalba épült. Égetett téglával borított udvarát kamrák sora szegélyezte, a falakban fülkék és mélyedések kaptak helyet. Ebben az időben igen fejlett volt a téglából való építkezés technológiája Felső-Mezopotámiában. A templom homlokzatát művészien tagolták egymásba kapcsolódó oszlopokkal és egyedi készítésű téglából épített pilaszterekkel.⁴² Samsi-Adad is emelhetett a templomhoz kapcsolódó zikkuratot⁴³ és egy palotát, mely talán az akkád időszakból fennmaradt romokra épült. A palota egy tömör, kitűnő elrendezésű, majdnem négy-

zet alakú épület, melynek központi, négyszögű udvarát fogadószobák öveztek, illetve az oldalsó területeken számos mellékudvar volt. Ez az épület is viszonylag változatlan maradt az I. évezredben, így válhatott számos asszír uralkodó temetkezési helyévé.⁴⁴

Felső-Mezopotámia politikai egyesítése nem élte túl Samsi-Adad halálát. Bár „briliáns előrelátással”⁴⁵ felismerte az egész északkeleti terület ellenőrzésében rejlő lehetőséget, terve mégis korainak bizonyult. Valójában két fia, Ismé-Dagan és Yasma-Adad közt osztotta fel a területeket. Mari levéltárában számos olyan levél maradt fenn, melyekben Samsi-Adad kritizálja fiát, Yasma-Adadot, miután kormányzóvá tette, hogy az ügyek intézésében nem hatékony és túl sok időt pazarol nőkre és a gyors szekerek hajtására.⁴⁶ A megfelelő időben Yasmah-Adadot elűzte az aleppói száműzetésből visszatérő Zimri-Lim, aki visszakövetelte ősei trónját. Ekallatában és a Tigris keleti területein az idősebb fiú, Ismé-Dagan sem tartott ki, akit egyébként apja leveleiben a kemény férfiaság példaképeként emleget.

Assurban a régi „városi” közigazgatás ismét előtérbe került,⁴⁷ de nagyon keveset tudunk arról, hogy mi is történt az Ismé-Dagan és I. Assur-uballit uralkodása között eltelt időben, így ez az időszak az asszír történelem „sötét korszakának” számít. Azt a tényt, mely szerint Samsi-Adad uralmát törvénytelennek tekintették az Ismé-Dagant követő generációk, alátámasztja egy alabástromtáblán talált felirat, amit az asszír királylistában nem szereplő Puzur-Assur készített:

„Amikor (én), Puzur-Assur, Assur isten alkormányzója, Assur-bél-same fia, legyőztem... Asinum fiát, Samsi-Adad [őset], akinek ruhája [nem felelt meg]... aki vétett Assur-bél-same [ellen].

(...)

Továbbá porig romboltam Samsi-Adad palotáját, aki az ő nagyapja volt, ki idegen földről származott, ereiben nem az asszírok vére csörgedezett, aki megsemmisítette [Assur] város szentélyeit és felépítette palotáját.⁴⁸

ASSUR, AZ ÓASSZÍR BIRODALOM FŐVÁROSA

A második évezred közepén az ókori Közel-Kelet politikai színterén „idegen” származású arisztokrácia uralkodott. Ezen dinasztiák közül a kassúk uralkodtak a leghosszabb ideig Babilonban, kb. 1600-tól 1155-ig. Anatóliában egy indoeurópai csoport megalapította a hettita birodalmat

(1420–1200), míg Nagy-Mezopotámiában egy másik, szintén indoeurópai nép irányította a mitanni királyságot kb. 1500 és 1370 között. Ezeknek a birodalmaknak a vezetői többé-kevésbé intenzíven ápták egymás közti diplomáciai kapcsolataikat, beleértve az egyiptomi XVIII. dinasztia fáraóit is, akik Szíria part menti területeinek nagy része felett uralkodtak.

A királyi udvarok közti levelezés babiloni nyelven folyt. Ehnaton városának (a mai Tell al-Amarna) levéltárában számos levelet találtak, melyet a babiloni, a hettita, a mitanni és szíriai udvarból küldtek az egyiptomi fáraónak. Az egyiptomi, a hettita és a mitanni birodalom versengése a Szíria és Felső-Mezopotámia feletti uralomért végül számos katonai hadjáratához vezetett. A hettiták és egyiptomiak közti feszültség a kádesi csata (kb. 1275) után kiegyenlítőddött, ám Mitanni elvesztette a hettitákkal szembeni függetlenségét, ami egészen a XIV. század közepéig tartott. Ennek eredményeként a mitanni birodalom felbomlott és hettita tartomány lett, ami segítette, hogy egy új északi mezopotámiai hatalom és Assur királyai átvegyék a hatalmat. I. Assur-uballit uralkodása (kb. 1365–1330) jelezte az asszír állam kialakulását. Assur-uballit ajándékok kíséretében küldött egy puhatolózó levelet Egyiptomba, és kíváncsian várta, hogyan fogadják barátságos közeledését. Addig terjeszkedett és növelte befolyását, míg IV. Amenophisznak írt következő, fölényes hangvételű levelében – ragaszkodva ahhoz, hogy egyenlő rangúak – a fáraót „testvérként” szólította meg, és tekintélyes mennyiségű aranyat kért tőle:

„Áldás legyen rajtad, családon és földjeiden mindenütt. Követeidet látván igen megörültem, és illendően vendégül láttam őket udvaromban. Békét ajánlva küldtem neked egy csodálatos királyi harci szekeret (azok közül), melyeket én magam is hajtok és két fehér lovat, melyek nyergében én is ültem; egy szekeret lovak nélkül és egy gyönyörűséges lapis lazuli pecsétnyomót. Ilyenek-e a hatalmas királyok ajándékai? Birodalmadban mit ér az arany? Mint a por, mit bárki felszedhet. Miért oly’ értékes ez számodra? Éppen új palotámat építem. Küldj nekem annyi aranyat, hogy méltón felékesíthessem. Amikor elődöm, Assur-nádin-ahhe írt Egyiptomba, húsz talentum aranyat kapott. Amikor Hanigalbat király kérte atyádat, ő húsz talentum aranyat küldött neki. [Most] én kérlek, ki [egyenlő] Hanigalbat⁴⁹ királyával, de nekem [mindössze ... talentum] aranyat küldesz. Ez még arra sem elegendő, hogy követeim kifizessék! Ha komolyan hajlasz barátságunk felé, küldj még több aranyat! Családban marad! Írd meg nekem, mire van [te magadnak] szükséged,

és teljesítem kívánságod. Birodalmaink távoliak. Hát így utazzanak követeink?”⁵⁰

Bár Asszíria és Babilon között feszült volt a viszony, úgy tűnik, Assur-uballitnak sikerült annyira javítani a kapcsolaton, hogy elvette a kassú király, Burnaburias fiának, Karaindasnak a lányát, Muballit-sheruát. Amikor egy palotaforradalom során megölték ebből a házasságból született fiát, Assur-uballit közbeavatkozott. Megölte a trónbitorlót, és az előző király egyik rokonát ültette Babilon trónjára. Ezekről az eseményekről tudósító források ellentmondásosak, nem egyértelmű, hogy az új uralkodó Muballit-sherua újszülöttje vagy II. Burnaburiash egyik felnőtt gyermeke volt.⁵¹ Harmincöt éven át tartó uralkodása alatt Assur-uballit elérte, hogy Asszíriát Babilóniával, a hettita és az egyiptomi birodalmakkal egyenrangú hatalomnak tekintették.

Az Assur-uballitot követő két örökösnek meggyűlt a baja az északi és keleti hegyvidékeken a határok megvédésével és az ott élő törzsek legigázásával. Asszíria terjeszkedésének következő állomása Adad-nirári (1307–1275) uralkodásával kezdődött, aki délen területeket hódított el Babilóniától, így visszatolva a határvonalat a Diyala területig. Tőkét kovácsolt azokból a nehézségekből is, melyekkel Anatóliában találta magát szemben a hettita király, és meghódította a hettita vazallus államot, Mitannit, így szerezve meg az irányítást az Eufrátesz középső területin is, egészen Karkemisig. Utódja, I. Sulmánu-asaridu (1247–1245) számos új erőd építésével és a közigazgatás újjászervezésének segítségével szilárdította meg Asszíria uralmát. Mitanni uralkodójának helyére egy asszír tisztségviselőt neveztek ki, illetve asszír gyarmatosítókat telepítettek be, hogy kiaknázzák a terület mezőgazdaságában rejlő lehetőségeket.⁵² Az ebben az időszakban készült királyi feliratok a hagyományoktól eltérően már nem csak az építkezésekről tudósítanak, hanem beszámolnak a katonai hadjáratokról is. Magát számos olyan jelzővel illeti, melyek harcias tulajdonságait emelik ki: „bátor hős, ki az ellenséggel való csatározásra termett, kinek ütközetei lángként ragyognak, fegyverei kegyetlen, halálos csapdák.”⁵³ Ekkortól fogva ez az összes királyi felirat jellegzetes hangneme.

I. Sulmánu-asaridu fiának, Tukulti-Ninurtának az uralkodása alatt érte el fénypontját az első asszír birodalom. A számos feljegyzés felfedezésének köszönhetően az ő uralkodásának ideje is igen jól dokumentált.⁵⁴ Asszíriát kora legjelentősebb katonai és gazdasági hatalmává tette, és céljainak valóra váltását hűen tükrözik a királyi feliratok. A következő ki-

vonatból megtudhatjuk, hogy egy kezdeti erődemonstrációt miként követett hivatalos megállapodás a kötelező tiszteletadásról és az asszír uralkodó iránti hűségnyilatkozatról.

„Akkor ők felvonultak seregem ellen a barátságtalan (és) hegyes-völgyes terepen. Öröngve készültek a fegyveres összecsapásra. Bízva Assurban és a hatalmas istenekben, uram, rájuk támadtam (és) legyőztem seregüket. Holttestükkel töltöttem meg a hegy barlangjait és szakadékait. Kapuik elé, mint a gabonát, felhalmoztam tetemeiket. Városaikat feldúltam, (és) romba döntöttem... Így lettem Qutu kiterjedt területének ura.

(...)

Uqumenu királyának, Abullinak hercegi hordáit... foglyul ejtettem (és) megkötözve Assur városába vittem őket. Feleskettem őket a mennyek és alsó világok hatalmas isteneire, kivettem rájuk hatalmam szigorú rabigáját, (majd) szabadon bocsátottam őket és visszatérhettek hazájukba... megerősített városaik a lábam előtt hevernek és kényszerszolgálatot szabtam ki rájuk. Minden évben, szertartás kíséretében szolgáltatták be az értékes adót városomban, Assurban.”⁵⁵

Az ehhez hasonló, ismételt erőfitogtatások ellenére a helyi lakosság állandóan felforgatta az asszír birodalom távoli szegleteit és a folyamatosan távoluló határvidékeket. Az állattenyésztő törzsek kerültek a közvetlen összetűzéseket, de rendszeresen fosztogatták a határ menti területeket. Úgy tűnik, Tukulti-Ninurta sikeresen leigázta az északi térséget, ám sok gondja akadt a déli vidéken. Legvitatottabb a Babilon felett aratott győzelme. Legyőzte a kassú uralkodót, V. Kasztiliaszt, és őt, illetve udvarának tagjait fogolyként Asszíriába hurcolta. Ezek után egyszerűen bekebelezte Babilóniát és felvette a hagyományos babiloni királyi címeket. Asszíria déli szomszédja fölötti uralmának első szakasza 32 évig tartott, ez idő alatt az asszír elitet erős és tartós babiloni hatások érték. Másrészről a nemzetközi erőegyensúly tekintetében Babilon elfoglalása és a nyugati-keleti kereskedelem elvesztése megerősítette egy nyugat-iráni állam, Elám területi követeléseit. Az elkövetkezendő években ez az állam vált Asszíria legfőbb ellenségévé.⁵⁶

A XIII. századra Assur népes várossá és a világhatalom fővárosává nőtte ki magát. A város régi része még mindig vallási, szertartási és közigazgatási központ volt, közben pedig a déli részen egy új, „Új Város” (*alu eššu*) nevezetű, elsősorban lakónegyedként funkcionáló negyed

épült ki. A belső város központja nagy, szabálytalan négyszög alakú volt, melyet négy hatalmas épület vett körül: a palota és három templom. Délen az i. e. 1500 körül Assur-nirári által emelt, a hold és a nap (Szín és Samas) kettős szentélye állt. Ez két teljesen szimmetrikus épület, melyeket egy központi négyszögletes udvar köt össze, mindkét oldalán szertartási szobákkal.

I. Tukulti-Ninurta is újjáépítette az Istár-templomot. Hozzálatott a régi falak lerombolásának, de menet közben meggondolta magát. A régi templomot meghagyta és az újat, mely arányaiban nagyobb volt, mellé építette.⁵⁷ Az új szertartási helyiséget, mely 32,5 m×8,7 méter volt, Istár helyi megnyilatkozásának (*aššuritu*), „az Asszírnak” szentelték. Homlokzatát kiugró, négyszögletes kaputornyok uralják. Az átlós udvar egyenesen abba a hatalmas, hosszúkás cellába vezet, ahol baldachinnal lefedve az istennő szobra állt egy talapzaton, ahova lépcsősor vezetett fel. Nem kevesebb, mint kilenc, Tukulti-Ninurta által készített alapító okiratot találtak ebben a templomban, a szabványos szövegeken túl olvasható az is, mely elmagyarázza, miért változtatta meg az uralkodó terveit. Különböző anyagokat választott ki a mészke tábláktól egészen az alabástromig, az ólomtól és aranyig,⁵⁸ melyeket gyöngyből készült párnára, illetve mézbe és olajba forgatott kagylókra, kőforgácsokra és levelekre helyezett.

Tukulti-Ninurta lendületesen építkezett. Az Istár-templom helyreállításán túl megerősítette és nagymértékben újjáépítette a városfalakat, kiásatott egy közel húsz méter széles árkot, és belekezdett egy hatalmas palota építésébe, melynek emelvényyszerű alapzatához hallatlan mennyiségű földet mozgattak meg. Keveset tudunk magáról az épületről, mivel a későbbi építkezések rétegei ráakódtak. Legnagyobb vállalkozása az volt, hogy Assurtól három kilométernyire északra épít egy új, Kar-Tukulti-Ninurta nevű várost, ami ha rövid ideig is, de fő rezidenciája volt. Vállalkozásának oka, melyet később számos asszír uralkodó megismételt, valószínűleg egyrészt megalománia volt (mely szerint nagyszabású építkezésekkel demonstrálták a király abszolút hatalmát), másrészt pedig paranoia. A király azt remélte, hogy új palotájából jobban tudja irányítani Assurt, miközben távol tartja magát az óvárostól, melyre úgy tekintett, mint az ármány és cselszövés földjére.

Jóval nehezebb volt legitimizálni Babilon kifosztását és isteneinek elűzését, mint a birodalom peremvidékén élő barbár népek brutális elnyomását. Azon túl, hogy Assurnál régebbi kulturális hagyományokkal rendelkezett, Babilon szent város is volt. Ennélfogva elutasító reakciókat

váltak ki a király tettei Assur művelt, idősebb tisztségviselőiből. Kar-Tukulti-Ninurtában jóval biztosabb alapokra, szó szerint szűzföldre helyezhette királyi hatalmát. Az új város volt hivatott otthont adni a királyhoz hű embereknek, aki anyagi forrásait nem kímélve igyekezett a várost széppé tenni. A palotákat és templomokat ragyogó színű csempékkel és falfestményekkel ékesítette. Saját csatornája látta el vízzel és parkokat telepített. Új városát adókból és hadizsákmányból finanszírozta, a munkaerőt pedig a birodalom más részeiről hozatta ide. Erőfeszítései hasztalanok voltak. Talán igen sikeres erőfitogtatásainak köszönhető a lázadás kitörése. Az asszír krónikák tanúsága szerint egyik fia bezárta a királyt palotájának egy szobájába és orvul megölte.⁵⁹ Heves örökösödési harcok következtek, és I. Tukulti-Ninurta hatalmas birodalma, mely Szíria északkeleti részétől Mezopotámiáig terült el, fokozatosan összezsugorodott Észak-Mezopotámia területére.

A XX. században az erélyes I. Tukulti-apil-Ésarra (1114–1076) harmincnyolc éven át tartó uralkodása képviseli Asszíria újabb terjeszkedését, melyet kizárólag nagyarányú kitoloncolásokkal együtt járó állandó katonai hadjáratokkal lehetett elérni és fenntartani. Különösen nagy gondot okoztak az arámi törzsek portyázásai, akik szintén fosztogatták és fenyegették Babilon északi részét. Ez mutatta királyuk tekintélyes erejét és energiáját, hiszen a háborúskodáson kívül más elfoglaltságokra is talált időt. Terjengős királyi évkönyveiben találunk leírásokat a mediterrán vidékeken végzett felfedező útjairól is, ahol például tengerre szállt és megölt „egy tengeri lovat” (valószínűleg egy delfint) csakúgy, mint más vadászkirándulásokról. Gyűjtötte az egzotikus növényeket és fákat, illetve létrehozott egy vadrezervátumot, melyet ajándékba kapott (egy majom és krokodil az egyiptomi uralkodótól) és egyéb, általa befogott (négy élő elefánt a Habour területéről) állatokkal népesített be.

Templomokat és emlékműveket is épített számos városban. Assurban egy igen egyedi, hatalmas kettős templomot emelt, melyet az ég istenének, Anunak és az időjárás istenének, Adadnak szentelt. Fallal körülvett előudvara (melyet egy központi kiugró támpillérekkel szegélyezett kapun át lehetett megközelíteni) vezetett az ikerszentélyhez, melyek mindegyike csatlakozott egy zikkurathoz (36,6 méter×35,1 méter). Minden bizonnyal a köztük levő dupla cellák tetejéről lehetett elérni. Valószínűleg, már csak monumentalitásánál fogva is igen lenyűgöző látvány lehetett.

Tukulti-apil-Ésarra fiának, Assur-bél-kalának (1073–1056) is folyamatos fejtörést okoztak az arámi törzsek, akik ekkorra már Nagy-

Mezopotámia minden területére beszivárogtak. Úgy tűnik, sikerült megőriznie Asszíria fennhatóságát és egyezséget kötött a babiloniakkal, ám halálát követően az asszír birodalom felbomlott, és csakúgy, mint Babilóniában, újabb „sötét kor” köszöntött be, amiről írásos emlékeink szórányosak. Az első évezred hajnalán Asszíria ismét felvirágozott, hogy még nagyobb hatalommá váljon, mint valaha, ám ez a terjeszkedés elsősorban nyugati és északi irányú volt. Ennek eredményeként Assur jelentősége is csökkent⁶⁰. Ezen túl II. Assur-nasir-apli döntéséhez, mely szerint 879-ben udvarát északabbra, Kalahba költöztette át, az is hozzájárult, hogy a város viszonylag közel feküdt a sebezhető babiloni határhoz. Assur a birodalom fővárosa helyett szent város lett: itt, a régi palota alatti kriptákban helyezték márványszarkofágokban örök nyugalomra az asszír uralkodókat. Itt maradtak fent az asszír királyok és magas rangú tisztviselők feljegyzései azon a kősztlén, melyeket egy nyitott téren, a belső városfal déli oldala mentén helyeztek el.

A XIV. századtól a *limmuk* és más magas méltóságok is állítottak ilyen köveket, melyekre nevüket és hivatali tisztségüket jegyezték fel. I. Adad-nirari uralkodásától kezdve a királyok is emeltek ilyen sztléket, melyeket a hivatalnokokéval szemben helyeztek el. Ezen emlékművek pontos szerepe jelenleg is vitatott, de úgy tűnik, nem véletlen, hogy a hivatalnokok sztléi szembenéznek a királyokéval. Ez hangsúlyozza az asszuri arisztokrácia erejét, és ezzel együtt azt sugallja, hogy az asszír kultúra töretlenségét egy, a királyságnál bizonyíthatóan régebbi hivatal őrizte.

A számos templom (közel 34), de különösen az északi hegyfokon magasodó Assur-szentély tette Assurt a legjelentősebb vallási központtá, ahol az összes olyan királysághoz kötődő fontos rituálé zajlott, mint például a koronázási szertartások és az időszakos ünnepek.

AZ ASSURI TÁBLAGYŰJTEMÉNYEK

Akárcsak Babilóniában, a templomok nem csak az isteneknek való hódolás színterei voltak, hanem a tanulás központjai is. Amikor I. Tukulti-Ninurta babiloni hivatalnokokat hozott a fővárosba, igen nagymértékben gyarapította táblagyűjteményeit. A XIV. századi erős babiloni befolyás tartósan hatott az asszír irodalomra, és számos levéltári gyűjteményt fedeztek fel Assurban.⁶¹ A közép-asszír időszakból (I. Tukulti-Ninurta és I. Tukulti-apil-Ésarra uralkodásának ideje) származó szövegek több-

ségét az Assur-templom délkeleti szegletében találták meg. Voltak közöttük szabályos referenciamunkák (jellisták, lexikai lajstromok, szótárak), jósjellisták, himnuszok, fohászok, rituálék és egyéb szakanyagok, mint például parfümreceptek (melyek a női parfümkészítőknek készültek), lovak kiképzéséről szóló kézikönyv, gyógynövények és dalcímek listája, illetve irodalmi alkotások, melyek közül néhány, mint például a „Ninurta visszatérése”⁶² sumer nyelven íródott, míg a teremtménymítoszok két nyelvűek. Ezen alkotások elérhetősége nagy hatással volt az írnokokra, és egy hétszáz soros, Tukulti-Ninurtát dicsőítő eposz írására ihlette meg őket, mely bővelkedik tudományos hivatkozásokban és irodalmi leleményben.⁶³

Az első évezredből származó levéltárak többsége olyan, az új városban lévő magánházakból származik, melyekben Assur magas rangú emberei éltek. Némelyikük írnokcsalád volt, és ezek a táblák tükrözik érdeklődési területeiket, illetve hivatali szakosodásukat. A vezető énekes, Assur-suma-isbu házában például számos himnuszt, köztük jó néhány királyi himnuszt is találtak⁶⁴, illetve olyan irodalmi szövegeket, mint az Anzu-mítoszt, Etana történetét és a pikánsan erotikus „isten szerelmi dalt”, mely Marduk és Istár szerelmi viszonyát és Marduk feleségének, Zarpanitumnak féltékeny dühöngését írja le.⁶⁵

Egy ördögűző család meglehetősen nagy magánkönyvtárában letek rá ördögűző kézikönyvekre, jóslatokra, imákra, körmeghatározó szövegekre, illetve számos varázslat és rituálé leírására, melyek mindenféle panaszra és gonosz ellen gyógyírként szolgáltak. Sok kis szobrot is találtak, melyeket az ördögűző rituálékhoz használtak. A tanult papok birtokában is volt egy irodalmi szöveggyűjtemény, illetve Assur városának érdekes topográfiai térképe, mely leírja a templomokat, a zikkuratokat, a bástyákat és a kapukat.⁶⁶

Mindent összevetve megközelítőleg 4300 táblát fedeztek fel ezekben a levéltárakban, melyek alapján némileg képet alkothatunk a pezsgő irodalmi életéről, illetve arról, hogy a forrásanyagok milyen széles skálája állt akkoriban rendelkezésükre. Assurt a tudományt központjaként tartották számon, melyet az *al nemeki* („a bölcsesség városa”) címmel ismertek el.⁶⁷

VALLÁS ÉS SZERTARTÁSOK

Assurt már a harmadik évezred végén is érték babiloni hatások, amikor a város az Ur III állam része volt. I. Samsi-Adad is hangsúlyozta délhez fűződő viszonyát és valószínűleg Enlil kultuszát részesítette előnyben Assuréval szemben. A dél-mezopotámiai, elsősorban vallási, illetve világnézeti eszmék és szokások ilyen nagyfokú beáramlása nem múlhatott el nyom nélkül, bár a korai időszakból származó teológiai szövegek hiánya lehetetlenné teszi a babiloni eszmék közvetlen „behozatalának” bizonyítását.⁶⁸ I. Tukulti-Ninurta és Szin-ahhé-eriba utódainak uralkodása idejére, amikor babiloni szakemberek és azok levéltárai beáramlottak ide, a tudósok visszaállították eredeti helyére a város istenét, Assurt, aki a déliek istenével, Mardukkal nemhogy egyenlő lett rangban, de fölé is emelkedett. Ez vezetett a teremtéseposz asszír verziójához, melyben Marduk szerepét Assur tölti be és más hasonló szerzemények létrejöttéhez. Az a kérdés, hogy ezek mennyire csak szellemi gyakorlatok voltak, melyek nem sokat változtattak a régi kultikus hagyományokon, megválaszolatlan, mivel ezekről a hagyományokról nagyon keveset tudunk első kézből.⁶⁹

Az asszír vallás egyik sajátja a király és családjának bevonása a szertartásokba. Az istenek még a palotát is felkeresték. I. Adad-nirari beszámol palotájának egyik szobájáról, „melyben uramnak, Assur istennek emelvényt építettem, ahova az én uram, Assur minden évben eljön és elfoglalja helyét”.⁷⁰ Tukulti-Ninurta elátkoz minden jövődöbéli uralkodót, aki „megakadályozza az Assur [városában élő isteneket], hogy [belépjenek] palotámba az [ünnepségek idején]”.⁷¹ I. Tukulti-apil-Ésarra beszámol arról, hogy az isteneknek birkát ajánlottak fel, amikor meglátogatták a palotát. Jóval gyakoribbak voltak azok a szertartások, amikor a király eljátszotta Assur szerepét, bár az ilyen ceremóniákról csak szövegtörödékek maradtak fenn:

„...a király ... felment ... Anu templomába és elhozta Sherua, Kippat-mati... (istennők szobrait)...

(...)

Anu templomába mentek. Ő ráültette Assurt trónjára... fáklyát gyújtott, leölt egy áldozati birkát, odakott egy étellel teli edényt, *hammurtu* sört ajánlott fel neki, aki elfoglalta helyét, a király távozott, a *quersu* – szentélyben lévő ecetes ürühúst behintette sóval, kifényesített-

ték a *bušu* edényeket, és a király egyenesen a palotába ment. A hatodik napon elhagyta a király a palotát...

(...)

előlépett a királynő, összegyűjtött (minden szükségeset?), és ő háromszor elmondta: „Sherua (istennő szobra) elindult.”⁷²

A királyi feliratok vég nélkül ismétlik azt a régi elképzelést, mely szerint a király Assur kormányzóhelyettese és a főpap is egy személyben, és hatalma Assur, illetve a többi isten kezében van. Ez annak az igen ősi mezopotámiai hagyománynak a következménye, amely az uralkodót az istenek és az emberiség közti közvetítőnek tekinti.

Az istenek egymás szentélyeit is felkeresték, az egyik töredék például leírja Assur látogatását az időjárás istenénél, Dagannál. Különleges eseménynek számított az Akitu-ünnepség is, melyet az év során különböző időpontokban tartottak meg, és nem kimondottan újévi ünnepség volt.⁷³ Legfőbb jellegzetessége ennek is az istenek kirándulása volt, akik ilyenkor a városban lévő nyitott területre, például egy kertbe vonultak ki. Amikor Szin-ahhé-eriba egy új, különleges Akitu-házat épített, akkor a babiloni szokásoknak megfelelően a városfalakon kívülre helyezte azt, és a Tabira kapu északi részén, a város sík területén építette fel. A tervekben szerepelt egy sétakert is, mely a központi udvar szabályos bokor- és faso-raival igen impozáns látványt nyújthatott. A vízellátás megszervezéséhez különleges berendezéseket kellett építenie; Andrae egy kút és csatornák nyomait fedezte fel, melyeket a sziklás felszínből kellett kivésniük.⁷⁴ Az istenek szobrait az egyedi borítású utcákon bronzsínek mentén húzták szekerek. A fő szertartási szobában mindegyikőjüknek külön falfülkéje volt. A szertartások végeztével az istenek, kihasználva az áramlatokat, hajón tértek vissza a városba.

Assur isten

Assur lerombolása után a parthus időszakban éledt újjá a város és Assur isten kultusza. Az isten személyiségéről nagyon keveset tudunk, mivel nincsenek róla szóló mítoszok és történetek, sőt jelképét sem sikerült még teljesen megbízhatóan beazonosítani. Néhány asszír domborművön megjelenik egy szárnyas napkorong szakállas, íjat és nyilat tartó férfi képpel. Ezt értelmezték Assur jelképeként, melyet azonban soha nem sikerült írásos forrásokkal megerősíteni, így könnyen jelezhetette valamelyik másik istenséget is. Assur származását is homály fedi. Akár egy nyugati sémi vagy hurri istenség is lehetett. Mivel az Ur III korszakban „Ebih

uraként” tartották számon, valószínűleg az időjárás istenének egyik, Ebih-hegyi megtestesülése lehetett. Idővel számos más képességet is tulajdonítottak neki. Talán a sumer Enlil példájától megihletve vált a panteon legfelsőbb urává. Bár a babiloni istenekkel összehasonlítva, akiknek természetfölötti hatalma az összefüggő teológiai rendszer részét képezte, illetve családi viszonyaik egy komplex panteonból eredeztethetőek, Assur származása meghatározhatatlan.

Majd csak Szin-ahhé-eriba Babilon-ellenes politikájának következményeként – mely Babilon lerombolásával, illetve Marduk és más mezopotámiai istenek elhurcolásával érte el csúcspontját – vált Assur személyisége összetettebbé. A változás egyértelműen Marduk mintáját követte. A teremtéseposzban Marduk szerepét Assur vette át, és ahogy láhattuk, Szin-ahhé-eriba egy új szertartási házat épített, hogy az újévet babiloni módra köszönthesse.⁷⁵

Szin-ahhé-eriba törekvésében, miszerint Mardukot mellőzni kellene, örökösei nem osztoztak. Aszarhaddon visszajuttatta Marduk szobrát Babilonnak és újraépítette az apja által lerombolt templomát. Assur ismét azzá vált, ami mindig is volt: nem csak Assur városának helyi istenév, hanem az egész birodalomé. Legjelentősebb szerepe, hogy az asszír identitás középpontjában állt. Ezt nem csak a hivatalos feliratok igazolják, melyek hangsúlyozzák a király, az állam és az istenség szoros kapcsolatát, hanem Assur név személynevekben való gyakori használata is. Maga a kultusz Assur városából származik, itt is volt a központja. A nagy birodalmak időszakában Assur a „nemzet istene” lehetett, amikor, ahogy a feliratokból kiderül, a távoli vidékek népeiben félelmet keltett nevének említése, de végeredményben Assur a róla elnevezett város istene volt a történelem hajnalától a hatalmas mezopotámiai államok összeomlása után is sokáig. A még megmaradt néhány nestoriánus keresztény, akik Szíriában, Észak-Irakban vagy száműzetésben élnek, a mai napig is „aszszírnak” hívják magukat, és jelképük a napkorongban lévő isten, Assur, akire nem istenként, hanem feltételezett identitásuk védelmezőjeként tekintenek.

9. fejezet

Ninive

Ninive ősi romjait napjainkban szinte teljesen elnyelte Moszul terjeszkedő városa. Az ősi bástyák mellett kétsávos országút húzódik, és az óváros nagy területén modern épületek emelkednek. Az egyetem, ahol néhány iraki asszirológus is dolgozik, felügyeli az asszír főváros részben helyreállított falait és kapuit. Am az, hogy Ninive egy élő város szomszédságában terül el, azt is jelenti, hogy korunk politikai eseményei is érintik. Az Irakot sújtó ENSZ-szankciók miatt megbénult gazdaság egyik nem hivatalos bevételévé vált a feketepiacokon áruba bocsátott műemlékekből befolyó pénz. Egy korábban a helyszínen dolgozó amerikai régész megfogalmazása szerint „világörökségi katasztrófát” idézett elő, hogy a romok fenntartásához szükséges pénzügyi és tárgyi feltételek hiánya miatt rohamosan hanyatlik a műemlékek állapota.¹

A múltbéli ásatások, illetve a történészek és epigráfusok fáradozásai azért némi betekintést nyújtanak Ninive történetébe. Meglehetősen sokat tudunk abból a közel száz évet felölelő időszakból, amikor a világbirodalom fővárosa Ninive volt, 705-től a 612-ben történő lerombolásáig, ám még így is nagyon sok kérdés maradt megválaszolatlanul. Tekintve, hogy a XIX. század közepén bevett ásatási módszerek durvák voltak és a feljegyzések gyakran pontatlanok, az építészeti bizonyítékok is elég hiányosak.

A XIX. század derekán Ninive kiterjedése egyértelmű volt: egy nem teljesen négyszögletű terület, melyet tömör, körülbelül húsz kilométer hosszú fal zárt körbe. A legnagyobb halom a városfal nyugati részén terült el, és török nevén Kujundzsiknak hívták. Egy kisebb halmon mecset állt, ami egy korábbi keresztény kolostor (melyet Tell Nebi Junusz, azaz Jónás próféta halma néven ismertek, mert úgy hitték, itt temették el) maradványaira épült. Ezen a halmon is éltek falusi emberek, és napjainkban is lakott terület. Éppen ezért csak néhány mélységmérést és csak meghatározott ásatásokat lehetett itt elvégezni. A legnagyobb figyelmet Kujundzsik kapta, ami több mint egy mérföld hosszú és negyedmérföldnyi széles területet foglalt el, illetve azok a pontok, ahol elég törmelék

halmozódott fel ahhoz, hogy a halom felszínét mintegy kilencvenlábnyival (kb. 27 m) a környező síkság fölé emelje.²

A korai felfedezők számára szembeötlő volt a romok Moszulhoz, a terület fővárosához való közelsége. A XVIII. század végétől ékírássos táblák és egyéb tárgyak jutottak az idelátogató magas rangú vendégek birtokába. A hely iránt először a moszuli francia konzul, Émile Botta érdeklődött komolyan.³ 1842-ben kezdett neki Kujundzsikban az ásátásoknak, ám a felgyülemlett sártéglán kívül nem sok mindent talált. Figyelmét egy másik, környékbeli halom, Horszabad ragadta meg, ahol ő bukkant rá az első asszír faragott domborművekre. Bár serényen kutatott más emlékművek után, nem adta fel a reményt Kujundzsikkal kapcsolatban sem. Időközben egy fiatalember, az angol származású Austen Layard is megérkezett kalandvágytól fűtve és eltökélve, hogy megszerzi a jogot egyéb ígéretes halmok feltárására. Kujundzsik déli területére kapott ásatási engedélyt, ahol 1845-ben el is kezdett dolgozni. Bár a Bottát felváltó új francia felügyelő, Rouet szerint a franciáknak voltak itt elsőbbségi jogai, Layard állhatatosan végezte próbaásatásait, míg végül 1847-ben egy palotára bukkant rá:

„Nem kevesebb mint hetvenegy csarnokot, kamrát, átjárót nyitottam meg, és szinte kivétel nélkül mindegyiknek a falát faragott alabástrom-táblák borították, melyek az asszír királyok győzelmeit és dicsőséges tetteit örökítették meg. Kutatásaim során csak ezen a területen találtam egy megközelítőleg 250 méternyi síkdomborművet, melynek huszonhét bejáratát hatalmas szárnyas bikák és oroszlánszfinxek őrizték.”⁴

A „faragott alabástrom” táblák viszonylag megkönnyítették a falak nyomon követését, melyeket egy sártégla fallal szemben, a padlószint alatti árokban helyeztek el. A táblák eltávolítását követően nem sokkal a falak összeestek, így mindössze Layard hirtelen papírra vetett vázlatai állnak rendelkezésünkre, és a paloták építészeti elrendezését csak részben ismerjük. Annak ellenére, hogy ő fedezte fel a legcsodálatosabb, ősi asszír leleteket, Layard befáradt a munkálatokba és politikai karrierjének ápolása érdekében 1851-ben távozott a Közel-Keletről. Utódja a moszuli alkonzul, Christian Rassam testvére, Hormuzd Rassam lett, aki a British Museum megbízottjaként utazott Ninivébe.⁵ A testvérek ninivei keresztény családból származtak és mindketten angolbarátok voltak. Hormuzd különösen lelkesen szolgálta az angolok ügyét és eltökélte, hogy a fran-

ciákkal szemben igyekszik előnyre szert tenni, akik még mindig úgy gondolták, hogy előjogaik vannak itt.

Az éj leple alatt Rassam emberei próbaásatásokat végeztek a halom francia részén, és amikor a várákosásnak megfelelően újabb faragott táblákat találtak, kijelentette az általa kitalált új szabályok alapján, hogy ez a saját kutatási területe. Bár a franciák elismerték az ügyben alulmaradásukat, Rassam kutatásokra kapott pénze fogyni kezdett. Sietősen letépte a domborműveket a falakról, és Londonba szállította, ahol tovább csodálhatták az éppen oroszlanokat, vadszamarakat és gazellákat leterítő Assur-ban-aplit ábrázoló vadászjelenetek természetességét és lendületes-ségét. Ráakadt egy hatalmas ékírásos táblagyűjteményre is, melyről úgy gondolták, a királyi palota könyvtára volt.

A kiváló tudós és egyben ünnepest ékíráselemző, H. C. Rawlinson ezredes az Asszír Régészeti Alap támogatását élvezve, egyéves tartózkodásra érkezett Mosulba 1854-ben. Folytatta a Rassam által elkezdett munkálatokat Assur-ban-apli palotáján. 1873-ban a *Daily Telegraph* szervezte küldetés során egy másik tudós, George Smith utazik ide, hogy megkeresse az asszír özőnvíztörténet hiányzó részét, melyet a Kujundzsikban talált „könyvtártáblák” egyikén fedeztek fel. Smith a töredékeket különösebb nehézségek nélkül megtalálta, de sajnos 1876-ban verhasban meghalt Aleppo közelében. Ekkortól kezdve az összes British Museum által kezdeményezett ásatás célja az újabb táblák felkutatása volt. Rassam, illetve az őt követő Budge és King, akik a British Museum kurátorai voltak, 1876 és 1903 között Ninivében tartózkodtak.

Campbell Thompson megérkezése 1904-ben megváltoztatta a kutatások irányát, mivel ő a tudományos kutatási módszerek meghonosításának volt lelkes híve, illetve több figyelmet szentelt az építészetnek. Ő fedezte fel a Nabu-templomot, de a vállalkozás tőke hiányában hamarosan megszakadt, és majd több mint húsz évvel később, 1927-ben folytatják, amikor Campbell Thompson a fiatal Max Mallowan (aki hamarosan elveszi a kitűnő krimiíró, Agatha Christie-t) társaságában visszatér Ninivébe. Az Istár-templom területén gigantikus mélységméréseket végeznek, hogy meghatározzák a hely régészeti rétegződését.⁶ Az agyagedények tanúsága szerint a legkorábbi rétegek, mielőtt még szűzföldhöz értek volna, a VI. évezredből származtak. A templom néhány szintjét részben feltárták, de a nagyarányú munkálatokhoz nem volt elegendő réteg az első évezrednél korábbi időszakokból.

Az 1960-as években az Iraki Régészeti Felügyelőség a modern város terjeszkedésétől megrettenve újraindította a ninivei ásatásokat. Céljuk az

volt, hogy a területet múltidéző múzeummá alakítsák. Hogy a belső város sértetlenségét megőrizték, az iraki csoport helyreállította a régi városfalat és egynémelyik kaput. 1987 és 1990 között az irakiakhoz csatlakoztak a Berkeley Egyetem amerikai régészei, akik a város lakónegyedeit és az úgynevezett Halzi kaput tárták fel, ahol az utolsó, méd és babiloni ellenséggel vívott kétségbeesett küzdelem szörnyűséges bizonyítékaira bukkantak rá.

Az események áttekintéséből egyértelműen kitűnik, hogy Ninive hosszú történelméből ez idáig mennyire kevés is került napvilágra. A nagyszerű asszír paloták művészeti kincseit a nagyszámú ékírástól táblákkal együtt Londonba szállították. Az ezt megelőző történelmi korszakokról eddig csak máshol fellelt szövegek, némi agyagedény és néhány templomi műalkotás tanúskodik. Ninivét túl korán, a régészet felfedezése előtt fedezték fel. Kutatásának története a viktoriánusok eredetkutatási megszállottságát és a Kelet politikai fölényét tükrözi még akkor is, ha a terület I. világháború utáni elhanyagolása és az ENSZ-szankciók miatti műkincsfosztogatások már a XX. század posztkoloniális állapotát idézik. Évszázadok során át a város történetének legfőbb forrásai a bibliai feljegyzések voltak, melyekben Ninivét a zsidó isten büntetéssel sújtja, porig alázza, sőt még emlékét is szeretné eltörölni megtorlásképpen azért, amit az asszírok tettek a zsidókkal. A sors kegyetlen fintora lenne, ha Ninive utolsó maradványai egy nyugati szuperhatalom bosszúvágya miatt tűnnének el.

A TELEPÜLÉS TÖRTÉNETE

Ninive mélyen az asszír hátszágban fekszik, egy kitűnő vízellátású és termékeny vidéken, mely a Tigris legjobb átkelőhelyénél és a Közel-Kelet lakott településeit ellátó nagyobb útvonalak középpontjában terül el.⁷ Ninivéről nincsenek felszíni mérési adatok és a régészeti rétegződésekkel kapcsolatban is kizárólag Campbell Thompson vizsgálódott az Istár-templom⁸ alsóbb rétegeiben, illetve ugyanitt Mallowan újabb mélységmérései⁹ alapján kiderült, hogy a templom alapjai a IV. évezredtől őskori rétegekre oszlanak. Az ezeket a korábbi rétegeket létrehozó felhalmozódott törmelék meglepően vastag (20 méter) volt; ez magyarázattal szolgált Kujundzsik középső területének és az azt körülvevő város közti szintkiegyenlítésére. A rétegek alapján egyértelmű, hogy Ninive az V. évezredtől egészen a III. évezredig lakott terület volt. A legkorábbi

szinteket kőrézkori (kalkolitikus) festett edények¹⁰ jelzik, míg az ezt követő Uruk-rétegek hengeres pecsétnyomókban, nagy mennyiségű tálakban és egyéb, késő uruk kori leletekben bővelkednek.

Bár a régészeknek az idő és a vályogtéglá falak nyomon követésében való jártasság hiányában nem sikerült egyetlen építészeti emléket sem feltárniuk, nyilvánvaló vált Ninivének a IV. évezred második felében betöltött szerepe. Az őskori város legkésőbbi rétegei a Campbell Thompson által Ninive V korszaknak nevezett időszakra, azaz körülbelül 3000–2800-ra datálhatóak, melyre igen jellemző egy északon elterjedt, ám Mezopotámia déli területein nem ismert, különleges edényfajta. A Kujundzsik-rétegek itt megszakadnak, a település valószínűleg eltolódott a Nebi Junusz-halom irányába, melyet a muzulmán szentély és a csúcsán levő temető miatt ez idáig még nem tártak fel.¹¹ A kutatók szerint az Istár-templom legkorábbi részei az akkád periódusból származnak. Assur királya, I. Samsi-Adad feljegyzése szerint alapítója Sarrukín unokája, Man-istuszu volt.¹²

Ninive szerepe és kiterjedése az akkád, majd az Ur III korszakban máig homályos. A későbbi asszír források mindegyike szerint I. Samsi-Adad alapította az Istár-templomot és elképzelhető, hogy ebben az időszakban került a város Assur közvetlen irányítása alá. A templom nyers mészkőből épült alapzata megközelítőleg 26×9 méteres volt. A ninivei istennő kultusza a II. évezredben virágzott; a XIV. század derekán Tusratta mitanni király felajánlotta, hogy elküldi a gyengélkedő egyiptomi fáraónak Istár képmását, melyről úgy tartották, gyógyító erővel rendelkezik. A nagy közép-asszíriai király, I. Assur-uballit újjáépítette a templomot, bár egyetlen építkezésről szóló felirata sem maradt fenn. A város egy földtani vetődés mentén terül el, így számos komoly földrengést vészelt már át, melyek egyikét I. Sulmánu-asaridu (kb. 1280) is megemlíti a templom felújítása kapcsán. Az általa felhasznált nagyméretű égetett téglák egy részére George Smith bukkant rá. I. Tukulti-apil-Ésarra is végzett a templomon rekonstrukciós munkákat, akárcsak Assur-dan egy újabb, kb. 1187-ben kitört földrengés után.¹³

Assur-bél-kala „a köznép gyönyörködtetésére” ajánlotta fel (kb. 1080 körül) azt a mészkőből készült csodálatosan szép, életnagyságú meztelen női torzót, melyet ma a British Museum gyűjteményében találhatunk meg. Állítása szerint IV. Samsi-Adadhoz hasonlóan (kb. 1000) ő is rendelkezett egy ninivei palotával. Úgy tűnik, ekkortól fogva Asszíria királyai nyári palotát tartottak fenn Ninivében.¹⁴ Az első évezredben, amikor Asszíria jelentős politikai hatalommá kezdett fejlődni, a királyok

templomokat alapítottak Ninivében. Elsőként I. Assur-nasir-apli (883–859) lényegesen megnagyobbította az Istár-templomot. A tömör, két méter vastag téglalapzatú és körülbelül 100×50 méteres területű impozáns építmény még kétszáz évig állt. A várost a 612-ben ért megsemmisítő pusztítás után jóformán semmi más nem maradt meg a templomból.

II. Sarrukín (721–705) egy templomot szentelt fel Nabu babiloni isten tiszteletére, akit elsősorban Asszíriában a győzelem isteneként tiszteltek. Szin-ahhé-eriba, aki Ninivét megtette a birodalom utolsó hivatalos fővárosává, hatalmas palotát emelt, melyben utódja, Asszarhaddon is élt, bár ő inkább a Nebi Junuszon lévő, úgynevezett fegyvertárban (*ekal mašarti*) lakott, mely az asszír hadsereg főhadiszállásának adott otthont.¹⁵ Assur-ban-apli (668–627) építette az utolsó asszír palotát a Nebi Junusz északi részén, de később udvarát átköltöztette a szíriai Harranba. A 612-ben bekövetkezett katasztrófát követően Ninive soha többé nem nyerte vissza városi státusát, bár az agyagedény-leletekből kitűnik, hogy a terület a hellenisztikus, valamint a parthus időkben is lakott volt.

NINIVE TÖRTÉNETE SZIN-AHHÉ-ERIBA URALKODÁSÁTÓL ASSUR-BAN-APLIIG (705–612)

Ninive története az újasszír birodalom fénykorában szorosan egybefonódott az asszír királyok sorsával. Az ebből az időszakból származó leletek sokasága (a bibliai beszámolókon kívül az évkönyvek, krónikák, levelek, csillagászati jelentések) nagy mennyiségű történelmi információt rejt. Megismerhetjük belőlük a királyok személyiségét, azt, hogyan viselkedtek idegen földön és hazájukban a városokhoz, betekintést nyújtanak a királyi városok, különösen Ninive fejlődésébe. A szakadatlan háborúskodás, az állandóan mozgásban lévő csapatok és népcsoportok a gyors változások korává tették ezt az időszakot. A fővárosok már nem csak a központi kormányzás és közigazgatás helyszínei voltak, hanem a soknemzetiségű birodalom szimbolikus központjainak is számítottak. Ugyanakkor továbbra is az ősi szentélyek és a konzervatív elit asszír városai voltak.

Az ősi városok beruházásai és az új királyi városok építése jól tükrözi a zsarnoki uralom és a hagyományos előjogok között lévő rejtett feszültséget. Ninive ekkor egyszerre volt ősi város, és ha átmenetileg is, főváros. Az itt következő történelmi áttekintés segít megérteni, miként ingado-

zott a város a birodalom, illetve az ellenállás központjának szerepe között.

Szin-ahhé-eriba (705–681)

Szin-ahhé-eriba II. Sarrukín fia volt, aki nem egyenes ági leszármazottja a királyi vérvonalnak, s akinek számos, uralkodása ellen irányuló lázadást kellett elfojtania.¹⁶ Sarrukín fáradhatatlan katona volt, folyamatosan harcban állt, hol az egyik, hol a másik engedetlen uralkodóval. Sarrukín elődei a XIII. században alapított és II. Assur-nasir-apli uralkodásának idején (883–859) kibővített városból, Kalahból (Nimrud) irányították birodalmukat. Sarrukín valószínűleg nem bízott meg a kalahi udvarban, így kíséretét átköltöztette az új városba, Sarrukín erődjébe (Dur-Sharukín), ahol egy hatalmas palotát épített; ezt később Botta fedezte fel. Sarrukín anatóliai háborúskodás során vesztette életét, még holttestét sem találták meg, hogy eltemethessék. Bár elismerték, hogy a háborúviselés királyi feladat, nem tartották tiszteletre méltónak, ha valaki csatában esett el, inkább az arrogancia miatti isteni büntetésnek vélték. Ez beárnyékolta a király emlékét az őt követő asszír uralkodók szemében.

Mint azt neve is mutatja – „Szín (a holdisten) eltávolította a fiútestvéreket” – nem Szin-ahhé-eriba volt II. Sarrukín legidősebb fia. Testvérei valószínűleg csecsemőkorukban haltak meg, mivel Szin-ahhé-eriba trónörökös mivoltát sosem kérdőjelezték meg. Apja örököséként már fiatal korában rábízta a birodalom fontos ügyeit, és ő képviselte Sarrukínt a fővárosban, amikor a háborúskodások miatt hosszabb időre távolmaradt. Apjával levélben tartotta a kapcsolatot.¹⁷ Leveleikben szó esik északi hírszerzői jelentésekről, a hadisarc elosztásáról, belügyi témákról, és néhány szöveg felfedi érdeklődését a fák és gyümölcsöskertek iránt.¹⁸ Ebben az időben minden bizonnyal a trónörökösök hagyományos lakhelyén, Ninive északi palotájában élt.

Sarrukín 705-ben bekövetkezett hirtelen halálát követően Szin-ahhé-eriba lépett Asszíria trónjára. Ekkor negyvenes évei elején járhatott, és ha nem is volt fiatal, tapasztalt politikus lett belőle.¹⁹ Apjával történt levélváltásaiból egyértelműen kitűnik a kölcsönös megbecsülés, ám Sarrukín ellenséges területen bekövetkezett szégyenteljes halála után mindent megtett, hogy elhatárolódjon apjától. Egyetlen feliratában sem nevezi meg őt, és a Dur-Sarrukin hatalmas vállalkozását sem folytatja.²⁰ Sarrukín halála jelzés volt Asszíria ősi ellenségének, Marduk-apla-iddinának is, hogy visszatérjen a száműzetésből és érvényesítse Babilóniával szembeni hatalmi követeléseit. Ez volt a dél-mezopotámiai, hosszas, pusztító csatá-

rozások kezdete, mely Szin-ahhé-eriba uralkodásának teljes egészét beárnyékolta. Szin-ahhé-eriba elszántan útra kelt dél felé, hogy megbirkózzon a feladattal, ám Marduk-apla-iddina a nyílt összecsapás elkerülése végett gyarmatának, Bit-Yakinnak a közelében elterülő mocsaraiba menekült. Értett a gerillaharcmodorhoz, és egy személyben volt ellenzéki cselszövő, illetve törzsi vezető, aki képes volt ellenállást szítani kora leg-hatalmasabb államával szemben.

Az asszír királyokban olthatatlan gyűlölet élt Marduk-apla-iddina iránt, aki nemcsak tehetetlennek mutatta, hanem időnként nevetségessé is tette őket. Ez a déli lázadó vezető hasznos, ám kiszámíthatatlan szövetségese lett a babiloniaknak, akik sohasem érezhették magukat biztonságban az asszír uralom alatt. Miután holtpontra jutott a helyzet, Szin-ahhé-eriba Babilon ellen fordította haragját: kirabolta a királyi kincstárat, seregével végigfosztogatta az engedetlen déli városokat. Új királyt nevezett ki Babilon élére, egy Asszíriában tanult helyi nemesembert – az asszír uralom könnyebb elviselése érdekében tett kompromisszumként. Bár az események pontos sorrendiségét homály fedi, tudjuk, hogy Szin-ahhé-eriba végül elég biztonságosnak ítélte délen a helyzetet ahhoz, hogy figyelmét a birodalom más területein felmerülő problémákra irányítsa, mint például a Zagrosz-hegységre és néhány szíriai városra nyugaton, melyek megtagadták az adófizetést. A Biblia beszámol Jeruzsálem elfoglalására tett sikertelen kísérletéről, míg az asszír palota domborművei és évkönyvei Lachis és Azeka erődeinek kifosztásáról tudósítanak. Mindent összevetve ezek a hadjáratok sikerrel zárultak, mert a terület újfent elismerte Asszíria fennhatóságát, ami a birodalom bukásáig fenn is maradt.

Ez idő alatt egyre romlott a helyzet Babilóniában, ahol Marduk-apla-iddina és egy másik káldeus, Musezib-Marduk serényen szították a felkelést, és közben sikeresen elkerülték a fogságba esést. Szin-ahhé-eriba úgy érezte, eljött a közvetlen irányítás ideje. Eltávolította trónjáról a báburalkodót, s a trónörökös Ashur-nadín-shumit kinevezte Babilon királyává.²¹ Mielőtt elindította volna a Bit-Yakin elleni büntető hadjáratot, fiát Babilonba rendelte és 700-ban Babilon trónjára ültette. Úgy tűnik, akciójával egy időre stabilizálta helyzetet. Az elkövetkezendő hat év során Szin-ahhé-eriba a ninivei építési és csatornázási feladatokra tudott koncentrálni. Nem foglalkoztatta apja félbehagyott fővárosának, Dur-Sarrukinnak a befejezése, és Assur-nasir-apli fővárosát, Kalahot sem akarta újra életre keltetni. Sokkal inkább kedvére való volt udvarának átköltöztetése Ninive ősi vallási központjába, a meglehetősen megrongálódott városba, ám már korábban meglátta a katonai bázisként és közigazgatási központként

benne rejlő lehetőséget.²² Nyilvánvalóan jelképesen kötődött a hadsereghez, hiszen II. Assur-nasir-apli Ninivéből indította útjára hadjáratait, és ide kellett a hadisarcot is beszo­l­gáltatni.

Amikor Szin-ahhé-eriba Ninivébe költöztette a teljes közigazgatási apparátust, célja volt, hogy a várost még szorosabban irányítása alá vonja. Az új palota, „a palota, mellyel semmi sem vetekszik” nemcsak királyi rezidenciaként funkcionált, hanem a közigazgatás főhadiszállásaként is. Az épület mérete, ami Sarrukín palotájának a kétszerese volt, ezt a szándékot tükrözi. Szin-ahhé-eriba minden vállalkozása a gyakorlatiasságot ötvözi azzal a kifinomult érzékkel, mellyel reprezentatív kötelességei és a királyság szimbolikus dimenziói felé fordult. Törekvése, hogy egy pazar fővárost és a nagyszámú lakosság számára elviselhető környezetet hozzon létre, felfedi azt a szinte modern felfogást, ahogyan felismerte a várostervezés szükségességét, és ahogyan behatóan érdeklődött a fejlesztés mezőgazdasági-technikai vonatkozásai iránt. Uralkodásának hátralevő részében e nagyszabású vállalkozása foglalkoztatta: a peremterületekre száműzött embereket használta munkaerőként, az anyagi hátteret pedig a hadiszákmányból és az adókból finanszírozta. Különösen érdeklődött a vízmérnöki munkák iránt, melyek segítségével határozottan megnövelte a város körüli művelhető földek területét, illetve megoldotta a számára kedves parkok és gyümölcsösök öntözési problémáit. Ezeknek a jól megépített csatornáknak, gátaknak és vízvezetékeknek némelyike még a mai napig is használatban van.²³ Valószínű, hogy urarti szakemberek tudását vette igénybe, akiket apja a 714-es, urarti sereg fölött aratott győzelme után telepített át Anatólia nyugati részéről. Az urarti emberek vízi alkalmatosságokban való szakértelme közismert volt.

Szin-ahhé-eriba tisztában volt ninivei úttörő tevékenységének jelentőségével, mely „általános feljegyzéséből” is kitűnik:

„Azokban a napokban (ez történt): Ninive, a fenséges város, Istár kegyeltje, ahol az összes istennek és istennőnek áldoznak, az örökkön fennmaradó ősi alap, melynek terve felől az égi jelek alapján már az ősidőkben határoztak, aminek szerkezete tisztán átlátható, a művészien megalkotott hely, a titkos hely, mely ötvöz minden leleményt, rítust és Lalgar rejtett mélységeit. (Ezen a helyen) a korábbi királyok, az én őseim, uralkodtak Asszíria fölött, Enlil alattvalói fölött, és akiknek évről évre az egész világ beszo­l­gáltatta az őt megillető adót. (Mindemellett) Közülük némelyiket kitüntette különleges figyelmével, a palotában, a szent királyi lakhelyen, mely már nem volt elég nagy, megtervezte a város út-

jait, kiszélesítette a tereket, csatornákat ásott és gyümölcsösöket hozott létre. Ezután én, I. Szin-ahhé-eriba, Asszíria királya isteni sugalmazásra kieszeltem a tervet. Kitelepítettem a kaldeusokat és arámiákat, embe-
reket Mannaya, Que, Kilíkiá, Filisztea és Tyre földjeiről, akik meghajla-
nak hatalmam előtt, és az általam kirótt kényszermunkaként téglát ké-
szítettek. Káldeai nádat vágattam és eme erős növényeket foglyokkal
hozattam ide.

(...)

Egy park, melyet az Amanusz-hegy képmására terveztem, melyben
megterem a fűszernek, gyümölcsfának és szálfának minden fajtája, a he-
gyek és Káldea összes élélme, melyeket összegyűjtöttem és beültettem
(palotám) mellé.

Hogy gyümölcsöskerteket ültethessek, Ninive lakóinak egyenként 2 *pa-
nun*y földet adományoztam. Hogy a mezők virágozzanak, vascsakány-
nyal felszakítottam a hegyet és a völgyet, melyekben csatornát ástam.
A Hosrból szakadatlanul folyó patakot fakasztottam. Fővárosomat,
Ninivét kibővítettem, kiszélesítettem tereit, utcákat és sugárutakat hoz-
tam létre. A Belső Város kapuja elé égetett téglából és fehér mészkőből
építettem hidat.

(...)»²⁴

Különösen fontosnak tartotta a művelhető területek megnövelését, hogy
átadhassa magát a botanikus kertek és gyümölcsösök iránt érzett szenvedé-
lyének. Ennek érdekében eltérítette a szomszédságban lévő kisebb pa-
takokat, új csatornákat épített és személyesen vizsgálta meg, hogy a he-
gyi források megfelelő vízellátást biztosítanak-e. A város délnyugati ol-
dalán elhelyezkedő impozáns méretű palotát gazdagon díszítették dom-
borművekkel. Ezek a képek, melyek igen realiztikusan ábrázolják a had-
járatokban bevetett harci gépezet működését, egyrészt azt a célt szolgál-
ták, hogy az idelátogatókat lenyűgözze a hatalmas asszír sereg, másrészt,
hogy maradandó emléket állítson a király tetteinek.²⁵ Az idelátogató ide-
gen uralkodók, kik az adót beszolgáltattani, vagy hűségesküt tenni érke-
tek a palotába, a folyosókon és előszobákban várakozással eltöltött idő-
ben megszemlélhették ezeket a jeleneteket. Figyelmeztettek a zendülés
és lázadás borzalmas következményeire, illetve emléket állítottak Szin-
ahhé-eriba építőmérnöki munkájának is. Láthatunk képeket az óriási bi-
kák szállításáról, melyek a város és a palota bejáratait őrizték, vagy aho-
gyan a király felügyeli a kőbányászatot, míg a feliratokban beszél egy új
bronzöntő eljárás feltalálásáról.

Szin-ahhé-eriba helyreállította Ninive templomait, felépítette a híres, tizennyolc kapuval ellátott városfalat. A fellegvárat és a palotát saját erődítmény védte. A város lakosságának, mely a birodalom minden területéről idetelepített emberek miatt jócskán meggyarapodott, új, öntözött földterületeket osztott ki, és támogatta a nem őshonos gyümölcsfák és gabonák, köztük a szőlő termesztését. Ninive ekkor kezdett nagy királyi városi hírnévre szert tenni, ahol egyenes utcák futnak, nagy lakónegyedekben élnek az emberek, pompás palotáit²⁶ és templomait pedig zöld legelők, gyümölcsösök és parkok övezik. A király a dél-mezopotámiai tájaktól megihletve, még egy nádas kialakítását is megrendelte, amit vad-disznókkal, őzekkel, madarakkal és halakkal népesített be, „Melyek világra hozzák a bőséges ifjúságot”²⁷. A mocsárnak azon túl, hogy védett terület volt, meg volt az a gyakorlati haszna is, hogy egyrészt elnyelte a csatornában a téli hónapokban felgyülemlt vizet, másrészt értékes építőanyagot szolgáltatott a királyi palotához. Kísérletezett a király a gyapottal is, és beszámolókat készített a „gyapotot termő fákról”.

Bár a hadsereg irányítását átruházta magas rangú hivatalnokokra, akik megfékeztek a félreeső anatóliai provinciákat, az északi területeken zajló folyamatos lázongások szükségessé tették távollétét egy rövid időre. Nem egyértelmű, mi váltotta ki Dél-Babilon elleni következő megmozdulását, de egy teljesen új támadási módszerre készült: a tengeri csatára. Hajókat építtetett, majd szárazföldön és a Tigrisen lehajózta őket az Arab-öbölbe, hogy onnan csapjon le meglepetésszerűen régi ellenségeire, különös tekintettel a káldeusokra²⁸, akik az elámi (iráni) oldalon telepedtek le. Ezek után Szin-ahhé-eriba „flottája” visszatértét várta, ami úgy tűnik, sikeresen lerombolt néhány várost és foglyokat hozott magával. Ezt a rendkívüli eseményt méltóan megörökítették a ninivei palota falain, ám a kalandnak igen súlyos következményei is voltak, mivel Elám királya, Hallushu-Insusinak megbosszulni készült az asszírok birtokháborítását. Miközben Szin-ahhé-eriba győzelmi ünnepet ült az Ulay-folyó torkolatánál (ezt szintén megörökítik a domborművek), addig Hallushu-Insusinak megrohamozta Észak-Babilóniát és elfoglalta Szippart. Behatolt Babilonba, ahol elfogta Szin-ahhé-eriba itt uralkodó fiát, Assurnadin-sumit, Elámba hurcolta, ahol aztán valószínűleg megölette. Ezt követően az egyik helyi családból jelölte ki Babilon következő uralkodóját.

Az asszírok gyorsan reagáltak a helyzetre és a hadsereg visszaszerezte Dél-Babilon fölött az uralmat. Leigázták Urukot és elhurcolták a város isteneinek szobraiát. A Nippur melletti csatában az asszírok győze-

delmeskedtek, fogságba ejtették, majd kivégezték a babiloni királyt. Egy káldeus, Musezib-Marduk, aki átvette Babilon irányítását, Asszíria ellen katonai segítséget kérve kincsekkel megrakott delegációt küldött Elámba. Céljuk Asszíria összes ellenségének egyesítése volt, hogy szembezállhassanak Szin-ahhé-eriba seregével.

A sorsdöntő csatát Halulenál vívták, és bár az asszírok teljes győzelmet arattak, nem tudták előnyüket azonnal kihasználni. Ennek következtében Szin-ahhé-eriba úgy határozott, hogy a délnyugaton felmerülő problémákkal foglalkozik: hadjáratot indított az arabok ellen, akik fölött egy királynő is uralkodott. Több ezer tevét zsákmányoltak, illetve foglyul ejtették a királynőt. Most, hogy ezt a harcvonalat lecsendesítette és Elám királya egy szélütés következtében cselekvésképtelenné vált, elkezdhetette Babilon ostromát, mely tizenöt hónapon át, 689-ig tartott.

Babilont ugyanolyan szisztematikusan rombolta le, mint ahogyan Ninivét megtervezte.²⁹ Katonáinak határozottan megparancsolta, hogy gyilkoljanak, fosztogassanak, gyújtogassanak és rombolják le az istenek szobrai. Ugyanazzal a leleményességgel, mellyel városa virágzása érdekében a csatornákat manipulálta, elterelte az Eufrátesz egyik ágát, hogy a romokban heverő Babilont elárassza. Hogy a pusztítás teljes legyen, Belt (Marduk) és más istenségeket ábrázoló szobrokat, valamint a babiloni templomokból származó hihetetlen mennyiségű kincset vitt magával Asszíriába. Az eljárás meghozta a várt eredményt a béke helyreállításában: Szin-ahhé-eriba uralkodásának utolsó hét évében kevés ellenállással szembesült. Babilon szent városának lerombolása miatt azonban meg kellett tennie néhány dolgot az egyensúly helyreállításának érdekében. Utolsó éveiben a ninivei helyett inkább az assuri templomépítkezésekre és egyházi reformokra koncentrált azzal a céllal, hogy Assurt tegye meg az új Babilonnak. Mint azt korábban már láthattuk, még egy „szertartási házat” is emelt, mellyel tudatosan utánozta a babiloni újév ünnepléséhez kötődő rituálét.³⁰

Babilon királyává tett fiának, Asur-nadin-sumi meggyilkolásának is voltak további utóhatásai. Valamilyen oknál fogva Szin-ahhé-eriba Na-qi’a-Zakutunak, főfeleségének és egyben a királynénak a fiát, Asszarhaddont nevezte meg utódjaként. Emiatt fiai, akik úgy vélték, több joguk van a trónhoz, meglehetősen nehezteltek rá; különösen az a fia, akit már csecsemőkorában kijelöltek trónörökösnek. Szin-ahhé-eriba jónak látta, ha döntése visszavonása nélkül ugyan, de eltávolítja Asszarhaddont Ninivéből. Mindezek miatt összeesküvés készült: 681-ben, a tizedik hónap huszadik napján Szin-ahhé-eribát megölték saját palotájában. A kró-

nikák beszámolóí szerint a „két hatalmas bika” szobra között végeztek vele, ezek a masszív, göndör szakállú védőszellemek voltak hivatottak a gonoszt távol tartani.

Szin-ahhé-eriba folytonos kísérletező kedve, érdeklődése az új technikai megoldások iránt és rugalmas stratégiai megoldásai rendkívülivé tették az asszír uralkodók sorában. A saját emlékére készített műalkotásokból, elsősorban a palota domborműveiből és a királyi feliratokból kitűnik, hogy a parkok létesítése, az öntözéssel kapcsolatos vállalkozások a hadviseléssel egyenértékűek voltak. Míg a feliratok elidőznek az asszír fennhatóságot megkérdőjelező lázongókra kiszabott büntetések és kínzások ecsetelésénél, az is kiderül, hogy élénken érdeklődött az „ellenséges területek” helyrajza és ökológiája iránt. Szerette megmutatni, hogy hadjáratai és vállalkozásai nem egy elvonatkoztatott térben, hanem a valós világban zajlanak. Apja, Sarrukín vezette be azt a hagyományt, hogy a katonai hadjáratokat ábrázoló jelenetekben helyrajzi részleteket is ábrázoljanak. Ezt Szin-ahhé-eriba fejlesztette tovább, részletes, majdhogynem etnográfiai megfigyelések alapján a nádasban menedéket kereső mocsárlakókról készült képekből megismerhetjük a legyőzött területeken élők ruházatát, hajviseletét és építkezési stílusát is. Még a hatalmas bika-szobornak is négy lába van a korábban ábrázolt öt helyett.³¹

Az előtte uralkodó királyokhoz viszonyítva lényegesen többet engedett meg feleségeinek és fiainak.³² A királyné, Naqi'a-Zakutu különösen sok kiváltsággal és tetemes vagyonnal rendelkezett. Ninivében palotát emelt fiának, Asszarhaddonnak, saját „királyi feliratai” voltak és nem csak magán-, hanem állam- és hadügyekben is kért különféle jóslatokat.³³ Szin-ahhé-eriba az egyetlen asszír király, aki megörököltette egy nőhöz fűződő vonzalmát. Utolsó felesége, Tasmetum-sarrat frigykötésükkor fiatal nő lehetett, és ő volt utolsó éveinek legkedvesebb felesége. Egy különleges rezidenciát épített számára, melyet a „szerelem, boldogság és öröm palotájának” nevezett. A délnyugati palotát bővítette ki, melyhez egy olyan kapun át lehetett bejutni, amit két, feliratokkal fedett kőoroszlán őrzött. A feliratok Tasmetum-sarrat szépségét dicsőítik, akit „Belet-ili istennő egyetlen más nőéhez sem hasonlatos bájjal áldott meg”, majd egy imával zárja, melyben kéri, hogy az asszony és uralkodója egyaránt „hosszú, boldog életet élhessen ezekben a palotákban és bővelkedjenek minden jóban”.³⁴

Szin-ahhé-eriba bár eltávolított embereket szülőhazájukból, arra mindig ügyelt, hogy művelésre alkalmas területeken telepítse le őket. Ninive sokféle lakossága különösen hasznát látta a parkoknak, ültetvé-

nyeknek és öntözött szántóföldeknek. Másik szokatlan tulajdonsága volt, hogy örömét lelte a vadvilág gondozásában. Még halála is különös. Nem tudjuk, mivel magyarázható, hogy utódjaként Asszarhaddont tette meg. A gonosz erőket elhárító bikák közt bekövetkezett halála teljesen ellentéte hadjáratban életét vesztett apjének. Míg apját balsorsú uralkodónak tartották, addig Szin-ahhé-eribát, aki apagyilkos áldozata lett, sosem tagadták meg utódai.

Asszarhaddon (681–669)

Amikor a száműzött trónörökös, Asszarhaddon hírét vette Szin-ahhé-eriba halálának, tisztában volt vele, hogy meg kell küzdenie trónjáért. Számított az asszír nemesség támogatására, akik hűséget esküdtek a választott örökösnek. Évkönyvének alábbi szakasza tolmácsolja az eseményeket:

„Testvéreim eszüket vesztették, és olyat cselekedtek, mely visszatetsző az isteneknek. Ninivében gonosz tervet szőttek, melyhez fegyvereket is eszközül használtak, a felségjogért szálltak harcba, és úgy öklelik fel egymást, mint a bakkecskék.

A nehézségek ellenére a Ninivébe vezető úton gyors iramban meneteltem, ám (Felső-Mezopotámiában) Hanigalbat tapasztalt seregei fegyvereiket élesítve utamat állták.

Félelmetes rohamomat látván, a hatalmas istenektől való félelem megbénította őket. Istár, a csaták és háborúk asszonya, kinek kedvére való papi mivoltom, mellém szegődött, eltörte nyilaikat, megbontotta csatarendjüket. Aztán seregükben felhangzott a kiáltás: »Ő a mi királyunk!« Isteneik magasztos parancsára mindannyian átpártoltak hozzám, felsorakoztak mögém, bárányokként tolongva esdekeltek értem. Az asszírok, kik nekem és a hatalmas isteneknek hűséget fogadtak, elém járultak és megcsókolták lábamat.”³⁵

Bár ez a beszámoló számos eseményt sűrít egybe, az kitűnik belőle, hogy az ellenségei felett aratott győzelmet követően elfogadták Asszarhaddont. Felirataiban soha nem fedi fel apja merénylőjének kilétét: a tudósok azt gyanítják, hogy maga Asszarhaddon állt az összeesküvés hátterében. A „rejtélyes” királyi gyilkosságról végül a finn tudós, Simo Parpola rántotta le a leplet. Egy bibliai történet szerint egy bizonyos Adrammelech (később Adrameloseként említik) a tettes. A megoldáshoz szükséges többi kulcsot egy babiloni levél rejtette. Elmeséli azt a történe-

tet, miként akarta egy hűséges alattvaló figyelmeztetni Szin-ahhé-eribát a merényletre, illetve meghallgatást kért, hogy felfedje az összeesküvőt. A palotában találkozott a királlyal, akinek arcát a hagyomány szerint fátyol takarta, felfedte titkát, nem sejtve, hogy nem a királlyal, hanem magával a gyilkossal áll szemben, akit a levél Arda-Ninlilként nevez meg. Mivel a „Ninli’ asszír megfelelője „Mulissu”, a herceg nevét (Arda-mulissu) könnyen átírhatták Adramelosra vagy Adrammelechre a héber források, már csak azért is, mert a „k” és „s” héber betűk nagyon hasonlítottak egymásra az ebben az időben készült feliratokon.³⁶

Az Asszarhaddon uralkodásáról szóló történelmi források szokatlanul sokszínűek. A hivatalosan közszemlére tett feliratokon túl, melyek hadjáratokról, építkezésekről és vallásos tevékenységekről számolnak be (sajnálatos módon figyelmen kívül hagyva az időrendiséget), léteznek levelek, közigazgatási feljegyzések és nagyszámú jóvendölések. A babiloni Krónikában megtalálhatóak mindazon események, melyekről a hivatalos asszír történetírás nem tesz említést.

Asszarhaddon legjelentősebb katonai cselekedete Egyiptom megszállása volt.³⁷ A támadás kiváltó oka az volt, hogy a kusita dinasztia idején Egyiptom ismét igényt formált Szíria part menti területeire, melyek asszír uralom alatt álltak. Az Egyiptom elleni háborúskodás sok évig elhúzódott és nem zajlott bonyodalmak nélkül. 671-ben, körültekintő előkészületek után az asszírok koncentrált támadást indítottak. Hatalmas erőkkkel keltek át a Sinai-sivatagon, melyeket arab tevések kísértek, akiket arra kényszerítettek, hogy biztosítsák a hadsereg, illetve a lovak vízellátását. Három csatát követően bevették Memphist, Taharka fáraó pedig elmenekült. Asszarhaddon ekkor saját embereit nevezte ki a kormányzói és közigazgatási posztokra, majd tekintélyes mennyiségű zsákmányával hazatért az egyiptomi fővárosból.

A fém- és lóutánpótlást biztosító északi és északkeleti provinciák helyzete egyre nehezebbre fordult az új, főképp indoeurópai nyelveket beszélő népcsoportok (kimmériaik, manneusok, médek, szkíták) nagyarányú bevándorlásának következtében. Megtámadták és fenyegették Asszíria vazallus államait és tartományait, melyek segítségért folyamodtak Asszíriához. A jövevények igyekeztek kihasználni minden lehetőséget, hogy Asszíria szövetségeseivé váljanak, bár mindkét fél egyaránt tudatában volt annak, hogy ezek a megállapodások tiszavirág-életűek és nem megbízhatóak.

Bár Asszarhaddonnak nem állt szándékában, hogy felszámolja Asszíria fennhatóságát Babilon déli királyságában, mégis szembeszökő a kü-

lönbség, ahogyan apa és fia kezelték Babilóniát. Asszarhaddon inkább a közigazgatás helyreállításával és az Asszíria jó szándékába vetett bizalom újjáteremtésével foglalkozott. Idősebbik fiát, Samas-sum-ukint jelölte Babilon következő királyává és megbízta az asszír közigazgatás felügyelésével. Hogy békülési szándékát még jobban kifejezze, Asszarhaddon komoly erőfeszítéseket tett a babiloni városok helyreállítása érdekében, különös tekintettel a fővárosra, melyet apja kifosztott. Újjáépítette az Esagila-templomot és annak zikkuratját, a Felvonulási utat és a városfalakat. Építészeti felirataiban igen körültekintően nem Szin-ahhé-eriba haragjának tulajdonítja a város lerombolását, hanem babiloni „gonosz embereknek”, akik kirabolták a templom kincstárát, hogy megvesztegetéssel rávegyék az elamitákat Asszíria megtámadására. Szerinte ez gerjesztette Mardukot olyan haragra, hogy a hűtlen várost hetvenévnnyi szerencsétlenséggel sújtotta. Csak a kedvező előjeleknek köszönhetően gondolta meg magát Babilonnal kapcsolatban és lecsökkentette tizenegyre a hetven évet.³⁸

Asszarhaddon visszaállította a városnak azt a különleges státusát is, mely szerint különböző adók befizetése és a kötelező katonai szolgálat alól mentesült. Óvatosságból nem emelte az asszír istenségeket a babiloniak fölé. A babiloni istenek elrabolt szobrainak visszaszolgáltatásáról hozott döntésnek volt a legjelentősebb szerepe. A lebonyolítás azonban kényes ügynek számított, mert a megfelelő időpont meghatározásához kért jóslatoknak se vége, se hossza nem volt.³⁹ Mivel uralkodásának hátralevő részében nagyobb zavargások nem történtek, célravezetőnek bizonyultak erőfeszítései, melyekkel egyrészt igyekezett szigorú irányítás alatt tartani a területet, másrészt tiszteletet tanúsított a város megszentelt volta és lakói irányában. (A kitelepített babiloniaknak megengedte, hogy visszatérjenek és visszaadta vagyonukat.)

Elődeihez viszonyítva Asszarhaddon asszíriai építkezései szerények voltak, hiszen Babilon helyreállítása élvezett elsőbbséget. Belátta, hogy Asszíria szent városának, Assur papságát nem haragíthatja magára, így hatalmas építkezésben hozzáfogott az Assur-templomon renoválásához. Ninivében megnagyobbította az arzenált, mert „az (arzenál), melyet királyi őseim emeltek a katonai felszerelések, a harci szekerek, a fegyverek és a hadizsákmány tárolására, a lovak és öszvérek elszállásolására, a lovak futtatására és a szekerek hajtására, kicsi lett.”⁴⁰

Sikeres babiloni politikája, Egyiptom felett aratott győzelme és a határvidékek viszonylagos stabilitása ellenére is Asszarhaddont a bizonytalanság és a nyugtalanság érzése kerítette hatalmába. Mindez kitűnik hiva-

talos királyi felirataiból is, ám még többet árulnak el a tanácsadóihoz, orvosaihoz és jósokhoz intézett levelek. Az összes ismert mezopotámiai uralkodónál jobban tudatában volt királyi pozíciójának (mint az emberek és istenek világa közti közvetítőnek), ingatag természetével így folyvást az istenek szándékát fürkészte. Már a III. évezredben is számos formáját használták a jövődőlésnek, hogy a különböző kérdésekre megerősítő vagy nemleges választ kapjanak. Ilyen volt például a „véletlenszerű döntéshozatal”, ahogy az antropológusok jellemzik a jóslást, melyet fontos hivatalnokokkal való találkozások időpontjának meghatározására is használtak, kiváltképp akkor, amikor több jelöltnek volt megbízólevele. Ahogyan a birodalom irányítása egyre zsarnokibbá vált, úgy igényelt egyre több erőfeszítést a törvényes hatalom alátámasztása. A jövődőlés igen nagy jelentőségre tett szert, mivel az előjelek és jóslatok módszeres használatán keresztül bizonyították, hogy minden fontos rendeletet az istenek jóváhagyásával hoztak meg. Asszarhaddon uralkodásának idejére az istenek szándékainak kifürkészése igazi tudományággá fejlődött.

A jóslások valós alapja azon elképzelés volt, mely szerint az istenek szándékaikat úgy közlik, hogy mindenféle jeleket rejtenek el a világban, melyeket kizárólag a szakértők képesek megtalálni és értelmezni.⁴¹ A mindenségre úgy tekintettek, mely a bolygóktól a „földi csúszómászókig” mindenütt a jövőt rejtő üzenetekkel van tele. Ez azt jelentette, hogy minden, a megszokottól eltérő megfigyelést vészjóslónak vélték és feljegyezték. Az évszázadok során hatalmas mennyiségű adatot gyűjtöttek össze, melyeket rendszerbe foglaltak, hogy mintaként szolgáljanak a jelek értelmezésekor. Az ékírástos táblákra összegyűjtött anyagot a megfigyelések forrása alapján kategorizálták: a testi fogyatékoságokkal például a *šumma izbu*, míg a szokatlan emberi és állati magatartásformákkal a *šumma alu* foglalkozott. Az isteneket is megkérhették, hogy adott helyzetben egy médiumon keresztül kommunikáljanak. Ezt követően a vízen szétfutó olaj mintázatából, illetve a tömjénfüstből olvasták ki a válaszokat. Mindazonáltal Mezopotámiában a legkedveltebb módszer az állatok zsigereinek fürkészése volt, különös tekintettel az erre a célra kiszemelt bárányok májára. Kérték az isteneket, hogy az áldozati jószág testébe írják bele üzeneteiket, melyeket aztán olyan szakemberek vizsgáltak meg, akik éveket töltöttek az isteni írárok elemzésének elsajátításával.

Mivel az ősi kettős „igen-nem” válaszokhoz képest ez a módszer kerülőút volt, az értelmezések ugyanolyan rejtélyesek voltak, mint az eredeti „üzenet”. Ha egy adott kérdésre bizonytalan választ kaptak, megkérdőjelezhették azon az alapon, hogy az eljárást nem megfelelő szakmai

színvonalon bonyolították le, illetve valamiféle szenny tapad az állathoz vagy a jóshoz, ami érvényteleníti az eredményt. Talán mondani sem kell, hogy a jósek alig várták, hogy egymás munkájában kivetnivalót találjanak, ennél fogva igen sok időt vehetett igénybe a kielégítő magyarázat megtalálása. Mire a probléma kulcsát meglették, az már lehet, hogy más úton-módon megoldódott. Ellentétben ezzel a misztikus és „tudományos” módszerrel, az istenek közvetlenül is szólhattak egy emberhez, aki alvás vagy transz közben befogadóképessé vált. A harmadik évezred végén élt Lagasi Gudea beszámol róla, hogy így kérte városa istenének hozzájárulását a színtemplom újjáépítéséhez.

A Mari-levelek tanúsága szerint Észak-Mezopotámiában, talán a nyugatabbra fekvő városok hatására a jövődőlés hagyománya egészen a második évezred elejéig nyúlik vissza. Itt rang, illetve képzettség nélküli emberek, főleg nők voltak az istenek szócsövei. Transzban tett kijelentéseiket a királyhoz intézték, ami hatékony formája volt a hatalommal való visszaélések elhárítására. Az újasszír időszakban, Asszarhaddon uralkodása idejében a jövődőlés összes fajtáját csakúgy, mint a viszonylag új tant, az asztrológiát is számításba vették döntéseik meghozatalánál. Mivel a király állt a hatalom középpontjában, a jóslások elsősorban az ő személyét, kisebb mértékben családtagjait érintették. Egy erős, magabiztos király manipulálhatta a jövődőlőmondókat és a csillagjósokat céljai elérése érdekében, ám Asszarhaddon – bár egyáltalán nem volt határozatlan – vagy túlzott lelkiismeretességből vagy a nagyfokú aggodalmaskodás miatt nem cselekedett önállóan.⁴² Ezt tartotta királyságáról:

„Az iker istenek, Szín és Samas, kik hónapról hónapra járkák útjukat, a 13. (?) és 14. napon együtt tűnnek fel. A csillagok legfényesebbike, a Vénusz Éa csillagösvényének nyugati részén jelent meg, hogy megerősítse a földi világot és megbékítse az isteneket. Elérte a Hypsomát, majd eltűnt a láthatárról. Mars, ki az Amurruk sorsát eldönti, ragyogott Éa csillagösvényén, ő mutatta meg a törvényt, mely erőt adott királyainak és országának. Az önkívületben lévők üzeneteit folyamatosan küldik nekem. Megérkeztek azok a kedvező erők, melyek papi trónom alapjait erősítik meg az örökkévalóságig. Álmokon és áldásokon keresztül folyvást kapcsolatban állnak velem. Látván eme kedvező jeleket, szívem biztossá, elmém boldoggá vált.”⁴³

Ettől függetlenül nyughatatlan elméje ritkán pihent meg hosszabb időre és folyton a megnyugtatást kereste. Itt olvasható egy üzenet, a sugalma-

zott próféciákra szakosodott kultuszközpont, Arbela egyik Istárt szolgáló látnokától. A mári időszak látnokaitól eltérően ezek a magasan képzett nők és férfiak igen járatosak voltak a babiloni irodalomban, miként azt körülbírázva megfogalmazott üzeneteik is mutatják:

„Arbela Hölgye vagyok: Asszarhaddonnak, kinek szíve jóindulattal
telve Arbela iránt. Nem volt bizodalma előző kijelentéseimben,
melyeket hozzád intéztem? Ez utóbbiban megbízhatasz.
Magasztalj engem! Mikor a nappali fény kihunyni látszik, engedd, hogy
fáklyákat hozzanak. Dicsőíts engem fényükkel!
Elűzöm a borzongást palotámból. Nyugodtan ehetsz, ihatsz, és békében
élhetsz palotádban. Fiad és unokád királyként fognak uralkodni
Ninurta ölében.
Arbelai La-dagi-ili jóslata.”⁴⁴

Nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, ha a királyi család tagjai megbetegedtek. Nem csak orvosokkal konzultáltak, de a jósoknak is meg kellett erősíteniük, hogy a javasolt kúra hatékony lesz. Itt következik egy ilyen kérés kivonata:

„[Assur-ban-apli], az Utódok Palotájának [trónörököse] megihatja-e
[eme, istenséged elé helyezett gyógyszert], és [annak
elfogyasztásával] megmenekül-e.
[Meggyógyul és élni fog?] Megmenekül? Elhagyja-e testét a betegség?
Hatalmas istenség, tudod-e a választ?

(...)

Hatalmas Úr, Samas, én kérdezem, hogy vajon ez az eléd helyezett
gyógyszer, melyet Assur-ban-apli, az Utódok Házának
trónörököse meginni (készül), – (ha megissza a gyógyszert)
megmenekül? Légy jelen ebben a kosban és add meg benne a
határozott jóváhagyó választ...”⁴⁵

Egy másik jele annak, hogy Asszarhaddon tisztában volt sebezhetőségével, hogy újfent bevezette a baljós időszakokban a „helyettes király” (*šar pubri*) kinevezésének ősi hagyományát. Uralkodásának utolsó éveiben ez jó néhány alkalommal megtörtént.⁴⁶ A csillagok elhalványulását és a holdfogyatkozást kimondottan vészjóslónak ítélték, mely a király halálát okozhatja, ám a sorsot ki lehetett játszani egy álkirályal. Egy fennmaradt töredékből tudjuk, hogy a szerencsétlen helyettesnek meg kellett halnia

báburalma végén.⁴⁷ Ezekben az akár néhány hónapig is elhúzódó időszakokban a király „parasztnek” számított, és ilyenkor nem tárgyalták meg az államügyeket. Nyilvánvaló, hogy mindez lehetővé tette miniszterei és hadvezérei számára, hogy ez idő alatt magukhoz ragadják az ellenőrzést, illetve Asszarhaddon aggodalmaskodó hajlamát kihasználva időközönként kivonhassák őt a hatalom gyakorlásából.

Assur-ban-apli és Ninive hanyatlása

Mindemellett azonban Asszarhaddon elég éles eszű volt ahhoz, hogy ne engedje ezeknek az embereknek, hogy túlságosan beleavatkozzanak a dolgaiba, illetve eltökélte, hogy utódját úgy jelöli ki, hogy elkerülje azt a fajta erőszakos küzdelmet, mely apjának az életébe került. 672-ben összehívta a birodalom minden területének képviselőit és megeskette őket a birodalom és országaik istenére, hogy kívánságait tiszteletben tartják, és örököseihez hűségesek lesznek.⁴⁸ Assur-ban-aplit, a félelmetes Naqi'a királynő unokáját jelölte ki Asszíria trónjának örököseként, és Tarbisuban az Örökösök Házában szállásolta el. Idősebb bátyját, Samas-sum-ukint pedig (aki Asszarhaddon babiloni feleségének, Esarra-ammának a fia) Babilon királyává nevezte ki.

669-ben olyan mértékben romlott a helyzet Egyiptomban, hogy elkerülhetetlenné vált egy újabb katonai offenzíva. Asszarhaddon ekkor élete utolsó hadjáratára készül, mivel útközben életét veszítette. Naqi'a rögvest összehívta a fiának hűségesküt tett vazallus államokat és megerősíttette velük esküjüket, majd 668-ban annak rendje-módja szerint Asszíria királyává koronázták Assur-ban-aplit. Elsődleges feladata volt, hogy Egyiptomban helyreállítsa uralmát, melynek első lépéseként az asszír helyőrségek ellen lázadók leverésére küldött csapatokat, majd később egy nagyszabású inváziót indított, mely Théba elestekor érte el csúcspontját 663-ban. Ez a csata jelezte a kusita dinasztia bukását, ami hatalmas hadizsákmánnyal járt, és biztosította, hogy Szíria-Palesztinában nem lesz több összeütközés az egyiptomiakkal.

Akárcsak apja uralkodásának idején, neki is meg kellett küzdenie a kimmériaiak, manneusok és médek támasztotta nehézségekkel, melyeket diplomácia és agresszió keverékével tudott semlegesíteni, így védve meg birodalmának északi és északkeleti határvidékét. A legproblematisabb konfliktus, mellyel szembe kellett néznie, a Babilon elleni háború volt⁴⁹, miután számos tényező hozzájárult féltestvérével való elhidegüléséhez. Kétségtelen, hogy Samas-sum-ukin, aki eredetileg a királyi trón várományosa volt, neheztelt azért, hogy fiatalabb testvérének kedvezett apja.

Méltatlannak ítélte azt is, hogy Assur-ban-apli nem kötelezte el magát Babilon irányába. Amikor az elamiták és más törzsek behatoltak Babilon területére, nem igyekezett a segítségére, illetve az istenek és kultikus tárgyak visszaállítását, melyet még Asszarhaddon kezdeményezett, éveken át halogatta. Samas-sum-ukin azonosította magát Babilon függetlenségének ügyével, és egy Asszír-ellenes koalíció létrehozásához igénybe vette a különböző politikai csoportok (például Elám és a káldeai „Tengerföld”), illetve arámi és arab törzsek támogatását is. A kezdeti babiloni sikerek után azonban kedvezőtlen fordulatot vettek az események és a szövetség felbomlott. Maga Babilon ostrom alá került, melynek eredményeképpen a lakosság sokat szenvedett és nélkülözött. Két év után, 648-ban a város elesett. Többet semmilyen feljegyzés nem említi Samas-sum-ukint, aki valószínűleg saját városában vesztette életét.

Assur-ban-apli következő célpontja Asszír-ellenes ellensége, Elám volt. Az Elámba tartó hadsereg elfoglalta Szúzát, s romhalmazzal tette egyenlővé. Mielőtt folytatta volna útját, hogy bosszút álljon az arabokon, Babilon másik szövetségesein, parancsára sóval szórták be a feldült szántóföldeket, hogy örökre lakhatatlanná váljon a terület. Ezzel Elám megszűnt politikai hatalomként létezni, bár ez még nem hozta meg a békét Asszír-országba, mivel a médek az Elám elpusztításával létrejött politikai vákuumba léptek be. Minden oldalról egyre nőtt a feszültség, de az Assur-ban-apli uralkodásának utolsó éveiről szóló írott források hiányában nem tudjuk, vajon az asszír hátszínre fenyegető veszélyek tudatában átköltöztette-e udvarát Harranba, vagy haláláig Ninivében maradt.

Ezen a területen is otthagya kézjegyet az utolsó nagy asszír palota építésével, melyet fiatalságának színterének, a *bit redutinak* az alapjaira emelt. A XIX. századi felfedezők ezt nevezték el Északi Palotának. Falait domborművek ékesítik, számos szobrot állított fel és egzotikus fákkal beültetett parkokat telepített ide. Az egyik híres dombormű őt magát ábrázolja, amint az Assurbanipal felállított sztéléről ismert felesége, Assursarrat társaságában a szőlőlugasban pihen. Az Assur-ban-apli uralkodásának idejére jellemző művészi stílus művelőinek megdöbbentő érzéke volt a különböző alakok, állatok és növények drámai elhelyezésére és azok élénk, realisztikus ábrázolásmódjára, ellentétben a többnyire statikus és általánosító emberábrázolásokkal. Az oroszlánvadászatot megörökítő jeleneteket különösen sokat magyarázták. A királyi vadászatok gyakorlata, elsősorban az oroszlánok megölése nem csupán úri időtöltés volt. A király ősi feladatainak nyilvános előadása volt ez, mely szerint megvédte alattvalóit a gonosztól. A jelképes összefüggést hangsúlyozta,

hogy a vadászatot az újévi ünnepség idején rendezték meg, amikor a király több szerepet is eljátszott. Ahogy azt a domborművekből egyértelműen láthatjuk, a város előtti síkságon kijelölt arénába a város kapuinak számával megegyezően, tizennyolc oroszlánt engedtek be. Így az oroszlánok elpusztítása „jelképesen biztosította a főváros minden kijáratát, a kapukat és az innen kivezető utakat.”⁵⁰

Assur-ban-apli uralkodásának legmaradandóbb emléke a Rassam által feltárt táblagyűjtemény vagy „könyvtár”. Feltételezik, hogy mivel Assur-ban-aplit eredetileg nem királynak szánták, inkább egy magas rangú tisztségviselőnek vagy papnak megfelelő neveltetést kaphatott, ennek köszönhető magas fokú műveltsége is:

„Jártas vagyok bölcs Adapa mesterségében; Elsajátítottam az írónoki mesterség titkos tanait, ismerem az égi és e világi tüneményeket. A mesterek körében hozzáértően tárgyaltam, gyakorlott jóssokkal megvitattam a „Ha a máj a kapcsolat az égiekhez” című művet. Meg tudom fejteni a legbonyolultabb osztási és szorzási műveleteket, melyeknek nincs megoldása. Olvastam a bonyolult sumer és akkád nyelven írt táblákat, melyeket nehéz kibogozni, és megvizsgáltam lepecsételt, ismeretlen és zavaros feliratokat, melyeket az özönvíz előtt véstek kőbe.”⁵¹

Assur-ban-apli valószínűleg komolyan érdeklődött az összes mezopotámiai tudományág iránt, és megparancsolta, hogy a különböző babiloni írónoki központok tábláit rekvirálják, így hozva létre a legnagyobb és legátfogóbb ékírásos könyvtárat. 2500 évvel később a ninivei könyvtár forrásmunkái nagymértékben megkönnyítették a nyugati tudósok azon erőfeszítéseit, hogy megfejtsék a „bonyolult sumer és akkád” feliratokat.

Apjához hasonlóan Assur-ban-apli is lelkesedett a jövődőlésért, az eksztatikus állapotban lévők jóslásaiért és az álomfejtésért. Úgy tűnik, ez utóbbi különösen érdekelte. Bár a jövődömondók üzenetei bővelkedtek biztatásban („Ne aggódj, Assur-ban-apli”), halála után néhány évvel bekövetkezik a hatalmas birodalom bukása. Még napjainkban is nagy a bizonytalanság az események sorrendiségét és a király személyét illetően. Annyit tudunk, hogy Babilóniában a „Tengerföld” uralkodója egy bizonyos Nabopolassar volt, aki előmenetelét Asszíria szolgálatában álló hivatalnokként kezdte, majd függetlenné nyilvánította magát és elűzte az utolsó asszír kormányzót. Leverte az akkoriban Asszíriával szövetségben álló manneusokat, ezt követően 614-ben pedig a médek királyával, Küaxarésszel kötött egyezményt, akivel közösen bevonultak Asszíriába

és komoly támadásokat indítottak a főbb városok ellen. Ninive és Kalah kitartott, ám Assurt lerombolták. Az asszír király, Szín-sar-iskun ellentámadása, akit szkíta szövetségesei támogattak, csak az egyesült babiloni–méd sereg újabb büntető hadjáratát eredményezte. Seregük, melynek létszámát a különféle törzsi csapatok is növelték, egy meglepetésszerű támadást indított Ninive ellen 612-ben. Az ostrom mindössze három hónapig tartott, és a Berkeley Egyetem régészeinek ásatásai felfedik, hogy a város védői elkeseredetten próbálták a kapukat beszűkíteni.⁵² A kapuk fülkéiben tömegesen találták meg az örök csontvázait, melyeknek csontjaiba nyílvevesszők fúródtak. A hatékony védelmet nehezítette a város nagy kiterjedése, a túl sok kapu, melyek némelyike nem volt túlságosan jó állapotban. Az ostromlók hatalmas serege és a város több pontján egyszerre indított összehangolt támadások megpecsételték Ninive sorsát.

A babiloni Krónika tanúsága szerint Nabopolassar néhány hónapra berendezkedett a királyi palotában, feltehetően az értéktárgyak elszállítását felügyelte, még mielőtt megadta volna a jelet a város teljes lerombolására. Ninive porával tért vissza Babilonba. A várost felgyújtották, templomait és szobraikat összetörték, mielőtt végső elégtételként Nabopolassar elárasztotta Ninivét a rituális megsemmisítés jeleként. Elképzelhető, hogy a babiloniak Szín-ahhé-eriba gondosan megépített csatornáit használták erre a célra, mintegy viszonzozva bánásmódját Babilonnal szemben. Így vett a történet ironikus fordulatot.

Így ért véget Ninivének, a fővárosnak a története: hatalmas romhalmaz, mely a későbbi évszázadok során is csak részlegesen volt lakott. Jónás bibliai beszámolójában a város „háromnapj járóföld”. Ninivét és a többi asszír fővárost azonban nemcsak méretük, pompás épületeik vagy fényűző kertjeik tették annyira különlegessé. Világvároshoz méltó lakosságuk volt: Ninive esetében ez körülbelül százhúszezer embert jelentett.⁵³ Ha az asszírok egyszer fejükbe vették, hogy fővárost hoznak létre, akkor néhány éven belül megvalósították mindazt, ami máshol egy évezred alatt ment végbe. Hallatlan anyagi háttér állt a rendelkezésükre, beleértve a nyersanyagokat és a költséges felszereléseket is. Legjelentősebb forrásuk azonban az, ahogyan képesek voltak hihetetlen mennyiségű munkaerőt mobilizálni és egyidejűleg az állandó, illetve ideiglenes lakosság számára biztosítani egy újonnan létrehozott fővárost.

Miként Szín-ahhé-eriba feljegyezte, „Ninive nagyszerű városába Hilakkuból (Kilikia), Manneából, Filiszteából, Babilóniából, Arábiából, Egyiptomból, Szubriából és más helyekről telepítetek be embereket.”⁵⁴

Általában erőszakkal telepítették át őket a birodalom olyan területeiről, ahol politikai zavargások dúltak, és a feszültséget a népesség nagyarányú eltávolításával csökkentették. Az asszírok meglévő közösségeket nem bomlasztottak fel, ehelyett csoportokban telepítették le őket a meglévő rokonsági kötelékek alapján.⁵⁵ Az új lakosság etnikai és kulturális sokszínűsége ellenére igyekeztek egy közösséget létrehozni Ninivében csakúgy, mint a többi királyi városban. Ahogy Sarrukín írta: Dur-Sarrukin népét az asszír őrök segítségével „egynyelvűvé” akarta tenni.⁵⁶ Természetesen az előkelő réteg asszír maradt, bár az, hogy a legmagasabb tisztségeket arameusok is betölthették, azt mutatja, hogy a kisebbségek előtt semmiféle korlátozás nem volt, ha magas társadalmi állásra pályáztak. A hivatalos vezérely az volt, hogy a betelepítetteket is „asszírnak tekintették”, kötelesek voltak adózni, ám ugyanolyan jogaik voltak, mint a többi városlakónak. Grayson rámutat, hogy „az asszírok megengedhették maguknak, hogy toleránsak legyenek az idegenekkel, hiszen akiket ismeretek, azoknak többsége felett ők uralkodtak.”⁵⁷

Ninive, akárcsak a IV. évezredben Uruk, leginkább egy társadalmi kísérletnek számított, mindkét város esetében közös jellemző, hogy tudatosan határozták el egy város létrehozását. A monumentális építkezések a kor uralkodó világnézetét szimbolizálják. Érdeemes emlékeznünk arra, hogy Ninive már az Uruk-periódus előtt egyszer város volt. A bibliai beszámolók szerint Ninive az emberi nagyravágyás mulandóságának lett a jelképe. Az alattvalók, mint például akkoriban a héberek szempontjából a hatalmas város bukása a megszabadítás volt.

Ninive hosszú történetét, mely még közel sem ért véget, furcsa titokzatosság lengi körül és az a vágy, hogy a létező kettősségeken úrrá tudjanak lenni. Istárt, Ninive istennőjét, akit alapvetően női alakban testesítettek meg, „az Assuréhoz hasonlatos szakállt viselő” istenként imádták. A VIII. és VII. században Ninive egyszerre volt szent város és a hadsereg főhadiszállása. AsszírIA fővárosa volt, mely nagyszámú idegen lakhelye volt. Szellemi hagyományai Babilóniában gyökereztek, tudósai az ősi sumer fordításokat vitatták meg, míg az utca embere arámi nyelven beszélt.

A görög és hellenisztikus időkben még Ninive emlékét is elferdítették. Számos, Babilonnak tulajdonított jellegzetesség valójában ninivei volt: Szemirámisz V. Sulmánú-asaridu felesége, Sammu-ramat volt, aki, amint az egy sztléből kiderül, elkísérte férjét a katonai hadjáratokba.⁵⁸ A „babiloni függőkertek” kifejezés is valószínűleg Szin-ahhé-eriba ninivei bonyolult, művészi színvonalú ültetvényeit és vízi berendezéseit takar-

ja.⁵⁹ Egy híres festmény a kertjében pihenő Assur-ban-aplit ábrázolja, amint női zenészeit hallgatja, miközben felesége legyezgeti, az egyik fáról pedig ősellenségének levágott feje lóg. Napjainkban Ninivét elnyelte Moszul kurd kisebbségű városa, Szin-ahhé-eriba palotájának szegényes romjait széthordták, ellenszegülve azon nemzetközi szankcióknak, melyeknek célja egy olyan diktátor megszegyenítése, aki az asszír uralkodóktól származtatja magát, s aki előszeretettel ábrázoltatja magát Ninive ősi uralkodóinak viseletében és testtartásában. Ezek az ellentmondásos, félig komikus, félig tragikus múltbéli emlékmorzsák igencsak jó kedvre derítenék Ninive szakállas istennőjét.

Gwendolyn Leick
MEZOPOTÁMIA

10. fejezet

Babilon

Több száz éven keresztül a Babilonról szóló ismereteink gerincét a Biblia és néhány klasszikus író ránk hagyott leírása jelentette. A Mezopotámiát érintő bibliai beszámolók egyértelműen egy olyan nép emlékét idézik, mely asszír és babiloni elnyomás alatt sínylődött. Ennélfogva a Bibliában szereplő Bábel a hanyatlás, a politikai könyörtelenség és a városi élet kicsapongásának lett a szinonimája. A fogság éveire keserűséggel tekintettek vissza, és nem lelkesedtek az ősi város építészeti csodái iránt. Ezzel ellentétben a nagy zikkurat, mely Bábel tornyának prototípusa, az emberi ostobaság és önteltség jelképévé vált.

Másrészről a görög írók, elsősorban Hérodotosz, teljesen másképp közelítették meg a keleti civilizációkat. Az épületekről és hagyományokról szóló leírásaik majdhogynem néprajzi érdeklődésről tanúskodnak, ami teljes mértékben hiányzik a Bibliából. Gyűjtötték az elbeszéléseket (például Szemirámisz és Ninus történetét) illetve a regéket, és bár valójában egyikőjük sem látta, ők sorolták a „babiloni függőkereteket” a világ hét csodái közé.

A Babilon romjairól szóló egyik legkorábbi európai beszámoló, mely megőrizte a Babil nevet, a XII. századból származik. Tudelai Benjamin rabbi mezopotámiai utazásának célja az volt, hogy felkeresse az ott élő zsidó közösségeket, tudósításait a helyszínen írta. Később, 1583-ban egy angol, John Eldred, illetve a XVIII. század végén az olasz Pietro della Valle és a francia J. Beauchamp is hagytak ránk leírásokat a városról.¹ Nyilvánvaló, hogy ezek az utazók mind remélték, hogy megpillanthatják a legendás hírű Bábel tornyának romjait. Elkerülhetetlen volt, hogy a helyiek elvigyék őket a Birs Nimrud-halomhoz, mely bár közel feküdt Babilonhoz, egy másik zikkurat maradványa volt.

Elsőként Claudius James Rich végzett próbaásatásokat 1811 és 1817 között.² Austen Layard és Hormuzd Rassam is készített felszíni felméréseket, de a hatalmas mennyiségű felhalmozódott törmelék elkedvetlenítette

tette őket. 1897-ben Robert Koldewey és E. Sachau utazta be a Közép-Keletet azzal a céllal, hogy Németország számára megfelelő helyszínt találjon a nagyarányú ásátásokhoz. Számos helyszínt felkerestek, de csak második látogatásuk után választották ki Babil halmát. Koldewey talált néhány színes csempét, melyeknek „egyszerű szépsége és művészettörténeti értéke” meggyőzte a berlini Royal Museum igazgatóját, hogy javasolja a babiloni főváros feltárását.³ Az 1898-ban megalakult Német Keleti Társaság (Deutsche Orientgesellschaft) ötszázezer márkát teremtett elő a vállalkozás finanszírozására.

1899 márciusában Koldewey irányításával kezdődtek meg a kutatási munkálatok ott, ahol a színes csempéket találták, melyet a helybeliek „Kasr”-nak hívtak. A legelső árok felfedte a városkapuk és a Felvonulási út szerkezetét, ahol sok csempére bukkantak *in situ*. Az utat burkoló, pecsétfeliratokkal ellátott táblákból vált nyilvánvalóvá, hogy ez tényleg Marduk felvonulási útja volt, melyet Babilon királya, II. Nabu-kudurri-uszur (605–562) épített. Koldewey 1900-ra egészen az Északi Fellegvár (a Kasr) északkeleti szegletéig megtisztította ezt az utat, és felmérte a mintegy 18 négyzetkilométernyi kiterjedésű területet és az azt alkotó összes halmot (Babil, Kasr, Merkez, Amran és Homera). Az ásátások legfőbb célpontja a Kasr, Nabu-kudurri-uszur palotájának helyszíne, és a város külső erődítményei voltak. A Berlini Múzeum vezetőit azonban a táblák érdekelték jobban, így 1900-ban Koldewey a terület legmagasabb részén, az Amran ibn Alin kezdett el dolgozni, ahol a törmelék 24 méternyire halmozódott fel. Németországból vasutat és mozdonyt rendelt, és közel 200–250 embert bérelt fel a halom felásásához. Táblákat ugyan nem találtak, de rábukkantak a templomkerületre és Marduk szentélyére, az Esagilára. A második alkalommal azonban Borsippa közelében nagy mennyiségű írott emléket tártak fel.

Koldewey fáradhatatlan energiával eltökélte, hogy szisztematikusan vizsgálja meg a területet. Elhatározásában több német építész támogatta, mint például J. Jordan, A. Unger és H. Noeldecke. Vállalkozásuk nemcsak a város hatalmas kiterjedése miatt volt példa nélküli, hanem az I. évezredbeli rétegsort borító nagy mennyiségű lerakódás miatt is. Az volt a módszere, hogy minden évszakra meghatározta a főbb teendőket, a néhány nagyobb, összetettebb halmon, mint a Kasr is, végzett munkát pedig összekapcsolta a más helyeken zajló kutatásokkal. Így nyert információt a város összes fontos területéről és az ásátási rétegekről, egészen a legfelső parthustól kezdve a hellenisztikus és újbabiloni rétegeken át lefelé a II. évezred rétegeiig. Koldewey bízott benne, hogy a város alacso-

nyabb rétegeire is rábukkan, melyek Hammurapi fővárosának, az óbabiloni Babilonnak a titkait fedték volna fel, de a magas talajvízszint miatt ez megközelíthetetlennek bizonyult.

Koldewey egész életét a babiloni ásátásoknak szentelte, ahol kevés megszakítással 14 éven keresztül dolgozott télen-nyáron, nap nap után. A háború kitörése után is folytatta az ásátásokat, amikor szíriai polgári szolgálatra osztották be. Mihelyst a britek kellő mértékben visszavonultak, ő is visszatért a helyszínre és 1917-ig itt is maradt.⁴ Egészsége megromlott, egyrészt a megerőltetések miatt, másrészt a saját maga által kiírótt büntetések eredményeként, melyekkel céltalanul igyekezett bizonyítani az elme test fölötti uralmát. Példának okáért a nyári hőségben vas-tag, míg télen a létező legkönnyebb ruházatot hordta. Amikor súlyosan megbetegedett, egészen az utolsó pillanatig nem fogadta el az orvosi gondozást.⁵ A halála előtti évben, 1924-ben az ásátásokról szóló beszámolók felülvizsgálatakor arra a megelégedett következtetésre jutott, hogy „a hatalmas és kiváló város legfontosabb kérdéseit megválaszoltuk”.⁶

Kétségtelen, hogy Koldewey erőfeszítéseinek a helyreállított Istárkapu és a babiloni trónterem homlokzata állít méltó emléket. Itt kezdődött minden. Az 1899 és 1900 közötti időszakban meghatározta a Felvonulási út és az Istárkapu pontos helyét. Mindkettőt csempével borították az utca szintje felett, míg az alsóbb szinteket nem csempézett domborművek ékesítették. Megtalálta a legfontosabb fellegvár trónteremének homlokzatát is. A csempéket összegyűjtötte, megszámozta és ládákba csomagolva teljesen vízi úton elszállította az Eufráteszen Baszrába, onnan az Elbán és a Spreen Hamburgba, egészen a Pergamon Museum kapujáig. Megtisztításuk, helyreállításuk és ismételt összeillesztésük többévnnyi lelkiismeretes munkát igényelt. Sajnos Koldewey nem érthette meg a helyreállított Istárkapu ünnepélyes megnyitóját.

Bár az ásátások fénypontját a déli fellegvár és a Felvonulási út jelentette, feltárta az északi fellegvárat, a görög színházat, a parthus palotát, az Esagilán kívül még számos templomot, a zikkurathalmot, Merkez lakónegyedeit és a város erődítményeit is. Koldewey távozása és a leletek Berlinbe való szállítása után Babilon romjai ismét évtizedekre az elemek játékszerévé váltak. A németek 1970-ben tértek vissza, hogy tovább vizsgálódjanak a zikkurat területén és a Kasr északi részén, ahol szerintük a Sztartások Háza állhatott. Az iraki Állami Ökorkutató és Örökségvédelmi Szervezet 1978-tól 1989-ig dolgozott itt. Küldetésük célja olyan emlékművek feltárása és restaurálása volt, mint a görög színház, a Felvo-

nulási út, a déli palota és az Istár-templom déli területe. Itt fedeztek fel egy Nabu istennek szentelt új templomot és a templomi levéltár maradványait.⁷ Az óbabiloni korszakból találtak magánházakat és sírokat, illetve az Istár-templom ásatásai felfedték az újbabiloni időszak három egymást követő építkezési rétegét is. Az iraki régészcsoporthoz építette újjá a Felvonulási út oldalsó részeit, a színházat és Nabu-kudurri-uszur palotájának bizonyos részeit.

Az utóbbi években Babilon kedvelt úti célja lett a közeli városokban élő irakiaknak. Ninivéhez hasonlóan az ősi város helyreállítása része volt a kormány azon tervének, hogy Irak népében tudatosuljon öröksége, illetve hogy jelenlegi királyuk nevét összekapcsolhassák az ókori királyokéval. E célból Szaddám Husszein úgy rendelkezett, hogy az újjáépítési munkákat nem kell régészeti pontossággal végezni, gyakran termalitomböket használtak, hogy a korunkbeli, XX. századi városlakók számára bemutató parkot készítsenek Babilonról. Sőt mi több, az új falakba különleges téglákat is beépítettet, melyekben hengerelt felirat tudósít minket, hogy „Szaddám Husszein uralkodásának idejében épült újjá”.⁸

BABILON TÖRTÉNETE

Babilon nem tartozik Mezopotámia legősibb városai közé. A IV. évezredben az Eufrátesz keletebbre folyt és csak fokozatosan tolódott el nyugati irányba. Az I. évezredet megelőző időszakokból jóformán semmilyen régészeti adatunk nincs a magas talajvízszint miatt. Kevés bizonyítékunk van arról, hogy Babilon az óbabiloni időszakban (1800–1600) több lett volna egy kisvárosnál. A babiloni Krónikához vagy a történelmi jóslatok némelyikéhez hasonló, jóval régebbi szövegek elbeszélése szerint az akkádok uralkodója, Sarrukín lerombolta Babilont, hogy romjából építse fel saját városát. Ezek a beszámolók anakronisztikusak és azért születhettek, hogy más ősi városokhoz hasonló történelmi múlttal büszkélkedhessen Babilon is.⁹

Valószínűleg csak a XIX. században, az Ur III birodalom bukását követően vált Babilon várossá. A Szippar környékén és egyéb területeken talált feljegyzésekben fennmaradt évnevekből tudjuk, hogy egy Sumu-abum nevezetű amorita vezér építette a városfalakat és erődítményeket, és ő választotta Babilont uralkodásának központjává. Sumu-abum egy olyan dinasztia alapítóját, mely háromszáz éven át uralkodott Babilonban. Kezdetben az volt a cél, hogy egy újabb terület kerüljön a befolyása

alá, s fokozatosan ellenőrzése alá vonja a közvetlen szomszédságban lévő, virágzó városokat: Szippart, Dilbatot, Kist és Borszippát. Négy generáció után Sin-muballit (kb. 1812–1793), majd fia, Hammurapi (kb. 1792–1750) uralkodása idején gyorsultak fel az események. Ez utóbbi harmincévnyi türelmes manővereztetés után megtörte a hatalmas király, Rim-Szín irányítása alatt álló Larsa hegemoniáját, így egész Dél-Mezopotámia az ő fennhatósága alá tartozott. Meghódította Esunnát, melynek köszönhetően megkaparintotta a keleti kereskedelmi útvonalakat. Legyőzte amorita ellenfelét, I. Samsi-Adadot is, így az asszír hátszöveget is magába foglaló északi területek felé terjeszkedett.¹⁰ Lerombolta Márit annak ellenére, hogy nemzedékeken át Babilon szövetségese volt, ezzel biztosította az Eufrátesz középső részének nyugati területeit. Mindennek eredményeképpen birodalma mérete elérte az Úr II. királyainak birodalmát.

Hammurapi feliratai feljegyezték a mezopotámiai városokban, különös tekintettel a Babilonban zajló építkezéseket. Az ebből az időszakból származó lakónegyedek egy részét már feltárták a Merkez-halomban. Babilon vezető szerepe azonban rövid életűnek bizonyult. Hammurapi örökösének uralkodása végére a déli területeket már elvesztették, és Babilon mérete visszazsugorodott körülbelül akkorára, mint amekkora a dinasztia alapításának idején volt. Napjaink kutatásai alapján, melyek a csillagászati és régészeti adatokat is figyelembe veszik, Babilon bukásának az idejét 1499-re datálhatjuk¹¹, amikor is a hettita király, I. Mursili megtámadta és lerombolta a várost, ami a babiloni első dinasztia végét jelezte. Ez az időmeghatározás lerövidíti azt a korábban feltételezett hosszú interregnumot, mely az ennek a dinasztiának a bukása és a következőnek az uralomra kerülése között telt el. Úgy tűnik, Babilon bukását követően azonnal egy kaukázusi nyelvet beszélő és feltehetően a kaukázusi területekről származó nép, a kassiták uralkodója, II. Agumkakrime szilárdította meg a város fölötti uralmát, aki Babilon királyának nevezte magát. Ezt a címet az összes kassú uralkodó megtartotta. A későbbi regék szerint visszaszerezte Babilonnak gondviselő istene, Marduk és felesége, Zarpanitum szobrát. A kassú királyok, miután Babilonban megvetették lábukat, hatalmukat kiterjesztették Dél- és Közép-Mezopotámiára, az Arab-öböltől egészen az Alsó-Zabig.¹²

A XIV. század elején Babilon a mitanni királysággal, a hettita birodalommal és Egyiptommal egyenrangú világhatalomnak számított. I. Assur-uballithoz, az asszír birodalom uralkodójához hasonlóan Babilon királya (akit ekkor kassú nevén Karduniasznak hívtak) levelet írt a fáraó-

nak, melyben ajándékaiért cserébe aranyat kért.¹³ Beköszöntött annak az időszaknak a hajnala, amikor az államok közti távolság zsugorodni kezdett. A kommunikáció felgyorsult a lovak használatával, illetve a lovas szekerek lehetővé tették, hogy a hadsereg lényegesen gyorsabban behatolhasson az ellenséges területekre. Kiéleződött a központi hatalom által periferikusnak vélt területek fölötti hatalomért folyó versengés és a gyaratomi domíniumok hálózata egyre szorosabbá vált. Amennyire a hosszú ideig uralmon lévő kassú dinasztia első feléből ránk maradt csekély feljegyzésből kitűnik, Babilon ebben a területi terjeszkedésben közvetlen módon nem vett részt, inkább a belső stabilitást választotta. A XIII. században maga Babilon is az asszírok és elámiak hatalmi törekvéseinek célpontjává vált.

Babilon politikai passzivitását jól jellemzi a gondviselő istenpár, Marduk és Zarpanitum sorsa, kiknek szobrai Agum-kakrime visszaállította uralkodása ideje alatt. Ettől függetlenül valószínűtlen, hogy a hettiták rabolták volna el őket, ahogyan ő állította. Ő mindössze visszahelyezte azokat a szobrokat, melyeket az előző kassú uralkodó egy másik babiloni városba költöztetett. Mivel az istenségek képviselték a várost, elrablásuk a politikai függetlenség elvesztését jelentette. Az asszír király, I. Tukulti-Ninurta, miután bekebelezte Babilóniát, és kikiáltotta magát Babilon királyává¹⁴, 1250-ben magával vitte őket Assurba, ahol felajánlásokat tettek nekik. Babilon megszállásánál Marduk eltávolítása sokkal kockázatosabbnak, ha nem egyenesen szentségtörőnek számított bizonyos asszír körökben, így 66 év elteltével a szobrok visszakerültek a városba. Bár visszaállították őket Babilon fő templomába, az Esagilába, ezt megelőzően körülbelül nyolc évvel az elámi király, Kutir-nahhunte magával vitte őket Szúzába (1176), amikor a várost, saját feljegyzései tanúsága szerint – „áradáshoz hasonlatosan” lerohanta, és „romhalmazzá” tette más városokkal együtt Babilont is. Nemcsak Marduk és a többi istenség szobrát hurcolta magával Elámba, hanem az utolsó, harminchatodik kassú uralkodót, Enlil-nadin-ahhét is.

A kassú királyok kihalásával keletkezett űrt hamarosan egy Iszin II. dinasztiaijából származó uralkodó töltötte be, aki a XX. században Dél-Mezopotámiában telepedett le. Babiloni trónra lépését követően I. Nabu-kudurri-uszur (1126–1105) első akciója egy Elám ellen indított katonai hadjárat volt, mely lehetővé tette számára az ellopott szobrok visszaszerzését. Ami sokat javított Babilóniában a közhangulaton, illetve segítette hatalmának legitimizálását is. Elképzelhető, hogy abból is hasznot tudott húzni, hogy Mardukot nemcsak Babilon főistenének, hanem a

babiloni panteon legfőbb istenének kiáltotta ki. Az ezt megelőző időszakban Marduk mindössze Éa fiaként szerepelt, így a mezopotámiai istenek sorában lényegesen jelentéktlenebb szerepet töltött be. A kasz-sziták uralkodásának idején a nippuri Enlil volt a főisten.¹⁵ Ahogy Babilon sorsa ismét szerencsésre fordult, úgy nőtt Marduk rangja is, akit a *mušhuššu*, az oroszlántestű, kígyófejű, kígyófarkú lény szimbolizált.

Nabu-kudurri-uszur úgy tűnik, mesterien értett a közvélemény befolyásolásához, és Mezopotámia történelmébe örökre beírta magát azzal a hatalmas mennyiségű irodalmi alkotással, melyek többsége vagy Elám feletti győzelméért dicsóítja őt vagy Marduk nagyságát magasztalja.¹⁶ Nagy gonddal ügyelt arra, hogy úgy tekintsenek rá, mint aki szigorúan a hagyományok szerint uralkodik, felvette az ősi királyi címeket („Sumer és Akkád királya”), illetve lányát a holdisten papnőjeként *entunak* nevezte ki Urba.¹⁷

Így Babilon ismét fővárosi rangra emelkedett, melyet Kurigalzutól kezdve a kassú uralkodók a XIV. század elejétől egy északabbra fekvő, a kassú településeket és a mai Bagdad területét magába foglaló, újonnan alapított központból, Dur-Kurigalzuból irányítottak. Tisztázatlan, hogy a költői babiloni teremtéseposz (az *Enuma eliš*) ebben az időszakban keletkezett-e, de a szövegben központi szerepet kapó Marduk és Babilon azt sugallja, hogy átalakították arra az időszakra, amikor Babilon nem csak politikai, hanem vallási és szertartási központ szerepét is betöltötte Babilóniában. A teremtésmítoszban Marduk döntő szerephez jut magában a teremtés folyamatában, mivel magába foglalja azt a rendteremtő princípiumot, mely győzedelmeskedik a természet ősi erőinek mozdulatlan, alkotó energiái fölött, melyet Tiamat, Mummu és Apsu személyesítenek meg.¹⁸ Miután Tiamat elpusztított testéből megalkotta az ésszerűen felépített mindenséget, megformálta az embert is agyag és egy bűnös isten vérének keverékéből. Ez a mezopotámiai világeredet-elmélet hagyományos tétele, azzal a kivétellel, hogy a régebbi mítoszokban az anyaistennő vagy Éa szerepel az emberiség teremtetőjeként. Az Annunaki istenek, melyek hálások Marduknak, amiért felmentette őket a kényszermunka alól, így faggatják Mardukot:

„Mi légyen irántad érzett hálánk jele?

Jöjj, és engedd, hogy elkészítsük a „Menedék”-nek nevezett helyet

(...)

Midőn ezt Marduk meghallotta, arca napnál is fényesebben felragyogott

(és így szólt:)

»Legyen ez Babilon, melynek megépítésére vágytál,
Készítsük el téglafalát, és nevezzük el azt menedéknek.«

Az Annunakik kapát ragadtak,

Egy esztendőn át készítették a téglát,

Miként eljött a második év

Apsuval elegyengették a földet, melyre felépítették az Esagilát

Miután felépítették Apsu fenséges tornyát

Megalkották benne Marduk, Enlil és Ea lakhelyét

Ő ott ült előttük fenségesen.

(...)

Miután az Annunakik végeztek az Esagila munkálataival, szentélyeket

építettek maguknak

Ahol összegyűltek.

Ők helyet foglaltak abban a magasztos szentélyben, melyet az ő

lakhelyéül emeltek.

Az istenek atyáit lakomára hívta.

»Íme Babilon, legkedvesebb lakhelyetek.

Zenéljünk ezen a helyen (és) foglaljunk helyet benne.«¹⁹

Az Esagila templomkerületének alapjai nyilvánvalóan régről, legalább a babiloni I. dinasztia idejéből származtak. Az *Enuma eliš*t évente felolvasták az újévi ünnepségek keretében, melyet Babilonban Nisan (április) havában ülték meg. Ebben a szertartásban elengedhetetlen volt a király részvétele, mivel meg kellett ragadnia a Marduk-szobor kezét, mely a törvényes hatalom átruházását szimbolizálta. Ez a ceremónia volt hivatott kiemelni Babilon elsődleges szertartási központi szerepét, éppen ezért az ünnepségek idejére a főbb városi istenek és istennők szobrát Babilonba kellett szállítani. Ezt az ünnepséget nem lehetett megtartani ezen istenek vagy Marduk szobra nélkül. Amikor a X. században megindultak az arámi portyázások, egy kilencéves periódusban túlságosan kockázatos volt az istenek ideszállítása.

Nabu-kudurri-uszur uralkodásának vége felé a gazdasági és politikai helyzet rohamosan hanyatlott. A termés és az öntözőrendszer elpusztításának eredményeképpen széles körben elterjedt a polgári engedetlenség és nagy volt az éhínség. Ezt a helyzetet meséli el az az Erra-eposzként ismert, hosszú irodalmi szöveg²⁰, aminek az első évezredből származó, ma is létező másolataira főleg az assuri és ninivei gyűjteményekben bukkantak rá. Egy záradék szerint az egész szerzemény Kabti-ili-Marduk, a szerző álmában jelent meg. Mégsem tekinthetjük Babilon rossz évei vagy

„sötét korszaka” krónikájának, mint inkább egy tudományos és a humort sem nélkülöző mitikus választ arra a kérdésre, hogy egyáltalán miért is történnek hasonló események. A maga nemében páratlan az elbeszélés, hiszen az eseményeket kizárólag egyenes vagy függő beszédben meséli el. A fő párbeszédben részt vesz Erra, a robbanékony dögvészisten, nyugodt és józan „kapitánya” Isum, az uszító és veszedelmes „Hét”, illetve Marduk isten.

A „Hét” kigúnyolja Errát, amiért feleségével elvonultan túlságosan is kényelmesen él, és felidézi neki a korábbi háborúskodások örömeit. Megjegyzi, hogy már fegyverei is berozsdáltak, és ha nem tesz semmit államügyekben, akkor mindenki nevetségének tárgyává válik. Erra kellőképpen magához tért ettől a beszéd-től, felkerekedett, hogy megkeresi Mardukot az Esagilában, ahol döbbenten látta, hogy a hatalmas isten szobra mennyire megfakult. Marduk elmondja neki, hogy tisztában van vele, de a szükséges drágakövek és nemesfémek beszerzése miatt nem hagyhatja el a templomot, mert valahányszor megteszi, valami szörnyűség történik. Erra ekkor felajánlja Marduknak, hogy vigyáz mindenre Marduk távollétében, és Marduk meglepő módon beleegyezik. Itt megszakad a szöveg, de úgy tűnik, Erra igyekszik megakadályozni, vagy legalábbis hátráltatni Mardukot a szükséges anyagok felkutatásában. Sötét jelek kezdenek az égen gyülekezni, különösen Erra csillaga, a Kutya-konstelláció ragyog egyre fényesebben. Istár istennő megpróbálta kibékíteni az istent, aki iszonyatos haragra gerjedt. Hosszú beszédbe kezd, mely úgy hangzik, mint egy varázsigé (hasonló részek valóban előfordulnak a babiloni varázslatokban):

„Eltakarom a holdnak arcát az éj közepén (...)

Végzek a földdel, melyet eztán csak romnak tekintek (...)

Elpusztítom a hegyeket, letaglózom a lábasjóságot, végzek az emberiséggel, és eltörlök minden életet (...)

Beengedek egy [barbárt] az istenek egyikének szentélyébe, ahová gonosz emberek egyébként nem léphetnek be (...), letarolom a várost.”²¹

Ishum az emberiség szenvedése iránt érzett szánalomból megpróbálja Errát eltéríteni a további erőszakoskodástól, ám Erra visszavág neki, hogy mindez elkerülhetetlen volt, mivel Marduk, „az istenek királya elhagyta lakhelyét, felbolydult minden”. Isum azt válaszolja, hogy Marduk távollétében ő uralkodik ég és föld felett, majd rákérdez: „Tört-e ki vala-

ha viszály közbenjárásod nélkül, vagy háború távollétedben”? Ezután érzékletesen leírja mindazt a gyötrelmet, melyet Erra a város isteneinek okozott, a „Síralmak”²² stílusához igen hasonló módon, mely bemutatja a béke és jólét időszakára jellemző értékrend teljes felborulását. Magára Mardukra is olyan hatással van, hogy az elátkozza saját városát:

„Átok Babilonra, mit a datolyapálma koronájának magasságába emeltem, ám a szél kiszárította azt.

Átok Babilonra, mibe úgy vetettem magvat, ahogyan a fenyőtobozban ülnek a magok, ám bőségét sosem élveztem.

Átok Babilonra, melyet egy gazadagon termő gyümölcsös képére formáltam, ám gyümölcsét sohasem ízleltem. (...)”²³

Erra azzal védekezik, hogy nem tud természetén változtatni, mint ahogyan a juhász meg tudja akadályozni, hogy a birkák kiszökjenek a karámból – „mint az olyan ember, aki nem ültet gyümölcsöst, én úgy siettetem annak kivágását”. Isum végül hízalgéssel békíti meg, javasolja, hogy pihenjen meg kicsit, „hiszen most már mindannyian tudjuk, hogy senki sem tud veled szembeszállni”. Ekkor Erra arca felderül, és fogadalmat tett, hogy „a templomok, melyeket lerombolhattam, ismét a felkelő nap magasságába emelkednek”, és újfent szállítanak majd élelmeszt az Esagilába és Babilonba.

Ez a szöveg érdekes ellentétben áll azzal a tereméttörténettel, melyet évente elszavaltak, hogy az összes veszedelmet elűzzék a városból és az egész országból. Ebből egy lényegesen valóságosabb képet kapunk, mely elismeri az isteni gondviselés alapvetően kifürkészhetetlen mivoltát. Marduk, aki teljes mértékben tisztában van azzal, hogy távolléte mindig káoszt idéz elő, itt nem csak saját szobrának elkészítésére kényszerül, hanem hogy a világ igazgatását a lehető legalkalmatlanabb jelöltre ruházza át. A szerző, úgy tűnik, azt sugalmazza, hogy a politikai csapások teológiai magyarázata manipulálható, illetve a viszályok megoldása ugyanúgy függhet egyes istenek szeszélyétől, mint azok kirobbantása. Erra hízalgéssel válaszol: a béke helyreállításához nincs szükség Marduk visszatérésére. Az Erra-eposz sem nem eposz, sem nem mítosz, ugyanabban a szellemi hagyományban gyökerezik, mint néhány mélyen szkeptikus mű, melyek a morális és lételméleti kérdésekre adott hivatalos vallásos válaszokat, illetve a szenvedés értelmét kérdőjelezzik meg.²⁴

A korra jellemző alapvető bizonytalanság, melyet az Erra-eposz olyan sokatmondóan bemutat, I. Nabu-kudurri-uszur uralkodásának vál-

takozó szerencsését tükrözi. Babilon területének növekedésére irányuló törekvéseit megghiúsították az asszír megtorlások, melyek számos mezopotámiai város, többek között Szippar és Babilon lerombolásához vezettek. Az (Assur-bél-kala uralkodása ideje alatti) átmeneti együttműködés időszaka ellenére feszült maradt a viszony Asszíriával. A IX. században az északi állam területének növekedésével Babilon elvesztette leghatalmasabb szomszédjával szembeni függetlenségét, aki az ellenállás és lázadás legkisebb jelére is gyorsan reagált. A függetlenség visszaszerzésére irányuló törekvések legdrasztikusabb megtorlása Szin-ahhé-eriba hadjárata volt II. Marduk-apla-idina ellen, melynek tetőpontját 689-ben Babilon kifosztása jelentette. A nyugati sémi, az északi arámi és a déli kaldeai törzsek portyázásai sem múltak el nyomtalanul.

A korábbi esetekhez hasonlóan, amikor nomád népek kezdtek beszivárogni Mezopotámia területére, mindezek együttvéve elsősorban bomlasztóan hatottak, mivel a mozgékony és eltérő társadalmi berendezkedésű jövevények a már letelepedett lakossággal földért és legelőért harcoltak, akik így a vidéki települések elhagyására kényszerültek. A jövevények fokozatosan megtanultak alkalmazkodni, így létrejöhetett valamiféle egyensúly. Északon, ahol az éghajlat és a domborzat sokkal inkább kedvezett a mezőgazdasági tevékenységeknek, az arámiak kevésbé keveredtek és asszimilálódtak, míg Asszíriában lényegesen gyorsabban ment végbe kulturális beilleszkedésük. A káldeusok, akik az Eufrátesz menti déli területeken, Ur térségében és az Arab-öböl mocsárvidékén éltek, hamarabb magukévá tették a letelepedett életmódot, mivel az állattenyésztő életmód feltételei itt nem voltak annyira kedvezőek. Ezek a törzsek közös őstől eredeztették magukat, vezetőik sejkek voltak, akik közül néhányan, különösen a kaldeaiak, igen hatalmasak voltak és meghatározó szerepet játszottak a babiloni függetlenségi törekvésekben.²⁵ Leghíresebbjük a Bit-Yakin vezére, babiloni nevén II. Marduk-apla-iddina volt, aki később Sarrukín és Szin-ahhé-eriba fő ellenségévé vált.

Bár a tendencia a falvak és a kicsi, megerősítetlen városi települések felé tartott, az uralkodó településfajta a város volt, melyet ekkoriban kozmopolita és társadalmilag vegyes nép lakott. Az új törzsi népek, miközben megőrizték a mozgékonyság lehetőségét, a meglévő városi központokhoz is kötődtek a már letelepedett családokon keresztül vagy azokon keresztül, akiknek segítettek megépíteni saját házaikat.²⁶ A polgári, gazdasági és vallásos élet központjai voltak a félelmetes erődítményekkel ellátott, hatalmas népességű városok. Az ősi kulturális központokat övező tekintély lehetővé tette számukra, hogy jelentős befolyásra

tegyenek szert, illetve megőrizték szokásos kiváltságait is, különös tekintettel Nippurra, Szipparra és Babilonra.

Bár a 900–612 között eltelt időszak nagy részében a politikai vezető szerep az asszíroké volt, mégis vonakodtak Babilóniát a vazallus vagy alárendelt államok egyikeként kezelni. Néhány helyőrség állomásozott az országban, hírszerzési jelentésekkel és hűségesküvel biztosították hatalmukat. Egy másik bevált taktikájuk volt, hogy igyekeztek magukat behízelegni az ősi városok lakóinak kegyeibe. Az asszír királyok a templomok felújításába fektettek be, bőkezű felajánlásokat tettek a hatalmas istenek javára, és kiterjesztették a hagyományosan csak néhány várost illető kiváltságokat más településekre is, mint például Ur, Uruk és Eridu városára. Céljuk az volt, hogy a vidéki területeken és a déli mocsárvidékeken kellemetlenkedő törzsekkel való küzdelmekkel kapcsolatban felébredjék a városi elit együttérzését.²⁷

Az asszír fennhatóságot mindezen erőfeszítéseik ellenére sem fogadta el Babilon soha. A kívülről jövő erős ellenőrzés semmibe vette a társadalmi berendezkedésen, megélhetésen és etnikai hovatartozáson alapuló belső felosztottságot. Nem voltak teljesen sikertelenek azok az asszír próbálkozások, melyek igyekeztek a városok, törzsi népek és városközpontok közti rivalizálásból hasznot húzni, illetve a törzseken belül egymás ellen uszítani a klánokat. Végeredményben azonban felmerült egy cél, mely hozzájárult egy új babiloni identitás kialakításához. Az ellenállás számos formáját kihasználták, kezdve a lázadásokkal és az adózás elleni békés tüntetéseken át a gerillaharcokig, melyhez az összes környezeti tényezőt felhasználták. A mocsarak és azok kiterjedt nádasai ideálisak voltak a visszavonuláshoz és a hirtelen kitörésekhez, míg a hagyományos harcmodort lehetetlenné tették; a folyómedreket, csatornákat és folyókat is beépítették stratégiájukba. Az ellenállás legsikeresebb taktikai fogása azonban az volt, hogy az asszírok ellen szövetségeseket toboroztak, így mintegy kiszélesítve a hadműveletek területét. Keleten elsőként Elam, majd a médek támogatásával, nyugaton pedig a sivatagi arab törzsek segítségével a lázadó erők még ádázabb és kimerítőbb ellencsapásokra kényszerítették az asszírokat. Az elamiták voltak a babiloni ügy legállhatatosabb támogatói, bár a dinasztiák ingatagsága (példának okáért az uralkodók gyors egymásutánisága) és a belső nézeteltérések időnként semlegesítették szerepük hatékonyságát.

A kitartó felforgató megmozdulások és az esetenkénti erőszakos zendülések ellenére, melyeket az asszírok változó gyorsasággal és brutálissal nyomtak el, Asszíria közel kétszáz évig megőrizte fennhatóságát.

Az utolsó próbálkozás, hogy lerázzák „Assur rabigáját” a 652–648 között zajló nagy felkelés volt, melyet – a sors ironiája – az asszír király, Assur-ban-apli idősebbik féltestvére, Samas-sum-ukin vezetett.²⁸ Asszíria és Babilon kapcsolatának kettősségét szimbolizálja, hogy egy hatalmon lévő asszír uralkodó igyekezett megtörni Asszíria fennhatóságát. Végül Assur-ban-apli győzelmeskedett, leverte a felkelést, és egy új királyt nevezett ki, Kandalanut, aki 627-ig, azaz Assur-ban-apli haláláig uralkodott. Ez jelezte az asszír uralom meggyengülését.²⁹

Az asszír birodalom többi tartományához hasonlóan Babilonnak is kellett adót fizetnie. A lázadást a városok és a vidék lerombolásával, fosztogatással és – különösen a törzsi népek esetében – a népesség nagyarányú átköltöztetésével büntették. Mindennek voltak előnyei is, melyek főleg a későbbi időszakban váltak érzékelhetővé, amikor a helyi uralkodók helyzete stabilizálódott. A város beolvasztása egy világbirodalomba serkentette a gazdaságot, mivel egyrészt szélesebb piacot biztosított a babiloni árucikkek³⁰ számára, illetve elérhetővé tette a nemzetközi kereskedelmi útvonalakat is. A babiloni gazdaság fő pillére még mindig a mezőgazdaság (árpa és datolya termesztése) és az állattenyésztés volt. A gyapjúból és vászonból készített csúcsminőségű textíliák ára ugyanolyan magas volt, mint korábban, akárcsak egyéb kézműves és luxuscikkeké, melyeknek virágzó piaca volt a királyi fővárosokban és a tartományi központokban. Új gabonaféléket vezettek be, mint például a gyapotot, sőt bizonyos fa- és szőlőfajtákat is elkezdtek termelni kereskedelmi mennyiségben. Asszíria részeként az új anyagok és technológiák behozatala is lehetővé vált: a VII. században Babilon belépett a vaskorba.

Az asszírok kitoloncoló politikája, melynek révén nagyszámú idegen népcsoport került az országba, színesebbé tette a népesség kulturális és etnikai összetételét. Mindez a nemzetközi kereskedelemmel ötvözve színesítette a kulturális palettát. Egy másik előnyös tényező volt a Közel-Keleten mindenütt elterjedt arámi nyelv egyesítő ereje. Bár az irodalmi és a levéltáraknak készült alkotások még mindig ékírással készültek, az arámi ábécé használatával a művelődés veszített kiváltságos és bonyolult mivoltából. Ezt gyakran figyelmen kívül hagyják, mert az íráshoz használt anyagok mulékonyasága miatt nagyon kevés arámi nyelven íródott emlék maradt ránk. Kétségtelen, hogy a Közel-Kelet arámivá tételét az asszír birodalom szerkezete és közigazgatási szükségletei tették lehetővé. Egy könnyen elsajátítható írott nyelv sokkal hasznosabb volt egy vegyes kultúrájú és soknyelvű világban, mint a nehézkes ékírásos rendszer. Természetesen, mint közös nyelvet, a mindennapi életben és a kereske-

delem területén sokan az arámit használták. Valójában a birodalom bukásának idejére Szíria- és Mezopotámia-szerte az asszír helyett az arámi nyelvet beszélték.

Ezekkel a társadalmi különbségeket eltüntető hatásokkal ellentétben a babiloni kultúra Asszíriára gyakorolt (sokat vitatott) hatása csak a művelt elitre korlátozódott. Az asszír királyok a babiloni tudományokban való jártasságukkal büszkélkedtek, illetve igyekeztek könyvtáraikat felszerelni az ékírással megőrkített irodalom és tudományok teljes gyűjteményével. Igyekeztek követni a babiloni általános szertartásokat és kultuszokat, különösen abban az időben, amikor a babiloni istenségek Asszíriában voltak „tűszok”. Mindazonáltal kétséges, hogy ezek a kulturális átvételek mennyire mélyen ivódtak bele Asszíria társadalmi életébe. Kivételt képez a Babilóniában kevésbé jelentős Nabu istennek, az írkok védelmezőjének a népszerűsége, akit Asszíriában több harcias tulajdonsággal ruháztak fel, ami biztosította, hogy széles körben hódoltak neki.

AZ ÚJBABILONI BIRODALOM (626–539)

Az utolsó Asszíria által kinevezett király, Kandalanu halálával Babilon még nem kapta vissza automatikusan függetlenségét és egységét. Asszíria még mindig nyomást gyakorolt rá, Assur-ban-apli örökösei, ha csak névlegesen is, de Babilon királyai voltak, bár a babiloni Krónika szerint ebben az időszakban nem volt elismert királya Babilóniának. A zűrzavar és az ország politikai vezetéséért folyó harcok időszaka volt ez. Ebben a körülből 6–8 évet felölelő időszakban nemcsak Asszíria, hanem az ország több különböző csoportja is küzdött az irányítás megszerzéséért. Az első újbabiloni uralkodó Nabopolassar volt, aki 626-ban lépett a babiloni trónra. A „senki fiának” hívta magát, és bár a későbbi források káldeusként emlegetik, egyáltalán nem bizonyított, hogy a káldeusok törzséhez tartozott volna. Származását máig homály fedi, de az bizonyos, hogy ő alapította az utolsó dinasztiát, mely a független Babilon felett uralkodott. 616-ra megerősítette helyzetét Dél-Mezopotámiában és sorsdöntő szövetségre lépett a médekkel, akik a korábbi elámi területeken telepedtek le.³¹

A médek létrehoztak egy ütőképes és jól felszerelt hadsereget, melynek segítségével Nabopolassar meg tudta támadni Asszíriát, ahol lerombolta az állam ideggócait: Assurt, a szertartási központot, a közigaz-

gatás és lakónegyedek központját, Ninivét csakúgy, mint Tarbisut, Kalahot és a birodalom utolsó fővárosát, Harrant. Babilon ekkorra győzedelmeskedett Asszíría felett, és így a Közel-Kelet új nagyhatalmává vált. Asszíría veresége mozgósította Egyiptomot: elsőként régi ellensége, Asszíría ellen rendezkedett be védekezésre, majd harcoltak Babilon Szíría-Palesztina fölötti fennhatósága ellen.

Nabopolassar fia és egyben a trónörökös, Nabu-kudurri-uszur döntő vereséget mért Egyiptomra 605-ben Karkemisnél, majd Hamathnál.³² Apja halálának évében II. Nabu-kudurri-uszur lépett a trónra anélkül, hogy bármiféle ellenállásba ütközött volna. Mivel tudatában volt annak, hogy Észak-Szíriában szükség van az erős katonai jelenlét fenntartására, trónra lépését követően hamarosan visszatért oda. Az ezt követő években legfontosabb feladata volt az egyiptomiak kitartó ellenállásának dacára is a babiloni fennhatóság megerősítése. Az Egyiptom elleni harcokat a különböző kisebb államok és törzsi szövetségek, köztük Júda és a transzjordániai királyságok szították és húztak hasznót belőle. Nabu-kudurri-uszur 601-re felülkerekedett rajtuk, Egyiptom pedig nem tanúsított ellenállást, így a szerencsétlen sorsú júdeai királynak, Johoiakinnak meg kellett tapasztalnia, mi történik, amikor Babilon ellen lázadást kezdeményezett, hiábavalóan számítva Egyiptom segítségére. Lázadását száműzetéssel büntették, és amikor az újonnan kinevezett kormányzó, Zedekiah is fellázadt, Nabu-kudurri-uszur asszír módra válaszolt: 587-ben lerombolta Jeruzsálemet. Tyre és Szidón kikötővárosai is küzdöttek függetlenségük visszaszerzéséért, ám hosszúra nyúlt ostrom után azok is csatát vesztek.³³

Nabu-kudurri-uszur keleti hadjáratainak eredménye nemcsak a hihetetlen mennyiségű hadisarc és zsákmány volt, de egyúttal megszerezte a legfontosabb földközi-tengeri és a távolabbi vidékeket érintő kereskedelmi útvonalakat is. Jóval kevesebb erőfeszítésbe került a hasonlóan fontos dél-anatóliai tartományok megszerzése, melyek vassal és egyéb fémekkel látták el a térséget, mivel Kilíkiát, Pirindut és Lüdiát diplomáciai úton meg lehetett győzni a babiloni fennhatóság elfogadásáról. A több évtizedes fáradozások eredményeképpen Nabu-kudurri-uszur nagyobb birodalmat épített fel, mint amekkorát Assur-ban-apli elveszített. Rátermett és eszes uralkodó lévén képes volt birodalmában rendet tartani a diplomácia és kegyetlenkedés közti egyensúly létrehozásával. Hazájában ügyelt rá, hogy királyságát a népszerű támogatásokra alapozza, melyeket a jól megszervezett szertartásokon és egyházi rítusokon keresztül valósított meg. Ismételten az asszírokra jellemző, hogy a felhal-

mozódott zsákmány és hadisarc jelentős részét az országszerte zajló városi fejlesztésekbe fektették be. Különösen igaz volt ez a fővárosra, Babilonra, mely Ninivét oly mértékben túlszárnyalta, hogy később a történészek egybeolvasztották e két város hírnevét.

Nabu-kudurri-uszur Babilonja

A jelentősebb negyedek és utcák tekintetében már jóval az újbabiloni birodalom létrehozása előtt kialakult Babilon belső elrendezése.³⁴ A Merkez-halmon lévő lakónegyedben, ahol korábbi szinteket is feltártak, az utcák helye nem sokat változott a kassú megszállás óta eltelt évszázadokban. Asszarhaddonnal az élükön az asszír királyok nagyban hozzájárultak a város – különösen Marduk fő szentélyének, az Esagilának a – szépítéséhez, és rendbe hoztak néhány utcát, illetve megerősítették az erődítményeket. A vállalkozást, hogy Babilont olyan előkelő metropoliszá alakítsák át, mely méltán képviseli egy birodalom törekvéseit, apja, Nabopolassar kezdeményezte. Lakóhelyének, a Déli palotának a munkálatait ő indította el, felépítette Ninurta templomát, megalkotta az Arahtu (ahogy ekkoriban az Eufráteszt nevezték) rakpartjának falait, és elkezdett az összes közül a legnagyobb építészeti vállalkozásba, az Etemenanki, az „Ég és Föld alapjának” rekonstrukciós munkálataiba, ahogy Bábel tornyának zikkuratját hívták.

Ez a negyvenhárom évet igénybe vevő roppant vállalkozás lett Babilon szimbóluma. Míg az asszírok óriási palotákat emeltek a királyi család elszállásolására és a közigazgatás számára, addig zikkuratjaik jelentéktelen, dobozszerű építmények voltak, melyeket a szomszédos templomok tetejéről lehetett megközelíteni. Az Urnammu által Urban emelthez hasonló, magában álló zikkuratok főleg délen terjedtek el. Babilonban, bár a paloták is hatalmasak voltak, a legnagyobb épület kizárólag szertartási és vallási célokat szolgált, mely egy óriási, lépcsőzetes területen állt magában, a város központjában. Ez jól jellemezte Dél-Mezopotámia monumentális építkezésekhez fűződő viszonyát, melyet már a IV. évezredben is megfigyelhettünk. A zikkurat – hatalmas méreteivel – valóban a legnagyobb volt Mezopotámia-szerte, és egyben megtestesítette Babilon ellenfelei fölött aratott győzelmét.

Az alapító okiratban Nabopolassar leírja, hogy Asszíria felett aratott győzelmét követően miként szólították fel az istenek a régóta elhanyagolt, megszentelt épület helyreállítására. A méreteket az isteni kinyilatkoztatással összhangban számították ki: „Összegyűjtöttem Samas, Adad és Marduk jóslatait, s szívemben elraktároztam a méreteket, me-

lyeket a nagy istenek a jóslatokban közöltek.” Biztos alapra, „Apsu szívére” kellett épülnie, melynek csúcsa az eget éri; más szóval, a magasságának meg kellett egyeznie az alap méretével. Így az egész város kozmikus méreteket öltött.

A Német Régészeti Társaság újabb mélységmérései a zikkurat belsejében és az ékirásos anyagok körületekintő kiértékelése együttesen új képet formál a zikkurat eredeti külsejéről.³⁵ Döntő jelentőségű volt az az ékirásos tábla, melyet George Smith már 1876-ban egy parafrázisban megjelentetett. A szeleucida időszakra datálható és egy korábbi, Anubel-sunu által írt változat másolata, ez szolgálhatott az Etemenanki építésének tervrajzául. A tábla az alap méreteit három különböző mértékegységben adja meg, de a legfontosabb tényező, hogy az alap oldalfalainak mérete megegyezett az épület teljes magasságával³⁶ (kb. $92 \times 92 \times 92$ méter). Egy másik, a British Museumban található táblán a homlokzati képet és a bekötőutat láthatjuk, melyen a méreteket szintén feltüntették.³⁷ A homlokzat kialakítását és az egész építmény méreteit bizonyos mértékben meghatározták a régi, vályogtégglából készült zikkurat romjai, mely egészen Hammurapi idejéből származott és kétségtelen, hogy időszakosan javításokat végeztek rajta. Maradványait 689-ben Szin-ahhériba rombolta le, és utódai, Asszarhaddon, illetve Assur-ban-apli igyekeztek úgy helyreállítani, hogy az új vályogtégla burkolatot fakonzolokkal erősítették a régihez. Mindazonáltal amikor ez a külső borítás levált, az egész szerkezet igen siralmas állapotba került.

Nabopolassar építészei egy új módszert dolgoztak ki a régi zikkurat maradványainak beépítésére és ugyanakkor a neki kijáró tisztelet megadására. Első lépésként Nabopolassar megtisztította a leendő temenosz területét, hogy az áradások ne veszélyeztethessék biztonságát. Ezt követően újjáépítette a folyó menti falat és a víz szintje fölé 3,5 méterrel egy emelvényt épített, mely jócskán a régi zikkurat alsó szintjei fölé emelkedett. Az építkezés szertartásos megnyitóján maga a király, fiai és a kiválasztott tisztségviselők vitték az első kosarakat, melyeket borral és mézzel kevert agyaggal raktak tele. Két és fél évet igényelt annak a burkolatnak a megépítése, melyet a régi épület még meglévő vályogtégglái köré emeltek. Az új burkolatot égetett téglából készítették, melyet szuorkkal tapasztottak össze. A régi zikkurat magasságát az első két szint jelképezte, melyek hatalmasan és meredeken emelkedtek ki a földből. A déli homlokzaton központi helyet elfoglaló, lépcsőzetes feljáró egyenesen a második szint tetejére vezetett, mely valójában a régi előkelő templom talapzata volt. Két oldalsó lépcsősoron lehetett az első szintre feljutni,

mely a régi első terasz szintjével esett egybe. A második szint felett emelkedett egymást követve a többi zikkurat. Ez négy, szabályosan emelkedő teraszból állt, egy belső lépcsőházzal. A legfelső emelvényen álló magas templom egy nyitott udvar köré felsorakozó szobákból állt. Itt voltak a hatalmas istenek kápolnái, illetve a trónjával szemben lévő oldalon Marduk óriási ágya.

Így szőtték Nabopolassar uralkodása idején a terveket. Az alapvető méreteket az isteni útmutatást követve határozták meg, és hosszú időt szántak az építkezésre. Nabu-kudurri-uszur annak rendje-módja szerint folytatta apja munkáját, és a kész művet közel 43 évnyi munka után pilanthatta meg. Számítások szerint legalább 17 millió téglát kellett elkészíteni és kiégetni. Már a befejezés előtt is olyan mély benyomást gyakorolt a száműzött zsidókra az épület látványa, hogy Babel tornyának története sohasem merült feledésbe.

Nem ez volt Nabu-kudurri-uszur egyetlen vállalkozása. Negyvenhárom évnyi uralkodása alatt korlátlan anyagi és tárgyi források álltak rendelkezésére csakúgy, mint a betelepített népekből verbuvált képzett és képzetlen munkaerő. Uralkodása idején Babilon a világ fővárosává nőtte ki magát. Egy, az I. évezred hajnaláról származó topográfiai szövegből egyértelműen kitűnik, hogy Babilon ekkor már számos szent épülettel rendelkező nagyváros volt. Ez a szöveg, melyet öt tábla őriz, litániaszerűen felsorolja Babilon elnevezéseit és díszítő jelzőit:

„Babilon, Enlil alkotása,
Babilon, mely biztosítja az életet a földön,
Babilon, a bőség városa,
Babilon, a város, melynek lakói jómódban élnek,
Babilon, az ünnepségek, az öröm és a tánc városa,
Babilon, a város, melynek lakói szüntelen ünnepelnek,
Babilon, a kiváltságos város, mely megszabadítja a raboskodókat,
Babilon, a szeplőtlen város.”³⁸

A következő három tábla körzetenként felsorolja az összes kisebb-nagyobb szentélyt. Ezek az írásos emlékek tették lehetővé néhány feltárt templom azonosítását.³⁹ Az utolsó táblán a városkapukról és falakról, a vízi utakról, a csatornákról, az utcákról és a városnegyedekről olvashatunk. Babilon régi belvárosa körülbelül 2,5 négyzetkilométernyi területen helyezkedett el. A XX. században meghosszabbították a városfalakat, így a terület több mint 7,5 négyzetkilométernyire nőtt. Miként azt Hé-

rodotosz is feljegyezte, az erődítmények igen mély benyomást keltettek: kettős falából a belső 6,5 méter vastag volt és minden bizonnyal a külső fal fölé emelkedett, melyet „mindössze” 3,7 m vastagra építettek. Mindkettő sártéglából készült és szabályos közönként kiszögellő tornyok tarkították. A falak közti távolság elegendő helyet biztosított egy megemelt katonai kocsiútnak.⁴⁰

Északon, ahol az Eufrátesz belép a városba, Nabu-kudurri-uszur egy különösen erős, égetett téglából készült és kátránnyal tapasztott falat emelt, és ide építette az Északi erődöt. Egy plusz védelmi vonalként készült az égetett téglával megerősített vizesárok. Mivel az Eufrátesz volt egyben a legjelentősebb közlekedési útvonal is, Nabu-kudurri-uszur új falat emelt a keleti parton és egy széles rakpartot kikötő gyanánt. Az északról dél felé folyó Eufráteszen⁴¹ több hídon is át lehetett kelni, melyeknek egyike kőből készült.

A városközpont volt az egyházi kerület, melynek déli részében állt az Etemenanki hatalmas udvara és a zikkurat Marduk templomával, az Esagilával. Az Esagila-templomnak saját kerítése, udvara és cellái voltak. A hagyomány szerint itt őrizték Marduk szobrát is, és maga a templom egy királyi palotához hasonlatosan funkcionált, mint az idelátogató istenségek lakhelye és fogadási helye. Minden létfontosságú „kellékkel” felszerelték: vágóhíddal és áldozati hellyel, kamrákkal és a közigazgatás számára szükséges helyiségekkel. Az Etemenanki magas templomának teteje kizárólag szimbolikus jelentőséggel bírt, mivel az istenek képmásának kiállítására és különleges rituálék megrendezésére tartották fenn. A második teraszt a magas templommal összekötő belső lépcsőházon át isten szolgálai észrevétlen juthattak be. A zikkurat temenosza volt a város s egyben az egész birodalom szertartási központja. Itt, ahol az ég és a föld összeért, ahol az istenek biztonságos magasságban lebeghettek a város felett, a birodalom központjára a folyamatosság és a megújulás kozmikus oszlopaként tekintettek.

A zikkuratból egy csodálatosan burkolt út vezetett egyenesen északra, az Istár-kapu felé, elhaladva keleten Istár és Belet-ili templomai mellett, illetve a Nabu-templom mellett nyugaton, megkerülve a Déli palotát. Ez volt a Felvonulási út, mely a falakon kívüli Szertartások Házához vezetett. Eredetileg mészkeő táblákkal burkolták. Az utca északi végén az alapnak és az oldalfalaknak, illetve magának az Istár-kapunak is nagyon mély, 15 méteres alapozása volt, melyet akkor temettek be, amikor megemelték az utca szintjét. Mindössze ennyi maradt az utcából és a kapuból akkorra, amikor Koldewey ott végzett ásásokat, ám a szilárd alapozás-

nak köszönhetően sikerült restaurálni a kaput magas, négyszögletes tornyaival és boltozatos belső kamráival. Jelenleg a korábban betemetett épület kiállításon tekinthető meg Babilonban. Még a híres, faragott állatokat ábrázoló domborműdíszítést is megtalálták egy gondosan felrakott burkolat alatt. A VI. században látható részét az építménynek teljesen befedték mélykék alapon szent állatokat ábrázoló színes csempével. Az egész épület eredeti csempeborítását helyre lehetett állítani, mivel a csempék több ezer darabban szétszóródva heverték, így a Berlin Museum látogatói ma már megcsodálhatják Adad bikáit és Marduk sárkányait. A Felvonulási utat a király parancsnoksága alatt álló hadsereg ünnepélyes be- és kivonulására használták, melynek babiloni neve, *ai-ibar-šabu*, azaz „a gőgösek ne viruljanak”. Ez volt a város legnagyobb sugárútja, melynek mentén ott sorakoztak a legjelentősebb paloták és templomok, és a végén az Etemenanki állt. Amikor az újévet illően meg tudták ünnepelni – amihez elengedhetetlen volt, hogy mind a király, mind a Marduk-szobor Babilonban legyen – az istenek ezen az úton vonultak fel a Sziertartások Házába, áthaladva az Istár-kapun. Az utcát szegélyező falak pazar díszítése és maga a kapu is szent mivoltuk előtti tisztelés volt.

Az újbabiloni királyok másik jelentős vállalkozása egy méltó királyi lakhely és közigazgatási központ létrehozása: „királyságom székhelyeül szolgál palota, egy épület, melyet népem csodálata övez; egy hely, ahol a föld egyesül”. Ez az idézet összegzi a mezopotámiai paloták ideológiai és reprezentatív szerepét. Asszíriában a palotákban helyet kaptak szentélyek és kápolnák is, melyek hangsúlyozták a király és az istenek közti kapcsolatot. A múltban, főleg az asszír uralom idején Babilon királyai „bárhon palotát és rezidenciát építhettek, ahol csak kedvük támadt, ott tárolták értékeiket, felhalmozták bennük vagyonukat, s csak az újévi ünnepségek idején jöttek Babilonba, hogy Marduk kedvében járjanak”.⁴²

Nabopolassar az Istár-kapu délnyugati részén építette fel székhelyét, mely északon határos volt a kettős városfallal. Nabu-kudurri-uszur felismerte, hogy az Eufrátesz közelsége minden nagy épületre veszélyes lehet. Hogy megvédje az eróziótól és az áradásoktól a központban levő templomokat és palotákat, egy hatalmas, 25 méter vastag falú védőgát segítségével nyugatabbra terelte a folyót. A paloták nagy, égetett téglából készült emelvényre épültek, és egy nagy udvar köré csoportosított termek sokaságából álltak, melyeket tömör falak védelmeztek. A Déli fellegvár – (Südburg) ahogyan Koldewey elnevezte – munkálatait Nabopolassar kezdte el. Nabu-kudurri-uszur további szárnyakat épített hozzá,

majd később egy második palotát (Hauptburg) is emelt közvetlenül a kettős városfalon kívülre. Mindkét épület határos volt a Felvonulási út nyugati oldalával és az Istár-kapuvál. Ezeknek a palotáknak is teljesen lepusztultak a falai, és Koldewey kutatta fel nagy, négyszögletes téglákból készült alapjaikat.

A föld alatti boltozatos kamrában hatalmas tárolóhelyiségek voltak, melyeket korábban a „Függőkertek”⁴³ alapépítményeként értelmeztek. A palota belsejében is a luxus uralkodott: a gazdag faburkolatot elefántcsont és lazúrkő berakással díszítették. A trónterem falait ugyanolyan kék csempével rakták ki, mint az Istár-kaput, melyek ágaskodó oroszlánokat és pálmafákat ábrázoltak. A babiloni királyok nem folytatták azt az asszír hagyományt, hogy a palota falain örökösség meg cselekedeteiket. Az asszír paloták szobáit és folyosóit szegélyező képes jelenetek helyett új építészeti megoldásokat vetettek be birodalmuk nagyságának demonstrálására. Az épületek hatalmas mérete, az aránytalanul vastag falak, a hagyományos vályogtégla helyett az égetett téglák használata és a különböző építészeti díszítőelemek nemcsak azt jelezték, hogy az állam korlátlan munkaerő és gazdagság birtokosa, de a példátlan méretek is újítások voltak – minden lényegesen nagyobb és magasabb volt, mint az elődök idejében.

Ez az eljárás egyértelműen tetten érhető a fejedelmi pompájú bejáratokon. A többméteres vastagságú falakban közbűlső folyosókat, majd-hogynem kamrákat alakítottak ki. A falakat és a mennyezetet ezüsttel, arannyal, elefántcsonttal és lapis lazulival berakott értékes fával borították, míg a szemöldökfát és a küszöböket bronzból öntötték. Ezek a szobák közti és szobákon belüli bejáratok fontos ügyletek lebonyolítására és értékes kapcsolatok kialakítására szolgáltak. Ezen túl azonban a bejáratok ilyenén módon való hangsúlyozása is jellemző a babiloniak politikai hatalmukat illető gyakran indirekt, mégis találó utalásaira. Ezt finoman tolmácsolt üzenetnek szánták, mivel legtöbbször gyakorlati és ésszerű oka is volt a vastag falak és az égetett téglák használatának, illetve a középületek óriási méretének: így nyújtott védelmet, így volt nedvességálló, illetve így vált lehetővé a korábbi építmények beépítése az újakba. Mindazonáltal ha közelebbről vizsgálódunk, kiderül, hogy ezek a megoldások jóval túlmutattak a szükséges mértéken.⁴⁴ A királyok régi tárgyakat és ritkaságokat is kiállítottak a palotában, például az Ur III korszakban készült és Máriaól származó szobrokat, melyek annak a zsákmánynak a részét képezhették, melyet Hammurapi a II. évezred elején hurcolt el Babilonba; egy II. Adad-nirárinak tulajdonított feliratos burkolókövet, kései

észak-szíriai domborműves kősztelét és hasonló tárgyakat.⁴⁵ Az ilyen múltbéli relikviák kiállítása emelte a hatalmon lévő király tekintélyét: így a helyi hagyományok tiszteletre méltó örököseiként és az idegen népek leigázóiként tekinthettek rájuk.

A palotákat és templomokat, a védműveket és rakpartokat, az utcákat és kapukat, a hidakat és árkokat nemcsak rendkívül fényűzően, a legdrágább anyagok (arany, ezüst, lapis lazuli és keményfa) felhasználásával ékesítették, de rávilágítanak arra is, hogy építőik elkezdtek érdeklődni a maradandó szerkezeti megoldások iránt. Nabu-kudurri-uszur azt akarta, hogy az általa emelt épületek örökre megőrizték eredeti formájukat és állapotukat. Előtte senki sem építkezett ilyen mértéken égetett téglából vagy használt fel ekkora mennyiségű mészhabarcot, illetve kátrányt. Senki más nem foglalkozott ilyen nagymértékben azzal, hogy az épületeket és a várost megóvja az Eufrátesz szeszélyeitől. Az ősi mezopotámiai városok többé-kevésbé állandóan pusztultak, mivel a sártégla gyorsan elkezdett porladni, ha elhanyagolták a burkolatot és a tetővédő szerkezetet. A szüntelen szétmállás ugyanakkor hozzájárult a város növekedéséhez, mivel az új épületeket a régiek elegyengetett romjainak a tetejére építették rá. A pusztulás és a megújulás része volt a növekedés és a periodikus fejlődés folyamatának.

Ezzel ellentétben Nabu-kudurri-uszur Babilonja az örökké tartó nagyságot volt hivatott jelezni, és a régebbi korok szokásától eltérően ő nem érte be annyival, hogy mindez csupán az alapító okiratokban rögzített szándéknyilatkozat legyen. Többezernyi téglát pecsételt le azonosítás céljából, illetve több száz emléktáblát illesztett a falakba. Sőt mi több, mindezekhez időtálló anyagot választott. Végeredményben elérte célját. Halála után ezer évvel a parasztok az ő csúcsmínőségű tégláiból építették fel gazdaságaikat, és az újbabiloni időszak mész- és kátrányhabarcsa a mai napig is szilárdan összetartja a megmaradt falazatot.

Mezopotámia utolsó saját dinasztiája képes volt a város képét megőrizni az utókornak. Nabu-kudurri-uszur olyan várost épített, mely méltó volt Babilon új nemzetközi hatalmi pozíciójához és az AsszírIA és Egyiptom felett győzedelmeskedő birodalomhoz. Egyszerre volt a korszak egyetlen metropolisa a világon és egy tiszteletre méltó, ősi hagyományokkal rendelkező város, mely inspirálta a tudományokat és a művészeteket. Egyetlen lehetőséget sem hagytak ki, hogy gazdagságukat az értékes anyagok jól látható felhasználásával fitogtassák, ám ezt úgy tették, hogy elsősorban a katonai helyett Babilon kulturális felsőbbrendű-

ségét hangsúlyozták, hiszen a város a világ legősibb kultúrájának volt az örököse.

Mégis a fizikai maradandóság iránti vágy eloszlathatta a kételyeket az egész fenntarthatóságával kapcsolatban, illetve elnyomta a lakosság növekvő veszélyérzetét és elvonta figyelmét az ezzel járó változásokról. A lázas építkezések, a hatalmas templomalapítások, a pazar módon megrendezett nyilvános szertartások és a szippari területen a Tigris és az Eufrátesz között elhelyezkedő, ún. Méd-falhoz hasonló nagy védművekbe való befektetések mind igyekezett Asszíria sorsát, a hatalmas birodalom bukását elkerülni.

Nabu-kudurri-uszur 562-ben bekövetkezett halála után fia, Amel-Marduk (a bibliai Gonosz Merodach) uralkodott körülbelül egy évig, amíg le nem mondatták, és feltehetően nővére, Kashashiya férje, egy bizonyos Nergal-sarra-usur vagy Neriglissar (559–556) meg nem gyilkolta.⁴⁶ Mielőtt Nabu-kudurri-uszur veje lett, Neriglissar magas rangú tisztségviselő és jómódú vállalkozó volt. Keveset tudunk tevékenységéről, az egyik anatóliai tartomány ellen katonai hadjáratot vezetett, majd utána nem sokkal meghalt. Kijelölt örökösét eltávolították, hogy a szintén rangidős hivatalnok, Nabu-naid követhesse a trónon. Ezt a változást, úgy tűnik, általánosan elfogadták. Eközben a királyi örökösödés ingatagsága lázadásokat robbantott ki a szíriai tartományokban, így Nabu-naid hadseregével ide igyekezett, hogy visszaállítsa Babilon fennhatóságát. Nagyszámú hadifoglyot és zsákmányt vitt haza magával, melyek jelentős részét a fontosabb babiloni városok építkezéseibe fektette be. Mint ahogy azt korábban említettem, ő rajongott a régészetért és örömét lelte az ősi dokumentumok, valamint a szobrok felfedezésében. Sőt mi több, lányát Urba küldte *entu* papnőnek, miután rábukkant a leírására ennek az évszázadok óta holt gyakorlatnak.

A szíriai és levantei területeket azonban nem lehetett ilyen könnyen leigázni. Itt újabb hadjáratokba kellett kezdenie, és a nyugati sivatagos területeken érintkezésbe került az arab törzsekkel is. A babiloni Krónika szerint, mely általában véve rosszindulatú vele szemben, Nabu-naid tíz évet töltött Babilontól távol a Téma-oázisban, és erre az időre fiára, Bel-sar-usurra (Belsazzar) bízta a kormányzati ügyek intézését. Mindezt a Bel (Marduk) papsága és a király közötti elszakadás eredményének tudták be. A király ekkor Harran ősi városát, az utolsó hivatalos asszír fővárost építette újjá. Sokkal valószínűbb azonban, hogy inkább a távolabbi keleti területeken keresett biztonságosabb támaszpontot, és igyekezett hasznot húzni az Arab-sivatagot átszelő új, nemzetközi kereskedelmi út-

vonalakból, melyek a teve háziasításával (kb. 1000) új, jövedelmező piacokat nyitottak meg a fűszer- és tömjénkereskedelemben.

Nabu-naid felújította a harrani Hold-templomot is, ahol anyja, Adad-Guppi ténykedett magas rangú egyházi tisztviselőként (valószínűleg az utolsó asszír királyi ház egyik leszármazottja volt).⁴⁷ Amikor 547-ben meghalt, nagy ceremóniával temették el, és Nabu-naid két sztélét emelt Harranban a tiszteletére, melyek áléletrajzi stílusban emlékeztek meg rendkívüli életútjáról:

„Írántam (aki imádja őt és megragadta ruhája szegélyét) érzett szeretetétől vezérelve Szín, minden istenek királya, olyat tett, mint még soha azelőtt, amit sosem adományozott senki másnak, nekem (egy nőnek) magasztos pozíciót és hírnevet adott az országban. (Életemhez) sok boldog napot (és) évet adott; életben tartott AsszírIA királyának, Assurban-aplinak az idejétől Babilon királyának, fiamnak, Nabu-naid uralkodásának kilencedik évéig, így száznégyszáz boldog évet tölthettem el abban a jámborságban, melyet az istenek királya, Szín ültetett szívembe. Életem végéig megőriztem jó látásom, kitűnő hallásom, kezeim és lábam épek, szavaim választékosak, az étel és ital jót tett nekem, ép egészségnek és elmének örvendek. Láthattam egészen négy generációig ükunokáimat jó egészségben, akik bearanyozták öreg éveimet.

(...)

Teljes szívvel engedelmeskedtem és (alattvalóként) teljesítettem kötelességem az alatt a 21 év alatt, míg Babilon királya, Nabopolassar, 43 éven át fia, Nabu-kudurri-uszur, 4 éven keresztül Babilon királya, Neriglissar uralkodott, tehát összesen 68 évig. Fiam, Nabu-naid Nabopolassar fiát, Nabu-kudurri-uszurt, és Babilon királyát, Neriglissart szolgálta, kötelességét mindenkor teljesítette, hogy folyvást kedvükben járhasson. Ő jó híremet keltette előttük, akik olyan magas pozícióhoz jutattak, mintha csak édes leányuk volnék.”⁴⁸

E beszámoló nemcsak egy korabeli hölgy istenek által megáldott életének a tanúsága, aki idős kora ellenére is jó egészségnek örvendhetett és örömet lelhetett ükunokáiban, hanem egy olyan ember képét vetíti elénk, aki az asszír és babiloni birodalmak közti közvetlen, rendkívül fontos összekötő szálát testesítette meg. Szemtanúja volt a régi állam hanyatlásának és bukásának, majd az új állam kialakulásának, illetve saját fia felemelkedésének. Mivel Harran holdistenét, Színt választotta hódolata tárgyául, felnőtt életének számottevő hányadát Harranban, az asszír kirá-

lyok utolsó központjában élte le, így itt is helyezték örök nyugalomra. Addu-Guppi azon kevés királyi származású nők sorába tartozott, akik ahelyett, hogy atyáik politikai játszmáinak zálogai lettek volna, inkább hozzájárultak a történelem formálásához. Minden bizonnyal igen magas szintű diplomáciai érzék és állhatatosság jellemezte, ha négy egymást követő rendszer idején is sikeresen fenn tudta tartani befolyását, és megélhette, amint fiát – kinek törvényes uralma igen ingatag alapokon nyugodott – elismerik Babilon királyi trónján. Nabu-naid emlékének megőrzésével tisztelgett anyja előtt.

Nabu-naid nyugati ténykedése és hosszúra nyúlt távolléte Babilontól feszültséget idézett elő, kiváltképp azért, mert az ideológiai szempontból oly fontos újévi ünnepség megtartását el kellett halasztani arábiai tartózkodása idejére. Bár fiát, Bel-sar-usurt teljes felelősséggel felruházott társrégenssé nevezte ki, Marduk papjai nem fogadták el a rítusban való részvételét. Hosszú idő elteltével úgy tűnik, Nabu-naid megfogadta jósai tanácsát és 543–542-ben visszatért a fővárosba, hogy megülje e jeles ünnepet. Ez volt az utolsó alkalom, hogy egy olyan király, ki ennek a földnek a szülötte, megragadta a Marduk-szobor kezét. Az, hogy Nabu-naid Arábiára összpontosított, elterelte figyelmét a valódi problémáról: az ősi elámi területen új politikai hatalom alakult ki, melyet most az alapítója után elnevezett perzsa dinasztia, az Akhaimenidák vezettek. 539-ben II. Kürosz király levonult seregével a Dijala-völgybe, és győztes csatát vívott Opisnál. A közelben fekvő Szippar megadta magát. A babiloni sereget vezető Nabu-naid megfutamodott. Néhány napon belül a perzsák elérték Babilont, és a város nem tanúsított ellenállást. Nabu-naid kapitulált, és – Berossus állítása szerint – száműzetésben élt tovább, míg fiát, Bel-sar-usurt valószínűleg meggyilkolták.

Ezzel ért véget Babilon függetlensége, bár az Akhaimenidák politikai hatalomátvétele nem okozott radikális változást Babilon életében. A VI. században Babilóniában egyértelmű és határozott volt a gazdasági növekedés, melyet a mezőgazdasági termelés, a kézművesség és a kereskedelem biztos alapjaira építettek. A hosszan tartó jólét és termelékenység időszaka a következő évszázadban is folytatódott, amikor idegen dinasztiák uralkodtak Babilóniában.⁴⁹ Amikor Kürosz elfoglalta Babilont, a lehető legcsekélyebb mértékben avatkozott bele a már kialakult rendbe annak érdekében, hogy az minél kevésbé boruljon fel, illetve ne csökkenjenek az állami bevételek. Az Akhaimenida-király igyekezett kihasználni a babiloni elit neheztelését Nabu-naidra, amiért elhanyagolta a „szent várost”, és hagyományos babiloni uralkodónak kiáltotta ki magát. Megren-

dezte az újévi ünnepséget, ezzel megerősítve Marduk fennhatóságát. Megbízást adott egy királyi felirat elkészítésére is Assur-ban-apli stílusában, akit a korabeli babiloni történészek példamutató egyetemes uralkodóak tartottak.⁵⁰ Követte a mezopotámiai királyok templomok és középületek felújítására vonatkozó hagyományait, és az egyházi szobrokat visszaállította eredeti templomaikba.

A helyi babiloni hivatalnokok megtarthatták hivatalaikat. Babilon városa különleges helyzetben volt. A klasszikus források tanúsága szerint még a birodalom fővárosának számított, helyet adott a királyi kincstárnak és levéltárnak is. A város gazdagságát és gazdasági tevékenységét a kor üzleti levéltárai tárják fel. Koldeweynek nem sikerült nagyszámú táblagyűjteményeket felfedeznie, ami köszönhető annak is, hogy a helyi emberek már korábban több ezer táblát kiástak az 1870 és 1900 közötti időszakban. Ezeket a kincseket bagdadi kereskedőknek adták el, melyek végül európai, amerikai múzeumokban és magángyűjteményekben találtak gazdára. Miként az már nyilvánvalóvá vált, ezen gazdasági táblák többsége a magánszektorból származott, olyan tehetős vállalkozóktól, akik mezőgazdasági termeléssel, állattenyésztéssel és pénzügyi tevékenységekkel foglalkoztak.⁵¹ Mindazonáltal Babilóniát is szigorú adózással és erőforrásainak kihasználásával sújtották, ami gazdasági nehézségekhez és a kamatlábak növekedéséhez vezetett. Az V. század második felére a Nabu-kudurri-uszur idejében bevett 10 százalékról 50 százalékra emelkedett a kamatlábak mértéke.⁵²

I. Dareiosz (522–486) uralkodásával lezárult a perzsa birodalom terjeszkedése, és helyette Dareiosz hatalmának ideológiai megerősítésén fáradozott: perzsa szertartási központokat épített (a leghíresebb Perszeopolisz) és hangsúlyozta az iraki kulturális és politikai dominanciát. Utódai folytatták ezt a politikát. A területileg egységes babiloni birodalom kisebb részekre tagolódott, és a mezopotámiai rész ahelyett, hogy perzsa vezetés alatt álló adófizető szövetséges állam lett volna, a birodalom szerves részévé vált. A babiloni uralkodó réteg helyét fokozatosan perzsa előkelőségek vették át, a templomok kötelesek voltak termésük és jövedelmük egy részét beszolgáltatni, illetve feljegyzéseiket állami ellenőrzésnek alávetni.

Dareiosz trónra lépésekor Babilonban felkelés tört ki, melyet egy III. Nabu-kudurri-uszur nevet felvevő ember vezetett, aki Nabu-naid fiának vallotta magát. Elismerték törvényes uralkodóként Babilóniában, de fél év elteltével Dareiosz legyőzte és megölte egy csatában.⁵³ 486-ban bekövetkező trónra lépése után Dareioszhoz hasonlóan fiának, Xerxésznek is

le kellett vernie babiloni lázadásokat. A klasszikus források említik, hogy Xerxész lerombolta a templomokat és ideiglenesen eltávolította Marduk szobrát is, bár kevés bizonyíték áll rendelkezésünkre, melyek a szentélyek hanyatlásáról számolnak be.⁵⁴ Másrészről eltörölte a „Babilon királya” címet.

Az Akhaimenida-időszakban jóformán egyáltalán nem változott a város elrendezése, és a templomokat, illetve a palotákat továbbra is használták. Egyetlen kivétel a viszonylag kicsi, perzsa stílusú palota, melyet Dareiosz a Déli fellegrvár nyugati részében, a Kasron emelt. Legemlékezetesebben Hérodotosz örökölte meg az V. századi várost. Beszámolója szerint Babilon lakói jó illatúak, mert testüket illatos kenőcsökkel ápolták. Hajukat kiengedve hordták, melyet sapka takart, több rétegből álló vászon- és gyapjúruházatot viseltek, vállukon rövid köpennyel. Ez a leírás teljesen megegyezik azzal, ahogyan Perszepoliszban az Apadanafrízen megjelenítették a babiloni népet. A nemesek szívesen hordtak magukkal sétapálcát és mindenki rendelkezett saját pecsétlengerrrel.⁵⁵

Hérodotosz azt is feljegyezte, hogy a városban sok három- vagy többemeletes épület állt, az utcák pedig egyenesek, a folyóval párhuzamosan vagy arra merőlegesen futnak. A népesség igen sokszínű volt: zsidók és szíriaiak, perzsák és egyiptomiak, illetve görögök is éltek a városban. Akárcsak az évezred első felében, még mindig az arámi nyelvet használták birodalomszerte. Az ősi mezopotámiai irodalmi hagyományok tovább éltek a nagy írnoki központban, mely tökéletesítette a jóslás, a csillagászat, az asztrológia, az irodalmi művek és egyházi szövegek alkotásának tudományát.

Változatlan maradt a helyzet Nagy Sándor 331-ben III. Dareiosz feletti győzelmét követően is, mikor is Nagy Sándor bekebelezte a perzsa birodalmat. Miután Perszepoliszt lerombolta és felégette, Babilont akarta megtenni új birodalmának központjává, és tervezte az Etemenanki felújítását is, mely ekkorra már igen elhanyagolt állapotban volt. De még mielőtt megvalósíthatta volna terveit, meghalt. Területi hódításainak eredményeként felosztott birodalmában Babilóniát Nagy Sándor egyik makedón hadvezére, I. Szeleukosz (305–272) és leszármazottai irányították. Alig találunk arra utaló bizonyítékokat, hogy a szeleukida érában bármiféle radikális változás vagy hellenizáció következett volna be a város életében.⁵⁶ A később alapított városokkal, különösen a Tigrisre emelt Szeleukiával ellentétben Babilon maradt a terület közigazgatási, szertartási, egyházi és gazdasági központja.

Görög és makedón jelenlét nyomait is fellelték Babilonban. Kolde-
wey feltárt egy kicsi, viszonylag jó állapotban maradt színházat a Ho-
mera⁵⁷ nevű halmon, egy tornacsarnokot és egy piacteret, melyről ko-
rábban Diodórosz is szólt. Ez a közösség, melyet a külvilág „babiloni-
nak” hívott, egy soknemzetiségű, ám túlnyomó részben babiloniakból ál-
ló város reprezentánsa. Semmi sem támasztja alá a feltevést, mely szerint
szervezettségében Babilon görög *polisszá* változott volna, illetve, hogy a
helyi népesség nagyarányban hellenizálódott volna. A szövegek Babilon
társadalmi és kulturális életének töretlen virágzásáról tanúskodnak. To-
vábbra is gyakorolták a hagyományos ékírást, s a görögök is átvették az
agyagtáblák használatát a saját nyelvükön íródott köziratok megörökíté-
sére.⁵⁸ Másrészről a babiloni írnokok elkészítették akkád és arámi nyelvű
szövegek görög átíratát, így számos olyan tábla áll rendelkezésünkre, me-
lyek egyik oldalán az ékírásos, a másikon pedig a görög változat olvasha-
tó. A csillagászati naplókat egészen i. sz. 75-ig használták, melyekbe fel-
jegyezték az alapvető árucikkek (például olaj és árpa) napi piaci árfolya-
mát, az Eufrátesz vízszintjét és a bolygók állását.⁵⁹

A babiloni szertartások egyik legjellemzőbbje az újévi ünnepség volt,
melyről a szeleukida időkben is beszámoltak. A II. és I. században
azonban elég szórványosak a babiloni feljegyzések, mivel a parthusokkal
folytatott hosszú harcok eredményeképpen az új perzsa hatalom vette át
az irányítást Irán felett. Különösen nehéz időszak következett 141 és 126
között, amikor is I. Mithridatész első ízben elfoglalta Babilóniát. A város
és a vidék birtoklásáért folytatott ádáz küzdelem során újabb és újabb
pusztításokat kellett elszenvednie Babilonnak. Az ezt követő, Róma és a
parthus királyság közti harcokban Babilon csupán közvetett módon volt
érintett, mivel biztonságos távolságban feküdt az Eufrátesz középső fo-
lyásvidékére eső, Dura-Europosztól délre húzódó határtól. Ez azt is je-
lentette, hogy a folyami kereskedelem jelentőségét veszítette, és Babilon
egy csökkenő népességű vidéki várossá vált, melynek városnegyedei la-
katlanok és elhagyatottak lettek.

A népességcsökkenési folyamat olyannyira felgyorsult a szasszanida
megszállás (226–636) idején, hogy a korábbi településnek csak kis részeit
lakták, a templomokat pedig elhagyták. Abban az időben, amikor az igazi
Babilont elnyelték a homokbuckák, a törvénybe iktatott héber szentírá-
sokat lefordították görög és latin nyelvre. Ebben a formában maradt fenn
az ókori Mezopotámia emléke az új kor civilizációja számára.

Szójegyzék

(A csillaggal jelölt szavak a szójegyzékben található további hivatkozásokat jelzik.)

Akhaimenidák: az alapító Akhaimenesz nevét viselő perzsa uralkodódinasztia. Az iráni médek* legyőzését követően (i. e. VI. század közepe) hatalmas birodalmat építettek, melynek határai az iráni területektől Indiáig húzódtak, felölelve Mezopotámiát, Anatólia, Szír-Palesztina és Egyiptom túlnyomó részét. A dinasztia utolsó uralkodóját, III. Dareioszt 333-ban Nagy Sándor seregei taszították le a trónról.

Akkád: Mezopotámiában közel kétezer esztendőn át virágzó sémi birodalom nyelve, sémi dialektusok összefoglaló elnevezése (pl. óakkád, babiloni*, asszír*). A kifejezés az Akkád nevű terület és főváros nevéből eredeztethető.

Amoriták: sémi nyelvet beszélő törzsek elnevezése, az akkád *amurru* kifejezés megfelelője. A III. évezred vége felé egyre nagyobb számban telepedtek le Babilon északi és középső vidékein. Az amorita törzsek áradata nagyban hozzájárult az uri III. dinasztia* bukásához.

Annales(ek): az asszír uralkodók megbízásából készült éves beszámolók, főként katonai kiadások, építési munkálatok elszámolása. Elsőként I. Adad-nirári asszír király vezette be az i. e. XIII. század elején.

Arámiak: nyugatsémi nyelvet (arámi) beszélő népcsoport, eredetileg állattenyésztő törzsek. Az i. e. II. évezred derekán kisebb államokat hoztak létre Szíria és Észak-Mezopotámia területén. Az i. e. I. évezred idejére az arámi nyelv lett Elő-Ázsia legelterjedtebb dialektusa. Írott változata kb. i. e. 800 táján jelent meg – eltérő alfabetikus jelekkel.

Asszír: az akkád nyelvjárás* Asszíriában beszélt keletsemi változata. A történelmi korszakokkal egyidejűleg megkülönböztetünk ó-, közép-, valamint újasszír nyelvjárásokat.

Ensi: sumer kifejezés, mely a város „kormányzójának” rangját jelöli. A mindenható uralkodó általi kinevezést is így nevezték; példát találhatunk rá Elám akkád megszállásának idejéből. A kifejezést független uralkodóra is vonatkoztathatták.

Entum: a sumer **en** kifejezésből eredeztethető babiloni terminus, mely egy magas papi tisztséget jelölt, viselői nők voltak, gyakran az uralkodó dinasztia tagjai. A tradíció legalább az akkád periódus korában létezett. Az entu minden bizonynyal Giparban élt, a templom temenoszán belül, az Ur III korszakban, valamint a VI. században, amikor is hagyományát a babiloni király, Nabu-naid keltette életre.

Eponümosz (asszír limmu): asszír tisztség, melyet évente jelöltek, feladata az esedékes év névadása volt. A középasszír időszaktól használatos datálási módszer*.

Épületfeliratok: a középületek, csatornák, városfalak, kikötők létesítése a királyok és kormányzók feladata volt. A III. évezredi Mezopotámiában táblácskákon vagy mozaikkúpokon jelezték az építkezésben vagy helyreállításban felelős személy nevét, a munkálatok célját és időpontját.

Esnunna (a mai Tell Asmar): mezopotámiai város a Tigris keleti folyásvidékén. Az óbabiloni kor* előtt és alatt egy független birodalom fővárosa volt egészen a Hammurapi általi megszállásáig.

Fara-kor: lásd a korai dinasztikus kor.

Főméltóság: a szociális szervezet eme formájában a főméltóság áll a társadalmi hierarchia élén. Feladatuk az újraelosztás, a kézműves szakterületek fejlesztése. A nagyarányú közmunkákat, mint például az építési és öntözési munkálatok megszervezése a központi hatalom feladata volt. A tisztség választás útján vagy születési előjoggal volt megszerezhető. Az egyszerű méltóságok nem rendelkeztek a haderő fölött.

Gutik: a Zagrosz-hegységben, Dél-Mezopotámia keleti határvidékén élő törzs. Diyala régióbeli kis hatalmi bázisukból indulva előzőnlötték az akkád királyságot a XXII. században, s ott alapították meg saját dinasztiájukat.

Halaf: a kalkolitikum észak-mezopotámiai régészeti elnevezése, nevét az észak-szíriai Tell Halaf településről kapta (V. évezred). Jellemzője a finom kerámia magas fényű, kimunkált, díszítő motívumokkal. A korszakot a letelepedés időszakával és az állattenyésztéssel asszociáljuk.

Harran: város Észak-, Felső-Mezopotámiában, melyet az asszírok voltak uralmuk alá a VIII. században. Az asszír uralkodók utolsó királyi rezidenciájaként babiloni uralom alá került. A holdisten, Szín jelentős kultuszközpontjaként működött.

Hasszúna: Moszul közelében található halom, amelyről a neolitikumtól a kalkolitikum végéig számított, észak-mezopotámiai kulturális korszak a nevét kapta. A kutatók hat településréteget tártak fel, köztük nomád életmódot folytató és földművelő törzsek lakóhelyeit (VI–V. évezred).

Hettiták: Anatóliában a XVIII. században letelepedett indoeurópai népcsoport. Nevüket az általuk meghódított, a Halys folyó kanyarulatában élő őslakosságról, a hattikról kapták. A II. évezred derekára Egyiptommal, Asszíriával és Mitannival* egyenértékű jelentős katonai hatalmat képviseltek. A hettita birodalom a XIII. században széthullott.

Hurrik: kaukázusi nyelvet beszélő, a III. évezred utolsó negyedétől Mezopotámia északkeleti határain élő népcsoport. Nevükből ítélve a hurrik a II. évezredben a Közel-Kelet minden térségében képviseltették magukat, különösképpen Délkelet-Anatóliában, Észak-Mezopotámiában, valamint Kelet-Iránban. Politikai jelentőségük aranykorát 1500 és 1200 között élték, Mitanni* királyságának keretein belül. A hurrik nyelvüket ékírás formájában rögzítették.

Iszini II. dinasztia: I. Iszin* (1158–1027) által alapított babiloni dinasztia. Legjelentősebb uralkodója I. Nabu-kudurri-uszur volt.

Iszin: Alsó-Mezopotámia középső vidékének városa. Az Ur III állam összeomlása után Isbi-Erra megalapította az iszini I. dinasztiát (kb. 2017–1794). A larszai Rim-Szín kebelezte be a várost.

Káldeusok: Dél-Mezopotámiában élő sémi törzs. Dinasztiájuk 625 és 539 között uralta Babilont. A római uralom beköszöntéig Babilon a káldeusok nevét viselte.

Kalkolitikum: a neolitikumot követő ún. rézkorszak, már a fémolvasztás és a rézmegmunkálás képessége jellemzi. Mezopotámiában a kalkolitikum több alperiódusra osztható, amelyek közül némelyik csak egyes régiókra volt jellemző. Ez okból Mezopotámia régészeti vonatkozásában ritkán használjuk ezt a terminust.

Kanes (a mai Kültepe): kappadókiai város. A második évezred kezdetén a helyi őslakosok, a hattik lakták a települést. A hely a közeli asszír kereskedőkolónia

(*karum* Kanés) feltárásakor fellelt nagyszámú, fémek és textíliák importjával és exportjával foglalkozó óasszír feljegyzések miatt jelentős.

Kassú: kevésbé ismert nyelvet beszélő népcsoport, akik a második évezredben a kaukázusi területekről érkeztek Mezopotámia földjére. Az óbabiloni dinasztiát követően kassú nevet viselő uralkodók kormányozták Babilóniát (a XVI–XII. század között); e korszakot a történelem kassú uralom néven tartja számon.

Kimmériaiak: Anatóliát az I. évezred első negyedében előzőnlő nomád törzs tagjai. Rettenhetetlen harcosaiktól mindenfelé rettegetek.

Kis (a mai Tell el-Ohemir): Babilonhoz közeli mezopotámiai település. A III. évezredben jelentős város volt, több uralkodó is székhelyéül választotta.

Korai dinasztikus kor: a III. évezred egy időszaka Dél-Mezopotámiában (a Dzsemdet Naszr és az Akkád-kor közötti időintervallum; 3000–2350 közötti időszak). A korszakot további alkorszakokra oszthatjuk: korai dinasztikus I, II és III időszakra. A korszakot a független városállamok fejlődése és a fokozódó urbanizmus jellemezte. Történelmi dokumentumok főként a korai dinasztikus III korszakból, az ún. fárai korból (a III. évezred közepe) maradtak az utókorra.

Középasszír periódus: a kb. 1400 és 1050 közé eső időszak, amikor Asszíria hosszú hanyatlás után újra a jelentős politikai hatalmak sorába emelkedett. A korszak legfontosabb uralkodói I. Assur-uballit és I. Tukulti-apil-Ésarra voltak.

Lagas (a mai Telloh): Girszut is magába foglaló sumer városállam. A korai dinasztikus kor* idején és a II. évezred második felében tekintélyes befolyással bírt.

Larsza (a mai Senkereh): dél-mezopotámiai város. A második évezred első negyedében az amorita* dinasztia székhelye volt, melyet a babiloni Hammurapi igazított le.

Manneusok: az I. évezredben a Zagrosz-hegységben, az asszírok által Manneának nevezett területen élő népcsoport. III. Tukulti-apil-Ésarra uralma idején asszír fennhatóság alá került.

Mári (a mai Tell Hariri): mezopotámiai város az Eufrátesz középső folyásvidékén. A korai dinasztikus korban független városállam volt; a II. évezred első negyedében, mint egy amorita* királyság fővárosa élte virágkorát. 1759 körül a babiloni Hammurapi hajtotta uralma alá. A bőséges leletanyag főként a XVIII. századból maradt ránk.

Médek: iráni népcsoport; az I. évezred első felében a Hamadan térségben élő, perzsákkal asszociált nép. Nem alkottak egységes birodalmat, ám egyes uralkodói, mint például Küaxarész kiterjesztették uralmukat Kelet-Anatólia térségére. A babiloniak szövetségeként közreműködött az asszírok legyőzésében. A VI. században a perzsa II. Kúrosz hajtotta uralma alá.

Mezőgazdálkodás: a vadászó-gyűjtögető életmóddal ellentétben az emberek az élelmiszert földművelő tevékenység során állították elő. Jelentős a különbség a mezőgazdaság és a kertművelés között: az előbbi, munkaigényes tevékenység lévén a technológiailag fejlettebb, szociálisan összetett társadalmak jellemzője, míg az utóbbi csupán kisebb kertek művelésére vonatkozik. Az ókori Közel-Kelet neolit kultúrái többnyire a szó szoros értelmében vett kertművelő vagy külterjes mezőgazdasági tevékenységet folytató társadalmak voltak, szemben a későbbi korszakok intenzív földművelő közösségeivel.

Mitanni: királyság Mezopotámia és Szíria területén. A XVI–XIV. század között a közel-keleti térség egyik legbefolyásosabb hatalma. Vazallusi sorba süllyedt, miután fegyveres konfliktusba keveredett a hettitákkal. A mitanni királyságban jelentős hurri* hatás mutatható ki; a vezető elit képviselői általában indoeurópai neveket viseltek.

Naditum: akkád* terminus az óbabiloni időszakban rituális vagy papi tevékenységet végző asszonyok jelölésére. Az elzártan élő, a napistennek hódoló nők nem szülhettek gyermekeket. Sokuk tehetős, esetenként a királyi családból származott. Gyermektelenségük miatt általában idősebb kort értek meg, mint a kor átlagos asszonyai.

Óasszír: az óbabiloni terminushoz hasonlóan, filológiai kifejezés, mely a Kappadókiában talált, elsősorban Assur város kereskedelmi tevékenységét leíró írásban használatos nyelvjárás.

Óbabiloni kor: az Ur III korszak végétől a babiloni I. dinasztia hanyatlásáig tartó időszak (2000–1600). A korszak legismertebb uralkodója Hammurapi volt. A név az akkád* dialektus írásbeli változatát is jelöli.

Obeid-kor: a dél-mezopotámiai, Ur közeli Tell al-Ubaid nevét viselő, az Uruk-korszakot megelőző prehistorikus időszak. Korai Obeid-leletek már a VI. évezred idejéből is maradtak fenn. Az Obeid-lelőhelyek eltérő időszakokra utalnak (4000 és 3500 között). A kortárs Halaf*, Hasszúna* kultúrákhoz hasonlóan az Obeid-kultúra jellemzője a festett kerámia, a letelepedett közösségek állattartó életformája, valamint a társadalmi rétegződés kezdeti megnyilvánulása.

Ómen: a Közel-Keleten számtalan divináló módszer létezett, az ómenek összegyűjtése és értelmezése Mezopotámia magasan képzett írnokainak a feladata volt.

Parthus: a Kaszpi-tenger térségéből származó iráni népcsoport. A Szeleukidák* ellen lázadó nép 140 és i. sz. 224 között saját birodalmat hozott létre, mely végül Mezopotámiát is magába foglalta.

Pasztoralisták: nomád vagy félnomád életmódot folytató, bárányt és kecskét tenyészítő népcsoport. Ezen állattenyésztők évezredekken át benépesítették a gabonatermesztésre alkalmatlan közel-keleti térséget. Törzsi szervezetük élén királyi rokonsággal bíró erős vezér, s kitűnő harcosok álltak.

Perzsa: iráni nép, mely az ókori Közel-Keleten két birodalmat is létrehozott. Az első a II. Kúrosz által 550-ben alapított Akhaimenida-királyság volt, melyet 334 és 323 között Nagy Sándor hajtott uralma alá. A második a parthus birodalom 140 és 224 között virágzott.

Reciprocitás: a csere egy fajtája, melynek során az áru cseréjére az egyének, illetve csoportok között központi ellenőrzés nélkül kerül sor. A kölcsönösség elve szerint egyenértékű dolgok cserélnek gazdát.

Sealand (tengervidék): a dél-babiloni mocsárvidék akkád elnevezésének fordítása. A II. évezred derekán létezett mocsári dinasztiát említenek a királylisták, mely elsősorban az Öböl-menti kereskedelemről biztosította megélhetését. A XI. században a tengervidék II. dinasztiája volt uralmon. Az újbabiloni korban* az asszírok ellen küzdő, elámiakkal szövetséges káldeusok foglalták el.

Státus: egy-egy személy társadalmon belüli, megkülönböztető rangja. Utalhat egy szerepre, pozícióra vagy a társadalmi szervezeten belüli feladatkörre. Általában a társadalmi (vagyon- és hatalmi) rétegződéssel asszociálható. A magas státus éppen ezért nem szükségszerűen jelent politikai hatalmat vagy hatalmas vagyont.

Sumer: Dél-Mezopotámia elnevezése a III. évezredben, illetve a II. évezred derekán. Nem alkotott politikai egységet, noha több városállamszerű elemre tagolódott.

Sumerok: Dél-Mezopotámia más nyelvcsaládokkal nem asszociálható, sumer nyelvet beszélő lakossága a harmadik évezred idején. A sumer nyelv írott változatát ékírással* rögzítették, s az európai latinhoz hasonlóan „holttá nyilvánítása” után is az írásbeliség nyelve maradt.

Szeleukidák: I. Szeleukosz Nikator (Nagy Sándor hadvezére) által alapított hellén dinasztia (305–64), mely a parthus hódításig uralma alatt tartotta Mezopotámia területét.

Ur III (uri III. dinasztia): Ur-Nammu által alapított dinasztia, mely 2112 és 2004 között irányította Mezopotámia és Elám egyes részeinek mindennapjait. A birodalom centralizált, erősen differenciált hivatalnoki rendre épült; az írásbeli kommunikációt sumer nyelven bonyolították le.

Újasszír kor: a 934 és 610 közé eső időszak, amikor Asszíria gyorsan terjeszkedve bekebelezte majdnem a Közel-Kelet egészét, uralma Egyiptomtól Iránig terjedt. Végso csapást a babiloniak és médek* mértek a birodalomra.

Újraelosztás: az áru cseréje a közösségen belül, vagy a közösségek között központi ellenőrzés mellett történt. A helyben termelt javak, áruk összegyűjtését és közös kezelését, valamint újbóli szétosztását jelentette. A raktározás és a könyvelés is az újraelosztás részét képezte. Előmozdította az egyes mesterségek elkülönülését, mivel a központi szervezet magára vállalta a mindennapi szükségletek kielégítését és a nyersanyagok beszerzését. A külső közösségekkel való kereskedelem lehetőségét sem zárta ki, főként a távoli vidékekkel folytatott kereskedelmet privilegizálta. Az importált javakat általában nagy tisztelet övezte, s csak a magas státussal rendelkező közösségi tagok számára voltak hozzáférhetőek. A fogalom általában a viszonylagosan összetett, társadalmi különbségeket mutató, központi hatalom által irányított társadalmakkal hozható összefüggésbe.

Umma: dél-mezopotámiai sumer település, melynek történelmét a Girsunál felfedezett táblákból ismerjük. A táblák számolnak be Umma és Lagas* – a korai dinasztikus korban – hosszára nyúlt háborúzásáról.

Uruk-kor: a warkai (ókori Uruk) lelőhelynél feltárt régészeti leletanyag nevét viselő mezopotámiai időintervallum (4000–3200). Jellegzetes használati tárgyai, a kerámiák és a későbbi hengerpecsétek, valamint az építészeti ismérvek a közlekeleti térségben széles körben elterjedtek: Észak-Szíriától Dél-Anatóliáig, s Nyugat-Iránig. A korszak jellegzetessége a közigazgatási rendszer, az árukereskedelem, valamint az urbanizmus kezdetleges formái.

Zikkurat: jellegzetes babiloni, vallási célokat szolgáló épület, több egymásra épült szintjét rámpákon lehetett megközelíteni. A kutatók több zikkuratot is feltártak (lásd például az uri toronytemplomot), az ékírásos táblákon leírások, illetve építészeti vázlatok maradtak az utókorra. Néhány zikkurat legfelső szintjén szentélyt is létesítettek, például a híres babiloni Etemenanki-toronytemplom esetében.

Jegyzetek

1. fejezet **ERIDU**

1. Heidel (1951), 62. o.
2. A leírást lásd Thesiger (1964); Salim (1962); Maxwell (1957).
3. Green (1975), 4. o.
4. L. 7. fejezet, 168. o.
5. A mágikus szövegekhez gyakran mitológiai beszámolókat csatoltak, hogy a szöveget hihetőbbé tegyék. A kozmogóniai beszámolók sokkal régebbi prototípusokkal rendelkeztek.
6. Az Iszin-Larsza-korszakban keletkezett (II. évezred kezdete), noha korábbi forrásokból merít. L. Michalowski (1983).
7. Idézve Kramertől (1963), 328. o.
8. L. 8. fejezet; 9. fejezet
9. Mustafa in Safar, Mustafa és Lloyd (1981).
10. L. uo.
11. Uo. 36–7. o.
12. L. 5. fejezet
13. L. Huot (1989).
14. L. Woolley (1929), 21. o.
15. Charvát véleménye (1993), 70. o.
16. L. Oates (1960), 45. o.
17. L. Earle (1991). For the ancient Near East, lásd Charvát (1993), 105. o.; Berman (1994).
18. L. 2. fejezet
19. L. Safar, Mustafa és Lloyd (1981), 160 o. 74. ábra és 171. o. 81. ábra
20. Hole (1983).
21. C. S. Coon, University Museum, University of Pennsylvania, idézve in Safar, Mustafa és Lloyd (1981), 308. o.
22. L. Charvát (1993), 71. o.
23. L. Vértessalji (1989).
24. Kétéves kornál fiatalabb csecsemő maradványaira nem bukkantak Eriduban. Talán a kisdetek temetője valahol máshol helyezkedett el, mint például Tell

as-Sawwan közelében. Házon belüli temetkezés nyomaira nem akadtak az Eriduban feltárt lakóházakban. L. Safar, Mustafa és Lloyd (1981), 125. o.

25. L. Charvát (1993), 105 kk.old
26. Uo.
27. L. Pollock (1999), 5. o.
28. L. uo., 81–2. o.
29. Charvát szerint (1993), 177. o.
30. L. 2. fejezet, 54. o.
31. Safar, Mustafa és Lloyd (1981), 46. o.
32. Unger (1933), *Reallexikon der Assyriologie und Archaeologie* 2, 464. o.
33. L. 2. fejezet, hasonló uruki példákért.
34. L. 5. fejezet.
35. Klein (1981).
36. Vö. Sallaberger (1993).
37. Charpin (1986), 343–86. o.
38. Benito (1969); Alster (1987), Farber-Flügger (1973); Reiner (1961).
39. Green (1975), 154–85. o.
40. L. Leick (1944), ch. 1, 12 kk. o.
41. Vagy egy másik pár, Lahmu és Lahamu, egy másik verzió szerint.
42. Nevét az **engurral** jelölték, mely ugyanakkor az Apszu szimbóluma is volt.
43. L. Steinkeller (1999).
44. Benito (1969).
45. Galter (1981).
46. Galter (1981), 98–9. o.
47. Például Inanna alvilágba való leereszkedésének mítosza, ahol az Enki által teremtetett nem nélküli lények élnek, akik együttérzést színelve a szomorú alvilági királynő iránt megszerezik tőle a halott istennő testét.
48. Több adatért lásd 2. fejezet.
49. Farber-Flügger (1973).
50. Egybeesik Eridu helyzetével, amely szimbolikus fontosságú hely, ám ahol nem éppen csodás élni.
51. L. Jacobsen (1987), 181–204. o.
52. A szöveg szerkesztését lásd Picchioni (1981). L. még Dalley (1989), 182–8. o.
53. L. uo., 292. o.
54. Abu Salabikhból, a korai dinasztikus III korszakából korábbi változatok is ismertek. Ám az E-unir-nak, az egykori Enki-szentélynek címzett himnusz nem a legkorábbi verzió lehetett.
55. Sjöberg és Bergmann (1969), 1. sz.
56. A ^{ki} határozó a helynevek után használatos, ezzel a nevek az olvasó számára is felismerhetővé válnak. Az Eridu név etimológiája ismeretlen, hiszen a szó nem sumer eredetű. Feltehetően egy sokkal ősből „protoeufráteszi” szóból

eredeztethető. A sumerok a fát vagy nádat szimbolizáló kapitálchen jellel jelölték. Hogy a képszó lett volna az eredeti jelentés, nem tudjuk.

57. Safar, Mustafa és Lloyd (1981), 36. o.

58. L. 5. fejezet.

59. Steinkeller (1999) szerint.

2. fejezet

URUK

1. Idézve in Loftus (1857), 159. o. A manapság használatos 'Uruk' név a sumer **Unug** babiloni verziója. A földrajzi név etimológiája és eredete homályba vész.
2. Csak 1998-ban három nemzetközi kongresszust tartottak. Az Uruk-jelen-ség feltárására egyre nagyobb számú kiadvány lát napvilágot.
3. Loftus (1857), 124. o.
4. Finkbeiner (1991).
5. Adams (1981); Adams és Nissen (1972).
6. Ez azt jelenti, hogy a régészek nem csupán Dél-Irakban, a központhoz képest periferiális területeken dolgoznak. A régészek az utóbbi időben minimalizálják vagy tagadják a korábban központban vélt hely jelentőségét.
7. L. Finkbeiner (1991).
8. XVIII. Szint karbonvizsgálata 5300–4574 közötti periódusra datálja.
9. L. Charvát (1993), 5. fejezet; Pollock (1999).
10. A korai dinasztikus korban egészen más volt a helyzet, amikor is síkdomború téglákat alkalmaztak az építkezés folyamatának gyorsítására és a munkaerő csökkentésére.
11. Charvát (1993).
12. Nissen, Damerow és Englund (1993).
13. L. Charvát (1997).
14. Nissen (1988).
15. Wittvogel (1977).
16. Különösen jól dokumentált, azonban Habuba-Kabira alámerült az Assad dam habjainak. L. Strommenger (1980).
17. Tell Brak a Haburon, az Eufrátesz egyik mellékfolyója; Habuba-Kabira és Samsat és Carchemish az Eufrátesz mentén; Nineve a Tigris partján.
18. Algaze (1993), a „világrendszer” teóriájának első feltalálója by Wallerstein (1974).
19. L. Kuhrt (1995), 26. old.
20. Charvát (1993).
21. Charvát (1998).

22. Az uruki lelőhelyeken nagy számban fellelt görbe peremű edények a régészek általános vélekedésével szemben nem a kimért gabona tárolására szolgáltak, hanem a mindenki által fogyasztott kenyér és édességek megformázására. Az egyazon ételt fogyasztó emberek az antropológiában jól ismert szimbolikus értéket képviseltek, a kenyérfajták és „reggeliző szokások” a nemzeti és regionális identitás megismerésében vannak segítségünkre.
23. L. Wright (1994); Stein és Rothman (1994), 67–84. o.
24. Pollock (1999), 93 kk. o.
25. Adams és Nissen (1972).
26. Nissen (1988), 71. o.
27. A későbbi tradíciók szerint Urukban két istennek áldoztak, az Eannában élő Inanna istennőnek (a majdani Istárnak), valamint a Kullabbal asszociált égisstennek, Annak.
28. A falfelületek kidolgozása a kezdeti építészeti stílusok jellemzője; az egyiptomi, óbirodalmi Szakkara-komplexum falát nádat imitáló motívumok díszítették, az Ommajád-paloták és mecsetek (i. sz. VIII. század) dús növényzetmintázata, vagy a szeldzsuk gigászi építmények falikárpitszerűen díszített bejáratai mind ezt példázzák.
29. Charvát (1993), 126. o.
30. A társadalmi szerkezet és a díszítőmotívumok közötti hasonlóság példáiért (szövés, fazekasság, arcfestés) lásd Lévi-Strauss (1966, 1995).
31. L. Lenzen (1949).
32. Boehmer (1991), 468. o.
33. L. Pollock (1999), 194. o.
34. A csere, mint „adomány” ritualizálásának témáját lásd a warkai váza ikonográfiáján.
35. A szabad átjárhatóság szokása magyarázatot adhat a pecsét gyakori használatára: a tárolóedényeket és raktárhelyiségeket hivatalosan rendszeresen pecsételték.
36. Charvát (1993) szerint az épületek a különleges alkalmakra tárolt előkelő tárgyak tárházai lehettek, melyek egyébként a köz vagyonát, nem pedig egy-egy előkelő ember vagy közösség céljait szolgálták. Talán kincstárak lehettek, a jövőben szükséges értéktárgyakat őrizhettek itt, miként a mecseteket is eleinte raktárnak használták. De mivel a házakban az értékek „szeméttel” keveredtek, a fenti tézis megdőlni látszik.
37. A hiányzó szoknyát viselő alak más jeleneteken is megjelenik: báránytetésben, vadászatban, illetve foglyok kivégzésében is részt vesz.
38. L. még Selz (1998) írását, 292. old., amelyben kétségbe vonja az en abszolút hatalmát, szerinte Urukot egy „oligarchikus autokrácia” formájában irányították, az en hatásköre csak a közigazgatás és az élelmiszerosztás felügyeletére terjedt ki.

39. E folyamat más történelmi kontextusban is megfigyelhető: görög *polisz*, római *urbs*, angol koloniális központ. Mind építészetileg egyéni téglakő építmények voltak, melyek a görög, római, illetve nyugat-európai „civilizációt” szolgálták.
40. A Gilgames-eposz I. és XI. tábláit lásd Dalley (1989), 15. és 120. o.
41. L. Nissen (1972).
42. Dalley (1989), 1. táblázat, 50. o.
43. L. 5. fejezet.
44. L. 1. fejezet.
45. Dalley (1989), 158. o.
46. Uo., 305. o.
47. L. Frymer-Kensky (1992); Leick (1994); Lambert (1992); valamint Asante (1998).
48. Uo., 43. o.

3. fejezet

SURUPPAK

1. Martin (1988).
2. L. 5. fejezet.
3. Nissen (1988), 129 kk. o.
4. Martin (1988), 125. o.
5. L. Nissen, Damerow és Englund (1993).
6. L., Römer (1999), 3. o., amelyben a sumerok bevándorlását 3000 körülre vagy a késő – Uruk-korszakra datálja. Kijelenti, hogy az írás 'dient mit Sicherheit zur Wiedergrabe des Sumerischen' ('a sumer nyelvet szolgálta').
7. L. 'A nippuri szegény ember' meséjét a 6. fejezetben.
8. Mivel nincs általánosan elfogadott grammatika, a Sumer Szótárnak eddig csak az első kötetei jelentek meg kiadásban. A sumer nyelv ismerete ma is nagy tömegeket vonz, többen tanulják, mint az akkád nyelvet.
9. L. Walker (1987); Nissen, Damerow és Englund (1993).
10. Megállapodás szerinti kiejtése az angol 'glass' szóban megjelenő 'a' hangra hasonlít.
11. Az egyiptomi hieroglifák esetében ugyanezt az elvet alkalmazzák.
12. Hogy ezen változás mikor következett be, nem ismeretes, feltehetőleg a Korai Dinasztikus kor vége felé.
13. Pettinato (1980).
14. Biggs (1974), 8. o.
15. Bottéro hivatkozása in Michalowski (1990), 51. o.
16. Alster (1974), 11–18. o.
17. Krebbernik (1984).

18. Pomponio és Visicato (1994), 9. o.
19. Biggs és Postgate (1978).
20. L. Leick (1983).
21. L. Green (1984).
22. Krebernik (1986).
23. L. például Lévi-Strauss (1966), 35 kk. o.
24. Ebla és Abu Salabikh esetében is ez volt a helyzet.
25. Pomponio és Visicato (1994), 8–9. o.
26. Martin (1988), 128. o., a Schmidt által felfedezett hatalmas gabonasilók feltehetőleg a **guruš** ellátását szolgálták.
27. Jacobsen (1957), 121–2. o.
28. L. 5. fejezet.
29. Charvát (1993).
30. Pomponio és Visicato (1994).
31. Martin (1988), 107. o.
32. Charvát (1986), 47. o.
33. L. Matthews (1991), 13. o.
34. L. Pollock (1999), 117. o.
35. Gelb (1979), 11. o.
36. Charvát (1993), 279–81. o.
37. Katz (1993).
38. Gibson (1976).
39. Pomponio és Viscato (1994), 16. o.
40. L. 4. fejezet.
41. Martin (1988), 126. o.

4. fejezet

AKKÁD

1. Az 'Agade' vagy 'Akkád' elnevezés is helytálló.
2. L. Horowitz (1998), 67–95. o.
3. Michalowski (1993), 89. o.
4. L. 6. fejezet.
5. Frayne (1993), 2. o.
6. Hallo (1998), 119. o.: '...bizonyos tudományos érdeklődést is mutattak az eredeti iránt'.
7. Sollberger és Kupper (1971), feljegyzésszám 1A2a.
8. Uo., felj. szám 1B5C.
9. Franke (1995).
10. Charvát (1971), 69. o.
11. Sollberger és Kupper (1971), felj. szám 1H2b.

12. Charvát (1997), 69. o.
13. L. Heimpel (1992), 13–14. o.
14. L. még 5. fejezet.
15. L. 3. fejezet.
16. Heimpel (1992), 12. o.
17. Uo., 18. o.
18. Postgate (1992), 31. o.
19. L. 7. fejezet.
20. In Mann (1986), 133. o.
21. Talán a Wales és Anglia közti határvidékre hasonlíthatott, melyet a középkorban „mocsárvidéknek” neveztek.
22. Frayne (1993), 6. o.
23. Lagasi Eannatum például Kis királyának nevezte magát – Nissen (1988), 145. o.,
24. L. Liverani (1993).
25. Minden III. évezredi dátum hozzávetőleges. Sarrukín uralmát Glassner 2296 és 2240 közti időre datálja.
26. L. alul, 101. o.
27. Kramer (1963), 330. o.
28. Nissen (1988), 166. o.
29. 'Sarru-dan'-hoz hasonló nevek; lásd Frayne (1993), 7. o.
30. Cooper és Heimpel (1983).
31. Westenholz (1997), 36–7. o.
32. Melyet magzatelhajtó tulajdonságáról ismertek. uo., 39. o., n. 4.
33. McEwan (1980); Wall-Romema (1990).
34. Uo., 208. o.
35. Horowitz (1998), 67–95. o.
36. Westenholz (1997), 102 kk. o.
37. L. 8. fejezet, 204. o.
38. Liverani (1993), 54–5. o.; lásd még 8. fejezet.
39. Wall-Romema (1990).
40. Nissen (1988), 161. o.
41. A keletsemi nyelvet óakkád nyelvnek nevezzük, míg az általános akkád nyelv kategóriájába tartozik minden, ékírással írott sémi dialektus (asszír, babiloni).
42. 'A királyi titulus a hatalom centralizációját, valamint Sarrukín és utódjainak globális uralomra való törekvését szimbolizálta' – Michalowski (1993), 88. o.
43. L. 6. fejezet.
44. 'Az ember azt gondolná, hogy Sumert, Akkádót, az északi, keleti, s nyugati területeket elárasztották az írásos és írás nélküli emlékművek'. – Michalowski (1993), 97. o.
45. Amiet (1976).

46. L. további példáért Lloyd (1985), 143. o.
47. L. 5. fejezet.
48. Postgate (1992), 41, 94–5. o.
49. Foster (1982), 31–2. o.
50. Uo., 116. o.
51. Liverani (1993), 59 kk. o.; in Westenholz (1997), 221 kk. o.
52. Idézve in Kuhrt (1995), 51. o.
53. Liverani (1993), 62 kk. o.; Westenholz (1997), 263 kk. o.
54. Foster (1982), 111. o.
55. L. Michalowski (1993).
56. Uo., 73–4. o.
57. al-Khalifa és Rice (1986).
58. Cooper és Heimpel (1983); Cooper (1993), 16–17. o.
59. L. 5. fejezet.
60. L. 6. fejezet.
61. Cooper és Heimpel (1983), 52–3. o., II. 13–54. o.
62. Jacobsen (1987), 386–444. o.; Edzard (1997).
63. L. 10. fejezet

5. fejezet

UR

1. L. 10. fejezet
2. Woolley (1925, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1955).
3. Woolley (1952), 25. o.
4. Más özönváltörténeteket és értelmezésüket l. a 3. fejezetben.
5. Charvát (1993), 228 kk. o.
6. L. Pollock (1985), 129–59. o. Datálási rendszere a cserepek és pecsétek vizsgálatán alapszik, a Királyi Temető (KT) I. és II. rétege a korai dinasztikus kor (KD) IIIa rétegével mutat összefüggést, a KT III, a KD IIIb, KT IV, a korai akkád, a KT V, az érett és kései akkád, míg a KT VI. a posztakkád koral mutat korrelációt. Ezek szerint a temetőt 600 évig használták, egészen az uri III. dinasztia koráig
7. Pollock (1991).
8. A nevet régen 'Sub-ad'-nak olvasták.
9. A jelenlegi múzeumi kiállításon nem látszanak az arcok.
10. Woolley (1952), 46. o.
11. Uo., 47. o.
12. Uo., 50. o.
13. L. Charvát (1993), 306–7. o.
14. Uo., 30. o.

15. Pollock (1991).
16. L. Charvát (1998), 87–9. o.
17. Charvát (1993), 309. o.
18. L. Alster (1980).
19. Moorey (1984).
20. Nissen (1988), 92–3. o.
21. Abu Salabikh példáját lásd Matthews és Postgate (1987), 107 kk. o.
22. A 'guruš' elemzését lásd a 3. fejezetben.
23. Pollock (1999), 180. o.
24. Paynter (1989), 384. o.
25. Hafadziban a templom körüli házak méretbeli különbségeket mutatnak, ugyanakkor az ott élők jólétére utalnak. L. Delougaz, Hill és Lloyd (1967).
26. L. Jagersma (1990).
27. Pollock vélekedése szerint az első dinasztiák idejéből való pecsétek csakis úgy kerülhettek a „Királyi Sírok” szintje fölé, hogy az újabb sírok kiásásakor megbolygatták a földrétegeket. Ezért elképzelhető, hogy Meszkalamdug és Meszanepada uralma az I–II. korszakra datálható.
28. L. Sollberger és Kupper (1971), B6a.
29. Zgoll (1997).
30. L. 1. fejezet.
31. L. Durés (1987).
32. A cím a kezdő sorral azonos, mely Kramer fordításában (1969) a *me* királynője, ragyogó fény.
33. Zgoll (1997). A legkorábbi fordításokat lásd Hallo és van Dijk (1966); Kramer in Pritchard (1969), 579–82. o.
34. Mindenesetre tény, hogy a leány a király vér szerinti leánya volt. A titulussal az ifjabb családtagokat, s szimbolikus rokonsági szálakat jelöltek.
35. L. 4. fejezet.
36. L. Mooret (1984).
37. Utu-hegal győzelmi feliratát lásd Sollberger és Kupper (1971), IIK3a.
38. Wilcke in Garelli (1974), 180. o., 67. sz.
39. Meszanepada, később még szerepelni fog, a 'Kis királya' címet használta, ám semmi sem bizonyítja, hogy hosszabb ideig uralkodott volna a terület fölött.
40. L. Jones (1975).
41. L. Wright (1996), 79–110. o.
42. L. Steinkeller (1987).
43. Woolley (1952), 96. o.
44. Uo., 92. o.
45. Uo., 97. o. Ur-Nammu sztléljén szerepel egy létra, egy tíz láb hosszú, ív alakú kötömb (napjainkban a Pennsylvaniai Egyetemi Múzeumban látható). Öt vízszintes sávra osztották, Ur-Nammut ábrázolja, amint az építkezési munkálatokhoz megkapja az istenek beleegyezését. Először kérelmet nyújt

át a trónon ülő istenségnek. Aztán Nannar és Ningal átadja neki a mérőpál-cát. Egy másik jelenet a királyt ábrázolja, ahogy egy pap segítségével a vállán viszi az építkezéshez szükséges szerszámokat. A jelenet többi része elve-szett, csak egy kitámasztott létra, valamint egy mellette álló emberi láb látha-tó. E töredékes jelenet a király építési tevékenységét teológiai keretbe foglalja: az építkezés isteni utasításra és segítséggel valósulhatott meg. L. Frankfort (1970), 109–11. o., 110–11. ábra

46. Az egyiptomi piramisok, jóllehet más koncepciók alapján épültek, analóg példának tekinthetők.
47. L. Weadcock (1975).
48. Uo., 166. o.
49. Uo., 104. o.
50. Uo., 112. o.
51. L. Steinkeller (1991), 106 kk. o., főként 126 kk. o.
52. L. Kuhrt (1995), 68–9. o.
53. Michalowski (1987).
54. L. Hallo (1975), 181–204, 205–316. o.
55. 'A Három Sulgi Himnusz' in Klein (1981), 74–5. o.
56. Angol változat a német fordítás alapján in Wilcke (1975), 241–2. o.
57. 'A Két Sulgi Himnusz' in Castellino (1972), 196 kk. o.
58. A májoltatás gyakorlatát lásd a 9. fejezetben.
59. L. Leick (1994), 111–29. o.
60. L. 2. fejezet és a 4. fejezet.
61. L. Leick (1994), 7. fejezet.
62. Klein (1981), 135–66. o.
63. L. Leick (1994), 9. fejezet.
64. L. 2. fejezet.
65. Berlin (1979), II. 62–3. o., 87–90. o.
66. L. Steinkeller (1987), 20–21. o.
67. Maekawa (1999), 93. o.
68. Klein (1981), 135–66. o.
69. Michalowski (1989).
70. Uo. 6 kk. o.
71. Vö. Gurney (1983).

6. fejezet NIPPUR

1. L. Postgate (1992), 15. o.
2. McGuire Gibson szerint a Satt el-Nil folyómeder lehet a legősibb Eufrátesz-medér. – Gibson (1992), 37. o.

3. L. Geere (1904), 170. o.
4. L. Kuklick (1996).
5. A döntés 1884-ben született meg: 'Anglia és Franciaország már elvégezte feladatát az asszíriai és babiloni feltárások során. Most Amerikán a sor. Indításuk hát útjára az amerikai expedíciót.' L. Zettler (1992), 327. o.
6. Geere (1904), 173. o.; lásd még Lloyd (1980), 165. o.
7. A shakespeare-i heroizmus különös életrajzi beszámolója a régész Haynes által, lásd Westenholz (1992), 291–6. o.
8. Kuklick (1996), 88. o. Az 1970-es régészeti expedíciója, McGuire Gibson Peters, Meyer és Fisher régészeti naplóját hasznosnak, s megbízhatónak találta a lelőhelyek meghatározásában, Hilprecht naplója kevésbé bizonyult használhatónak. Vö. Gibson (1992), 37. o.
9. Jastrow, idézve Kuklick által (1996), 135. o.
10. Hilprecht (1906, 1910).
11. Az első három szezonban. A két utolsó feltárást a Chicago Keleti Intézet és a Bagdadi Keleti Kutatás Iskolája közösen végezte.
12. Az első tíz régészeti szezon 1948 után 1973–6, 1981–2, 1985, 1987, 1988–9, 1990.
13. Stone (1987).
14. L. McCown és Haines (1967); Zettler (1992).
15. Gibson (1980).
16. Gibson (1975), 7. o.
17. Gibson (1992), 39. o.
18. Pollock (1999), 65. o.
19. Zettler (1992).
20. Gibson (1992), 41.sz.
21. Stone (1987).
22. Gibson (1992), 44. o.
23. Gibson (1978), 118–19. o.
24. L. 9. fejezet.
25. Gibson (1992), 48. o.
26. Oded (1979).
27. Zadog (1978a, 1978b).
28. Wiseman (1985). Nem volt új tradíció: a közép-babiloni periódusban (a II. évezred kései időszakában) a háborús foglyokat itt telepítették le. L. Walker (1980).
29. Stolper (1985).
30. A nippuri síralmákat lásd Tinney (1996).
31. vö. Eridu, 1. fejezet.
32. L. 1. fejezet.
33. L. 5. fejezet.
34. L. 4. fejezet; Cooper (1983).

35. A mindenható istenség elfogadása és a neki való alárendeltség az iszlám jellemzője lesz.
36. L. Enannatum győzelmi sztéléjének bevezetését, ahol Lagas istene, Ningurszu egy álomban megjelenik Enannatum előtt, s figyelmezteti, hogy hagyják abba Umma fosztogatását, Umma és Lagas vitába keveredett egy vitás fennhatóságú terület miatt. L. Cooper (1986), 34. o.; az Enannatum képe mellett olvasható a felirat: 'Enannatum, aki leigazza az idegen földeket Ningirszu számára' – *uo.*, 370. o.
37. A *topos* az uruki király, Lugal-kigine-dudu királyi feliratán jelenik meg, hogy legitimizálja Uruk fölötti uralmát és Ur fölötti királyságát. Érdekes, hogy Enlil jelenik meg az uruki istennő, Inanna variánsaként; lásd Sollberger és Kupper (1971), 85. o., 1E1c sz. és d. a világ fölötti uralommal kapcsolatban az ummai Lugalzagisszi jelenik meg mint Enlil elsődleges szerepének hirdetője.
38. Jacobsen (1957) reprint változatban in Moran (1970).
39. *Uo.*, 105. o.
40. A sumer 'Kengi' jelentése Sumer.
41. Sigrist (1984), 14. o.
42. L. Michalowski (1983).
43. L. Sollberger (1962).
44. Ez rendkívül jelentős volt a kevésbé legitim mezopotámiai uralmat magáénak mondó dinasztiák számára, különösen a kassú uralkodóház számára, melynek uralkodói rengeteg energiát fektettek a tradicionális szent helyek újjáépítésébe. A Nippur iránti asszír „érdeklődés” szintén ilyen törekvésekkel magyarázható.
45. L. Sigrist (1984), 16. o.
46. L. Selz (1992), 190–92. o.; Charvát (1993), 283. o.; Lieberman (1992).
47. Az istenlistákat lásd Selz (1992), 196–200. o.; lásd még a 3. fejezetet.
48. Az ún. „keselyűk sztéléjén” az Umma fölötti győzelemről való megemlékezés. L. Cooper (1986), 34–7. o.
49. Vö.: Az uruki Lugal-kigine-dudu, kétszeresen készítette el fő feliratát, melyben Inannának köszöni meg királyi hivatalát. L. *uo.*, 101. o., Uk. 1. 1.
50. L. Sigrist (1984), 13. o.; vö. a gudeai hengerrel.
51. Selz (1992), 203. o.
52. 'Reform' feliratai fennmaradtak az utókor számára; vö. Cooper (1986), 70–83. o.
53. L. Cooper (1986), 94. o., Um 7. 1.
54. L. 4. fejezet.
55. Frayne (1993).
56. Lieberman (1992), 133. o.
57. Sigrist által teljes egészében dokumentálva (1984), 24–40. o.
58. L. Lambert (1992), 119–26. o.

59. L. Michalowski (1998), 242. o.
60. Uo., a szerző idézi a nevek régi kiejtését egészen az Enkivel asszociált kapitálchen szó beolvasztásáig.
61. L. Leick (1999), 164. o.
62. L. Dalley (1989), Atra-Haszisz, Gilgames XI. tábla
63. L. Leick (1999) 80. o.; lásd még Michalowski (1998), 243. o.
64. Behrens (1978).
65. Michalowski (1998); lásd még Civil (1983).
66. Michalowski (1998), 244. o.
67. L. 5. fejezet.
68. Römer (1989).
69. Sjöberg (1976), 411–26. o.
70. Cooper (1978).
71. van Dijk (1983).
72. L. Behrens (1989).
73. Römer (1969).
74. Ferrara (1973).
75. L. Zettler (1992b) és Steinkeller (1999).
76. Bernhardt és Kramer (1975).
77. L. 4. fejezet.
78. L. Sigrist (1984), 19. o.
79. L. Goodnick-Westenhölz (1992).
80. Stone és Owen (1991).
81. Sigrist (1984); Robertson (1992).
82. Stone (1987).
83. Uo., 127. o.
84. L. Sjöberg (1975).
85. Uo., 161. o.
86. Ezek a szövegek sumer nyelven, dialógus formájában maradtak fenn, az **é-dub-ba** házban. L. Kramer (1963b), 229–48. o., további példák.
87. Főleg fiú írkokokat képeztek, igaz léteztek női írkokok is, akiket speciális intézményekben, mint például a **Giparban** foglalkoztattak. L. Waetzoldt (1988).
88. L. Çig és Kizilyay (1959).
89. Sjöberg (1975), 163. o.
90. L. még 3. fejezet.
91. L. Léssberger (1937).
92. A mezopotámiai levelek mindig ezzel a formulával kezdődtek: 'X. Y.-nak a következőket mondom'.
93. Sjöberg (1975), 167. o.
94. Mint például az uri Igmil-Szín. Házában, 'az Első Számú Széles Úton' közel 2000 táblára bukkantak; Woolley szerint (1931), 365. o.

95. Sjöberg (1975), 176. o.
96. L. Foster (1993), 23. o. IV.
97. Foster (1995), 363 kk. o.
98. Joannès (1992).
99. L. Beaulieu és Rochberg (1996).

7. fejezet

SZIPPAR

1. L. de Meyer, Gasche és Paepe (1971), 25–6. o.
2. Rassam (1897), 402. o.
3. Érdekes megjegyezni, hogy a héber név két formája két ugyanazon nevet jelöl.
4. Rassam (1897), 407. o.
5. Az összegzést lásd Walker, C. B., valamint Collon, D. in de Meyer (1980), 93–111. o.
6. Budge (1920).
7. Scheil (1902).
8. Ésræ és Jordan (1934).
9. Baqir és Mustafa (1945).
10. L. de Meyer (1978, 1980).
11. Harris szerint (1975), 14. o.
12. L. Charpin (1988).
13. Uo., 26. o.
14. L. később, 175. old
15. Szippur óbabiloni történetének összegzését l. Harris (1975), 5–9. o.
16. A sztlé előszava a törvényekkel, l. Driver és Miles (1955), 32. o. 11. hasáb.
17. Kuhrt (1995), 379. o. A zavargások és törvénytelenések rémisztő korszakáról az Erra-eposz is megemlékezik. L. 10. fejezet.
18. Ésræ és Jordan (1934), 53. o. A körzet kerülete 320×240 méter volt.
19. MacGinnis (1995); Bongenaar (1997); Jursa (1995).
20. Harris (1975).
21. L. Gallery (1978), aki csípő kritikával beszél a munkáról, szerinte „alig leplezett cédulák”: és Jeyes (1983), 261. o.
22. L. később, 184. o.
23. L. Harris (1975), 77–142. o.
24. Az E-ulmash, Annunitu temploma, talán nem sokkal volt kisebb, ám mivel az ed-Der korszakból meglehetősen kevés leletre bukkantak, kevés információ maradt fenn. L. uo., 178 kk. o.
25. Mint 'Samas egy örököszt adott' vagy 'Samas fénye'.
26. L. 10. fejezet.

27. L. Harris (1975), 158–88. o.
28. L. Harris (1962, 1964) és (1975), 188–98. és o. 303–5. o.; Jeyes (1983). Vö. még Stone (1982).
29. L. Jeyes (1983), 262. o.
30. L. 5. fejezet.
31. Hammurapi törvénykönyve tartalmazza ezt a bekezdést: a házas *nadituk* nem adhattak gyermeknek életet, hanem férjüknek második feleséget választhattak, aki utódszülésre alkalmas volt.
32. L. Postgate (1992), 131. o.
33. Harris (1962).
34. A neveket a napisten hitvesének nevéből – Aya – vagy Samas nevéből képezték. Léteztek bizonyos *naditu*-nevek, melyeket más asszony nem viselhetett. Harris szerint az odaadás korai jeleként használták. – Harris (1964), 114. o.
35. Zimri-Lim, Mári királyának lányai keserűen szóltak arról, hogy kegyetlen vidékre küldték őket helyi előkelőségek hitveséül. Az egyik hercegnőt, Eresti-Ayát a szippi *gagum*hoz adták, családja nemtörődomsége miatt lázadt. L. Batto (1974), 93–102. o.
36. Uo., 99. o.
37. L. Jeyes (1983), 263–4. o.
38. Driver és Miles (1952), bekezd. 178–80.
39. Jeyes (1983), 263. o.
40. Harris (1962), 2, 3. o.
41. Harris (1975), 214. o.
42. Uo., 6. o.
43. Batto (1974); lásd még a 35. címszót.
44. Harris (1964), 121. o., 128–30. o.
45. Harris (1975), 199–200. o.
46. Uo., 306. o.
47. Hogy szűz maradhasson. L. Finkelstein (1970), 264. kk. o.
48. Harris (1975), 307. o.
49. Zimri-Linhez eljutott az orákulum, miszerint a napisten nem csupán a király trónját kívánta, hanem 'leányodat kérem tőled', lásd Batto (1974), 95. o.
50. L. 3. fejezet.
51. L. Dalley (1989), 36. o.
52. L. Harris (1975), 270–302. o.
53. L. 7. fejezet, 000. o.
54. Harris (1975), 289–302. o.
55. Leemans (1960).
56. Uo., 93–4. o., 8. sz.
57. L. 8. fejezet.
58. Walker (1980).
59. Leemans (1960), 108–9. o.

60. Postgate (1992), 239. o.
61. Harris (1975), 334. o.
62. Harris (1976), 145. o.
63. Harris (1975), 8–9. o.
64. Kraus (1958); lásd még Postgate (1992), 196–8. o.
65. L. 5. fejezet.
66. Jursa (1995), 191–2. o.
67. Uo., 196. o.
68. L. még Kuhrt (1995), 618–21. o.
69. Leick (1994), 80–89. o.
70. Kramer (1985).
71. Lambert (1960), 121–38. o.
72. Lambert szerint a kereskedőkről szóló bekezdések egy régi szöveg átdolgozásai vagy egy óbabiloni feljegyzés „beolvasztásából” keletkeztek, mivel a szókincs a fő szöveghez képest meglehetősen anakronisztikus – uo., 122. o.
73. Ezen a napon hozták a *naditu* asszonyok *piqittu* ajándékaikat!
74. Lambert (1960), 121. o.
75. A házasság kötelékének szimbolikus elvágása.
76. Veenhof (1976).

8. fejezet

ASSUR

1. L. az előszót.
2. L. Unger (1928), 170–95. o.; Lloyd (1978), 10, 108, 179. o.
3. Rich (1831).
4. Rassam (1897).
5. Éšrae (1977).
6. Éšrae (1909, 1913a, 1913b, 1922, 1931); Éšrae és Lenzen (1933).
7. L. ugyanezen fejezetet.
8. Éšrae (1922).
9. Hrouda, in Éšrae (1977), 303–4. old, 63. sz.
10. Oppenheim (1964), 131. o.
11. Éšrae (1977), 112. o.
12. Kuhrt (1995), 82. o.
13. See Larsen (1967, 1976, 1987); Veenhof (1972); Dercksen (1996).
14. See Ichisar (1981); Larsen (1982); Michel (1991).
15. Larsen (1976), 34–40. o.
16. L. 216. o.
17. Grayson (1987), AO 32.2. sz.
18. Éšrae (1977), 121. o.

19. Larsen (1976).
20. Kuhrt (1995), 87. o.
21. Dercksen (1996), 2. o.
22. Larsen (1967), 4. o.; vö. L. uo., 168. o. még egy példáért.
23. Dercksen (1996), 64. o.
24. Charpin (1997), 377. o.
25. Veenhof (1972), 123. o.
26. Uo., 104–5. o., egy ruha fél mina ezüstöt ér.
27. Uo., 119. o.
28. Dercksen (1996).
29. Rosen (1977).
30. Veenhof (1987).
31. Charpin (1997), 377. o.
32. Larsen (1976).
33. Larsen (1974), 288. o.
34. Larsen (1976).
35. Larsen (1974), 293. o.
36. Birot (1985), 223. o. Ila-Kabkabu eredete homályba vész.
37. Assurt ebben a korszakban lásd Charpin (1997).
38. Larsen (1974), 288. o.; Charpin (1997).
39. Grayson (1972), 19. o., 58. sz.
40. Charpin (1997), 373. o.
41. Ésræe (1977), 122. o.
42. Korabeli példát lásd a Tell al-Rimah-i templomban: lásd Dalley (1984).
43. Haller (1955).
44. Preusser (1955).
45. Charpin (1997), 382. o.
46. Dossin (1950, 1952).
47. Charpin (1997), 373. o.
48. Grayson (1972), 29–30. o.
49. Azaz Mitanni.
50. Grayson (1972), 48–9. o.
51. Kuhrt (1995), 352. o.
52. Uo., 354. o.
53. Grayson (1972), 80–81. o.
54. Pedersen (1985), 1. kötet, 34 kk. o.
55. Grayson (1972), 123–4. o.
56. Kuhrt (1995), 356. o.
57. A régi szentélyt eredetileg az akkád Istár tiszteletére szentelték fel, a szöveg később azonban „Dinitu”-ra változott. L. Grayson (1972), 113. o.
58. L. Ésræe (1977), 160–61. o.
59. Grayson (1972), 134. o.

60. L. Reade (1981), 144. o.
61. Pedersen (1985).
62. L. 6. fejezet.
63. Lambert (1957–8).
64. Pedersen (1985), 34. o.
65. L. Leick (1994), 234–46. o.
66. George (1989), 92–3. o.
67. Thureau-Dangin (1912), 113, 201. o.
68. Feltételezhető, hogy a Sarrukín anatóliai expedíciójáról szóló történet Samsi-Adad parancsára született, hogy a Kappadókiával való kereskedelmet felélénkítse. L. Liverani (1993), 55. o.
69. van Driel (1969).
70. Grayson (1972), 69–70. o.
71. Uo., 105. o.
72. van Driel (1969), 130–31. o.
73. van Driel (1969), 162. o.
74. Ésrae (1977), 219. o.
75. Frahm (1997), 282–8. o.

9. fejezet

NINIVE

1. Russell (1998).
2. L. Campbell Thompson (1934), 10. o.
3. L. még Curtis és Reade (1995); Larsen (1994), 202. kk. o., 228–35. o.
4. Layard (1853), 589. o.
5. L. még 6. fejezet.
6. *Murder in Mesopotamia* (Gyilkosság Mezopotámiában) című detektívregénye a régészfeleség tapasztalatai alapján született.
7. Oates (1968), 21. o.
8. Campbell Thompson és Hamilton (1932).
9. Mallowan (1933). A cserépedények újraelemzését l. Gut (1995).
10. Mallowan Ninive, Tell Arpachiyah közeli ásatásai kiváló képet festenek erről a korszakról. L. Mallowan és Rose (1932).
11. L. Oates (1968), 30. o.
12. Grayson (1972); l. még 4. fejezet.
13. Campbell Thompson (1934), 99. o.
14. Uo., 100. o.
15. Turner (1970).
16. Frahm (1997), 1. o.
17. Parpola (1987); Lanfranchi és Parpola (1990).

18. Frahm (1997), 3. o.
19. Uo., 8. o.
20. Egy későbbi elbeszélésből megtudhatjuk, miként akarta Szin-ahhé-eriba apja titkát kideríteni, gyanította, hogy „Asszíria isteneit többre becsülte, mint a babiloni isteneket” – ezt a magyarázatot Szin-ahhé-eriba aligha találta volna elfogadhatónak! L. Livingstone (1989), 77. o.
21. Az események babiloni értékelését lásd Brinkman (1984), 39–65. o.
22. L. Reade (1981), 145. o.
23. Jacobsen és Lloyd (1935).
24. Szin-ahhé-eriba feliratai Frahm után (1997), 59–61. o.
25. ’Breccsamárványba, alabástromba véstem hazám ellenségeinek nevét, s (palotám) falai közé vittem őket, hogy gyönyörködhessek bennük.” – uo., 82. o.
26. Szin-ahhé-eriba építette az Ekal masartit a Nebi-Junuszon, valamint egy harmadik palotát a város keleti felében.
27. Jacobsen és Lloyd (1935), 35. o.
28. A káldeusok sémita törzse 1000 és 900 között telepedett le Dél-Mezopotámia területére.
29. Brinkman (1984), 67 kk. o.
30. L. Pongratz-Leisten (1997).
31. A vadállat elülső és oldalsó nézetének összehangolására alakították így, bármely szögből tökéletesnek kellett tűnjön, így a két első lábat, illetve a négy lábat csak oldalról lehetett látni
32. Reade (1987).
33. Grayson (1991), Cambridge Ancient History 111/2 (CAH), 138. o.
34. Frahm (1997), 121. o.
35. Borger (1956), 42. o.
36. Parpola (1980).
37. Grayson (1991), CAH 111/2, 123–5. o.
38. Az ékírással könnyen elkészült. L. uo., CAH 111/2, 134. o.
39. A legfontosabb szobor, Marduk képmása Asszarhaddon halála után került vissza, a késlekedés okát kedvezőtlen ómeneknek tulajdoníthatjuk. L. Lambert (1988).
40. Borger (1965), 65. o.
41. A téma kitűnő elemzése, L. Oppenheim (1964), 206–27. o.
42. L. még Parpola (1970), 112. o.
43. Borger (1956), 31. o.
44. Parpola (1997), 9. o.
45. Starr (1990), 187. sz.
46. Grayson (1991), CAH 111/2, 137. o.
47. Lambert (1957–8, 1959–60).
48. Wiseman (1958).

49. L. Grayson (1991), CAH 111/2, 147–51 o. Brinkman (1984), 93–104 o.
Grayson (1991), CAH 111/2, 47–57. o.
50. Weissert (1997), 355. o.
51. Streck (1916), 11. kötet, 252–3. o.
52. Stronach (1997), 307–24. o.
53. L. Grayson (1991), CAH 111/2, 209. o.
54. Luckertbill (1924), 60, 73. o.
55. Oded (1979), 22 kk. o.
56. Uo., 31. o.
57. Uo.
58. Schramm (1972).
59. Dalley (1997).

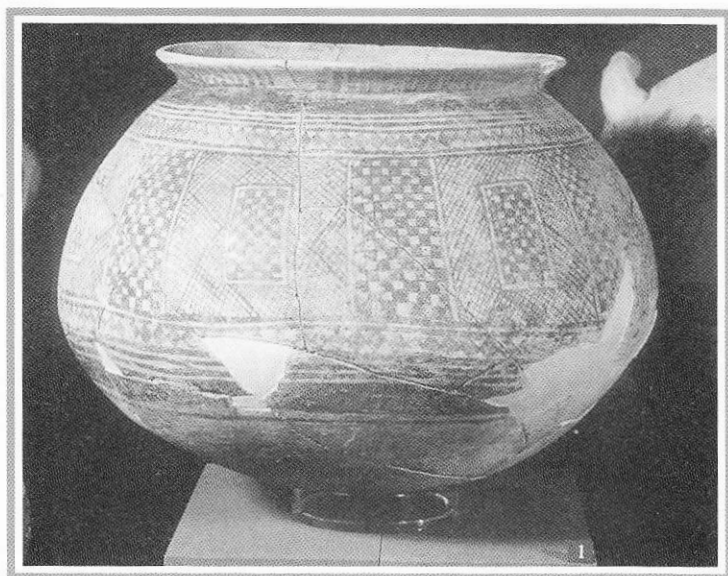
10. fejezet

BABILON

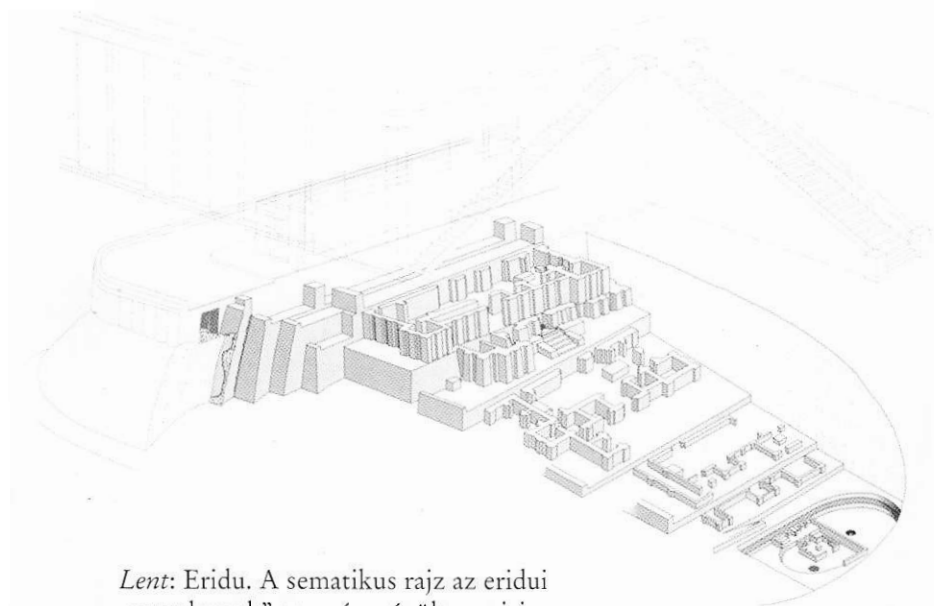
1. Unger (1928).
2. Rich (1839).
3. Koldewey (1990), 7. o.
4. L. Ésrae (1952).
5. L. uo. 219. o.
6. Koldewey (1990), 11. o.
7. Hrouda in Koldewey (1990), 303. o.
8. al-Khalil (1991), 71. o.
9. L. Cooper (1980).
10. L. 8. fejezet.
11. Gasche, Armstrong és Cole (1998).
12. Uo., 88. o.
13. L. 8. fejezet.
14. L. 8. fejezet.
15. Lambert (1971).
16. L. Kuhrt (1995), 378–9. o.
17. Nabu-naid beszámolója saját lánya trónra emeléséről, amelyben arról számol be, hogy megtalálta I. Nabu-kudurri-uszur feliratát a rítusról. L. Kuhrt (1995), 381. o.
18. L. 1. fejezet.
19. Heidel (1951), 148–9. o.
20. Cagni (1977); Dalley (1989), 282–316. o.
21. Uo., 297. o.
22. L. 5. fejezet.
23. Dalley (1989), 304. o.

24. L. „A Becsületes Szenvedő Versét”, valamint „Az Isten Igazságosságáról” szóló babiloni értekezést in Lambert (1960), 21–91. o.
25. Brinkman (1984), 12–15. o.
26. Uo., 18. o.
27. Uo., 21–3. o.
28. L. 9. fejezet.
29. Brinkman (1984), 105–11. o.
30. Uo., 35. o.
31. Zawadzki (1988).
32. Oates (1991), 25. f.
33. Wiseman (1985), 26–9. o.
34. Koldewey (1990), 300. o.
35. Schmid (1995).
36. Powell (1982).
37. L. Wiseman (1985), 12. ábra
38. George (1992).
39. 'Összesen: a nagy istenek 43 temploma, Marduk 55 szentélye, Igigi 300 pidesztálja, Annunaki 600, Istár 180 kápolnája, Lugalgirra és Meszlamtaea 180 pidesztálja, A Hét 12 pidesztálja, a szivárvány 4 pidesztálja, a Gonosz Isten 2 pidesztálja, a városőrző 2 pidesztálja.'
40. Talán nem két szekérrel, ahogy Hérodotosz és Curtius Rufus írja; vö. Wetzell (1930).
41. A vélemények még mindig megoszlanak, hogy az Eufrátesz főmedre folyt-e keresztül Babilonon vagy csak az Aratu ága. Mindkét kifejezés megtalálható a korabeli feliratokban.
42. Wiseman (1985), 55. o.
43. L. 9. fejezet.
44. L. Heinrich és Seidl, 1968.
45. Koldewey (1990), 163–70. o.
46. Sack (1994).
47. Mayer (1998).
48. Oppenheim, A. L., in Pritchard (1969), 560–62. o.
49. Stolper (1985), 2. o.
50. Kuhrt (1983). Az ékírást hengert Rassam fedezte fel 1879-ben.
51. van Driel (1985–6); Wunsch (1993).
52. Haerinck in Koldewey (1990), 373. o.
53. Cuyler-Young (1988), 58. o.
54. Kuhrt és Sherwin-White (1987).
55. Haerinck in Koldewey (1990), 381. o.
56. Sherwin-White és Kuhrt (1993), 149–61. o. L. még van der Speck (1987) és Sherwin-White (1987).

57. Téglából épült, a téglák az akkor már romokban heverő egykori újbabiloni építményekből származnak. L. Koldewey (1990), 290–99. o.
58. Uo., 160. o.
59. Sachs és Hunger (1988, 1989).

Fent balra: Halaf stílusú kézi készítésű és festésű terrakottakorsó.
Kb. i. e. 4500. (Louvre, Párizs)

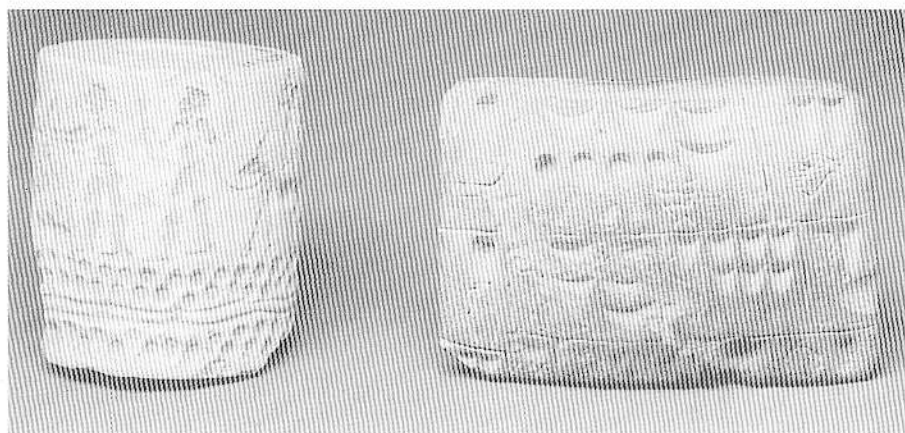
Lent: Eridu. A sematikus rajz az eridui „templomok” egymásra épült romjait ábrázolja a prehistorikus időszaktól (XVI–V szintek) a korai dinasztikus és az Ur III. korszakokig (V–I)

Alabástromváza Urukából,
melyet az Fanna-
templomkörzetben találtak
a III. szinten. 92 cm.
(Iraki Múzeum, Bagdad)

Lent: Részlet a váza felső
részéről, melyen egy női alak
adományokkal teli kosarat vesz
kezébe. Mögötte egyenesen álló
nádkötegeket láthatunk, melyet
a történelmi időszakokban
Inanna istennővel társítottak.
(Iraki Múzeum, Bagdad)

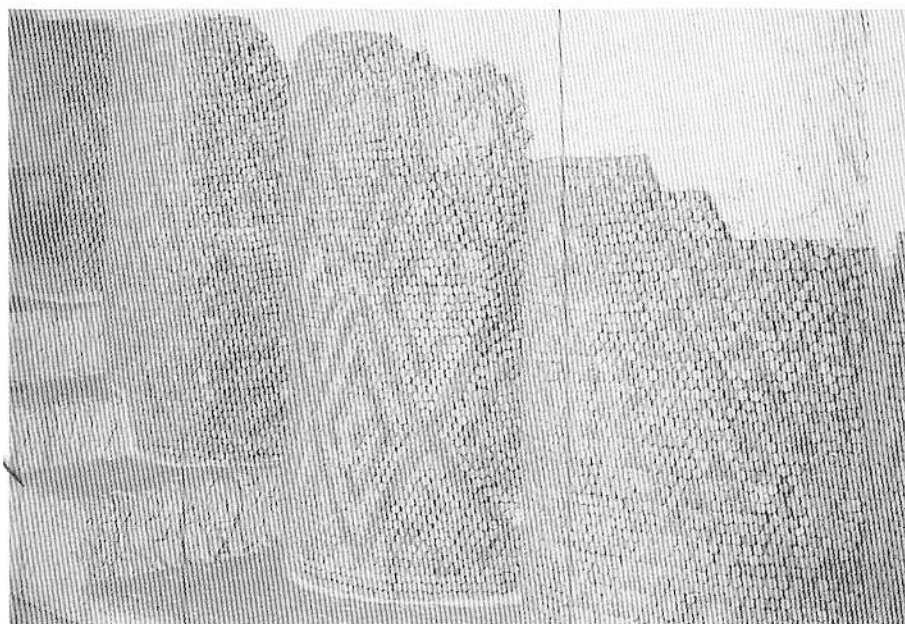

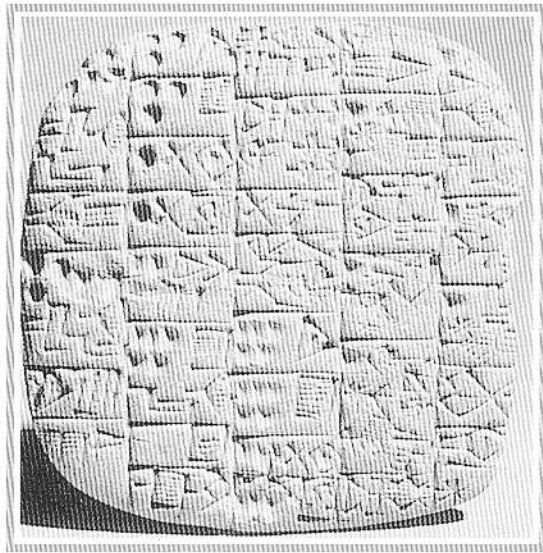

Balra: Mésző hengerpecsét vadász- és pásztorjelenettel.

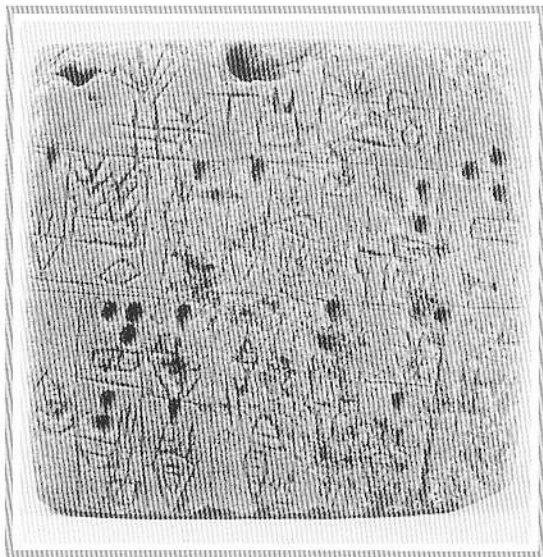
Jobbra: Agyagtáblára vésett közigazgatási szöveg. A számokat kör és félhold alakú nyomatok jelzik, melyeket az íróeszközzel véstek a táblába, míg képrásvos jelekkel ábrázolták a különböző áruféleségeket: halat és valamilyen folyadékot, melyet korsó jelez a bal sarokban. Mindkettő Urukból származik. (Pergamon Múzeum, Berlin)

Az uruki Eanna kerület egyik középületének homlokzatán az egymásba kapcsolódó kőoszlopokat agyagkúpokból készült mozaik díszíti. A minták nádfonásra vagy faliszőnyegre emlékeztetnek. (Pergamon Múzeum, Berlin)

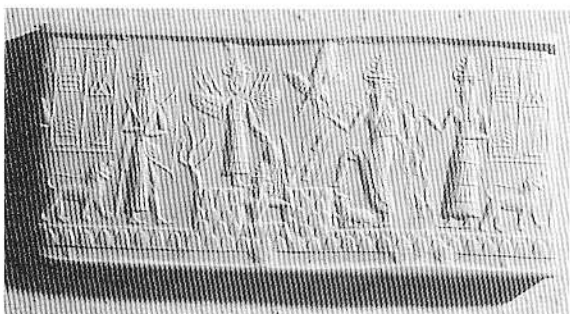
Suruppakból származó agyagtábla, melyen egy legelő és egy ház adásvételének elszámolását örökítették meg. Szép példája a fárai tábláknak, melyeknek az ízléses és rendezett íráskép a jellemzője. 8,5×2 cm. (Louvre, Párizs)

Egy másik adásvételi szerződés Suruppakból. Ennek a táblának a stílusa határozottan régebbi a fent láthatónál. 10,8×10,4 cm. (Louvre, Párizs)

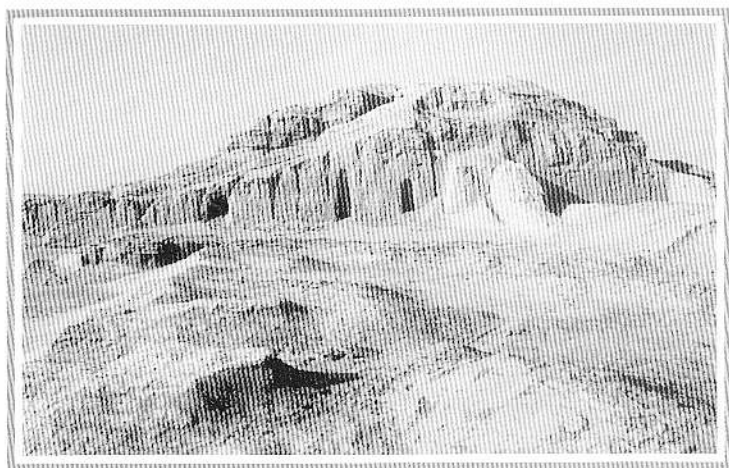

Az akkád király vörösrézről mintázott feje. Szertartásokon használt parókát visel, melyet diadém fog össze, szakállát gondosan fésülték. Niniveci lelet. 30 cm. (Iraki Múzeum, Bagdad)

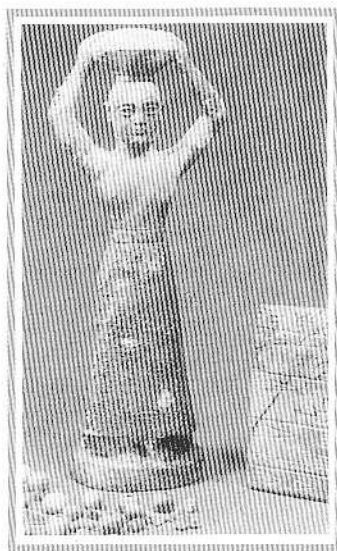
Akkád henger pecsétnyomó, mely a bal oldali véset tanúsága szerint „Adda, az őrök” tulajdona volt, aki minden bizonnyal tchetős ember lehetett, ha megengedhetett magának egy ilyen kifinomult ízléssel vésett műalkotást. Számos mezopotámiai istent láthatunk rajta: középen a napisten, Samas emelkedik a magasba két hegy közül. Jobb oldalán a víz istene, Ea áll, akinek a vállából halak ugrándoznak elő; vele szemben szárnyas, felfegyverzett istennő, talán Inanna/Istár. Mellette szakállas harcos istent látunk, hatalmas íjjal a kezében. A kép a jobb oldali, kétarcú istennel és az oroszlánnal zárul. (British Museum, London)

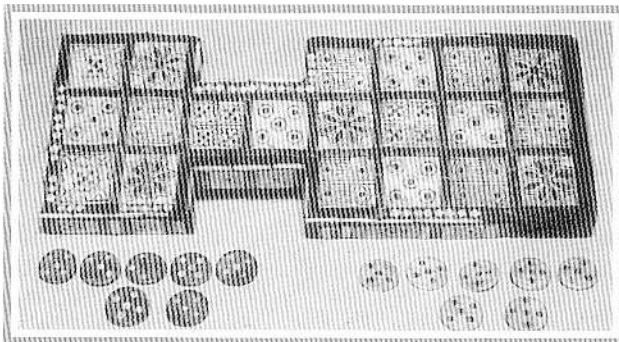

Ur-Nammu zikkuratja Urban, helyreállítás előtt

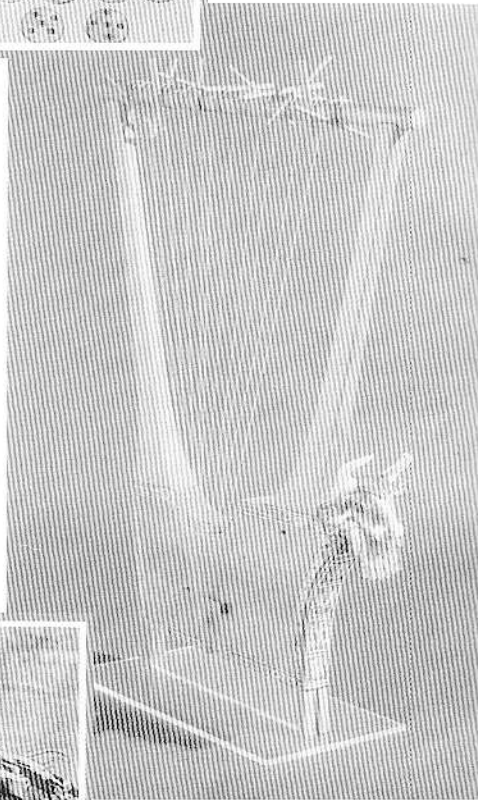
Ur-Nammu építkezését megörökítő tárgyak. A vésett figura a királyt ábrázolja, amint az első téglá rituális formába öntéséhez viszi a kosarat. Az alapítás emlékére elhelyezett tárgyak között nemesfémekből készült táblákat, különféle üveg- és igazgyöngyöket találhatunk, illetve kevésbé értékes felajánlásokat. (Oriental Institute, Chicago)

Szemben: Ez a vésett homokkő sztélé örökíti meg Narám-Szín, az akkád király Lullubi felett aratott győzelmét. A király, sisakján isten mivoltát jelképező szarvakkal fogadja az ellenség megadását. A művész mesterien összesűrítve ábrázolja, ahogy az akkád katonák rendületlenül haladnak előre az ellenség lakta hegyen, akik vagy a szakadékba zuhannak, vagy egyszerűen agyontapossák őket. A királyt, aki isteni fényben ragyogva áll, az égiek védik, akiknek szimbólumait a sztélé csúcsán látjuk. Szuszai lelet. 200×105 cm (Louvre, Párizs)

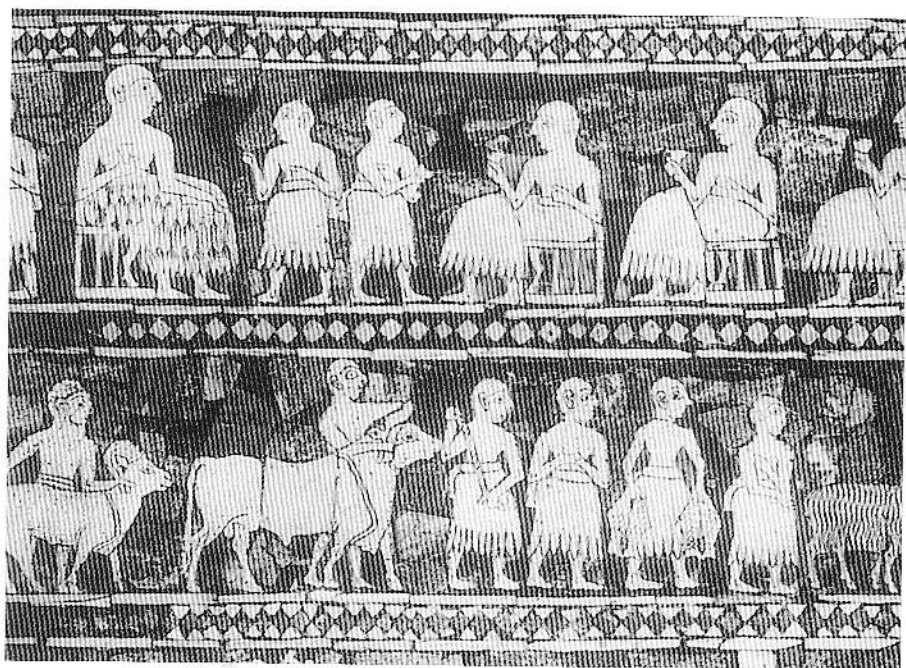
Fent: Sumer játéktábla, melyre Ur „Királyi Sírjai”-ban bukkantak rá. A doboz fából készült, gyöngyház és lazúrkő berakással. (British Museum, London)

Jobbra: Szintén Ur „Királyi Sírjai”-ban talált líra helyreállítás után. Arany bikafej és intarziás képek díszítik. (British Museum, London)

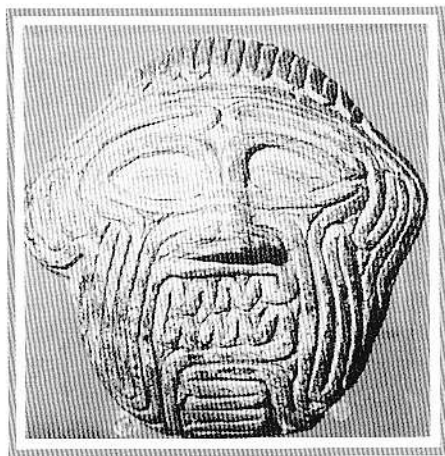
Balra: Pu-abi királynő sírjában talált fejdísz és ékszer, ahogyan L. Woolley helyreállította egy, a sírokban lelt női koponya segítségével. (British Múzeum, London)

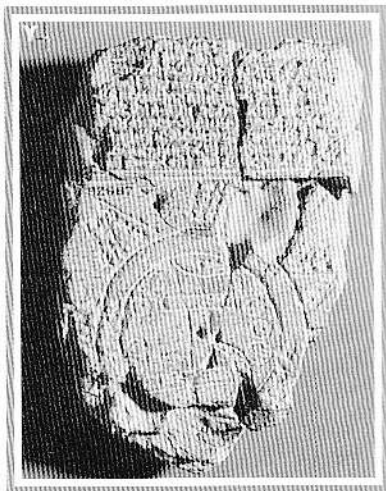
Részlet az úgynevezett „Ur jelyenyé”-ről, mely valójában egy vonós hangszer hangdoboz. Felül egy királyi fogadást látunk, míg a lentí rész a hadisarc beszolgáltatását ábrázolja. Ur, „Királyi Sírok”. Kagyló- és lazúrkő berakással. (British Museum, London)

Szerelmespár
gipszszobrocskája,
melyet a nippuri Inanna-
templomban találtak.
(Iraki Múzeum, Bagdad)

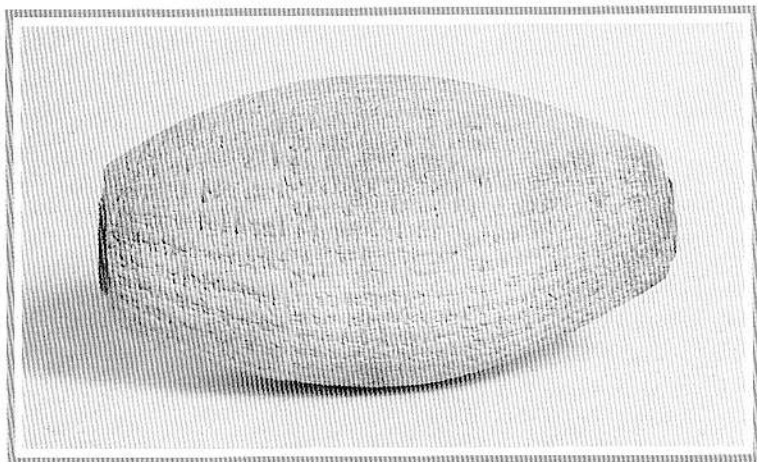

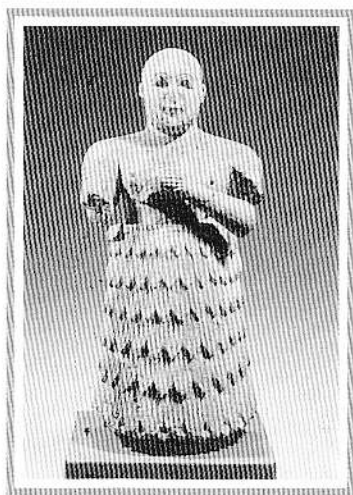
Balra: Jövendölésre használt, beleket formázó terrakotta démonarc. Óbabiloni lelet Szipparból. (British Museum, London)

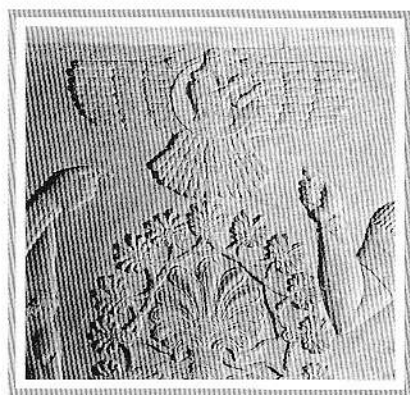
Jobbra: Szipparból származó újbabiloni (XVII. század) tábla. Középen az Fufráteszre épült Babilont, északon Asszíriát és hegyes határvidékét, illetve Dél-Babilónia mocsarait ábrázolja. (British Museum, London)

Lent: Hordó alakú agyagtábla, melyen a szippari napisten templomának felújítását örökítették meg, mely II. Nabu-kudurri-uszur (605–562) felügyelete alatt történt. (Oriental Múzeum, Durham Egyetem)

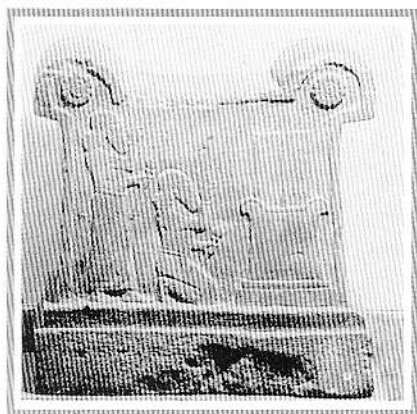
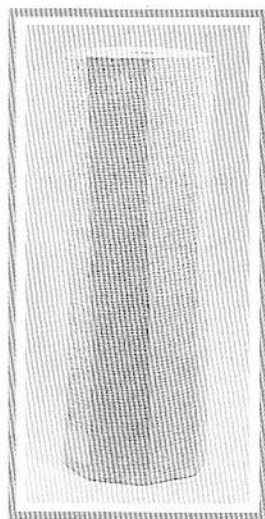

Fent: Imádkozó ember korai dinasztiai alabástromszobra, melyet az assuri Istár-szentély alsó szintjén találtak. 46 cm. Körülbelül i. e. 2440-ből származik. (Pergamon Múzeum, Berlin)

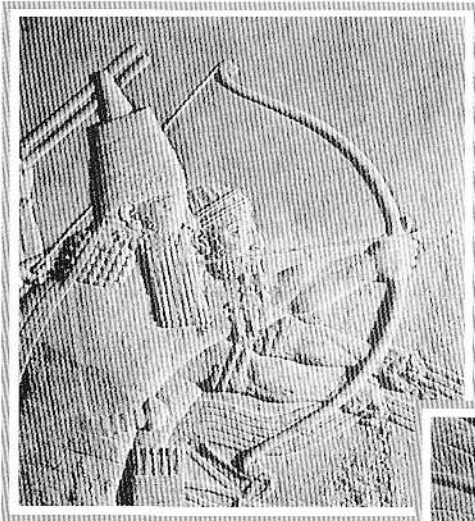

Fent: Az assuri Istár-templomból származó alabástromaljzat, mely az asszír királyt, I. Tukulti-Ninurtát ábrázolja, amint először áll, majd térdepel isten jelképe előtt. 60×57 cm. Körülbelül i. e. 1220-ból. (Pergamon Múzeum, Berlin)

Jobbra: Assurból származik ez a nyolcszögletű, kiégetett agyag-hasáb, melyen az asszír I. Tukulti-apil-Esarra (kb. 1109) fogadalmi vése olvasható. Ez a forma lehetővé tette, hogy egyetlen tárgyra igen terjedelmes szövegeket véssenek. 56 cm magas, 17,5 cm széles. (Pergamon Múzeum, Berlin)

Balra: A nimrudi északnyugati palotából való II. Assur-nasir-apli frízrészlete. Az élet fájának stilizált képe fölött feltűnik egy (valószínűleg Assur istent szimbolizáló) korongon egy szárnyas szakállas isten. I. e. 883–859. (British Museum, London)

Középen: Dombormű a ninivei délnyugati palotából. A részlet két írnotkot ábrázol. Az előtérben lévő szakáll nélküli alak (valószínűleg eunuch) agyagtáblát tart a kezében, míg társa pergamentekercsre készül jegyzetelni, feltehetően az ebben az időszakban széles körben elterjedt arámi nyelven. Kb. i. e. 640. (British Museum, London)

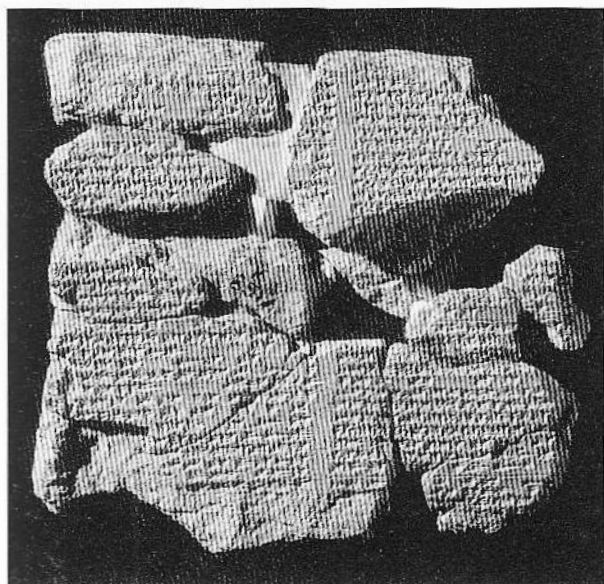
Fent: A ninivei északi palotában talált dombormű, melyen a szekeréből oroszlánra vadászó Assur-ban-apli királyt láthatjuk. Kb. i. e. 640. (British Museum, London)

Balra: Szin-ahhé-eriba ninivei palotájának egyik domborműve az i. e. VII. századból. Egy hárfajátékos és egy női zenész halad át az egzotikus fáiról híres parkon. Sokatmondó részlet a középső fa ágairól lecsüngő fej. (British Museum, London)

33. *Jobbra*: Dombormű Szin-ahhé-eriba ninivei palotájából, melyen a zsidó város, Lachis ostromát láthatjuk: egy éppen működő asszír faltörő kost, az erőd összeomló falait, és a rabságba vagy száműzetésbe vetett városlakókat. Kb. i. e. 701. (British Museum, London)

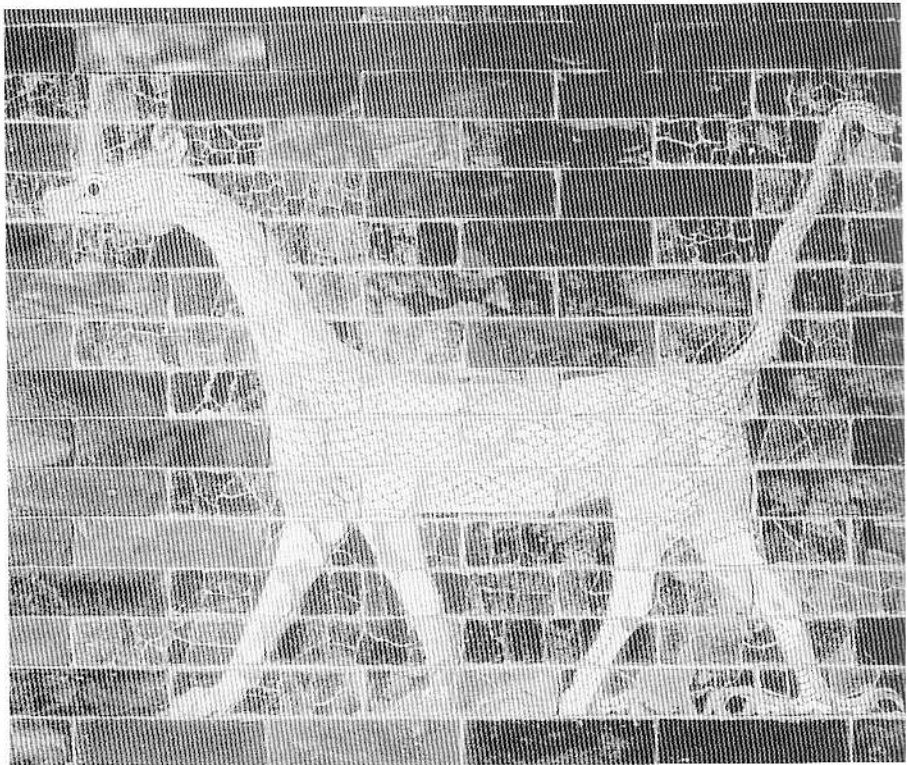

34. *Balra lent*: Assurban-apli ninivei könyvtárának egyik agyagtáblája az i. e. 7. századból, melyen a Gilgames-eposz vízözönjelenetét olvashatjuk. (British Museum, London)

Balra: Az imádkozó babilóniai király, Hammurapi bronzból és aranyból készült szobra. Kb. i. e. 1750. (Louvre, Párizs)

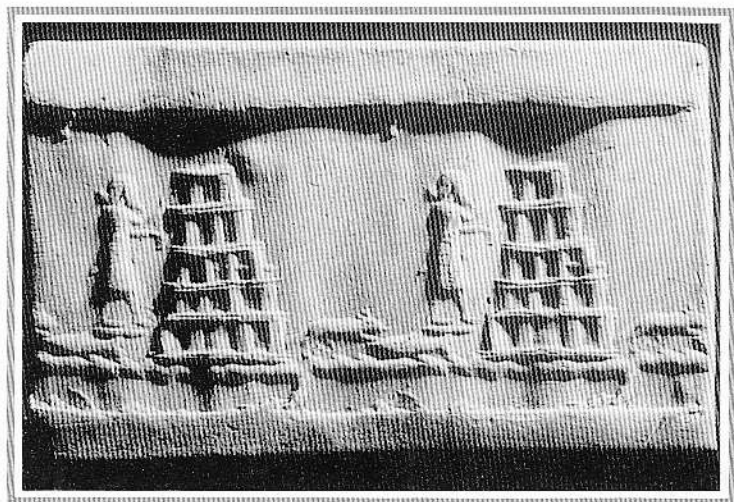
Lent: A babiloni Istár-kapu mázas kerámiából készült domborműve. A mušhuššut, a Marduk istennek szentelt sárkányszerű, viperafejű, hüllőtestű lényt ábrázolja, melynek mellső lábai oroszlánlábak, míg a hátsók saslábak. (Pergamon Múzeum, Berlin)

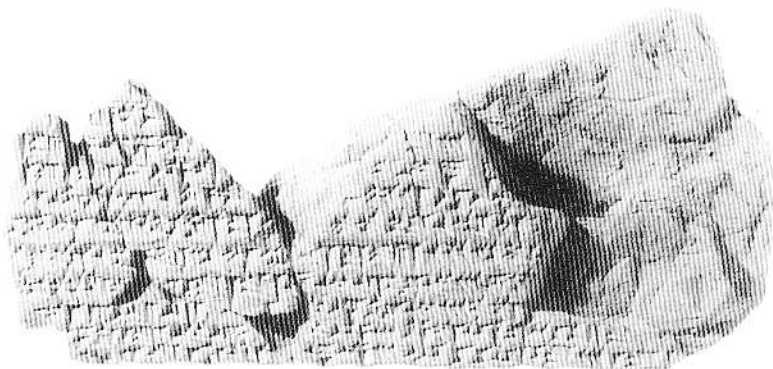

Jobbra: A tábla az asszír királyt, Assur-ban-aplit ábrázolja, amint egy kosár földet cipel. Ez szimbolizálja a babiloni Marduk-templom újjáépítéséért tett erőfeszítéseit, melyet a várost feldúló apja, Szin-ahhé-eriba pusztított el. Kb. i. e. 660. (British Museum, London)

Egy babilóniai henger pecsétnyomó lenyomata, mely az öt, egymásra épült teraszból álló zikkuratot ábrázolja. Kb. i. e. 1000. (Pergamon Múzeum, Berlin)

Csillagászati megfigyeléseket rögzítő babilóniai ékírásos tábla. A kezdő mondat így szól: „A 18. éjszakán, annak utolsó szakaszában, a hold a Beta Geminorum mögött állt.” Az ennek a csillagászati információnak az alapján kikövetkeztetett dátum i. e. 61, amikor Babilon parthus uralom alatt állt. (British Museum, London)

A parthus időszakból származik ez a fekvő akt. A szobron a görög és mezopotámiai stílusjegyek érdekes keveredését figyelhetjük meg: a test szinte hullámszik, buja hajlatai ellentétben állnak a kar merev tartásával és a fej elnagyolt kidolgozásával. Az i. e. 2. század és i. sz. 1. század között. (Pergamon Múzeum, Berlin)

